

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

OSMANLI DÖNEMİNDE KUDÜS'TE KAZILAR
(1860-1918)

ZEYAD ALZAGHAL
2502110457

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. MAHİR AYDIN
İSTANBUL 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : ZEYAD AL-ZAGHAL Numarası : 2502110457
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : TARİH / YAKINÇAĞ TARİHİ Danışmanı : PROF. DR. MAHİR AYDIN
Tez Savunma Tarihi : 22.06.2018 Saati : 11:00
Tez Başlığı : " OSMANLI DÖNEMİNDE KUDÜS'TE KAZILAR (1860-1918) "

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, soruların sorularına alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MAHİR AYDIN		Kabul
2- PROF. DR. MEHMET ALİ BEYHAN		
3- PROF. DR. İSHAK KESKİN		Kabul
4- PROF. DR. SÜLEYMAN BEYOĞLU		Kabul
5- PROF. DR. İSMAİL TAŞPINAR		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ALİ FUAT ÖRENÇ		Kabul
2- PROF. DR. YÜKSEL ÇELİK		

ÖZ
OSMANLI DÖNEMİNDE KUDÜS’TE KAZILAR
(1860-1918)

ZEYAD ALZAGHAL

Bu araştırma, 1860-1917 yılları arasında Osmanlı döneminin sonlarında Kudüs Mutasarrıflığında gerçekleştirilen arkeolojik kazıları, bu kazıların sebeplerini, hedeflerini, Osmanlı yetkililerinin ve Filistin halkının bu kazılara karşı tutumunu ele almaktadır.

Kudüs Mutasarrıflığı, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren, sömürgecilik faaliyetlerine zemin hazırlamak üzere Avrupalıların gerçekleştirdiği keşif hamlelerinin artışına tanıklık etmiştir. Fakat bu dönemi önceki yüzyıllardan farklı kılan şey, bu dönemde Kudüs Mutasarrıflığının büyük bölümünü kapsayacak şekilde yoğun kazı faaliyetlerinin gerçekleştirilmiş olmasıdır. Bu kazıların bir kısmı, Kudüs şehrinin tarihi surlarının çevresinde yoğunlaşmış ve farklı zamanlarda bizzat şehrin içinde de kazı yapma imkânı bulunmuştur. Bunun yanında Kutsal Harem-i Şerif’in (Mübarek Mescid-i Aksa’nın) iç kısmında hızlı ve de gizli bir takım kazılar da gerçekleştirilmiştir. Bu arkeolojik kazılar, 1869’da Süveyş Kanalı’nın kazım işi bittikten sonra önemi daha da artan Filistin bölgesinde Avrupalılar arasındaki rekabetin artmasına öncülük etmiştir. Bu kazıların görünürdeki hedefi; Mesih (a.s.) dönemindeki mukaddes toprakların tabiatına ait net bir görüntü ortaya koymak ve Kitab-ı Mukaddes’te (Tevrat ve İncil’de) yer alan olay ve rivayetlerin doğruluğunu ispat etmektir. Fakat bu kazılar bir takım askeri hedeflerden de uzak değildi. Öyle ki bu kazılar bahanesiyle, İngiliz ordusundaki Kraliyet Askeri Mühendisliği adına Filistin’in kadastro çıkartılmış ve ayrıntılı haritaları hazırlanmıştır. Bu kazıların büyük çoğunluğu, 1865 yılında Londra’da kurulan Filistin Keşif Fonu’nun idaresinde gerçekleşmekteydi. Bu kazılara birçok Avrupalı bilim adamı ve İngiliz ordusundan subay iştirak etmiş; Kitchener ve Arab Lawrence gibi kimseler sonraki dönemlerde bölgede yaşanacak olaylarda önemli rol oynamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kudüs Mutasarrıflığı, Filistin, Arkeolojik Kazıları, Filistin Keşif Fonu, Sömürgecilik Faaliyetlerine.

ABSTRACT
THE EXCAVATIONS IN JERUSALEM IN THE OTTOMAN
PERIOD (1860-1918)
ZEYAD ALZAGHAL

This research has tackled the archaeological excavations held by the European expeditions in the Mutasarrifate of Jerusalem (Sanjak of Jerusalem) at the end of the Ottoman period particularly between 1860 AD and 1917 AD in terms of their motivations, objectives and their historical context besides examining the attitude of the Ottoman authorities and the people of Palestine towards them.

The European exploration expeditions had accelerated in the Mutasarrifate of Jerusalem since the second half of the nineteenth century as a first step to occupy it. What signified that era was the abundant and comprehensive archaeological excavations which covered the whole Mutasarrifate at that time. Some of these excavations became intense in the area adjacent to the wall of the historical Old City and sometimes it was successful to excavate inside the City. Furthermore, some excavations were performed secretly and fast inside Al-Aqsa Mosque (the Noble Sanctuary). These excavations facilitated and fueled the European rivalry in Palestine that became very vital after finishing the excavation of Suez Canal in 1869 AD. The excavations' declared object was to carry out surveys of the topography of the Holy Land during the time of the Christ and prove some biblical narrations about it. However, the remit of these excavations was not far from having military objectives as these surveys resulted for producing accurate maps of Palestine for the favour of the Corps of the Royal Engineers. Most of these surveys were performed under the supervision of the Palestine Exploration Fund, established in London in 1865 AD. It is worth to mention that many European Scholars and officers of the British army shared immensely in these surveys. Among these noteworthy individuals, who later played a vital role in the events of the area, were T. E Lawrence and Kitchener.

Key Words: Mutasarrifate of Jerusalem, Palestine, Archaeological Excavations, Palestine Exploration Fund, European Rivalry.

ÖNSÖZ

Avrupa'daki emperyalist devletler, Osmanlı Devleti'nin zayıfladığını hissetmelerinden itibaren, Osmanlı'nın hükümranlığı altındaki ülkeleri keşfetme çabasına girdiler. Bu durum, uygun bir fırsat bulduklarında bu ülkeleri sömürmenin bir hazırlığı ve bunun alt yapısının oluşturulmasıydı. Bu çabalarla, bu ülkelerin zenginliklerinin, coğrafyasının, yeryüzü şekillerinin, doğal ve kültürel özelliklerinin, sömürü ve yatırım yollarının keşfedilmesi; halklarının tanınması ve bu halkların örf, adet ve kültürlerinin öğrenilmesi ve ilerleyen süreçte bu yerlerin sömürülüp egemenlik altına alınmasını kolaylaştırmak için halktan belirli gruplarla iş birliği yapılması imkânının olup olmadığının öğrenilmesi hedeflenmişti. Avrupalıların bu keşif girişimleri, çeşitli bahaneler ve isimler altında on yedinci yüzyıldan itibaren hız kazandı. Bu girişimler, misyonerliğe ait ve ya kültürel ya da bu ülke halklarından muhtaç, fakir ve hasta olanlarına insani yardımda bulunma gibi bahanelerle ve çoğunlukla günümüzde Arap Dünyası (el-Vatanu'l-Arabi) olarak bilinen bölgede gerçekleştirilmekteydi.

Bazı sömürgeci devletler, bu ülkelerdeki köklü tarihi bağlarına yoğunlaşmanın, sömürgecilik faaliyetlerinde kendileri için uygun bir girizgâh olduğunu gördüler. Bu durum, bu müstemlekeler ve oradaki halkla bir takım etnik ve kültürel bağların ortaya çıkarılması ve emperyalist ülkelerin vatandaşlarının, atalarının ülkelerine dönme bahanesiyle bu yeni müstemlekelere göç edip orada yerleşmelerinin teşvik edilmesi için de uygun bir fırsattı. Zira bu ülkeler bir dönem atalarının egemenliğindeydi ve ataları bu topraklarda hala ayakta olan, uygarlığa ait bazı eserler bırakmışlardı. Öyle ki Fransa Cezayir'in tarihi ve coğrafi anlamda Akdeniz havzasında kendisinin bir uzantısı olduğunu iddia etmiş ve yüz binlerce Fransız 1830 yılında işgal edilmesinden sonra Cezayir'i yurt edinmiştir. 1911 yılında İtalya da Libya'yı sömürme iradesi gösterdiğinde aynı şeyi yapmıştır. Bu her iki örnekte de olduğu gibi arkeolojik kazı ve keşifler, bu sözde tarihi bağla belgelendirilecek tarihi bir efsanenin oluşturulmasında önemli bir zemin hazırlamıştı. Ayrıca bazı sömürgeci devletler, İslam öncesi döneme ait tarihi eserleri ön plana çıkararak eski medeniyetlerin tarihini yeniden canlandırmayı, İslam ümmetindeki halkların kültürel kimliğini değiştirmek ve bu

halkları birbirinden koparmak için bir fırsat olarak gördüler. Nil Vadisi'nde Firavunlar, Şam diyarında Kenaniler ve Finikeliler, Irak'ta Babiller ve Asurlular, İran'da Sasaniler, Anadolu'da Hititler, Kuzey Afrika'da Kartacalılar gibi bu halkların eski uygarlık tarihleriyle olan bağlarını ortaya koydular.

Genel anlamda bu kazılar, özel anlamda da bu kazıların Filistin'de gerçekleştirilenleri çok özel bir önem kazandı. Bunun sebebi Filistin'in; birçok peygamberle özellikle de Tevrat ve İncil'de kıssaları anlatılan İbrahim, Lut, İshak, Yakub, Yusuf, Musa, Davud, Süleyman, Zekeriyya, Yahya ve İsa peygamberin hayatlarıyla, Hristiyanlık dininin ortaya çıkış hikâyesiyle ve hayatının tümünü Filistin'deki çeşitli şehirlerde dolaşarak geçiren Mesih'in hayatıyla bağlantılı olmasıdır. Öyle ki Hristiyanlığın ve de Kitab-ı Mukaddes'in çeşitli Hristiyan gruplar tarafından anlaşılması, Kitab-ı Mukaddes'te belirtilen yerlerin ve isimlerin tetkik edilip araştırılmasıyla irtibatlıydı. Bu mesele, kendilerinin inandığı Hristiyanlık yorumunun doğruluğunu ispat etme ve ya rekabet içinde oldukları diğer Hristiyan grupların inançlarını şüpheli hale getirme noktasında Batılı Devletlerin bir yarış içine girmelerinin önemini artırmıştır. Bu durum özellikle on beşinci yüzyılın sonlarından itibaren Hristiyan gruplar arasında peş peşe meydana gelen bölünmelerden sonra gerçekleşmiştir. Bunun yanında yer altı zenginliklerinin, maden kaynaklarının, Ölüdeniz 'deki tuz rezervinin ve yeraltı sularının araştırılıp keşfedilmesine yönelik kazılar yapılmıştır. Filistin'deki sömürgecilik faaliyetleri ve buradaki yerleşim için daha uygun olan yerlerin incelenmesi için bu kazıların yapılması gerekmektedir.

On üç yıl tarih öğretmenliği görevim süresince ve Mescid-i Aksa'ya, Kudüs'teki Belde-i Kadime'ye ve çevresinde kazılmış olan arkeolojik galerilere yapılan okul gezilerinde öğrencilere eşlik etmem esnasında; Yahudilerin mukaddes toprakların tarihine dair rivayetlerinin doğruluğunu ortaya koyma konusuna büyük önem attiklerini gözlemledim. Yine onların bu ülkenin tarihini sadece kendileriyle irtibatlandırdıklarını, binlerce yıllık süreçte Filistin'e hâkim olmuş başlıca medeniyetlerin etkisini azaltma ve bunları hor görme gayreti içinde olduklarını, bu medeniyetlere ait tarihi eserleri kasten ihmal ettiklerini ve ya ortadan kaldırdıklarını ya da bu eserleri sahtekârlıkla kendi tarihi dönemlerine ait kıldıklarını da gözlemledim. Zira Filistin'deki sömürgecilik ve işgal faaliyetlerine dair her hikâyeleri, dini anlamda

kendilerine yapılan vaat efsanesine dayanmaktadır. Bu efsaneye göre bu topraklar, Kıyamete kadar, Rabbin kendilerine ve nesillerine verdiği va'd edilmiş topraklardır. Yine onların dayandığı bir efsane de kendilerinin Filistin'de bir krallık kurdukları, bu krallığın antik çağlarda ortadan kaldırıldığı ve Yahudilerin binlerce yıllık süreçte dünyaya yayıldıklarına dair efsanedir. Tüm bu efsanelerin varlığını ve de doğruluğunu ispat edecek delillerin bulunması gerekmektedir.

Bu tez konusunu araştırırken bazı hocalarım ve arkadaşlarım 2005 baharında Filistin Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan Lois Fishman'a ait bir makaleye dikkatimi çektiler. Bu makale, bir grup yabancı tarihi eser araştırmacısının Sahratu'l-Muşerrefe'nin alt kısmında ve Mescid-i Aksa'nın içinde başka yerlerde gizlice kazı yaptıklarına dair haberler sonucunda 1911 yılı Nisan ayında Kudüs'ün tanıklık ettiği çalkantılardan bahsetmekteydi. Makaleye göre bu kimseler istedikleri keşifleri yapıp Sahratu'l-Muşerrefe'nin altında buldukları hazineleri yanlarına alıp kaçmışlardı ve Osmanlı yerel yetkilileri ise bu olayı kolaylaştırıp üstünü kapatma işine bulaşmış olabiliyorlardı. Adı geçen makaleyi okuduktan sonra Osmanlı döneminde Kudüs'te gerçekleştirilen diğer kazılar hakkında araştırma yaptım ve gördüm ki on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Kudüs'e gelmiş birçok keşif ve arkeoloji heyeti bulunmaktaydı ve bunların çoğu da Osmanlıların Filistin'deki hâkimiyetlerinin sonuna kadar, elli yıllık süreçte arkeolojik kazılar gerçekleştirmişlerdi. Bu konu derinlemesine araştırılmayı gerektiriyordu. Özellikle de bildiğim kadarıyla ve yaptığım araştırmalara göre bu konu hakkındaki Osmanlı arşivlerinin çoğunu daha önceden hiç kimse incelememişti.

Araştırmanın başında bu süreçte Filistin'deki kazıların tamamını, hem arkeolojik olanları hem sadece yeraltı sularını, tuz rezervini, petrol ve maden zenginliklerini araştırmaya yönelik arkeolojik olmayanları hem de demiryolu ve su tesisatı vb. projeler için gerçekleştirilen kazıları incelemeye karar verdim ve bunlara dair çok sayıda belgeye ulaştım. Ne var ki bu konunun çok genişleyeceğini ve konu bütünlüğünün dışına çıkılacağını gördüm. Tezimi bitirmem için bana verilen süre de kesinlikle buna yetmeyecekti. Dolayısıyla madeni zenginliklerle ilgili belgeleri daha sonra ele almak üzere ya da benim dışımda başka araştırmacıların bunları incelemesi düşüncesiyle, sadece arkeolojik kazılarla sınırlı kalmaya karar verdim.

Bölgedeki erken dönem arkeolojik kazılar için bir örnek teşkil etmesi bakımından, bu araştırmanın önemi daha da artmaktaydı. O dönemde arkeoloji, üslup ve yöntemleri netleşmiş bir bilim dalı haline gelmiş değildi. Bu sebeple arkeolojik araştırma faaliyetlerinde, kazı yöntemleri ve ortaya konulan sonuçlar açısından birçok hata bulunmaktaydı. Kazı yapanların çoğu, Filistin'deki arkeoloji araştırmalarına, günümüzde dahi telafi edilmesi zor zararlar vermiştir. Çünkü çoğu kimse tarihi eser araştırmacılığını, zenginlerin ve özel ajandaları olan bazı kimselerin yaptığı bir hobi olarak değerlendirmekteydi ve ya bu faaliyetler, hazine bulup satmak ve bu yolla zengin olmak maksadıyla yapılmaktaydı.

Bu araştırma, 1863-1914 yılları arasında, Osmanlı Döneminde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarla sınırlı tutulmuştur. Şöyle ki ilk kazı 1863 yılında Fransız bilim adamı De Souley'nin yaptığı kazıdır. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla da arkeolojik kazılar durdurulmuştur. Bu savaş sonrasında tam dört yüz yıl devam eden Osmanlı'nın Filistin'deki hâkimiyeti son bulmuştur. Ayrıca bu araştırma, Nablus'un güneyinden şu anki Mısır-Filistin sınırına kadar uzanan Kudüs Mutasarrıflığı sınırları içinde gerçekleştirilen arkeolojik kazı ve araştırmalarla sınırlı kalacaktır. Yani o dönemde Filistin'in kuzeyinde, Beyrut vilayetine bağlı alanda yapılan arkeolojik kazıları kapsamayacaktır. Bu araştırma esnasında o bölgede de bir grup arkeolojik kazı gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Bunların en önemlileri, Tellu'l-Mutesellim, Tellu Mecdu, Tellu Bellata, Tellu Ta'nek ve Sebastiyeye kazılarıdır. Bu kazıları bir grup Alman ve Amerikalı araştırmacı gerçekleştirmiştir ve Osmanlı arşivlerinde bu kazılara dair birçok önemli belge bulunmaktadır.

Bu tez belirtilen süreçte Kudüs Mutasarrıflığı sınırları içerisinde gerçekleştirilen on iki arkeolojik keşif hamlesini içerecektir. Bunlardan onu tarihi eser kazı ve araştırma heyetidir. Bunların yanında Filistin'in kadastrosunu çıkaran, haritalarını çizen, arkeolojik alanların örtüsü altında medeniyete ait ve doğal mekânları bu haritalar üzerinde tespit eden iki heyet daha vardır. Bu süreç esnasında deneysel ve keşfe yönelik bazı kazılar da gerçekleştirilmiştir. 1865 yılında Londra'da kurulan Filistin Keşif Fonu az önce bahsi geçen bu arkeoloji heyetlerinin çoğunu finanse edip denetlemiştir.

Bu araştırma, hem İstanbul'daki merkezi yetkililer hem de Kudüs'teki yerel yetkililer düzeyinde Osmanlı Devleti'nin bu kazılar karşısındaki tutumunun değişimine de bakacak ve ayrıca yerel halkla yabancılardan oluşan bu heyetlerdeki kimselerin ilişkisini de gözlemleyecektir. Bunun yanında araştırma ve kazı faaliyetinde bulunan bu kimselerin karşılaştıkları zorlukları, onların karşı karşıya kaldığı bu zorluklarla ve çeşitli sıkıntılarla nasıl başa çıktıklarını, faaliyetlerinde kullandıkları teknikleri, kendilerine destek veren kurumlarla özellikle de Filistin Keşif Fonu'yla olan ilişkilerini, bu faaliyetler sonucunda ulaştıkları sonuçları gözlemleyecek ve buna ek olarak bu heyetlerden sorumlu olan kimselerin sahip oldukları dini, kültürel ve mesleki arka planlarına da kısaca değinecektir.

Araştırmanın dayanağı olan kaynaklar açısından, Osmanlı arşiv belgeleri asıl kaynağı teşkil etmektedir. Özel anlamda bu heyetler için çıkarılan izinler, heyetlerin faaliyetleri esnasında gerçekleşen problemlerin ve anlaşmazlıkların araştırılması için teşkil edilen soruşturma ve tahkikat komisyonları, bu heyetlerle Kudüs'teki yerel yetkililer ve ya İstanbul'daki merkezi yetkililer arasında gerçekleştirilen yazışmalar hakkında, bu belgeler dayanak olarak kullanılmıştır. Ayrıca kazı faaliyetinde bulunanların ve araştırmacıların bizzat kendi yazıları da esas alınmıştır. Bu yazılar çalışmamızın öncelikli kaynakları olarak kabul edilmektedir. Öyle ki bu kimselerin çoğu, gerçekleştirdikleri çalışmalar, tarihi eser araştırmalarında karşılaştıkları zor koşullar ve faaliyetlerinin sonuçları hakkında bütün bir kitap neşrederek faaliyetlerini finanse eden mercilere gönderdikleri raporlara itimat etmişlerdir. Hatta onlardan bazıları çalışmaları hakkında birden fazla kitap neşretmiştir. Filistin Keşif Fonu ise bu kitapların çoğunun basım ve yayın işini üstlenmiştir. Bu kaynakların önemini ve güvenilirliğini artıran ise bu kitapların, kazı sürecine yakın bir tarihte neşredilmiş olmaları ve bazılarının faaliyetlerin gidişatı ve içinde bulunulan şartlar hakkında detaylı şekilde kayıt tutmuş olmasıdır. Birkaç örnek olması açısından Wilson, *The Recovery of Jerusalem* adlı kitabını, 1871 yılında yani Kudüs'teki çalışmasını bitirdikten beş yıl sonra neşretmiştir. Aynı şekilde Warren, *Underground of Jerusalem* adlı eserini 1876 yılında yani Filistin'deki faaliyetlerini bitirdikten beş yıl sonra yayınlamıştır. Her ikisi de faaliyetlerini, kazılarını, Filistin ve Ürdün Nehri'nin doğusunda gerçekleştirdikleri seyahatlerini belgelendirmişler; diğer araştırmacı ve

kâşiflerin çoğu da bunu yapmışlardır. Araştırmamızda bunların yanında fonun üç aylık dergisinde yayınlanan bazı rapor ve makaleler de esas alınmıştır.

Konuyla ilgili olarak İngilizlerin ve Filistin Keşif Fonu'nun arşivlerine ise ulaşamadım. Fakat Filistin Keşif Fonu ve İngiliz arşivlerine dayanılarak yazılmış, John Moscrop'un "*Measuring Jerusalem*" adlı kapsamlı çalışmasını kaynak olarak kullandım. Özellikle De Soulcly ve Sellin'in Kudüs ve Eriha'daki kazılarına ait Fransızca ve Almanca kaynaklardan bu iki dili bilmediğim için alıntı yapamadım. Fakat bunların yerine onların kazıları hakkında yazılmış bazı İngilizce kaynaklar ve tercümelemlerden yararlandım. Bunlara ek olarak Osmanlı döneminde Kudüs'te gerçekleştirilen arkeolojik kazılar hakkında neşredilen birçok kaynak ve makaleden istifade ettim.

Bu araştırma esnasında gördüm ki Kudüs Mutasarrıflığında gerçekleştirilen bu arkeolojik kazılar; araştırmacıların kişisel özelliklerine, Osmanlı yetkililerinin bilinçlilik hallerine ve bu kazılara destek verenlerle bunları yöneten kimselerin belli dönemlerdeki eğilimlerine göre farklılık arz etmektedir. Bu sebeple bu kazıları zaman açısından üç bölüme ayırdım. En önemli heyetleri, on dördüncü yüzyıldan itibaren kutsal topraklara yapılan keşif seyahatlerini, kazıların sebeplerini ve hedeflerini, bu kazılara önem veren ve onları yöneten kurum, dernek ve arkeoloji okullarını ele aldığım bir bölüm daha yazdım. Tüm bunlara ek olarak, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Kudüs'ün içinde bulunduğu durumu, bu süreç içinde Kudüs'ün tanıklık ettiği tarihsel dönüşümde rol oynayan en önemli etkenleri açıkladığım bir bölüm daha kaleme aldım. Dolayısıyla araştırmamız, beş bölüm, giriş ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır.

Kazıların içinde bulunduğu tarihi ve nesnel koşullara odaklanmaya özen gösterdim ve bu kazıların ortaya koyduğu sonuçların değerini tartışmadım. Çünkü bu, arkeoloji konusunda araştırma yapanlara ait bir iştir. Gerçekleştirildikleri tarihi bağlamlar içerisinde bu kazı ve araştırma hamlelerini açıkladım ve mümkün olduğu kadar, o dönem içinde Filistin'in ve genel anlamda bölgenin tarihinin daha iyi anlaşılması için bu kazıların fonksiyonlarını ortaya koymaya çalıştım.

Eğer Yüce Allah'ın yardımı ve inayeti ve yine birçok kişi ve kurumun yardımları olmasaydı bu çalışma sonuca ulaşamazdı. Bu noktada özellikle şu kurumları zikretmek isterim: Tez sürecimde masraflarımı karşılayan, resmi belgelere ulaşmam için Türkiye'deki ikametim esnasında her türlü gerekli kolaylığı sağlayan ve Türkiye'deki yabancı öğrencilere sunduğu hizmetlerden dolayı her türlü takdir ve teşekkürü hak eden “*Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı*”. Bu çalışmanın temel kaynağını teşkil eden belgelere ulaşmam konusunda çalışanlarının her türlü kolaylığı sağladığı “*Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı*”. Bir yıl boyunca çalışmamın başlangıcında Türkçe öğrenmem konusunda hocalarımdan çok yardım gördüğüm, Ankara Üniversitesi'ne bağlı “*TÖMER Dil Eğitim Merkezi*”. İçerisinde araştırmamın büyük bir kısmını yazdığım “*İslami Araştırmalar Merkezi (İSAM) Kütüphanesi*”. “*İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*”... Tüm bu kurumlara ve burada çalışanlara minnet ve şükranlarımı sunuyorum.

Bunun yanında üniversitemizin Yakınçağ Tarih Bölümünde görevli tüm hocalarıma özellikle de danışmanlık ve tez izleme sürecinde güler yüzünü eksik etmeyen, bölüm başkanımız ve tez danışmanım Prof. Dr. Mahir AYDIN'a, kendisinden ders alma, tavsiyelerini dinleme ve rehberliğinden istifade etme şerefine nail olduğum Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN'a, desteğini, tavsiye ve yönlendirmelerini eksik etmeyen tez izleme komisyonu üyesi Prof. Dr. İshak KESKİN'e,ve desteğini, tavsiye ve yönlendirmelerini eksik etmeyen Anabilim dalımızın üyesi Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ'e de teşekkürlerimi sunuyorum.

Aynı şekilde her türlü yardım, rehberlik ve yönlendirmede bulunan bölümümüzdeki arkadaşlara, öncelikle de üniversitedeki ilk günümünden itibaren bana yardımcı olan değerli dostum Dr. Cemal ATABAŞ'a, Dr. Burcu Kutlu Dilbaz'a, Yrd. Doç Dr. Mustafa TANRIVERDİ'ye, Dr. Adem KORKMAZ'a, Arapçadan Türkçeye tercüme konusunda Öğr. Gör. İbrahim BALIK'a ve yine isimlerini unuttuğum veya isimlerini bilmesem de bu çalışmayı tamamlamamda bana yardımcı olanlara da ayrıca teşekkür ediyorum.

Son olarak da uzun yıllar boyunca, beni ziyaret etmek için yolculuk meşakkatine ve bunun yanında ayrılık ızdırabına tahammül eden muhterem anne ve babama,

vatanından ve ailesinden uzak kalma ve gurbet acısına benimle birlikte katlanan, her türlü yardım ve desteği sunan değerli aileme, eşim Suheir Nassar'a ve dört çocuğuma da teşekkür ediyor, Őukranlarımı sunuyorum.

Sonuç olarak bu ęaba insana ait bir ęabadır ve her ne kadar ęok gayret göstersek de eksiklikleri olacaktır. Eğer güzel bir ürün ortaya koyabildiysek bu Yüce Allah'ın muvaffak kılmasıdır. Eğer bir eksik ve hatamız varsa bu da bizim hata ve eksiğimizdir. Yüce Allah'tan bizi başarılı kılması ve emeklerimizi kabul etmesi dileğiyle...

İÇİNDEKİLER

ÖZ	i
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	xiii
KISALTMALAR LİSTESİ	xix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KUDÜS MUTASARRIFLIĞINDAKİ ARKEOLOJİK KAZI VE KEŞİFLERİN SEBEP VE HEDEFLERİ

1.1. On Dokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısına Kadarki Süreçte Filistin'deki Arkeolojik Keşif Girişimleri	23
1.2. On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Filistin'de Yapılan Arkeolojik Kazı ve Araştırmaların Sebepleri ve Hedefleri	30
1.2.1. Dini Hedefleri	30
1.2.2. Siyasi-Askeri Sebep ve Hedefleri	34
1.2.3. Sömürgecilik Hedefleri	35
1.2.4. Bilimsel ve Kültürel Hedefleri	38
1.3. Filistin'de Faaliyet Gösteren Arkeoloji Enstitüleri ve Kuruluşları	39
1.3.1. Fransa	39
1.3.2. Almanya	40
1.3.3. Avusturya	41
1.3.4. Amerika Birleşik Devletleri	41
1.3.5. Britanya	43
1.3.6. Danimarka	44

İKİNCİ BÖLÜM

KAZILARIN İLK AŞAMASI:1863-1880 YILLARI ARASINDA ERKEN DÖNEMDE GERÇEKLEŞTİRİLEN ARKEOLOJİK KAZILAR

2.1.Louis Felicien de Saulcy ve 1863 yılında Kudüs'te gerçekleştirdiği Kazılar48	
2.1.1. Doğumu, Yetiştirdiği Çevre ve İlk Mesleki Yaşantısı	49
2.1.2. Mukaddes Topraklardaki İlk Faaliyetleri.....	50

2.1.3.	1863 Yılında Kudüs ve Doğu Ürdün’de Yaptığı Arkeolojik Kazı ve Keşifler.	52
2.1.4.	Son Faaliyetleri	53
2.2.	Charles Wilson’ın Kudüs’teki Kazı Çalışmaları 1864-1865.....	54
2.3.	Kaptan Charles Warren’ın Kudüs’teki Kazı Çalışmaları 1867–1870.....	61
2.3.1.	Warren ve onun Kudüs’te Gerçekleştirdiği Faaliyetlerin Karşılaştığı Zorluklar	64
2.3.2.	Arkeolojik Kazılarda Warren’ın Kullandığı Yöntem	73
2.3.3.	Yerel Halkla İlişkisi	74
2.3.4.	Warren’ın Kazıları ve Kudüs’teki Yahudiler.....	78
2.3.5.	Warren’ın Kudüs’teki Yerel Otoriteyle İlişkisi	80
2.3.6.	Kapitulasyonlar ve Warren’ın Kazı Çalışmalarına Etkisi.....	86
2.3.7.	Kudüs’teki İngiliz Konsolosluğu’yla İlişkileri	89
2.3.8.	Merkezi Yetkililerle Olan İlişkilerinden Yararlanması	90
2.3.9.	Kudüs’e Hatırı Sayılır Etkili Kimselerin Gelmesi.....	91
2.3.10.	Warren’ın Mayıs 1868’de Londra’ya Dönmesi.....	95
2.3.11.	Subay Birtles	96
2.3.12.	Warren’ın Kudüs’teki Kazı ve Faaliyetlerinin Sonuçları	97
2.3.13.	Onun Kazılarının Ortaya Çıkardığı Sonuçlar Londra’da Nasıl Karşılandı.....	112
2.3.14.	Warren’ın Verdiği Özet Bilgiler ve Tavsiyeleri	113
2.4.	Batı Filistin Kadastro Heyeti 1871-1878	116
2.4.1.	Amerikan Filistin Keşif Derneği (APES)’nin Doğu Filistin’in (Ürdün) Kadastro İşine Katılması	118
2.4.2.	Kaptan Stewart R. E’nin Kadastro Ekibine Başkanlık Etmesi	120
2.4.3.	Kaptan Claude Conder’in Kadastro Ekibine Başkanlık Etmesi	120
2.4.4.	Çalışma Ruhsatları	122

2.4.5.	Kaptan Kitchener'in Kadastro Ekibine Katılması	123
2.4.6.	Kadastro Heyeti'nin Yerel Halkla Olan İlişkisi ve 1875 Safed Hadisesi	124
2.4.7.	Haritaların Çizimine Başlanması:	128
2.4.8.	Batı Filistin Kadastro Faaliyetlerinin Tamamlanması (1877)	129
2.4.9.	Batı Filistin'in Kadastrosunun Sonuçları.....	131
2.5.	Charles Clermont-Ganneau, 1873-1874 Yılları Arasında Kudüs'te Yaptığı Araştırmalar ve Arkeolojik Kazı Çalışmaları.....	132
2.5.1.	Filistin Keşif Fonu ile Yaptığı Anlaşma	134
2.5.2.	Ruhsatlar	136
2.5.3.	Kudüs'te Yaptığı Kazı ve Araştırmaların En Önemli Sonuçları.....	137
2.5.4.	Kitab-ı Mukaddes'te Geçen İsimlerle Yerel Halkın Kullandığı İsimler Arasında Yaptığı Karşılaştırmalar	147
2.5.5.	Haçlılara Ait Yapı (Tarzının) Ayırt Edici Özellikleri.....	148
2.5.6.	Kudüs'teki Birçok Arkeolojik ve Tarihi Yapının Vasfedilmesi	148
2.5.7.	Kudüs'teki Vesikalara, Kütüphanelere ve Şeri Mahkeme Sicillerine Verdiği Önem	149
2.5.8.	Kudüs'teki Yerel Yetkililer, Yabancı Heyetler ve Yerel Halkla Olan İlişkileri	149
2.5.9.	Tarihi Eser Sahtekârlığı ve Musa Şapira'nın Hikâyesi.....	150
2.5.10.	Clermont'un Filistin'den Kovulması ve Fondaki İşinin Sona Ermesi	152

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKİNCİ AŞAMA: 1889-1909 YILLARI ARASINDA ARKEOLOJİK TEPELERDE (HÖYÜKLERDE) YAPILAN KAZILAR

3.1.	William Matthew Flinders Petrie 1890-Kudüs Kazı Çalışmaları	156
3.1.1.	Ruhsatlar	159
3.1.2.	Kazı Çalışmalarına Başlanması	162
3.1.3.	Karşılaştığı Zorluklar	163

3.1.4.	Kazı Bölgesini Kapatıp Londra'ya Gitmesi.....	164
3.1.5.	Petrie'nin Kudüs'teki Diğer Faaliyetleri.....	166
3.2.	Frederick Jones Bliss: 1891-1900 Kudüs Kazı Çalışmaları.....	166
3.2.1.	Tell el-Hısı Bölgesindeki Kazı Çalışmaları (1891-1893).....	167
3.2.2.	Kudüs Kazı Ruhsatları 1894-1897.....	171
3.2.3.	Archibald Dickie'nin Kudüs'teki Kazı Çalışmalarında Bliss'e Yardımcı olarak atanması.....	174
3.2.4.	Kudüs'teki Kazı Ruhsatlarının Süresinin Uzatılması 1896-1897.....	175
3.2.5.	Bliss'in Mescid-i Aksa'nın Alt Kısımında Kazı Girişiminde Bulunması	176
3.2.6.	Kudüs'te Bliss'in Gerçekleştirdiği Arkeolojik Kazıların Sonuçları ..	178
3.2.7.	Tell es-Sâfi ve Tell Zekeriyya'daki Kazı Çalışmaları 1898-1900.....	181
3.2.8.	Bliss'in Kudüs'teki Yerel Yetkililer ve Yerel Halkla İlişkisi.....	185
3.2.9.	Bliss'in Kazılarında Kullandığı Yöntem.....	188
3.2.10.	Yetkililerin, Bliss'in Keşfettiği Tarihi Bulgulara Karşı Tutumu.....	189
3.2.11.	Bliss'le Filistin Keşif Fonu Arasındaki Anlaşmazlıkların Artması ...	190
3.3.	Macalister ve 1902-1905/1907-1909 Yılları Arasında Tel Cazir (Gezer) (Ebu Şuşe) Bölgesinde Gerçekleştirdiği Kazılar.....	193
3.3.1.	Filistin Keşif Fonu'yla İlişkileri.....	195
3.3.2.	Tell-Cazir Bölgesi: Önemi ve Keşif Hikâyesi	196
3.3.3.	Arazi Mülkiyeti	199
3.3.4.	Ruhsatlar	201
3.3.5.	Macalister'in Kazılarında Kullandığı Yöntem.....	203
3.3.6.	Macalister'in Faaliyetleri Esnasında Karşılaştığı Zorluklar	205
3.3.7.	Bu Kazıların Sonuçları ve Karşılaşılan Problemler	207
3.3.8.	Kazıların Sona Ermesi ve Macalister'in Tavsiyeleri	208
3.4.	Ernst Sellin ve Eriha'daki (Tellu's-Sultan) Arkeolojik Kazıları 1907-1909	
	210	

3.4.1.	Tellu's-Sultan: Konumu ve Önemi	213
3.4.2.	Ruhsatlar	215
3.4.3.	Tellu's-Sultan'daki Kazıların Sonuçları	217

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÜÇÜNCÜ AŞAMA: 1909-1914 YILLARI ARASINDA YAPILAN GEÇ DÖNEM KAZI FAALİYETLERİ

4.1.	Parker'ın Silvan ve Mescid-i Aksa'daki Kazı Çalışmaları / Kudüs 1909-1911	222
4.1.1.	Ruhsatlar	223
4.1.2.	Arazinin İstimlak Edilmesi	227
4.1.3.	Araştırma ve Kazı Faaliyetlerine Girişilmesi.....	229
4.1.4.	Kutsal Harem-i Şerif Bölgesindeki Kazı Çalışmaları	232
4.1.5.	Birinci Tahkikat Komisyonu.....	235
4.1.6.	Kudüs Halkı ve İleri Gelenleri Telgraf Çekiyorlar	237
4.1.7.	Kudüs'teki İkinci Tahkikat Komisyonu.....	239
4.1.8.	Kazılar, Falcılık ve Kehanetlere İtimat Etmmişti	243
4.1.9.	Mutasarrıf'ın olaylar karşısındaki Tutumu	243
4.1.10.	Yerel ve Uluslararası Basında Harem-i Şerif Olayı.....	244
4.1.11.	Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Harem-i Şerif Olayı:	245
4.1.12.	Parker'ın Yeniden Kazı Faaliyetlerine Devam Etmek İçin Kudüs'e Dönme Girişimleri.....	247
4.1.13.	Rothschild'in Kazı Çalışması 1913-1914.....	251
4.2.	Duncan Mackenzie ve Ayn Şems (Deyr Âbân)'da Gerçekleştirdiği Kazılar 1911-1913.....	252
4.2.1.	Filistin Keşif Fonu'yla Olan İlişkileri.....	254
4.2.2.	Ayn Şems: Konumu ve Önemi	256
4.2.3.	Ruhsatlar	257
4.2.4.	Ayn Şems'teki Kazılar	261

4.2.5.	Yerel Halkla Olan İlişkisi ve Aralarındaki Etkileşim	263
4.2.6.	Mackenzie'nin Ayn Şems'teki Kazı, Yöntem ve Keşiflerinin Sonraki Dönemlerde Yeniden Önem Kazanması	265
4.3.	En-Nakıb (Çölü) Harita ve Kadastro Heyeti 1913-1914.....	266
4.3.1.	En-Nakıb Harita ve Kadastro Heyeti'nin Kuruluş Sebepleri ve Gerekçeleri.....	267
4.3.2.	Ruhsatlar	269
4.3.3.	Çalışma Grubu, Ekipmanların Sağlanması ve Masrafların Karşlanması:	270
4.3.4.	Yerel Yetkililerin ve Halkın Nakıb Kadastro Heyeti'ne Karşı Sergilediği Tutum	273
4.3.5.	Merkezi Otoritenin Nakıb Kadastro Heyeti'ne Karşı Sergilediği Tutum: ..	276
4.3.6.	İngilizlerin Kudüs'te Düzenledikleri Konferans	279
4.3.7.	İngiliz Heyetinin Hareket Sahası	280
4.3.8.	Yüzbaşı Hüsnü Efendi'nin İngiliz Heyeti'ne Eşlik Etmesi için Tayin Edilmesi	284
4.3.9.	Lawrence ve Woolley'in Nakıb Çölü'nde Yaptıkları Arkeolojik Araştırmaların Sonuçları.....	286
4.3.10.	İngiliz Heyetinin Faaliyetlerini Sonlandırıp Filistin'den Ayrılması ..	287
SONUÇ	.....	289
KAYNAKÇA	.....	297
EKLER	.....	307
ÖZGEÇMİŞ	.....	327

KISALTMALAR LİSTESİ

A.DVN.MKL.	Babıali Evrak Odası Divan Kalemî Mukavelenamer
BEO.	Babı Ali Evrak Odası
DH.KMS.	Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Evrakı
DH.İD.	Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye
DH.MKT.	Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.ŞFR.	Dahiliye nezareti şifre kalemî
DH.SYS.	Dahiliye nezareti siyasi evrakı
MF.MKT.	Maarif Nezareti Mektubi Kalemî
İ.HR.	İrade Hariciye
İ.MF.	İrade Maarif
İ.HUS.	İrade Hususi
İ.ML.	İrade Maliye
ŞD.	Şura-yı Devlet Evrakı.
MV.	Meclis-i Vükela Mazbataları
Y.MTV.	Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü
A.g.e.	Adı geçen eser
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt

Çev.	Çeviren
H.	Hicri
M.	Muharrem
S.	Safer
Ra.	Rebû'l-evvel
R.	Rebû'l-âhir
Ca.	Cemâziye'l-evvel
C.	Cemâziye'l-âhir
B.	Receb
Ş.	Şa'bân
N.	Ramazan
L.	Şevvâl
Za.	Zü'l-ka'de
Z.	Zü'l-hicce
Fon:	Filistin Keşif Fonu (Palestine Exploration Fund)
M.	Miladi
M.Ö.	Milattan önce
No.	Nomber
Nr.	Numara
s.	Sayfa
U.N.	Umum Numarası
Vol.	Volume

Giriş

On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs

Kudüs, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren köklü ve derin bir takım değişimlere tanıklık etmiştir. Bu değişimler, siyasi, idari, iktisadi, kültürel ve demografik şekilde hayatın farklı alanlarında köklü bir değişime sebep olmuş; şehrin yapısının ve tarihindeki önceki yüzyıllar boyunca yaşadığından farklı şekilde bir hayat tarzının büyük ölçüde gelişim göstermesine etki etmiştir. Sahip oldukları limanlar ve ticaret sayesinde canlanan Yafa, Hayfa, İskenderiyye ve Beyrut gibi sahildeki şehirlerle kıyaslandığında bu süreç içinde büyük bir gerileme yaşayan iç kısımlardaki dağlık şehirlerden biri olması hasebiyle bu mukaddes beldenin tanıklık ettiği bu değişimler, bölgenin tarihinde bir alamet-i farika olarak kabul edilir. Bu sebeple Kudüs, bu süreçte büyük oranda önem kazanan dini ve siyasi konumuna odaklandığı kadar, bu değişimlerdeki ekonomik etkenlere odaklanamamıştır.

- **Dönemde Kudüs Mutasarrıflığındaki En Önemli Dönüşüm Faktörleri:**

Şehrin yaşadığı bu gelişimlerin öne çıkanlarından bahsetmeden önce, şehrin tarihinin ve buradaki yaşantının farklı alanlarındaki bu değişimlerin meydana gelmesine katkı sunan etkenlerin ve güçlerin belirtilmesi gerekir. Bunların en önemlileri şunlardır:

- 1. Fransızların 1799'da Şam(Suriye) bölgesine Müdahaleleri:**

Kudüs, Napolyon komutasındaki Fransızların Şam Bölgesine yönelik işgal girişimlerinin hedefindeki şehirlerin arasında yer almamaktaydı. Çünkü o dönemde bölgenin siyasi ve idari merkezi değildi. Buna ek olarak, kolay ve hızlı şekilde zafer elde edilmesini zorlaştıracak mahiyette iç kısımlardaki dağların arasında muhkem bir konumda yer almaktaydı. Bu nedenle işgal girişimi sahildeki şehirlere yönelmiş; Gazze ve Yafa işgal edilmiş fakat bu işgal girişimi, Akka kalesinin surlarına ve Napolyon'un Doğu'ya dair hayallerini kesin surette boşa çıkaran Cezzar Ahmet Paşa'nın gösterdiği mukavemete çarpıp durmuştur. Miladi on üçüncü yüzyıldaki Haçlı saldırılarının sonrasında bu bölgeye Avrupalıların düzenlediği ilk askeri müdahale olarak kabul edilen bu işgal girişiminin, Kudüs ve Filistin üzerinde doğrudan bir etkisi olmasa da özellikle Britanya gibi Batılı sömürgeci ülkelerin, bu bölgenin önemi ve

gelecekteki herhangi bir emperyalist rekabet için egemenlik altına alınması gerektiği konusunda gözlerinin açılmasına sebep olmuştur.

Buna ek olarak Napolyon Bonapard, Akka kalesini kuşattığı esnada doğudaki Yahudilere, Filistin'e dönüp burada Fransız himayesinde kendileri için siyasi bir oluşum tesis etmelerine yönelik bir çağrı yayınlamıştır. Tarihçilerin bu çağrı hakkında geniş çaplı bir tartışma içine girmiş olmalarına, bu çağrının Doğu'daki Yahudiler üzerinde etki etmemiş ve Fransız işgal girişimi esnasında Osmanlı Devleti'nin yanında yer almış olmalarına rağmen bu çağrı; bölgeyi işgal edip Filistin'de milli bir devlet kurmak için emperyalist güçlerle anlaşmaları noktasında Yahudilere çağrı yapan Batılı emperyalist güçlerden birinin yayınladığı ilk belge¹ kabul edilmektedir.²

2. Şam Bölgesindeki Geçici Mısır Hâkimiyeti (1831-1840):

1831 yılından itibaren Kudüs'te hüküm süren Mısır hâkimiyeti, genel anlamda kutsal toprakları özelde de Kudüs'ü yabancıların emellerinden korumak için herhangi bir yabancı müdahale ve nüfuzu bu bölgeden uzak tutacak şekilde Osmanlı Devleti'nin izlediği siyaseti değiştirmiştir. Öyle ki Osmanlılar, bu tarihe kadar Kudüs'te yabancı konsoloslukların, temsilciliklerin ya da misyoner kuruluşların açılmasına müsaade etmemiştir. Fakat Muhammed Ali ve onun oğlu İbrahim kendi gayretleriyle farklı bir siyaset izlemişlerdir. Sadece Osmanlı'dan ayrılmak değil, Avrupa'daki büyük güçlerin kabul edeceği şekilde Osmanlı'ya bir alternatif ortaya koyma yönündeki sinsice planı sebebiyle Muhammed Ali Paşa ve Osmanlı Devleti arasında ortaya çıkan mücadelede Avrupa devletlerinin yanlarında yer alıp onlara destek vermelerini sağlamak için bunu yapmışlardır. Bu nedenle Muhammed Ali Paşa, Kudüs'teki on yıllık hâkimiyeti esnasında Avrupa konsolosluklarının ve Hristiyan Misyonerlik kurumlarının tesis edilmesine izin vermiştir. Bunun yanında

---

¹ Belgenin orjinaline ulaşılammıştır. Fakat Berrağ şehrindeki Yahudi cemaatinin lideri olan Haham el-Yeâzir Fliklis'in torunlarının birinin yanında bulunan, 1940 yılında basılmış bir nüshasına ulaşılmıştır.

² Bkz. Muhammed Hafız Ya'kub'un Makalesi, "Al-me'wyyetu'e-ssanyetu lelhemlete' l-frenseyyetu 'ala mısır", **Ceridetu'l-Hayat**, sayı: 12921, s. 17, 20/07/1998.

Şam diyarındaki dini azınlıklara sosyal statü olarak eşitlik hakkı vermiştir. Osmanlılar 1840 yılında yeniden bu bölgeye hâkim olduklarında verilen bu hakkı geri alamamışlar; açık kapı siyasetine devam etmeme hususunda kendilerine bir kaçış noktası bulamamışlardır. Filistin’de git gide artan nüfuzlarını güçlendirmiş olmaları sebebiyle Avrupalılara ve bölgedeki emperyalist güçlere karşı böyle bir siyaset izlenmiştir.

Kudüs’te açılan ilk konsolosluk, 1838 yılında açılan İngiliz Konsolosluğudur. Bunun ardından da Prusya (1842), Sardunya (1843), Fransa (1843), Avusturya (1847), İspanya (1854), Amerika Birleşik Devletleri (1856) ve Rusya (1857) konsoloslukları gelmiştir. 1841 yılında İngiliz-Prusya ortaklığıyla Protestan Piskoposluğu’nun kurulması, 1847’de Latin Patrikliğinin yeniden tesis edilmesi ve Rus Piskoposunun 1858 yılında Kudüs’e gelmesiyle misyonerlik faaliyetleri en üst perdeden kendini ifade etme gücü bulmuştur. 1845 yılından itibaren artık Rum Ortodoks Patriği Konstantiniyye’de ikamet etmemekteydi. Çünkü bu tarihten itibaren Kudüs’e intikal etmişti. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısının başlarından itibaren Birinci Dünya Savaşı’na kadar Kudüs, farklı Hristiyan misyoner cemaat ve guruplara ait onlarca okul, fakülte ve temsilciliğin inşasına tanıklık etmiştir. Kudüs’e uluslararası statü kazandırmaya yönelik bir girişim olarak, Muhammed Ali Paşa’nın bölgeye hâkimiyeti zamanında, Avrupa devletleri, Kudüs’te Osmanlı Devleti’nden ayrılmış ve Avrupa egemenliği altına girmiş, kendi özerk idaresine sahip bir Hristiyan varlığı inşa etmeye yönelik bazı projeleri hayata geçirme çabası içine girmişlerdir. Fakat Osmanlıların Kudüs’e geri gelmeleri ve Suriye vilayetlerinde Tanzimat ve Islahat siyasetine başladıklarını ilan etmeleriyle bu çabalar sonuçsuz kalmıştır.

Muhammed Ali Paşa ve oğlu İbrahim, Kudüs’ün kapılarını sonuna kadar Batılılara açmakla yetinmemiş; Mısır hâkimiyeti öncesinde Osmanlı Devleti’nin Şam diyarında uygulamakta olduğu yerel yönetim metodunu da değiştirmişlerdir. Zira Osmanlılar, Şam diyarındaki vilayetleri yerel güçler ve nüfuzlu aileler aracılığıyla idare etmekte; halkın günlük yaşantısındaki detaylara müdahale etmeden hac kabilelerinin selametini garanti altına alıp, güvenliği sağlayarak onlardan vergi almakla yetinmekteydiler. Mısır İdaresi ise doğrudan vergi tahsil edip zorunlu askerlik uygulamasına geçerek ve de Şam bölgesindeki başlıca tarım ürünlerinin ticaretine müdahale ederek “merkezi

yönetim” tarzını uygulama gayreti içine girmiştir. Bu da Mısır İdaresini, Filistin’deki nüfuzlarını kaybedeceklerinden korkan yerel güçlerin doğrudan hedefi haline getirmiş ve bu yerel güçler Osmanlı Devleti’nin de desteğiyle 1834 yılında İbrahim Paşa’ya karşı ayaklanmışlardır. İbrahim Paşa’nın kuvvetleri Kudüs Kalesi içerisinde uzun süre muhasara altında tutulmuş; bu durum, Muhammed Ali Paşa’nın Mısır’dan büyük bir askeri takviye göndermesine sebep olmuştur. ³

Mısır İdaresinin Filistin’de geleneksel yapıdaki sosyo-ekonomik güçlerle yaptığı savaş, bu güçlerin yıkılmasına ve nüfuzlarının ortadan kalkmasına katkı sağladı ve Mısır hâkimiyeti ortadan kalktıktan sonra merkezîyetçi yönetim şeklinin tesis edilmesi konusunda Osmanlılara yardımcı oldu. Ayrıca on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Filistin’deki sosyal-idari-iktisadi güç haritasının değişmesine neden oldu. Öyle ki kırsal kesimde ve yarı feodal yapıdaki ailelerin elinde bulunan sosyo-ekonomik nüfuz, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha fazla nüfuz elde eden ticaret, sanayi ve idare merkezi haline gelen şehirlere kaymıştır. ⁴

3. Osmanlıların Tanzimat ve Islahat Siyaseti:

Şam bölgesinde Mısır İdaresinin uygulamaya çalıştığı ıslahatçı ve merkezîyetçi siyaset, Osmanlı’nın Tanzimatları adıyla bilinen ıslahat siyasetini uygulama noktasında Osmanlıların önünü açmıştır. Bu düzenlemelerin ilki “Gülhane Hatt-ı Şerifi” adıyla Kasım 1839 yılında Sultan Abdulmecid döneminde yayınlanmıştır. Bu ferman, canları, malları ve namuslarının korunacağına dair halka teminat vermiş ve yine Osmanlı Devleti’ndeki gayri müslim tebaaya mülkiyet hakkı ve özgürlükle ilişkili bir takım güvenceler sağlamıştır. Ayrıca hukuk sisteminin düzeltilmesi, mal edinme şeklinin tanzim edilmesi, vergi tahsilinde uygulanan iltizam sisteminin iptali, rüşvetin ortadan kaldırılması ve zorunlu askerlik hizmetinin düzenlenmesi konularında vaatlerde bulunmuştur. Bunun ardından yine aynı sultan tarafından Şubat 1856’da “Hatt-ı Şerif-i Humayun(İslahat Fermanı)” adıyla bilinen başka bir ferman daha

---

³ Bu isyanı bastırmak için bizzat Muhammed Ali Paşa da bu askeri birliklerin başında bulunmuştur.

⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Halid Muhammed Safi, *el-Hukmu’l-Mısırî fi Filastîn 1831-1840*, Muessesetu’d-Dirâsâti’l-Filestîniyye, 2010.

yayınlanmıştır. Bu ferman hangi dine mensup olduklarına bakılmaksızın tüm halkın eşit muamele göreceği hükmünü ortaya koymuş; devlet bütçesinde düzenlemelere gidileceği, iletişim, eğitim ve ticarete dair ıslahatların yapılacağını vadedmiştir. Ayrıca 1858 yılında yine aynı padişah döneminde arazi mülkiyet kanunu çıkarılmış ve bu kanun devlete ait mîrî arazilerin mülk edinilmesi imkânını sağlamıştır. Böylece bu yolla Filistin'in kuzeyinde büyük arazilere sahip olan bir grubun ortaya çıkmasının önünü açarak buna zemin hazırlamıştır. Bu ıslahatlar Sultan Abdulaziz döneminde de devam etmiştir. Sultan, 1864 yılında Osmanlı Vilayetler Kanununu çıkarmıştır. Bu kanun, vilayet, sancak, kaza ve nahiye merkezlerinde idare meclisleri inşa edilmesi hükmünü içermekteydi. Bu meclisin üyelerinin bir kısmı seçimle bir kısmı da tayinle belirlenecekti. Yine onun döneminde 1867 yılında yabancılara arazi satışına izin veren kanun yayınlandı. Özellikle Yahudiler Filistin'de Yahudilere toprak satışını yasaklayan bu kanunu çiğnediler ve Yahudi oldukları esasına dayanarak değil Avrupa Devletleri'nin tebaası oldukları esasına dayanarak daha çok Filistin'in kuzeyinde geniş araziler satın almak için bu kanunu istismar ettiler. Bu noktada en önemli ıslahat adımı ise İkinci Abdulhamid zamanında Aralık 1878'de Kanun-ı Esasi'nin yayınlanmasıdır. Bu kanun, Ruslarla yapılan savaş esnasında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlar sebebiyle çok geçmeden aynı yıl askıya alınmış fakat sultan, bundan otuz yıl sonra 1908 yılında bu anayasayı zorunlu olarak tekrar yürürlüğe koymuştur. Bu anayasal düzenleme İstanbul'daki Osmanlı Saltanat merkezinde bulunan Meclis-i Mebusan'da Kudüs Mutasarrıflığını temsil eden önemli şahsiyetlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunların en önemlileri, Ziya Yusuf el-Halidi, Ruhi el-Halidi ve Said el-Huseyni'dir.⁵

Osmanlı Tanzimat Fermanı ilk olarak 1839 yılında yayınlanmasına rağmen bu ıslahatların etkisi ancak 1850'li yıllarda Kudüs'e ulaşmış; halkın omuzlarında ağır bir yük olarak duran vergilerin tahsiline ve ilk önce Filistin halkına uygulanan zorunlu askerliğe dair düzenlemelere başlanmıştır. Bu noktada şunu bilmemiz gerekir ki

---

⁵ Zuheyr Ganâim, *Livâu Akka fi Ahdi't-Tanzimati'l-Usmaniyye, 1864-1918*, Muessesetu'd-Dirâsâti'l-Filastiniyye, s. 39-42, 2005.

1870'li yıllarda Balkan Savaşları ve Rus Harbi'nde Osmanlı Ordusu yüz bin şehit verirken, Kudüs Mutasarrıflığı ve Bilkâ Sancağı on bin şehit vermiştir. Yusuf Ziya el-Halidi'nin de dile getirdiği gibi o dönemde Filistin'in nüfusuna kıyas edildiğinde bu çok büyük bir rakamdır. Birçok kimsenin askerlik hizmetinden muaf tutulmak karşılığında rüşvet ve para verme yoluna gitmiş olmasına rağmen zorunlu askerlik uygulaması, Birinci Dünya Savaşı'yla Osmanlı'nın Filistin'deki hâkimiyeti sona erene kadar devam etmiştir.⁶

Her ne kadar yabancı nüfuzunun ve emperyalizmin Kudüs'e sinsice girmesine bir yere kadar izin vermiş olsa da on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'nın yaptığı bu ıslahat çalışmaları; idare, iktisat, eğitim ve demografi gibi her türlü alanda, Kudüs Mutasarrıflığında yaşayanların hayatında büyük bir değişim ve gelişimin ortaya çıkmasına sebep oldu.

4. Yabancı ve Siyonist Nüfûzun Etkisini Artırması ve Yahudi Göçü:

Sultan İkinci Abdulhamid'in 1876 yılında Osmanlı Devleti'nde idareyi ele alması ve Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Britanya; Osmanlı Devleti'nin topraklarını ele geçirme konusunda başka bir Avrupa devletiyle rekabete girmemek için Osmanlı Devleti'nin güvenliğini muhafaza etmek şeklindeki geleneksel siyasetinden vazgeçmeye başladı. Yeni siyasetini ise Osmanlı Devleti'nin topraklarını diğer Avrupa devletleriyle paylaşma konusunda ittifak yapma üzerine kurdu. Bunun üzerine 1878 Berlin Antlaşması sonrasında Kıbrıs'ı ele geçirdi. 1882 yılında aynı yıl Tunus'u işgal eden Fransa'yla anlaşarak Mısır üzerinde hâkimiyet kurdu. Bunu takip eden süreçte Filistin, bir taraftan Britanya ve Avrupalı güçler diğer taraftan da Britanya ve Osmanlı Devleti arasında bir mücadele meydanı haline geldi. Doğu ile batı arasındaki uluslararası ticaretin düğüm noktası haline gelen Süveyş Kanalı'nın 1869 yılında açılması da bu durumu pekiştirdi.

---

⁶ Alexander Shulhs, **Tahavvulât Cezriyye fi Filastin 1856-1882**, Menşurâtu'l-Câmiati'l-Erduniyye, Amman, İkinci Baskı, s. 306, 1993.

İngiltere, en büyük sömürgesi olan Hindistan'ı herhangi bir dış tehditten korumak üzere ulaşım yollarını garanti altına alıp Süveyş Kanalı'nın doğu yakasını ele geçirmek için Filistin'i egemenliği altına almasının, bir zorunluluk olduğunu kabul etmekteydi. Osmanlı Devleti ise batılı güçlerin Osmanlı topraklarını daha fazla bölmek için ilerlemeleri karşısında mukavemet göstermek üzere Filistin'i ilk savunma hattı olarak değerlendirmekteydi. Bu sebeple Avrupalıların emellerine dur demek için Osmanlı Kudüs'teki idari yapıya dair bir dizi düzenleme gerçekleştirdi. Diğer taraftan Filistin'de her türlü siyasi, dini, kültürel, ekonomik ve sosyal aracı kullanarak nüfuzlarının etki alanını genişletmeye yönelik olarak, Avrupalılar arasındaki rekabet kızışmıştı.

Avrupalılar birbiriyle ilişkili iki sahada yavaş yavaş Filistin'e nüfuz ettiler. Bu sahalardan biri büyük devletlerin arasındaki diplomasiyle ve azınlıkları, dini cemaatleri himaye siyasetiyle ilgili ticari ve siyasi bir takım maslahatlarla ilişkili olan devlet sahasıdır. İkincisi ise farklı kilise, dernek, hareket ve cemaatlerin etkinlik sahasıdır. Bu oluşumlardan bazıları, barışçıl araçlar kullanılarak Hristiyanlığın etkinliğini artırmak üzere kutsal toprakların geri alınıp bu topraklarda Avrupalılara ait sömürgeler inşa edilmesi ve özellikle Yahudi azınlığın Hristiyanlaştırılmasını hedefleyen barışçıl hacı seferlerinin düzenlenmesi çağrısında bulunmuşlardır.

Yine aynı süreçte Filistin, Yahudilerin ilk göç dalgalarına tanıklık etmeye başlamıştır. Ayrıca Siyonizm projesi, başta Britanya olmak üzere Avrupa Devletlerinin idari mekanizmalarına sızan bazı Siyonist şahsiyetlerden istifade ederek, siyasi ve emperyalist bir yapıya bürünmeye başlamıştır. Bu noktada Montfyory ve Rotshild ailelerinin başını çektiği Yahudi zenginler tarafından sağlanan büyük maddi destekten de faydalanılmıştır. Siyonizm projesi, Avrupalıların Filistin'deki emperyalist projesiyle uyum içinde olmayı sağlayacak bir formül bulma gayretine girmiştir. Bu formül, Birinci Dünya Savaşı sonrasında 1917 yılında açıklanan Balfour Deklarasyonu ile son şeklini bulmuş; ilerleyen dönemde bu deklarasyon Filistin'deki İngiliz Mandası sözleşmesinde de yer almış ve 1922 yılında Milletler Cemiyeti tarafından da kabul edilmiştir.

Her bir Yahudi göç dalgası, Siyonistlerin yerleşkeler inşa etmek için toprak satın almaları ve Avrupalıların Filistin'deki etkinlik alanlarını genişletme çabası içine girmeleri; on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden 1917 yılında Kudüs'teki Osmanlı hâkimiyetinin son bulduğu döneme kadarki süreçte gerçekleşen değişimlerde büyük rol oynamıştır.

- **On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs'te Yaşanan En Önemli Değişimler:**

1. **Nüfus Artışı:**

Kudüs, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında büyük bir nüfus artışı yaşamıştır. Bu nüfus gelişiminin sebebi, bir grup temel etkene dayanmaktadır. Belki de bunların en önemlileri; şehirdeki sağlık şartlarının düzelmesi; yaşanan ekonomik gelişime bağlı olarak hayat standardının yükselmesi; özellikle 1863 yılında Kudüs Belediyesi'nin kurulmasından sonra Osmanlı Yönetiminin şehirdeki alt yapı ve genel sağlık hizmetlerinin iyileşmesine sebep olan bir takım projeleri uygulamasıdır. Kanalizasyon ve şehre temiz su temin etme projeleri bunların birer örneğidir. Tüm bunlara ek olarak temizliğe ve çöplerin toplanıp imha edilmesine önem verilmiş ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarında hastaneler ve klinikler inşa edilmiştir. Ne var ki on dokuzuncu yüzyılın sonlarında yaşanan bu nüfus artışına katkı sağlayan temel etken Yahudilerin ve Avrupalıların Kudüs'e göç etmeleridir. Bu dönemde Yahudilerin ve Avrupalı yerleşimcilerin sayısı ciddi oranda artmıştır.

Alexander Shuls, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki resmi istatistikler ve Batılı konsolos ve gezginlerin yaptıkları değerlendirmelere göre yaşanan bu nüfus artışı üzerinde bir tartışma başlatmıştır.⁷ Biz bu tartışmayı burada ayrıntısıyla sunacak değiliz. Fakat onun şu sözünü nakletmekle yetineceğiz: 1831'de Mısır işgali sonrasında şehrin en az on bin olan nüfusu, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde yaklaşık elli bini aşmıştır. Yani nüfus, seksen yıl içinde en az beş katına çıkmıştır. Ayrıca Shuls'un ortaya koyduğu çizelgelere göre Kudüs Sancağı'nın nüfusu 1850-

---

⁷ Shulhs, s. 29-55.

1865 arası dönemde 180 bini aşmış; İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın değerlendirmelerine göre de 1919 yılında 425 binin üzerine çıkmıştır.⁸

2. Bayındırlık Faaliyetleri ve Şehrin Genişlemesi:

On dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar Kudüs, surlarla çevriliydi. Bu surlar gibi Kudüs'teki tarihi yapılar, Filistin'in çoğu yerinde bulunan kalkerli kayalardan elde edilen taşlarla inşa edilmişti. Mısır hâkimiyeti sonrasında şehir bayındırlık açısından bir gelişime tanıklık etmeye başladı. İbrahim Paşa, surların iç kısmında askerler için iki kışla ve yine surların dışında da iki yel değirmeni inşa etti. Yine bu süreçte, özellikle dini yapılar ve hacılara ait konaklama yerlerinde hem Yahudiler hem de Hristiyanlar bir takım restorasyon ve inşa faaliyetlerinde bulundular. Kırklı yıllarda ve ellili yılların başlarında İngiliz ve Alman Protestanlar şehrin içinde ve dışında yeni binalar inşa eden ilk yabancılar oldular. Bu binaların en önemlisi, 1849 yılında inşa edilen Protestan Katedrali "Chirist Church"tür.

İnşaat alanında gerçek anlamda ilerleme ise Kırım Savaşı'ndan (1853-1856) sonra başladı. On yıllık bir süreç içinde şehrin içinde ve dışında olmak üzere yirmi dört inşaat projesi uygulamaya konuldu. Şehrin kuzeybatı bölgesindeki alanda inşa edilen ve "Meskubiyye" adıyla bilinen devasa Rus yerleşkesi kesinlikle bu binaların en meşhuru kabul edilmektedir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca Birinci Dünya Savaşı'na kadar kesintisiz şekilde, yeni kiliselerin, manastırların, mescitlerin, hastane ve yetimhanelerin, konaklama yerlerinin, otellerin ve konsoloslukların inşası süre gelmiştir. Alman İmparatoru, 1898 yılında şehre yaptığı meşhur ziyareti esnasında Muhlis Kilisesi ve Agusta Victorya Kasrı'nın inşa törenine katılmıştır. On dokuzuncu yüzyılın sonunda Cuinet⁹ bu binalara dair bir sayım yapmış ve Kudüs'te 42 manastır, 28 konaklama yeri, 17 hastane ve 54 okul (müslüman medreseleri hariç) tespit etmiştir. Bu okullardan sekizi Rüştîye mektebidir ve bunların ilki 1867-1868 sezonunda

---

⁸ A.g.e., s. 52.

⁹ Vital Cuinet (1833-1896): Bir Fransız müsteşrik ve coğrafyacısıdır. En önemli eseri, "Asya'daki Türkiye"dir. Bu eserde Osmanlı Devleti'nin Asya'daki sosyal ve ekonomik durumunu ele almıştır. Bkz https://en.wikipedia.org/wiki/Vital_Cuinet

açılmıştır. Avrupalılara ait eğitim kurumlarının en önemlileri şunlardır: Psikopos Gobat¹⁰ tarafından kurulan kız ve erkek okulları, 1860 yılında Alman misyoner Schneller'in inşa ettiği Suriye Kız Yetimhanesi,¹¹ 1868 yılında inşa edilen Alman Talitakumi Rahibe Okulu,¹² 1868 yılında Avusturyalı Yahudiler tarafından inşa edilen Lamel Okulu,¹³ 1864'te kurulan Efilina De Rotchild Kız Okulu,¹⁴ 1881'de kurulan

---

¹⁰ Piskopos Samuel Gobat (1799-1879): İsviçre asıllıdır. 1846 yılından, vefat ettiği yıl olan 1879'a kadar Kudüs Protestan Başpiskoposluğu görevini üstlenmiştir. Kudüs surlarının güney batı köşesinin yakınındaki Sahyun Dağı'nda özel bir misyoner okulu kurmuştur. Onun kurduğu bu okul Filistin'deki özel misyonerlik okullarının öncüsü kabul edilir. Filistin'deki birçok önemli düşünür ve siyasetçi buradan mezun olmuştur. Bkz. el-Mev'suatu'l-Filastiniyye, C.3, s.63-64.

¹¹ Schneller'in inşa ettiği okul ve yetimhane günümüzde "Muluk-İsrail" adıyla bilinen caddede, Batı Kudüs'te yer almaktadır. Bina 1860 yılında Alman Misyoner Lutherci Yuhanna Schneller tarafından inşa edilmiştir. Schneller'in okulu; Filistin içinden ve yine Suriye, Mısır, Etiyopya, Ermenistan, Türkiye, Rusya, İran ve Almanya gibi ülkelerden gelen kız ve erkek yetimleri barındırmak için Kudüs şehrinin surları dışında inşa edilen binaların ilklerindedir. Schneller'in yetimhanesi, akademik ve mesleki eğitim merkezi olarak faaliyet göstermiştir. Buradaki çocuklara, terzilik, ayakkabıcılık, marangozluk, demircilik, çinicilik, resim, tarım ve bahçe tasarımı gibi birçok meslek öğretilmiştir.

1903 yılında Schneller Okulu'na, yedi farklı ek bina daha inşa edilmiştir. Bunların en önemlisi engellilerin eğitimi ve yetim olanlarının barındırılması için özel olarak inşa edilen yapıdır. Birinci Dünya Savaşı'nın gerçekleştiği dönemde, matbaa, cilt atölyesi, buğday değirmenleri, fırın, çamaşırhane, terzihane, marangoz atölyesi, çömlek atölyesi, tuğla ve kerpiç atölyesi, ağaç ve bitki bakımı için ayrılmış özel alanlar gibi birçok unsuruyla bu okulunsa sahip olduğu arazi 600 dönümü bulmuştu.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlarında İngiliz Manda güçleri Alman öğretmenleri buradan uzaklaştırarak okulu kapatmış ve burayı Schneller karargâhı adıyla bilinen bir askeri üsse dönüştürmüştür. Bu karargâh, Ortadoğu'daki en büyük erzak ve mühimmat deposunu haline gelmiştir. 17 Mart 1948'de Hagana'ya bağlı Atsyony? Sancağı, Schneller'in bina ve arazilerini işgal etmiştir. Bu olay İngiliz Manda güçlerinin burayı boşaltmasından sonra gerçekleşmiştir. Sonrasında bu okul 2008 yılına kadar 60 yıl süreyle İsrail ordusuna bağlı bir askeri üs olarak kullanılmış; 2008 yılında bu binalar, mevcut yapıların yenilenip lüks daireler yapılması için İsrail ordusu tarafından boşaltılıp İsraili bir şirkete teslim edilmiştir. Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Schneller_Orphanage. 20.05.2017

¹² Bu okul günümüzde de Kudüs'te hala ayakta. Okulun web sitesi, burasının 1851 yılında tesis edildiğine işaret etmektedir. Okulun mülkiyeti ve sponsorluğu 1974 yılından itibaren Berlin Misyonerlik Derneği'ne geçmiştir. Bkz. <http://talithakumi.ps/school-ar/geschichte-der-talitha-kumi-schule/#>. 22.05.2017

¹³ Bu okul, Viyana'lı Yahudi kadınlardan biri olan Elise Herz-Lamel'in bağışlarıyla 1856 yılında inşa edilmiştir. 1888 yılında okulun yönetimi Yahudi-Alman Hayır Cemiyeti'ne geçmiştir. Almanlar ve Avusturyalıları ait müşterek bir idare meclisi tarafından yönetilmektedir. Bkz.

https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%91%D7%99%D7%AA_%D7%94%D7%A1%D7%A4%D7%A8_%D7%9C%D7%9E%D7%9C. 22.5.2017

¹⁴ Doktor Albert Kohen tarafından Kudüs'teki Belde-i Kadime'de 1864'te kurulan ilk Yahudi kız okuldur. 1867 yılında Baron Leonel de Rothschild, okulun sponsorluğunu üstlenmiş ve bir yıl sonra bu okula, vefat eden kızı Efilina'nın ismi verilmiştir. 1962 yılında okulun idaresi, İngiliz Yahudi Cemiyeti'ne geçmiştir. Okul, kuruluşu esnasında iç kısmında kızlara dikiş-nakiş öğretmek için özel bir bölüm içermekteydi. Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Evelina_de_Rothschild_School. 22.05.2017

İsrail Birlik Okulu, 1870 yılında inşa edilen Rahip Ratisbonne Katolik Erkek Okulu(Sen Pier),¹⁵ 1876 tarihli Hristiyan Okullar Birliği Erkek Okulu ve 1878 yılında Kudüs'e gelen Beyaz Rahipler'in, Rahibe Hana Manastırı'nda bulunan ve Katolik Rumlara tahsis edilen okulları.

Altmışlı yılların sonlarından itibaren evler genişlemiş, sur içinde yeni evler inşa edilmiştir. Yafa caddesinin iki yanında şehrin kuzeybatısında Yahudi yerleşim yerleri ortaya çıkmıştır. Yetmişli yıllarda da Yahudi inşa cemiyetleri kurulmuştur. Çağdaşlarımızdan birinin de tanımladığı gibi bu cemiyetler, askeri karargâhlara benzeyen birleşik düzende evler ve yerleşim alanları inşa etmişlerdir. Bunun sebebi ise sayıları artan Yahudi göçmenlerin barınma ihtiyaçlarını gidermekti. Diğer yandan şehrin kuzeyinde ve güneyinde Araplara ait yeni dış mahalleler de ortaya çıkmıştır. Surların dışında Arap nüfusunun genişlemesine öncülük edenler, zengin Müslüman aileler olmuştur. Yetmişli yılların başlarından itibaren şehir surları geceleyin ve Cuma namazı esnasında açık kalır hale gelmiştir.

Yafa-Kudüs arasındaki araba yolunun yapılmasıyla, şehre dışardan inşaat malzemesi getirilmeye başlanmış; surların dışındaki yerleşim yerlerinde yeni yapım teknikleri kullanılmıştır. 1880 yılından başlayarak yeni binaların duvarları daha ince yapılır, odaların zeminleri ahşap parkelerle döşenip tavan kısmı önce ahşap sonra demir direklerle bunun üzeri de taş bloklarla kapatılıp çatı iskeleti ise kiremitle kaplanır hale gelmiştir. Böylece surların dışında Belde-i Kadime'deki tarihi Kudüs'ün yanı başında Avrupalı tarzda yeni bir şehir daha ortaya çıkmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki 30 yıllık süreçte, gittikçe artan bir hızla Kudüs'ün kuzeybatısında Yahudi yerleşim yerlerinin inşasına devam edilmiştir. Sur içinde Yahudilerin bulunduğu semtlerin ise neredeyse tamamı vakıf malıydı ve Yahudilere

---

¹⁵ Fransız rahip Ratisbonne daha önce Yahudi'yken sonrasında Katolik Hristiyanlığı benimsemiştir. Bu okulu 1874 yılında inşa ederek, Arap ve Yahudi çocuklar için bir ilkokul olarak hizmete açmıştır. Okul yaklaşık 200 öğrenci barındırmaktaydı. Günümüzde Kudüs'ün batısındaki Yahudi Rahafya mahallesinde yer almaktadır. https://en.wikipedia.org/wiki/Ratisbonne_Monastery. 22.05.2017

geçici olarak kiralanmaktaydı. Şehrin dışında inşaat için toprak almak nispeten daha kolaydı. Çünkü şehrin uç kısımlarındaki araziler özel mülktü, miri arazi değildi.

Ayrıca şu da çok iyi bilinmektedir ki bu süreçte şehre yerleşen Yahudilerin büyük çoğunluğu Doğu Avrupa'dan gelmişlerdi ve yine onların çoğu sadece geçici ziyaret izinleriyle ülkeye giriş yapmışlardı. Buna ek olarak 1881-1890 yılları arasında yüzlerce Yahudi aile Yemen'den buraya gelmişti.

Kudüs'e yönelik bu akının artmasıyla Alman Heykeliyyin cemaati, 1873 yılında şehrin güneybatısında bir yerleşke tesis etmiştir. Bu yerleşkeden önce de 1869'da Hayfa ve Yafa'da 1871'de de Saruna'da¹⁶ üç yerleşke inşa edilmişti. 1882 yılında Kudüs yerleşkesinde çoğunluğunu zanaatkârlar ve onların ailelerinin oluşturduğu 257 kişi yaşamaktaydı.¹⁷

3. Ekonomi, İletişim ve Ulaşım:

1850'li yıllardan itibaren şehir genişlemiş ve nüfusu büyük oranda artmıştır. Bu artış, şehirdeki ticaret ve sanayinin gelişmişliğinden daha çok şehrin dini açıdan konumu ve burayı ziyaret eden Hristiyan hacıların buraya olan bağlılıklarıyla ilgiliydi. Bu hacıların sayısı on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük oranda artış göstermişti. Buna ek olarak etkinlik sahalarını genişletmek, hacılarına ve tebaasına hizmet etmek için Avrupa Devletleri ve şehirdeki Farklı Misyoner gruplar tarafından bazı müesseseler inşa edilmişti. Ayrıca tarih boyunca şehir halkının Mescid-i Aksa'ya bağlı şekildeki yaşantıları, buradaki vakıflar ve bunlarla irtibatlı vazifeler halkın gelir kaynaklarının temelini oluşturmaktaydı. Bu süreçte Bab-ı Ali'ye doğrudan bağlı olan Kudüs Mutasarrıflığının merkezi olması yönüyle şehrin idari anlamda öneminin artması, birtakım yeni görev ve vazifelere duyulan ihtiyacın artmasına sebep oldu. Kudüs'ün ileri gelenleri ve tanınmış aileleri de bundan istifade ettiler. Osmanlı egemenliğinin son yıllarında Avrupalı Yahudilerin buraya akın etmeleri Kudüs'ün ekonomik yapısını değiştirmede. Çünkü göçmenler, ticaret ve sanayi anlamında önemli

---

¹⁶ Günümüzde Tel Aviv şehrindeki mahallelerden biridir.

¹⁷ Kamil el-Aseli, **el-Kudsu fi't-Tarih**, Ürdün Üniversitesi, Amman, 1992,s. 283-284

bir gelişimin ortaya çıkmasına sebep olmadılar, Yahudi azınlığın önemli bir bölümü hala Avrupa'dan topladıkları sadakalarla geçimlerini sağlamaktaydılar.

Şehirdeki gelişme, on dokuzuncu yüzyılın yarısından itibaren inşaat ve sanayi sektörleriyle bu sektörlerle irtibatlı mesleklerin gelişmesine etki etmiştir. Bu durumdan da komşu köy ve şehirler istifade etmişlerdir. O dönemde kireç ve taş ustaları için birçok iş fırsatı bulunmaktaydı. Üzerlerinde alçı ve taş gibi ağır yükler bulunan develerin oluşturduğu uzun kervanların Kudüs'e yaklaştıklarını görmek, alışılmamış manzaralardan biriydi. İlk başta inşaat ve taş ustalarının başka yerlerden getirilmesi gerekmekteydi. Fakat altmışlı yılların başlarında bu ihtiyacın yerel mahir ustalarla giderilmesi mümkün hale geldi. Özellikle Beyt Lahm ve Beyt Câlâ'da inşaatla ilgili mesleklerde bir uzmanlık ve ihtisaslaşma ortaya çıktı. Öyle ki doksanların başında 792 küçük sanayici, tüccar ve müteahhidin yanında Beyt Lahim'de 30 inşaat ustası, 250 taş kırıcı, 50 taş ustası, 6 sıvacı, alçı ve taş nakliyesi için 40 deve bulunduğu tespit edilmiştir. Bu kimseler Kudüs'teki inşaat sanayiinde en üst statüde çalışmaktaydılar.

Kudüs'teki başlıca ekonomik faaliyetler, halka temel gereksinim malzemelerini temin etme ve hacılara ve ziyaretçilere farklı hizmetler sunma üzerine kuruluydu. Beyt-i Lahim'de Hristiyan ibadetine ait araç-gereçler yapılmakta, bunlar büyük oranda turistlere satılmakta ve önemli bir miktarı da dışarıya ihraç edilmekteydi. Bunun yanında on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren Kudüs'teki sabun sanayiinde gözle görülür bir gerileme yaşanmış, Nablus şehri bu konuda öne geçip Filistin'in tüm bölgeleri için bu sanayinin başkenti haline gelmişti ve burada ipek sanayi ve üretimi de gelişmişti.¹⁸

Warren, 1860'lı yıllarda Kudüs'teki zanaatkârların ve mesleklerin sayısı ve çeşidine dair önemli bir istatistikten bahsetmektedir¹⁹: 1932 güçlü bünyeye sahip işçi, 1320 dükkân sahibi: Bunlardan 143'ü umumi dükkân sahibi, 88'i manav, 189'u bakkal,

---

¹⁸ A.g.e., s.284-285.

¹⁹ Charles Warren, **Underground Jerusalem**, London, Richard Bentley and Son, 1876, s. 491-492.

101'i fırıncı, 46'sı kasap ve tavuk satıcısı, 58'i şarap tüccarı, 30'u kahve satıcısı, 37'si tütüncü, 230'u ayakkabıcı, 62'si terzi, 28'i boyacı, 32'si susam yağı üreticisi, 76'sı sabuncu, 151'i farklı maden işiyle uğraşanlar, 36'sı marangoz, 86'sı tabut ustası, 56'sı berber, 23'ü saatçi ve 22'si sarraftı. Bunların 828'i Müslüman, 601'i Hristiyan ve 503'ü Yahudi idi.

Bu istatistik net bir şekilde göstermektedir ki Kudüs sadece kendi halkı için değil Orta Filistin bölgesinin tamamı için bir ekonomi merkeziydi. Bu meslek sahiplerinin tamamının ticaret ve sanayilerinde, sadece Kudüs halkına yönelik iş yapmaları mümkün değildir. Zira Kudüs'ün nüfusu o dönemde 20 bini geçmemekteydi.

İşte görülüyor ki on dokuzuncu yüzyılda şehrin ekonomisinin genel yapısı, üç kutsal dinin mensupları için dini ve ruhani bir merkez ve mukaddes bir şehir şeklindeki Kudüs'ün karakterini yansıtmaktadır. Şehrin ekonomisi hala tüketim ekonomisi şeklindedir ve bu ekonomiyi dış kaynaklı gelirler desteklemektedir. Bu gelirler, Osmanlı tarafından şehirdeki âlimlere, fakirlere ve mutasavvıflara yıllık olarak yapılan yardımlar, bunun yanında vakıflarla ilgili vazifeler ve yönetim görevleri, Yahudi ve Hristiyan cemaatlere Avrupalıların yaptıkları yardımlar ve ulaşım araçlarının gelişmesiyle git gide artan dini turizm gelirleridir.

İletişim ve ulaşım sistemi (Telgraf, Karayolları, Demiryolu) ise on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında büyük bir iyileşme yaşamıştır. Bu da Avrupa Devletleri'nden şehre yönelik dini turizmin gelişmesine katkı sunmuş ve Kudüs'ün o dönemde müstakil bir idari merkez haline gelmesinin önemli bir etkeni olmuştur.

Ağustos 1864'de telgraf hattı Yafa'ya ulaştı ve Haziran 1865'te de Kudüs'e kadar uzatıldı. Bu da Kudüs'ün telgraf aracılığıyla Konstantiniyye ve Kahire'ye oradan da Avrupa başkentlerine bağlanmasına sağladı. Bu durum, ileriki dönemde Kudüs'ün Dımaşk'tan ayrılıp Orta ve Güney Filistin'de doğrudan Bab-ı Ali ile bağlantılı müstakil bir sancak haline gelmesi için önemli bir olaydı.

1867 yılında Osmanlı yetkilileri, ücretli işçi kullanmadan Yafa-Kudüs arasında ilk araba yolu inşası çalışmalarına başladı. 1868 yılında gerçekleştirilen bu projenin

sorumluluğu İtalyan mühendis Pierotti'ye verildi.²⁰ Kudüs belediye başkanı Yusuf el-Halidi'nin girişimleriyle belli bir süre bu hatta araçlara düzenli şekilde hizmet verildi. Yetmişlerde ve seksenlerin başında bu yol birkaç kez tamir edildi ve bazı bölgelerde yolun hattı değiştirildi. 1875 yılında Alman Heykeliyyin Sömürgecileri, Yafa-Kudüs arasında her gün düzenli olarak hizmet veren bir seyahat şirketi kurdular. 1879'da da bu işi yapmak için resmi bir imtiyaz elde ettiler. Fakat daha sonraki dönemde bunu Arap ve Yahudi rakiplerine kaptırdılar.

1892 yılında Yafa-Kudüs demiryolu hattının açılmasıyla ulaşım şartları her hâlükârda değişmiş oldu. Atmışlı yılların başlarından itibaren Kudüs'ü, Akdeniz'deki limanı Yafa'ya bağlayan demiryolunun inşası için farklı projeler de ortaya konulmuştu.²¹ Bu projelerden hiçbirinin gerçekleşmemesinin temel sebebi, kârlı bir iş olup olmadığı noktasında şüphe edilmesidir. Fakat Kudüs'ün ve bir bütün olarak Filistin'in yaşadığı gelişme ve hacıların ve turistlerin sayısındaki aşırı yükselme²² görülünce, bu konuyu yeniden değerlendirme imkânı ortaya çıktı. 1889 yılında bir Fransız şirket demiryolu hattı için bir imtiyaz elde etti. Bu imtiyaz 1888 yılında Navon Efendi²³ diye bilinen bir kişiye verilmişti. Demiryolu çalışması 1890'da başladı ve 1892 yılında açılışı yapıldı.

---

²⁰ Bu konuya dair ayrıntılı bilgi, Warren'ın Kudüs'teki kazı faaliyetleriyle ilgili bölümde gelecektir.

²¹ Yafa Kudüs arası mesafe yaklaşık 60 km.dir ve Yafa, Kudüs'e Akdeniz'deki en yakın limandır.

²² 1870'li yıllarda Avrupalı hacıların ve turistlerin yıllık sayısı 10 ila 20 bin arasında değişmekteydi. 1910 yılında ise bu sayı 40 bine ulaşmıştı.

²³ Yosef Navon (1858-1934): Kudüs'te doğmuştur. Kudüs'teki Saferad Yahudilerindedir. Babası, Filistin'deki Yahudi Cemaatinin Bab-ı Ali'deki temsilcisiydi. Kudüs'te eğitim almış ve sonrasında eğitimini tamamlamak için Fransa-Marsilya'ya gitmiştir. İstanbul'da üç yıl süren çabaları neticesinde 1888 yılında, Yafa-Kudüs demiryolu inşası ve yine bu hattın Gazze ve Nablus'a kadar uzatılması için imtiyaz elde etmiştir. Bu projeyi hayata geçirmek için gerekli olan finansmanı temin etmek üzere Avrupa'ya gitmiş ve sahip olduğu imtiyazı bir milyon Fransız Frankı karşılığında Fransızlara satmıştır. Proje için gerekli olan sermayenin elde edilmesi için şirket kurulmuştur. Navon, Fransa'ya yaptığı hizmet karşılığında Fransız Hükümetinden şeref madalyası almıştır. 1893 yılında da Osmanlı Devletinden Mecidi Nişanı almış ve daha sonra da kendisine Bey lakabı verilmiştir. Navon, Bitah Tikfa ve Rişun Litsyun müstemlekelerinde, Filistin'deki ilk sömürge yerleşkelerinin inşasına katkıda bulunmuştur. Elektrik hattının uzatılması ve yeni bir liman inşa edilmesi için Filistin'de başka projeler de planlamış fakat bunları gerçekleştirememiştir. 1894 yılından vefat ettiği yıl olan 1934'e kadar Paris'te yaşamış; 1901 yılında Filistin'in kalkındırılması ve buraya yapılacak yatırımları görüşmek için Theodor Herzl'le bir araya gelmiştir fakat Herzl onunla çok ilgilenmemiştir. Bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Yosef_Navon. 22.05.2017

Ne var ki bu hat ancak bu yüzyılın sonunda kâr edebildi. 1894'te toplamda 85440 yolcu, 1909'da ise 149200 yolcu taşınmıştır.

Bu gelişmeye paralel olarak, Kudüs'teki Osmanlı yetkilileri doksanların başından itibaren Kudüs şehrini, orta ve güney Filistin'deki diğer şehirlere, özellikle de Ramallah, Nablus, Beytulahim, el-Halil ve Eriha'ya bağlayan bir ulaşım ağı inşa ettiler.

4. İdari Açıdan Gelişim:

Kudüs, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından hemen önce idari bir merkez olarak gelişim gösterdi. Osmanlılar bu gelişimle, Filistin'e yönelik dış tehditlerin karşısında durmayı hedeflediler. Bu gelişim iki hat üzerinden ilerlemiştir. Bunların birincisi, Filistin'deki üç sancağın (Kudüs, Nablus, ve Akka) Akka hâkiminin yönetimi altında birleştirilmesine yönelik çabalar şeklinde kendini göstermiş; ikincisi ise Kudüs şehri ve sancağına özel bir konum vermeye yönelik harcanan çabalardan ibaret olmuştur.

Bab-ı Ali 1830 yılında bu üç Filistin sancağını Akka Hâkiminin yönetimi altında birleştirdi. Bunun sebebi, Filistin'in Muhammed Ali Paşa'nın arzularının önünde engel teşkil eden bir bölge haline gelmesiydi. Böylece Akka, hemen hemen günümüzdeki Filistin'in sınırlarına sahip bu yeni vilayetin başkenti oldu. Fakat 1840 yılında Filistin tekrar Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Kudüs, orta ve güney Filistin'in başkenti haline gelerek yeni bir gelişim daha gösterdi. Gazze ve Yafa kazaları kalıcı şekilde Kudüs Sancağı'na bağlandı. Aynı şekilde Nablus Sancağı da 1858 yılına kadar Kudüs Hâkiminin yönetimi altında kaldı. Tüm bunlar on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında en parlak dönemini yaşayan Akka'nın öneminin azalmasından sonra gerçekleşmiştir.

Bab-ı Ali bu üç sancağı son kez 1872 yılında kısa süreliğine Kudüs Hâkiminin yönetimi altında birleştirmiştir. Böylece Kudüs Filistin'in tamamının başkenti haline gelmiştir. Avrupalılar, Filistin'e nüfuz etmelerini kolaylaştıracak bu icraatı memnuniyetle karşılamışlardır. Çünkü Hristiyanlık ve Yahudiliğe ait tüm kutsal yerler ve kurumlar bu yeni vilayetin sınırları içerisinde yer almaktaydı ve Avrupalılar için tüm Filistin'i yönetimi altında tutan tek bir hâkimle muhatap olmak çok daha kolaydı. İşte bu sebeple Bab-ı Ali aynı yıl bu uygulamadan vazgeçti. Bab-ı Ali Avrupalıların Filistin'e nüfuz etmelerinin önünü açacak bir olaya müsaade edecek değildi. Batılıların

nüfuz etmesini engellemek için on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Kudüs, Dımaşk'taki Şam Valisi'ne müracaat etmeden doğrudan Konstantınıyye'yle muhatap olmaya başladı. 1874 yılında da doğrudan Bab-ı Ali'ye bağlı müstakil bir sancak haline gelerek idari anlamda bir gelişim daha gösterdi. Bu durum Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlerin Kudüs'ü işgaline kadar devam etti.

Kudüs'teki idari gelişimin başka bir yönü daha vardır: Osmanlı'daki Tanzimat siyasetinin bir sonucu olarak Kudüs'teki siyasi hayat fark edilir oranda gelişim göstermiştir. Bu durum, Kudüs'te, Belediye Meclisi, İdare Meclisi, Kuds-ü Şerif Livâ Meclisi ve ya Meclis-i Umumi gibi farklı meclislerin kuruluyor olmasının doğrudan bir sonucuydu. Bunun yanında 1877-1878 yıllarında ve 1909'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetimi ele almasından sonraki süreçte Kudüs Sancağı Osmanlı Parlamento'sunda temsil edilmiştir. Bu gelişim, seçimlerin, siyasi rekabet ve siyasi temsilcilik konularının şehirdeki sosyal ve siyasal hayatın içine girmesine sebep olmuştur. Bunun sonucunda da şehirdeki ileri gelen ailelere mensup kimseler, birer siyasi lider ve Kudüs sancağındaki halkın birer sözcüsü haline gelmişlerdir. Muhammed Ali Paşa'nın hâkimiyeti sürecinde otoriteleri sarsılan, Filistin'in dağlık kesimlerinde ve kırsal yerlerindeki ileri gelen ailelerin eski güçlerini kaybetmeleri de bu duruma katkı sağlamıştır. Osmanlı da şehre yeniden hâkim olduktan sonra otoritesini ve merkezîyetçi yapısını güçlendirme politikası izlemiş ve böylece şehirler özellikle de Kudüs, gerçek anlamda siyasi ve ekonomik rekabetin sahası haline gelmiştir.

1863 yılında özel bir ferman gereğince Kudüs'te ilk kez bir belediye meclisi kuruldu. Kudüs Osmanlı şehirleri arasında belediyeye sahip olan ilk şehir kabul edilir. Belediye başkanlığı ve meclis üyeliği, şehrin ileri gelen aileleri arasında bir rekabet konusu haline geldi. Bu ailelerin en önemlileri, el-Halidi, el-Huseyni, el-İlmi ve ed-Deccâni aileleridir. Belediye başkanının tayini ve meclisin teşkili, şehrin içindeki ileri gelen aileler özellikle de el-Halidi ve el-Huseyni aileleri arasındaki güç dengesini aksettirmektedir.

Şehir meclisinin üyeleri dört yıllığına seçilmekteydi. Bu üyelerin yarısı iki yılda bir değiştiriliyordu.²⁴ 1908 yılında Kudüs'teki bu mecliste 10 üye bulunmaktaydı. Bunların altısı Müslüman, ikisi Hristiyan ve ikisi Yahudi'ydi. 700'ü Müslüman, 300'ü Hristiyan ve 200'ü Yahudi olmak üzere aynı yıl yapılan seçimlere 1200 vatandaş katılmıştı. Hükümetin yaptığı ödemelerle harç ve vergi gelirlerinden oluşan belediye bütçesinin, idare meclisinin onayını alması gerekmektedir. Belediye başkanını ise şehir belediye meclisine seçilen üyeler arasından Hâkim (Mutasarrıf) tayin etmekteydi.

Kudüs Belediyesi halka sunulan genel hizmetleri iyileştirmiş; alt yapıyı ve şehirdeki hayat standardını geliştirmiştir. Şehrin temizlenmesi, aydınlatılması, caddelere taş döşenmesi, ulaşımı engelleyen unsurların ortadan kaldırılması ve şehre temiz su sağlama işinin iyileştirilmesi, Belediyenin ilk etkinlikleri arasında yer almıştır. Caddelere taş döşenmesine ve kanalizasyon inşasına yetmişlerde başlanmıştır. Kanalizasyonun yapımı 1914 yılına kadar devam etmiştir. Şehre temiz su sağlanması işi, belediyeyi sürekli meşgul eden en önemli işlerden biri olmuştur. Doksanlı yıllardan itibaren caddeler, özellikle tozun insanları rahatsız ettiği vakitlerde ıslatılır hale gelmişti. Çöpler düzenli şekilde toplanmaya başlamış ve umumi tuvaletler inşa edilmiştir. 1892 yılında Yafa Caddesi'nde bir park açılmış ve haftada iki kez olmak üzere bir askeri bando burada eser icra etmiştir. Savaş öncesinde belediye, bazı caddelerin kenarına ağaç dikmeye başlamıştır. Ayrıca on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren şehrin aydınlatılması için binlerce gaz lambasının montajı yapılmıştır. Savaşın öncesindeki yıllarda şehrin tarihi surları dışındaki yeni mahallelere elektrik, telefon ve tramvay getirilmesi planları üzerinde tartışılmaya başlanmıştır.

---

²⁴ 1875-1877 yılları arasında Vilayetler Kanunu gereğince, belediyelerdeki vazifeler ve şehir meclislerinin seçimlerine dair ayrıntılı talimatlar ortaya konulmuştu. Bu kanun hükümlerine göre yirmi beş yaşına gelmiş ve en az yıllık elli lira emlak vergisi ödeyen her erkek Osmanlı vatandaşı, şehir meclislerinin seçimlerinde oy kullanma hakkına sahipti. Adayların ise en az otuz yaşında ve yıllık en az 150 lira emlak vergisi ödüyor olması gerekiyordu.

1886 yılında şehirde polis teşkilatı kurulmuş ve aynı yıl belediye halkı ücretsiz olarak tedavi edecek bir doktor tayin etmiştir. 1891’de belediye hastanesi açılmıştır. Belediye inşaat ruhsatlarının verilmesinde sorumlu hale gelmiş; on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren bu ruhsatlar için kayıt tutulmuştur. 1900 yılında el-Halil kapısı yakınında bir su sebili inşa etmesi ve yine aynı kapının üzerinde 1907’de bir saat kulesi yaptırması Belediye meclisinin bayındırlıkla ilgili icraatlarındandı. Kültürel icraatlar kapsamında ise belediye, bir tarihi eser müzesi kurmuş, 1901’de Babu’l-Halil yakınında bir tiyatro açmıştır. Bu tiyatrodaki eserler Arapça, Türkçe ve Fransızca olarak sahnelenmiştir.

Görüldüğü üzere belediye, Kudüs’ün gelişiminde, alt yapının iyileştirilmesi ve şehrin güzelleştirilmesine etkin bir şekilde katkıda bulunmuştur. Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde belediyecilik hizmetleri anlamında Kudüs’le rekabet edebilecek çok fazla şehir bulunmamaktaydı.

İdare meclisindeki yetkililer, Sancağın genel idaresiyle de ilgiliydiler. Meclis üyeleri, Mutasarrıf, kadı, müftü, muhasip, Rum, Latin, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin temsilcilerinden oluşmaktaydı. Bunun yanında seçimle gelen üyeler de vardı ki bunlar genellikle belediye meclisini de oluşturan seçkin Müslüman ailelere mensup kimselerdi. 1864 tarihli Vilayetler Kanunu ve 1871 tarihli Vilayetler İdare Kanunu gereğince, idare meclisinin, umuma ait işlerle, tarımla, arazilerin tesciliyle, maliyeyle, vergi toplanmasıyla ve polisle ilgili meseleleri inceleyip karara bağlama yetkisi vardı. Meclisin görevlerinin en önemlisi ise vergi tahsil etmektir. İşte bu şekilde Kudüs’te Meclisi oluşturan aileler, sancak içinde önemli bir maddi ve iktisadi nüfuz elde ettiler.

Kudüs Umumi Meclisi ise ancak 1913 tarihli Vilayetler Kanunu’nun çıkmasıyla kurulmuştur. Bu meclis farklı kazaların temsilcilerinden oluşmaktaydı. Başlıca görevi ise yılda bir kez toplanıp Sancağın bütçesini incelemektir.²⁵

---

²⁵ El-Aselî, el-Kudsü fi’t-Tarih, s. 287-291. Ayrıca bkz. Yasemin Avcı, “Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)”, Ankara, 2004, s.93-174.

5. Kudüs'teki Seçkin Ailelerin Liderliği:

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından Birinci Dünya Savaşı'na kadarki süreçte Kudüs'ün, güney Şam bölgesinde önemli bir idari merkez haline gelmesi, idari görev icra eden memurların oluşturduğu bir tabakanın ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Bunların çoğunluğu şehrin büyük ve seçkin ailelerindendi. Bu kimseler ve yine onların soyundan gelenler genel anlamda Filistin meselesi özelde de Kudüs'ün tarihinde önemli rol oynamışlardır. Filistin ve Şam bölgesindeki benzerleriyle kıyaslandığında daha erken bir dönemde, misyonerlere ve hükümete ait eğitim kurumlarının Kudüs'te yayılması, bu tabakanın ortaya çıkmasında pay sahibi olmuştur. Seçkin ailelere mensup kimseler arasında eğitim öğretimin yaygın hale gelmesi, bu kimselerin Kudüs Mutasarrıflığına bağlı kaza merkezlerinde önemli görevler elde etmeleri için uygun zeminin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Günümüzde bile Filistin'in farklı şehirlerinde bu tür ailelerin soyundan gelen bazı kimselerin bulunması bu durumu açıklamaktadır.²⁶ Bu kimseler Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde de önemli vazifeler elde etmeyi başarmışlardır.

Batılların yavaş yavaş Kudüs'e nüfuz etmeleri ve Kudüs'te konsoloslukların ve batılı kuruluşların ortaya çıkması; on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bu tabakaya mensup kimselerin yabancılarla ve batılılarla yakın temas kurmasında, Hristiyan hacılara rehberlik etmek üzere şehrin tercümanlara ihtiyaç duyması sebebiyle bazılarının yabancı dilleri öğrenmesinde ve yine bu kimselerin Osmanlı yerel yetkilileriyle batılı konsolosluklar ve Mukaddes şehirdeki yabancı kuruluşlar arasında aracılık faaliyetinde bulunmalarında önemli rol oynamıştır. Bu durum çoğu zaman bu şehrin çocuklarından bazılarının eğitim almak ve ya vakit geçirmek için Avrupa başkentlerine gitmelerine sebep olmuştur. Bu durum, bu seçkin ailelerin bazı fertlerinin sosyal davranışlarının değişmesine, çoğu zaman yabancılarla benzemelerine ve Kudüs halkının kültür ve geleneklerinden uzaklaşmalarına sebep olsa da onlara

---

²⁶ O dönemin iki seçkin ailesi olan el-Huseyni ve el-Alemi ailesine mensup kimseler bugün dahi Gazze'de bulunmaktadır. Yafa, Nablus vb. şehirlerde de o dönemdeki diğer ailelerinin soyundan gelen bazı kimseler bulunmaktadır.

batının aklını ve siyasetini daha iyi anlama fırsatı vermiş; Kudüs içindeki siyasi harekete ve İngiliz mandası sürecinde Filistin ulusal hareketine katkıda bulunmaları şeklinde aksetmiştir.

Ayrıca on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren şehirde gazete ve dergilerin yaygınlaşması, özel anlamda bu ailelere mensup kimselerin genel anlamda da şehir halkının bilinçli hale gelmesine katkı sunmuştur. Bunun yanında mutasarrıflığın belediye ve idare meclislerinin oluşturulması için Kudüs'te seçimler yapılması ve Kudüs Mutasarrıflığının İstanbul'daki Osmanlı Parlamento'sunda temsil edilmesi; bu tabakaya mensup kimseler arasında özellikle de el-Huseyni ve el-İlmi aileleri arasında nüfuzlarını artırmaya yönelik siyasi bir rekabetin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Bu seçkin ailelerin önder isimlerinin İstanbul'da bulunmaları; yönetimin merkezi olan başkentte neler döndüğünü öğrenmek, farklı vilayetlerden gelen diğer temsilcilerle görüşüp o vilayetlerde gerçekleşen olayları dinlemek için bir fırsattı.

Osmanlı Devleti'ne bağlılık, bu tabaka için tartışma konusu yapılacak bir durum değildi. Osmanlı devletinden ayrılmaya yönelik eğilimleri yoktu. Sürekli ıslahat istiyor olsalar da Osmanlı Devleti'ne bağlılıkları güçlüydü. Osmanlı Devleti'nin kendi iç bünyesinde ıslahat yapılması gerektiğine inanmaktaydılar. 1878 yılında kurulan ilk Osmanlı Parlamentosu'nda Kudüs mümessili Yusuf Ziya el-Halidi, en önemli siyasi muhaliflerdendi ve İkinci Abdulhamid tarafından meclis fesh edildikten sonra başkentten uzaklaştırılan beş temsilcinin içinde yer almaktaydı. Kudüs'teki bu elit tabaka, Yahudi göçünün ve yerleşimci sayısının artması sonucunda Filistin içinde oluşan Siyonist nüfuza ve Batılıların emellerine karşı durabilme noktasında Osmanlı Devleti'nin önemini idrak etmişlerdi.

Bu seçkin ailelerin özel anlamda Kudüs'ü, genel anlamda da Filistin'i kuşatan emperyalizm ve Siyonizm tehlikesini ne kadar idrak ettiklerine dair sürekli bir tartışma yaşanmıştır. 1899 yılında Yusuf Ziya el-Halidi'nin Herzl'in yakın arkadaşı Fransız Hahambaşına gönderdiği mektubu ve Filistin'i barış içinde yaşanan bir yer olarak

bırakmaları konusunda Siyonizm'e yaptığı çağrısı;²⁷ yine Ruhi el-Halidi'nin Osmanlı Mebusan Meclisi'nde 1911 yılında bazı batılı hazine avcıları tarafından Mescid-i Aksa'nın içinde gizlice yaptıkları arkeolojik kazılara dair yaptığı konuşmayı ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarından Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği zamana kadarki süreçte Siyonizm tehlikesine dair Filistin gazetelerinde yayınlanan makalelere bakarsak diyebiliriz ki bu seçkin tabaka, ülkeyi tehdit eden sömürgecilik tehlikesinin farkındaydı. Bu kimseler, Yahudi göçünün ve Yahudi yerleşim yerlerinin inşası için zengin Yahudiler tarafından arazi satın alınmasının Filistin'in geleceği için bir tehlike olduğuna dair Osmanlı yetkililerine birçok mektup ve uyarı yazısı göndermişlerdir. Bu tabaka, özellikle Osmanlı Devleti'nin son yıllarında mahalli ve merkezi yönetimdeki gevşeklik ve yine yolsuzluk, rüşvet ve adam kayırmanın yaygınlaşması sebebiyle, Osmanlı Devleti'nin bu tehlikeyi tam anlamıyla bertaraf etmesinin ne kadar zor olduğunu da bilmekteydiler.

---

²⁷ Alexander Shulsh, Tehavvulât Cezriyye, s.289.

1. Birinci Bölüm

Kudüs Mutasarrıflığındaki Arkeolojik Kazı ve Keşiflerin Sebep ve Hedefleri

1.1. On Dokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısına Kadarki Süreçte Filistin'deki Arkeolojik Keşif Girişimleri:

Birçok Avrupalı, genel anlamda doğudaki Müslümanlara ait topraklarda özel anlamda da Filistin'deki mukaddes topraklarda bir takım arkeolojik keşif girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu girişimlerin başlangıcı Haçlıların doğudaki varlıklarının son bulduğu miladi on üçüncü yüzyılın sonlarına kadar gitmektedir. Öyle ki Haçlılar, kutsal topraklara ait gözlemlerini, intibalarını, rivayetlerini ve hayallerini beraberlerinde Avrupa'ya taşımışlar, tüm bunlar da on dördüncü yüzyıldan itibaren Avrupa'da gittikçe yaygın hale gelen, kutsal topraklara ait zengin bir Avrupa edebiyatının temellerini oluşturmuştur. Bununla birlikte Avrupa'da bir uyanış çağı başlamış ve Kilise'nin genel yaşama dair nüfuzu artmıştır. Bu da on beşinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, gezginler, maceraperestler, din adamları, askerler ve bilim adamları tarafından gerçekleştirilen bir takım barışçıl haçlı girişimlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Dini ve kültürel arka planlarının ve kendilerini bu seyahatlerinde destekleyip onlara gerekli finansmanı sağlayan mercilerin farklı olması sebebiyle, bu kimseleri harekete geçiren etmenler de farklılık göstermektedir.

Bu girişimler, Filistin'in doğasını, coğrafi yapısını, bitki örtüsünü ve tarihi eserlerini, bunun yanında farklı dönemlerde halkın hayat tarzını, ülkenin ekonomik, siyasi ve idari olarak içinde bulunduğu şartları betimlemiştir. Filistin'deki birçok tarihi yapıya yönelik gerçekleşen bu seyahatlerin ortaya koyduğu belgelendirme ve bu eserlerin tarihini belirleme gayretine rağmen, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısının sonuna kadar, herhangi bir arkeolojik tarama ve kazı faaliyeti gerçekleşmemiştir.²⁸

---

²⁸ Bkz. Muaviye, İbrahim, "el-aatar", *el-Mev'suatu'l-Filastiniyye*, C.I, s.5-7.

Bu seyyahların öncüleri arasında Dominik kökenli İsviçreli araştırmacı Felix Schmid Fabri²⁹ yer almaktaydı. Filistin'e gelip 1480-1483 yılları arasındaki süreçte buraya birçok seyahat düzenlemiştir. Yaklaşık yetmiş beş yıl sonra basılan genel betimleyici bir kitap yazmıştır. Ondan sonra 1575 yılında Hollandalı bilim adamı Leonhard Raauchwolff³⁰ bölgeye gelmiş, tabiat bilimleri, coğrafya ve özellikle de botanik bilimine dair mülahazalarını kaleme almıştır. Miladi on altıncı yüzyılın sonlarında da biri Belçikalı, ismi Johan Zaullart olan, diğeri ise Hollandalı, Johan Van Kootwych adındaki iki bilim adamı Filistin'e ait tarihi eserlerin mimari resimlerini çizip bazı incelemelerde bulunmuşlardır.

Bunun sonrasında on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda, Filistin'deki tarihi eserlere gösterilen ilginin daha ciddi bir aşamaya girdiği ve bunlarla ilgili yayınlar ortaya koyma hareketinin arttığı gözlemlenmektedir. Görünen o ki bu durum, teolojik araştırmalarda uzmanlaşmış bilim adamlarının buraya olan ilgisiyle alakalıdır. Bu bilim adamlarından bazıları şunlardır: 1639 yılında Filistin'deki dini mekânlara dair incelemelerde bulunan Quaresmius³¹, Filistin'de yaptığı seyahatleri açıklayıcı bir eser

---

²⁹ Felix Schmidt Fabri: Bir din adamı ve teoloji âlimidir. 1441 yılında İsviçre'nin Zürich kentinde dünyaya gelmiş; 1502 yılında Almanya'nın Olm şehrinde vefat etmiştir. 1480-1483 yılları arasında hac için yaptığı yolculuklar esnasında kutsal topraklara ait net ve detaylı betimlemeler yapmıştır. Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Felix_Fabri.

³⁰ Leonhard Rauwolff (1535-1596): Botanik âlimi, doktor ve Alman-Hollandalı bir gezgindir. Mayıs 1573'te başlayıp Şubat 1576'da son bulan doğu seyahatiyle meşhurdur. Yaptığı bu seyahatin ayrıntıları Felemenkçe olarak 1581 yılında Leiden'de basılmıştır. Sonrasında Nicholas Staphorst 1693 yılında bu eseri İngilizce'ye çevirmiştir. Selim Taha et-Tikriti ise bu seyahatin Arap ülkeleriyle ilgili olan kısımlarını İngilizceden Arapçaya çevirmiş ve bu eser, "Hollandalı Gezgin Leonhard Rauchwolff'un 1573 senesinde, Irak, Suriye ve Filistin'e Yaptığı Doğu Seyahati" adıyla 1978 yılında Irak Kültür Bakanlığı tarafından Bağdat'ta yayımlanmıştır. Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Leonhard_Rauwolf.

³¹ Francisco Quaresimo ve ya Quaresmi (1583-1650): Daha çok Latince ismiyle Franciscus Quaresmius olarak bilinir. Aristokrat bir ailenin çocuğu olarak İtalya'nın Lodi kentinde dünyaya gelmiş, İtalyan bir yazar ve oryantalisttir. Hayatının erken dönemlerinde Fransiskan topluluğuna katılmış ve bu grup içinde bazı idari görevler almıştır. 1616 senesinde Kudüs'e gitmiş ve Doğuda bulunduğu sürede Fransiskan topluluğu içinde önemli dini görevler üstlenmiştir. 1616-1619 yılları arasında Osmanlı yetkilileri tarafından iki kere tutuklanmıştır. 1620'de Avrupa'ya dönmüş fakat çok geçmeden 1625 yılında Kudüs'e geri dönmüştür. Zira İspanya Kralı IV. Philippe Diriliş Kilisesi'ne Kudüs'ü tekrar ele geçirme çağrısında bulunmuştur. Francisco kendisine sonradan kutsal topraklara yaptığı seyahatiyle ilgili kitabını ona hediye etmiştir. Hayatını geri kalan kısmını Doğuyla Avrupa arasında yaptığı seyahatlerle geçirmiştir. Dini vazifesinden faydalanarak, Mısır, Kıbrıs, Rodos, Suriye, Konstantiniyye, Küçük Asya'nın büyük bir bölümü ve bunlara ek olarak Sina ve kutsal topraklara seyahat düzenlemiştir.

ortaya koyan İtalyan Petro Della Valle³², 1679’da yaptığı seyahatler esnasında edindiği tecrübelerini ve görüşlerini içeren bir mecmua yayınlayan Fransız Michael Nau³³. 1703 yılında da Protestan H.Maundrell³⁴ “Kudüs Seyahati” adlı eseri neşretmiş; 1697 yılında Kudüs’e giderken Filistin’deki gezileri neticesinde elde ettiği arkeolojik unsurlara dair zengin sanatsal birçok bilgi sunmuştur. Sonrasında ise Hollandalı A. Reland³⁵ kendisinden önceki teolog araştırmacılara, 1709 yılında çıkan “Tarihi

---

1650 yılında İtalya’nın Milan şehrinde vefat etmiştir. Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Franciscus_Quaresmius.

³² Petro Della Valle (1586-1652): İtalyan bir müzisyen ve yazardır. Rönesans Dönemi’nde Asya’yı kapsayan uzun bir seyahate çıkmıştır. Yaptığı geziler kutsal toprakları, Ortadoğu’yu, Kuzey Afrika’yı kapsamış hatta Hindistan’a kadar uzanmıştır. Zengin ve seçkin bir ailenin çocuğu olarak Roma’da dünyaya gelmiştir. Gençlik yıllarını edebiyat ve askeri bilimleri öğrenmekle geçirmiştir. Latince ve Yunanca bilen, klasik ilimlere ve Kitab-ı Mukaddes’e aşinalığı olan kültürlü biriydi. Seyahatine 1614 yılında başlamış, Venedik’ten deniz yoluyla Konstantiniyye’ye geçmiş ve orada bir yıldan fazla kalmıştır. Bu süreçte Arapça ve Türkçe öğrenmiştir. Sonrasında İskenderiye’ye oradan da Kahire’ye intikal etmiştir. Cebel-i Sina’yı gezmiş, 1616 yılı Mart ayında Paskalya bayramı kutlamaları esnasında mukaddes topraklara ulaşmıştır. Sonrasında da Şam oradan da Haleb’e geçmiştir. Akabinde Irak’a gitmiş ve orada Iraklı Hristiyan bir kadınla evlenmiştir. Ninova, Ur, Basra ve Bağdat gibi Irak’ın tarihi şehirlerini dolaşmıştır. Oradan da İran’a gitmiş ve İran Şahı Şah Abbas’a misafir olmuş ve 1618 yılında Fars Diyarının kuzeyine yaptığı seyahatte ona eşlik etmiştir. Şiraz, İsfahan ve Hemadan’ı gezmiştir. 1626’da Hindistan’a kadar uzanan ve on iki yıl süren bu uzun yolculuğundan dönmüş ve çok sıcak bir şekilde Papa VIII. Urban tarafından karşılandığı Roma’ya varmıştır. 1652 yılında vefat etmiş ve Roma’da defnedilmiştir. https://en.wikipedia.org/wiki/Pietro_Della_Valle.

³³ Michael Nau (1631-1683): Fransız gezgin ve Hristiyan bir misyonerdir. Zengin ve seçkin bir ailede dünyaya gelmiştir. Hayatının erken döneminde Cizvit tarikatına katılmıştır. Gençlik yıllarının bir bölümünü Fransa’daki Cizvit okullarında hocalık yaparak geçirmiştir. Liderleri kendisini Arap ülkelerinde, Suriye ve Filistin’de misyonerlik yapması için seçmişlerdir. 1683 yılında Paris’te vefat etmiştir. En önemli kitapları, “Mukaddes Topraklara Yeni Bir Seyahat” ve “Muhammedilik Dininin içinde Bulunduğu Durum” adlı kitaplardır. Bkz. https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D9%8A%D8%B4%D9%8A%D9%84_%D9%86%D9%88.

³⁴ Henry Maundrell (1665-1701) : 1665’te dünyaya gelmiş bir İngiliz din adamıdır. Lisans ve yüksek lisans eğitimini Oxford Üniversitesi’nde tamamlamış ve belli bir süre burada ders vermiştir. 1695 yılında Halep’teki Şarkıyye şirketinin bir kolunda çalışan İngilizlerin oluşturduğu topluluğa rahip olarak atanmıştır. Şubat 1697’de on beş Hristiyandan oluşan bu topluluğun başında hac için Halep’ten Kudüs’e yola çıkmıştır. Halep’ten Lazıkiyye’ye oradan da sahil yolunu takip ederek Akka’ya varmış sonra yolculuğuna devam ederek Mart ayında Paskalya bayramı kutlamalarına katıldığı Kudüs’e varmıştır. Dönüş yolculuğunda da Ba’lebek, Trablus ve Dimaşk’ı ziyaret etmiş; 1701 yılında Halep’te vefat etmiştir. Yaptığı bu yolculuk vefatından iki yıl sonra 1703 yılında neşredilmiştir. Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Maundrell.

³⁵ Adriaan Reland (1676-1718): Hollandalı bir araştırmacı ve oryantalisttir. Doğu dillerinin uzmanı olarak kabul edilir. Erken dönemlerdeki Filistin’in tarihi coğrafyasının vasedilmesine katkı sağlayanlardan biridir. Hollanda’nın kuzeyinde dünyaya gelmiştir. Babası Protestan bir misyonerdir. 11 yaşındayken Latince eğitimi almıştır. Utrecht Üniversitesi’nden mezun olup ders vermek üzere Leiden Üniversitesi’ne gitmiştir. Ayrıca 1699 yılında Fizik ve Metafizik hocası olarak tayin edilmiştir. Arapça,

Eserleriyle Filistin” adlı eserinde itiraz ederek onlara eleştiriler getirmiştir.³⁶ 1738 yılında da Psikopos Pocock Filistin’e bir seyahat düzenlemiş ve bu esnada bazı arkeolojik nakışların nüshalarını çıkarıp başka bazı resim ve haritalar da ekleyerek bunları neşretmiştir.

Miladi on dokuzuncu yüzyılın başlarında bu seyahatlerin sıklığı arttı; Filistin’i, oradaki tarihi eserleri ve burasının medeniyetine ait önemli yerleri inceleme ve araştırma işine yönelen bu bilim adamlarının sayısı da çoğaldı. Bu artış şu üç temel sebebe dayanmaktadır: Birincisi, adı geçen yüzyılın başlarından itibaren Filistin’in git gide Batıya açılması. İkincisi, deniz ulaşım araçlarının hızlarının artması ve Avrupa limanlarıyla Filistin’deki limanlar arasında deniz seferlerinin düzenli hale gelmesi. Üçüncüsü, Filistin şehirlerinde bu kimselerin karşılanma şartlarının daha iyi hale gelmesi. Bunlar ve bunlara benzer başka sebeplerden dolayı, Hacı kabilelerine çok sayıda edebiyatçı da katılmıştır. Bu kimseler mukaddes toprakları ziyaret etmenin ve ya hakkında bir şeyler duyduğu ve ya okuduğu doğunun köy ve şehirlerindeki büyüyü kendi gözleriyle görmenin özlemini çekmekteydiler. Dolayısıyla bu büyüyü yakından görmek ve seyahatlerinin akabinde her birinin neşrettiği eserlerde bulunan bilgilerin tamamlanması için buralara geziler düzenlemeye başladılar. Bu kimselerin başında Fransız gezginler gelmekteydi. Bunların en meşhurları şunlardır: 1806 yılında Doğu’ya bir seyahat düzenleyen ve aynı yılın Ekim ayında Filistin’e ulaşan, romancı yazar

---

İbranice ve diğer Sami dillerinde maharet kazanmayı başarmıştır. Onun İslam Dini ve İslami inançlara dair kaleme aldığı eserler on sekizinci yüzyılda Avrupa’daki araştırmacılar için temel kaynak kabul edilmiş; Felemenkçe, Fransızca, İngilizce, İspanyolca ve Almanca’ya çevrilmiştir. Suçiçeği hastalığı sebebiyle 1718 yılında 41 yaşındayken vefat etmiştir. Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Adriaan_Reland.

³⁶ Richard Pococke (1704-1765): Bir İngiliz antropolog ve piskopostur. Avrupa’ya ve doğudaki Arap-İslam coğrafyaya yaptığı seyahatlerle tanınmıştır. İlmî geçmişiyle bilinen bir ailede İngiltere’nin Southampton kentinde dünyaya gelmiştir. Oxford üniversitesinde ders görmüş ve hukuk alanındaki ilk diplomasını buradan almıştır. 1733-1737 yılları arasında Avrupa’ya iki seyahat düzenlemiş sonrasında Doğu’ya intikal etmiştir. Bu seyahati ise dört yıl sürmüştür. (1737-1741). Bu gezide Mısır, Filistin, Lübnan ve Suriye’yi dolaşmış oradan da Küçük Asya’ya ve Yunanistan’a intikal etmiştir. Yaptığı gezilere ait ayrıntılar annesine gönderdiği mektuplar sayesinde öğrenilmiştir. Bu gezinin ayrıntıları 1743 ve 1745 yıllarında neşredilmiştir. Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Richard_Pococke.

Francois-Rene de chateaubriand ³⁷, 1832-1833 yılları arasındaki doğu seyahati kapsamında, Ekim 1832’de burayı da ziyaret eden Romancı Şair Alphonse de Lamartine³⁸ ve 1849-1850 yılları arasındaki Doğu seyahati esnasında 1850 yılı Ağustos ayında Filistin’i ziyaret eden diğer bir Romancı yazar Gustave Flaubert³⁹. Şam diyarının çoğu, Anadolu’nun bir kısmı ve İstanbul’u kapsayan Doğu seyahati içinde 1830 yılında Joseph-Francois Michaud’un⁴⁰, yardımcısı Jean Joseph-Francois Poujoulat’ın⁴¹ eşliğinde buraya yaptığı seyahat de bu kapsamda değerlendirilmektedir.

---

³⁷ Francois-Rene de chateaubriand (1768-1848): Bir Fransız siyasetçi, edip ve yazardır. Fransız devrimine şahitlik etmiştir. Amerika’yı ziyaret etmiş ve ömrünün bir bölümünü de İngiltere’de geçirmiştir. Devrinin en büyük yazarlarından. Napolyon Bonapart zamanında 1830 yılına kadar birçok siyasi görevle meşgul olmuş; sonrasında da kendini edebiyata vermiştir. 1806 yılının başlarında Akdeniz Ülkelerinin tamamını dolaştığı meşhur Doğu seyahatine çıkmış ve 1811 yılında “Paris’ten Kudüs’e Seyahat” adıyla yayınladığı kitabında bu seyahatteki en önemli olaylara dair gözlemlerini aktarmıştır. Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Fran%C3%A7ois-Ren%C3%A9_de_Chateaubriand.

³⁸ Alphonse de Lamartine (1790-1869): Bir Fransız gezgin, şair, edebiyatçı ve yazardır. Çok seyahat eden biriydi. Hayatının bir bölümünü Türkiye’nin İzmir şehrinde geçirmiştir. Aristokrat bir aileye mensuptu ve birçok ülke gezmişti. 1820 yılında “Şiire Dair Mülâhazalar” adıyla yayınladığı ilk şiir mecmuası sebebiyle ün kazanmıştır. Meşhur Doğu seyahatinde Kudüs ve Filistin’e gitmiş ve buraları ziyaret etmiştir. Bu seyahatini, 1835 yılında yayınladığı “Doğuya Seyahat” adlı kitabıyla ölümsüzleştirmiştir. Birçok siyasi görev üstlenmiş, Fransız Parlamentosunda delegelik yapmıştır. Ne var ki III. Napolyon’un 1852 yılında askeri bir darbeye idareyi ele almasından sonra siyasi hayatına bir sınır koymuştur. Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Alphonse_de_Lamartine.

³⁹ Gustave Flaubert (1821-1880): Meşhur bir Fransız edebiyatçı ve romancıdır. Hukuk eğitimi almış fakat kendini edebi eserler vermeye adanmıştır. Edebiyattaki realizm ekolünün öncülerinden kabul edilir. 1857 yılında kaleme aldığı “Madam Bovary” adlı eseri sebebiyle meşhur olmuştur. 1849-1850 yılları arasında Yunanistan, Mısır ve Mukaddes Toprakları ziyaret ettiği Doğu seyahatini gerçekleştirmiştir. Bir süre Beyrut’ta kalmış; 1850 yılında da İstanbul’da beş hafta geçirmiştir. Bkz. <https://www.britannica.com/biography/Gustave-Flaubert>.

⁴⁰ Joseph-Francois Michaud (1767-1839): Fransa’nın kuzeybatısındaki Safou Bölgesinde bulunan Albens şehrinde dünyaya gelmiş; yirmi iki yaşındayken siyaset ve gazetecilik işi içine girmiştir. Kraliyete destek veren bir takım gazete ve dergilerde çalışmak üzere Paris’e gitmiştir. Öyle ki kendisi Borboun ailesinin taraftarlarından biriydi ve Napolyon Bonapart’ın siyasetlerinin karşısında yer almaktaydı. Bu durum onun hapis cezasıyla karşı karşıya gelmesine sebep olmuş; ne var ki kaçmayı başarmıştır. Bunun üzerine 1795 yılında hakkında giyabi idam kararı verilmiştir. O da belli bir süreliğine İsviçre’ye sığınmıştır. Sonrasında ise kraliyeti destekleyerek siyasi görevini sürdürmek üzere Paris’e dönmüştür. 1815-1816 arasında Fransa Ulusal Cemiyeti’nde temsilci olmuştur. 1805 yılından itibaren de eser telif etme ve edebiyat alanına girmiştir. En meşhur eserlerinden bazıları şunlardır: Kırk ciltten oluşan “Biographie universelle”, 1829 yılında çıkardığı “Haçlı Savaşları Kütüphanesi” ve 1812-1822 yılları arasında çıkardığı “Haçlı Savaşlarının Tarihi”. Bu kitap, Frenk savaşlarına şahitlik etmiş yerleri kendi gözüyle görmek için kutsal topraklara yaptığı ziyaretin de sebebidir. Bkz. Yusuf, Nekkadi, “Fransua Mişue ve Poujoulat Kardeşlerin Gözüyle Nablus Şehri ve Halkı”, **Nablus Şehrindeki Tarih Hareketinin Tecellileri Sempozyumu**, En-necah university, 2012, s.111-124.

⁴¹ Jean Joseph-Francois Poujoulat (1801-1880): Eğitimi Fransa’nın güneyinde almış; yirmi yaşına geldiğinde Paris’e intikal etmiş ve tarih araştırmacılığıyla gazetecilik işine koyulmuştur. Fransua

Joseph Poujoulat'ın kardeşlerinden biri olan Baptistin Poujoulat'ın⁴² bundan altı yıl sonra yani 1836 yılında yaptığı seyahat ise bunu tamamlayan seyahattir. Bu iki seyahatin önemi, bunları düzenleyenlerin tarih işiyle meşgul olan düşünürler olmasında gizlidir. Ayrıca bu iki seyahat, Mehmet Ali Paşa'nın Şam diyarına saldırmasının öncesinde ve de sonrasında Filistin'in içinde bulunduğu durumu ve bunun yanında Filistin halkının Muhammed Ali Paşa ve oğlu İbrahim'in hükümlerine karşı göstermiş olduğu mukavemeti de gözlemlemiştir.⁴³ On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Filistin'i ziyaret eden bilim adamlarından biri de Alman Ulrich Jasper Seetzen⁴⁴'dir. Onun araştırmaları ve raporları günümüzde Doğu Ürdün olarak bilinen bölgeyi kapsamaktadır. Bir diğer bilim adamı ise İsviçreli Johann

---

Mişue'ya kitaplarını yazma konusunda yardımcı olmuştur. Mişue doğuya bir seyahat düzenlemeyi kararlaştırınca ondan bu yolculukta kendisine eşlik etmesini istemiştir. Fransa Ulusal Cemiyeti'ne delege olarak seçilince 1848-1851 yılları arasında da siyasetle meşgul olmuştur. Eserlerinden en meşhurları, 1840-1842 yılları arasında çıkardığı "Kudüs Tarihi" ve Mişou'nun da katkılarıyla ortaya koyduğu "Murasele mine's-Şark (Doğudan Yapılan Yazışma)" kitabıdır. Bkz. A.g.e.

⁴² Baptistin Poujoulat (1809-1864): Hayatının büyük bölümünü tarih yazıcılığı işiyle meşgul olarak geçirmiştir. Eserlerinden en meşhur olanları, 1861 yılında çıkardığı "Suriye ve Fransız Hamlesi" kitabı ve Doğuya yaptığı seyahatin hatıralarını dile getirdiği "Doğuya Düzenlenen Bir Seyahatin Hikâye ve Hatıraları" adlı kitabıdır. Bu kitabı bu isimle seyahatinden yirmi beş yıl sonra ortaya koymuştur ve kitap kendisinin ziyaret ettiği köy ve şehirlere ait malumat ve intibalarını içermektedir. Bkz. A.g.e.

⁴³ A.g.e.

⁴⁴ Ulrich Jasper Seetzen (1767-1811): Bir Alman gezgin ve oryantalisttir. Türkiye, Şam Diyarı, Mısır, Hicaz ve Yemen'e seyahat düzenlemiştir. 1854 yılında Berlin'de yayımladığı "Suriye, Filistin, Ürdün Nehri'nin Ötesindeki Şehirler, Arap Diyarı ve Aşağı Mısır'dan Şiirler" adlı eseri en önemli eserlerindedir. Tıp diploması almasına rağmen, onun esas ilgisi doğal tarih araştırmaları olmuş; Hollanda ve Almanya da bir dizi seyahat gerçekleştirmiştir. Meşhur Filistin seyahatine ise 1802 yılının yazında başlamıştır. Tuna Nehri'ne intikal edip sonrasında altı ay ikamet ettiği Konstantiniyye'ye varmıştır. Ardından Küçük Asya'yı geçerek, bir buçuk yıl ikamet ettiği Haleb'e varmıştır. Burada akıcı şekilde Arapçayı ve bir vatandaş gibi seyahat ve yolculuk yollarını öğrenmiştir. 1808 yılında Filistin'e varmış ve burada birçok gezi tertip etmiştir. Bu gezilerden en önemlisi tebdil-i kıyafetle kimliğini gizleyerek yaptığı Ölü Deniz gezisidir. 1809 yılında ise Mısır'a intikal edip Akdeniz üzerinden Cidde'ye varmıştır. 1809 yılı Ekim ayı hac mevsiminde hacı elbiseleri giyip kimliğini gizleyerek Mekke'ye ulaşmıştır. Hac yolculuğu sonrası İslam'a girerek adını Hacı Musa olarak değiştirmiştir. Yemen'in büyük bir bölümünü kapsayacak şekilde Arap Yarımadası'nda birkaç gezi düzenlemiştir. 1811 yılı Eylül ayında Miskat yolunda San'a imamının emriyle rehberleri eliyle zehirlenerek ölmüştür. Bkz. https://en.wikisource.org/wiki/1911_Encyclop%C3%A6dia_Britannica/Seetzen,_Ulrich_Jasper.

Ludwig Burckhardt⁴⁵'tir. Kendisi Petra'yı keşfetmiş, Avrupa halklarına Petra'yı Nebatilerin başkenti olarak tanıtan ilk batılı bilim adamı olmuştur.

Her ne kadar sonraki dönem olsalar da İngiliz bilim adamlarının sağladığı katkılar Alman, Hollandalı, İtalyan, Fransız ve İsviçreli meslektaşlarının sağladığı katkılardan daha az olmamıştır. Onlar Avrupalı meslektaşlarını kendilerine model almışlardır. 1817-1818 arasındaki süreçte, ilk kez Irby, James Mangler gibi İngiliz isimler ortaya çıkmıştır.

Amerikalı bilim adamları da bu kervana katılmakta gecikmemişlerdir. İngilizlerden birkaç sene sonra (1828) Amerikalı teolog Edward Robinson⁴⁶, öğrencisi

---

⁴⁵Johann Ludwig Burckhardt (1784-1817) : İsviçreli bir gezgin ve tarihçidir. Napolyon'un ülkesinde ihtilal yapması sebebiyle 1806 yılında ülkesini terk edip Londra'ya gitmek zorunda kalmıştır. Afrika'da coğrafi keşifler yapmak üzere Londra'daki Britanya Kraliyet Cemiyeti'ne katılmıştır. Sonrasında da Arapça dersi aldığı Cambridge Üniversitesi'ne kaydolmuştur. Tebdil-i kıyafet yapıp sakal bırakarak ve kendisinin Hacı İbrahim adında bir Arnavut olduğunu iddia ederek Arap ülkelerine seyahatler düzenlemiştir. Haleb'e giderek Arapçasını iyice geliştirmiş ve Şam Diyarındaki Anze kabileleri ile irtibata geçmiştir. 1812 yılında Mısır'a göç ederek Muhammed Ali Paşa ile iletişime geçmiş ve Mısır'ın Arap yarımadasında yaptığı askeri hamlenin yanında yer almıştır. 1814-1816 yılları arasında bazen Mekke'de bazen de Medine'de ikamet etmiştir. 1812 yılında antik Petra kentini yeniden keşfetmiştir. Nebi Harun'a kurban sunmak isteyen Hintli bir Müslüman kılığında girerek kimliğini saklamış, yerel halk da onun bu gülkurusu renkteki şehre girmesine ve içinde gezinmesine izin vermiştir. Arap Yarımadasından memleketine dönerken vefat etmiştir. Şöyle ki Yenbu' şehrinde rahatsızlanmış; kabileleri, örf ve adetleri hakkında her türlü bilgiyi derleyerek Sina'da iki ay ikamet etmiş, sonra Kahire'ye gitmiş ve 1817 yılında vefat etmiştir. 1828 yılında tarihi Petra kentinin ilk resimlerini içeren, "Suriye ve Mukaddes Topraklara Seyahatler" adındaki meşhur kitabı yayınlanmıştır. Bkz. <https://www.britannica.com/biography/Johann-Ludwig-Burckhardt>.

⁴⁶ Edward Robinson (1794-1863): Tevrat araştırmaları konusunda uzmanlaşmış Amerikalı bir bilim adamı ve araştırmacıdır. Tevrat coğrafyasının babası ve modern Tevrat arkeolojisinin kurucusu kabul edilmektedir. Birleşik Devletlerde üniversite eğitimini tamamladıktan sonra antik dilleri öğrenmek için Almanya'ya gitmiştir. Sonrasında Birleşik Devletlere dönmüş ve Tevrat Edebiyatı alanında hoca olarak tayin edilmiştir. Kutsal topraklara ilk seyahatini Eli Smith'in de katılımıyla 1838-1841 yıllarında gerçekleştirmiştir. Tevrat'a dair araştırmalarını 1842 yılında neşretmiş ve bu araştırmalardan dolayı Kraliyet Coğrafya Derneği'nden altın madalya almaya hak kazanmıştır. Robinson, Tevrat'ta adı geçen tarihi yerlerin tanıtımını yapmaya önem vermiş, bu çalışmaları sayesinde Filistin'deki arkeolojik kazı ve araştırmaların geleceğini büyük oranda etkilemiştir. Kudüs'teki en önemli arkeolojik keşifleri, Ayn Silvan Tüneli ve kendisini onurlandırılmak üzere onun ismi verilen Kudüs'teki antik Robinson Kemeridir. Robinson ve Smith 1852 yılında Tevrat'a dair daha fazla arkeolojik araştırma yapmak üzere Filistin'e dönmüşlerdir. Robinson bu araştırmaları 1856 yılında neşretmiştir. Bkz. <https://www.britannica.com/biography/Edward-Robinson>.

Eli Smith⁴⁷ eşliğinde; Tevrat'ta adı geçen yerleri tespit edip kaydetme gayretiyle Filistin'i ve ona komşu olan Lübnan, Suriye ve Sina'yı kapsayan birçok seyahat gerçekleştirmiştir. Yaptığı bu araştırmaların sonuçları “ Filistin: Sina Dağı ve Arap Petra Şehri” adındaki üç ciltlik kitapta neşredilmiştir.

1.2. On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Filistin’de Yapılan Arkeolojik Kazı ve Araştırmaların Sebepleri ve Hedefleri:

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Filistin’in yaşadığı siyasi ve idari dönüşümlerin akabinde ve Batılı Avrupa’nın bölgedeki nüfuzunun artmasıyla Filistin, özellikle Kudüs ve çevresinde Arkeolojik araştırma yapma konusunda batılı ülkeler arasında kızışan bir rekabete şahitlik etmiştir. Bu durum kendisine komşu olan yerlere kıyasla daha erken bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu araştırmacı ve arkeologları ve dahi bu girişimleri destekleyen kuruluşları harekete geçiren birçok sebep ve hedef vardır. Bu hedeflerin en çok öne çıkanları ise belki de şunlardır:

1.2.1. Dini Hedefler:

Rönesans Döneminde Avrupa’nın yaşamış olduğu seküler dönüşüme rağmen Hristiyanlık dini, modern çağda Avrupa kültürünü şekillendiren temel faktör olma özelliğini sürdürmüştür. Filistin ise dünyadaki Hristiyan toplulukların çoğuna göre ilah kabul edilen İsa Mesih’in hayat hikâyesine, bu hayatın evrelerine şahitlik eden ülkeyi teşkil etmektedir. Öyle ki Celil kenti asli vatani, Beyt Lahim doğduğu yer, Kudüs ise yeryüzündeki yaşantısının sonuna şahitlik eden mekândır. Mesih (aleyhi’s-selam) hayatı boyunca bu üç yerde dolaşmıştır. Mesih (aleyhi’s-selam)’ın yaşadığı günlerdeki kutsal topraklara, Kudüs’ün topografyası ve yeryüzü şekillerine ait tahmini

---

⁴⁷ Eli Smith (1801-1857): Amerikalı bir araştırmacı ve misyonerdir. 1821 yılında Yale Üniversitesi’nden sonrasında da 1826 yılında Andufer Teoloji Okulu’ndan mezun olmuştur. 1829 yılına dek Malta’da çalışmış sonrasında da bir misyonerlik faaliyeti çerçevesinde Ermenistan, Gürcistan ve İran’a seyahat etmiştir. 1833 yılında Beyrut’ta kalmıştır. 1838-1856 yıllarında yaptığı seyahatte Robinson’a eşlik ederek kutsal topraklara gitmiştir. Seyahatleri esnasında Robinson’un tercümanı olarak görev yapmıştır. İlk kez Arap harfleriyle yazan bir matbaayı Suriye’ye getirmesiyle meşhurdur. İncil’in Arapçaya çevrilmesi işine çok önem vermiş fakat bunu tamamlayamadan vefat etmiştir. Bkz. <http://www.bu.edu/missiology/missionary-biography/r-s/smith-eli-1801-1857/>.

tasavvurların ortaya koyulması, arkeolojik kazı girişimlerinin en önemli hedeflerinden biridir.

Ayrıca Filistin, insanlık tarihinde ilahi mesajların çoğunun indiği yerdir. Tevrat'ta, İncil'de ve başka dini kitaplarda kendilerinin ve çağdaşı oldukları kavimlerin hikâyelerinin anlatıldığı birçok peygamber burada yaşamıştır. Bu sebeple, Filistin'de yapılan arkeolojik kazı ve keşifler; asli kaynaklarına ve neş'et ettiği kutsal topraklara göre Hristiyanlığın daha iyi anlaşılması gayretini ortaya koymaktadır. Herkesin ilan ettiği hedef, Tevrat'ta bahsi geçen tarihi olayların ve yer isimlerinin sıhatini tespit etmek olmuştur. Bu da Tevrat'ta adı geçen yerlerle aynı olduğuna inanılan mekânlarda arkeolojik araştırma yaparak gerçekleşecektir.

Miladi on altıncı yüzyıldan itibaren Avrupa'nın şahit olduğu, Hristiyanlık içindeki tarikat ve grupların artmasına ve Katolik ve Ortodoks mezheplerinin karşısında Protestanlık mezheplerinin daha fazla yayılmasına sebep olan dini anlaşmazlıklar; her grubun sahip olduğu görüş ve inançları ispat edip diğer mezheplerin inançlarının yanlışlığını ortaya koyma gayreti içine girmesine neden olmuştur. Ayrıca Protestan devletler, dini nüfuzlarına kapı açacak şekilde kutsal topraklarda kendilerine ayak basacak yer bulma çabasına girmişlerdir. Öyle ki kendilerinden yüzlerce yıl önce teşekkül etmiş ve resmi olarak kabul edilmiş Hristiyan gruplardan ayrılarak yeni ortaya çıkmış bir mezhep olma özellikleri sebebiyle kutsal topraklarda kendilerine özel dini mekânları bulunmamaktaydı. Bu durum; profesyonel ve bilimsel kazı faaliyetinin hakikat ve usullerinden uzak şekilde belli görüşleri ispat etmek üzere bazı dini temeller ve eğilimlerle yapılan bu arkeolojik kazıların çoğu için önemli bir hedef teşkil etmiştir. Bu nedenle, tarihi eser araştırmacılarının büyük çoğunluğunun, güçlü dini geçmişe sahip kimseler olması şaşılacak bir durum değildir. Hatta Vinsent, Sabinac, Jones Bliss ve Sellin gibi bazıları bizzat birer din adamıdır. Ayrıca bu kazıları finanse eden ve destek olan kuruluşların yönetim kurullarındaki üyelerin çoğunluğu da din adamları ve ya onlara sempati duyanlardır. Bunun yanında unutmamamız gerekir ki bu kazıların hemen öncesinde patlak veren Kırım Savaşı'nın(1853-1856) ilk kıvılcımı ve doğrudan sebebi, Filistin'deki kutsal kiliselerin anahtarları sebebiyle dini mezhepler arasındaki anlaşmazlıktır.

İncil'i, Tevrat'ı ve bunlarda geçen kıssaları daha iyi anlama ve Yahudilik ve Hristiyanlık dinlerinin kültürünün ispatlanmasına yönelik çabalar; araştırmacılar için bir hedef teşkil etmiştir. Zira bunların çoğu Hristiyanlık kültürüne inandıkları gibi Yahudilik kültürüne de inanan Protestan kimselerdir. Onlar Kitab-ı Mukaddes'in eski ve yeni olmak üzere iki ahitten (Tevrat ve İncil) oluştuğunu kabul etmekteydiler. Bu sebeple Yahudi din adamları ve Yahudi sermayesi, Filistin içindeki varlık ve nüfuzlarını arttırmada faydalanmak üzere bu kazıların çoğunluğunu desteklemekten geri durmuyordu. Tevrat, İncil, İlahi kitapları ve Yahudi Yusufus yazmaları, arkeolojik kazılarda araştırmacıların itimat ettiği asli kaynağı teşkil etmiştir.

Ayrıca Filistin, Osmanlı Dönemi'nin sonlarında⁴⁸ Hristiyan kültürün yeniden canlandırılması ve Bizans ve Frenk dönemlerinde yıkılan Hristiyanlığa ait yapıların ve kiliselerin Avrupa devletlerinin desteğiyle yeniden inşası gayretlerine tanıklık etmiştir. Bu durum da çoğu zaman yeniden ihya edilmek üzere bu yerlerin ve manastırların keşfedilmesi için bazı arkeolojik kazılar yapılmasını gerektiriyordu. Osmanlı Arşivleri, yerel halkın ve yerel idarecilerin bu duruma karşı protestolarına şahitlik etmiş birçok olayı bize anlatmaktadır. Bunların en önemlileri şunlardır:

1. 1911 yılında (hicri 1329) antik Kudüs şehrinin kuzeybatısında yer alan Yeni Kapı'nın yakınındaki Noterdam Manastırı'nda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar. Manastırdaki rahipler, yerel yetkililerin bu kazıyı teftiş etmesini engellemiş; Manastır, yerel yetkililer tarafından, bulunan tarihi eserlerin çoğunu Avrupa'ya kaçıracağı şeklinde itham edilmiştir. Kudüs Mutasarrıflığı tarafından, Bab-ı Ali'ye tebliğde bulunulmuştur. Kudüs Maarif Müdürlüğü memurlarının manastır içinde gerçekleşen arkeolojik kazıları kontrol etmelerine izin verilmesinin gerekliliğini Fransa'nın Kudüs konsolosluğuna bildirilmiştir. Manastır ise bu mekânda herhangi bir arkeolojik kazı yapma ve ya bir bina inşa etme niyetinde olmadıklarını iddia etmiştir. Bir miktar toprağın tesviyesi, bir grup antik mezarın bulunduğu mağaralardan birinin girişinin

---

⁴⁸ Bu durum İngiliz mandası döneminde çok daha yaygın hale gelmiştir.

keşfedilmesine sebep olmuş; Maarif Müdürlüğü de aynı mekânda önceden alınmış bir izin olmaksızın daha önceden arkeolojik kazıların yapıldığını iddia etmiştir⁴⁹

2. Kudüs Rum Ortodoks Patriği, Nablus yakınlarındaki Belata köyünde bulunan Bi'r-i Yakub mevkiinde bir Ortodoks kilisesi inşa edilmesi talebinde bulunmuştu. Adı geçen yerde ise antik çağlara ait bir Bizans kilisesinin kalıntıları yer almaktaydı. Yerel yetkililer, Hristiyan grupların hepsi için öneme sahip olması ve Ortodoks Rumlara ait bu yerde Katoliklerin ayin düzenlemesi sebebiyle Ortodokslarla Katolikler arasında önceye dayalı bir husumetin ortaya çıkması sebebiyle, Patrik tarafından sunulan bu talebi onaylamakta tereddüt etmişlerdir. İlerleyen süreç içerisinde, 43 metre uzunluk, 25 metre genişlik, 19 metre yükseklik ve 3000 altın lira bedelle antik kilisenin kalıntılarının bulunduğu yerde büyük bir kilise yapılmasını onaylayan ferman çıkmıştır. Nablus şehir halkı ise şehrin ileri gelenlerinden biri olan Salih en-Nemir sözcülüğüyle bu durumu protesto etmişlerdir. En-Nemir önceki dönemde rüşvet ve iltimasla elde edilmiş ruhsatların iptal edilmesini talep etmiş; bu yerin halkın ve devletin hakkı olduğunu dile getirmiştir. Öyle ki bu yerlerin, tarihi ve antik kalelerin mülkiyeti devlete aitti ve Belata köyünde Müslümanlardan başkası bulunmamaktaydı ve burası büyük bir tarihi ve ekonomik öneme sahipti. Salih en-Nemir'in şikâyeti tahkik edilmiş, icraat ve ruhsatların sıhhatinden emin olunduktan sonra inşaata devam edilmesi konusunda Kiliseye izin verilmiştir.⁵⁰

3. Katolik Trsant rahipleri, Taberiya Gölü yakınlarında Safed Kazasında Tel Hum'da (Kefar Nahum) bulunan antik eserlerin üzerinde bir kilise ve rahip konutları inşa edilmesi için girişimde bulunmuşlardır. Bu olay, bölgedeki yerli Hristiyanların birinden⁵¹ bu mekânı satın alan bir İtalyan vasıtasıyla köy arazisinden 862 dönümü istimlak etmeyi başarmalarından sonra gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti, kilisenin ve Fransa'ya bağlı olan rahiplere ait konutların inşasına izin vermeyi kabul etmemiştir.

---

⁴⁹ MF.MKT 1172/9 1329.C.07

⁵⁰ ŞD 2302/12 1324.S.23

⁵¹ Katolik Latinlerden İlyas Bevvab adında biridir. Bu yeri Akka halkından Derviş Ağa ve Abdu'l-Gani Beydun Paşa'dan satın almıştır.

Özellikle bu yer Yahudiler için de kutsaldı, aralarında bir çatışma ve anlaşmazlık çıkabilirdi. Bu tarihi yerlerin mülkiyeti, kanuna göre devlete aitti ve herhangi bir bina inşa etmeden ziraat yapılmasının devamına izin verilmekle birlikte hiç kimsenin buraları mülk edinmeye ve ya buralarda bina inşa etmeye hakkı yoktu.⁵²

1.2.2. Siyasi-Askeri Sebep ve Hedefler:

Batılı devletlere ait askeri ve siyasi hedefler bu hamlelerden uzak değildi hatta bazen bunlar temel etmen olmuştu. Özellikle de bu bölge, bu devletler için stratejik öneminde büyük bir artışa şahitlik etmekteydi. Fransa'nın Mısır ve Şam Diyarı'na saldırıp (1798-1801) Filistin'in kuzeyinde Akka surlarında bozguna uğraması, Mehmet Ali Paşa'nın Şam Diyarı'nı ele geçirip burada hükümler kurması ve 1833-1840 arası süreçte Osmanlı Devleti'ni tehdit etmesi; genel anlamda bu bölgenin özel olarak da Filistin'in önemini, Filistin'de rakiplerinin siyasi ve askeri herhangi bir nüfuzunun bulunmasının tehlikesini ve muhtemel bir savaşta askeri konumunun tehdit altına gireceğini Britanya'ya hatırlatmıştır. Fransız mühendis De Lesseps'in Hidiv Muhammed Said Paşa'dan aldığı imtiyaz sonrasında Fransızların 1859 yılında Süveyş Kanalı'nı kazmaya başlamalarıyla İngilizlerin korkuları büyük oranda artmıştır. Öyle ki bu kanal, o dönemde Britanya krallığının cevheri ve İngilizlerin dünyadaki en büyük sömürgesi olan Hindistan'daki sömürgelerinin güvenliği için doğrudan bir Fransız tehdidinin ortaya çıkmasına sebep olacaktı.

Süveyş Kanalı'nın doğu yakasındaki Filistin'de İngilizlerin mevcudiyeti, ihmale gelmeyecek ve vazgeçilemeyecek önemli ve hayati bir durum haline gelmişti. Buna ek olarak Filistin, coğrafi konumu itibarıyla Asya ve Afrika kıtaları arasındaki yegâne bağlantı anlamına gelmekteydi. Diğer sömürgeci ülkeler de Filistin'in askeri ve siyasi önemi konusunda İngilizlerden daha az dikkatli değillerdi. Bu sebeple arkeolojik keşifler ve bunları gerçekleştirecek kuruluşlar, vazgeçilmesi mümkün olmayan askeri ve siyasi eylemlere bir kılıf haline gelmişti.

---

⁵² DH.ŞFR 155/104 1308.A.10, DH.MKT 2116/103 1316.Ca.27, MF.MKT 976/52 1324.Z.23, DH.MKT 1094/67 1324.C.23, ŞD 2303/10 1325.S.18, BEO 3035/227564 1325.Ra.03.

Filistin Keşif Fonu, bu arkeolojik keşiflerin askeri amaç ve eylemler için bir kılıf olarak kullanılmasının en bariz örneğini teşkil etmektedir. Zira ilk yıllarında fon yararına çalışan araştırmacıların çoğunluğu askeri rütbelere sahip kimselerdi. Fonun kuruluşu doğrudan İngiliz Askeri Kraliyet Mühendisliğiyle irtibatlıydı. Fon icra komisyonu çoğunlukla kraliyet askeri mühendisliğinde görevli subaylardan oluşmaktaydı. Bunların en meşhurlarından biri, 1864-1865 yıllarında fon adına Kudüs'te ilk keşif girişiminde bulunan Captain Wilson'dur. Sonraki süreçte fon icra kurulunun başkanı olmuştur. Bir diğeri ise 1867-1870 yılları arasında Kudüs'te önemli arkeolojik araştırmalar yapan Captain Warren'dir. O da vefatına kadar fon idaresinin önemli bir üyesi olmuştur.

Fon, Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen öncesinde kraliyet askeri mühendisliği hesabına, 1870-1878 yılları arasında Filistin'in kuzey ve orta bölgeleriyle Ürdün Nehri'nin doğusuna ait ayrıntılı haritaların çizilmesi işini gerçekleştirmiştir. İngiliz ordusunun doğrudan talebi ve bazı askeri sebeplerle belli bir süre bu haritaları neşretmekten geri durmuştur. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı öncesinde de İngiliz ordusu için büyük bir hizmet sunmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlıyla İngilizler arasındaki en önemli cephelerden birini teşkil edecek olan Nakib bölgesiyle Mısır-Filistin sınırının ayrıntılı haritalarının çizim işini 1913-1914 arası süreçte tamamlamıştır. İngiliz ordusunun Osmanlı ordusuyla Filistin'de savaştığı bu bölge; arkeolojik kazı ve keşif adı altında hazırlanmış bu haritalar sayesinde dağları, vadileri, bitkileri, halkı ve yollarıyla Osmanlı ordusundan daha çok İngilizler tarafından bilinmekteydi.

Filistin Keşif Fonu yararına bu haritaların çiziminde görev alan bu subaylar; Birinci Dünya Savaşı ve İngiliz askeri tarihi içinde önemli askeri şahsiyetlerden olmuşlardır. Belki de bu şahsiyetlerin en önemlisi, Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz ordusunun başkumandanı olan ve Mısır askeri hâkimi, Lord Kitchner'dır. Sonraki dönemde kendisine Arap Lawrence adı verilecek olan subay Thomas Edward Lawrence ise Birinci Dünya Savaşında Osmanlı'ya başkaldırdıkları esnada Arap kabilelerinin eğitilmesi ve yönlendirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

1.2.3. Sömürgecilik Hedefleri:

Filistin'in sömürge haline getirilip işgal edilmesi projesi, Filistin'de ilk arkeolojik araştırma yapan kimselerin akıl ve zihinlerinde duran açık bir hedefti. Ülkelerine döndükten sonra arkeolojik kazılara dair kaleme aldıkları kitap ve raporlarında bu durum belirtilmektedir. Bu sebeple sularını, bitki örtüsünü, madenlerini, ticaretini yani ülkenin sahip olduğu gelir kaynaklarını ve buradaki yaşam şeklini, halkın örf ve adetleriyle onların Osmanlı Devleti'ne ve diğer Batılı devletlere karşı tutumlarını araştırmaya çok önem vermişlerdir. Bu araştırma arkeolojik kazılarla sınırlı kalmasına rağmen; yapılan kazı faaliyetleri, Ölü Deniz bölgesinde petrol ve maden arama girişimlerini tanzim etmeyi, Ölü Deniz tuzunun çıkarılması için imtiyazlar elde etmeyi, Beyt Lahim'den Kudüs'e su getirmeyi, demir yolu projelerini ve yol yapımı gibi amaçları da kapsamaktaydı. Wilson, düzenli bir şekilde sayıları artan, suların kalitesizliği ve içmeye uygun olmaması sebebiyle hastalıklara yakalanan Yahudi ve yabancı yerleşimcilerin artan ihtiyaçlarını karşılamak üzere Kudüs'e temiz su getirmenin öneminden bahsetmiştir.

Captain Warren, Kudüs kazılarına dair kitaplarında, Filistin'deki bedevi kabilelerin Osmanlıya karşı düşmanca tavırlarına ve İngiltere'yi Osmanlı'ya tercih ettiklerine değinmiş ve yine bu kabilelerle anlaşma yapıp herhangi bir savaşta Osmanlı Devleti'ne karşı kullanılacaklarına işaret etmiştir.⁵³ Bu durum kırk yıl sonra Birinci Dünya Savaşı'nda Arap Lawrence tarafından uygulanmıştır. Ayrıca Captain Warren, geziler esnasında meydana gelebilecek toprak kaymaları sebebiyle güvenlikleri için bir tehlike arz etmesine rağmen Kudüs'te ikamet eden Yahudiler ve Rusya'dan yeni göç etmiş olanlar için Kudüs'ün eski surları etrafında kazdığı tünellere geziler düzenlemeye çok önem vermiştir. Onlara, gördükleri bu tarihi eserlerin binlerce yıl önce Kudüs'te yaşayan atalarından kalan eserler olduğu noktasında açıklamalarda bulunmuştur. Hatta Warren, Birleşmiş Milletlerin kararından yaklaşık elli yıl önce Filistin'deki İngiliz Mandasının erken bir açıklamasını yaparak,

---

⁵³ Warren, s. 288-289.

sömürgeciliğin koruma ve gözetimi sağlanırsa yeterli bir süre içinde Yahudilerin Filistin’de kendilerine ait bir devlet kurabileceklerinden açıkça bahsetmiştir.⁵⁴

Osmanlı döneminde Filistin’de gerçekleşen arkeolojik kazılar, Filistin’deki Siyonist oluşumun varlığına ait teorik esasları ortaya koymuştur. Bu kazılar, Yahudilere ait ‘tarihi vatan’ efsanesinin uydurulmasına, binlerce yıl önce buradan göç eden Yahudilerin asli vatanlarına (arz-ı mev’ud) dönmek zorunda oldukları düşüncesinin oluşmasına bir başka ifadeyle Yahudi yerleşiminin ve Siyonizmin Filistin’i işgal etmesinin meşru olduğu düşüncesinin yayılmasına katkıda bulunmuştur.⁵⁵ Bu düşüncenin ilk projeleri bu kazılarla eş zamanlı olarak başlamıştır. Bu algıyı sonraki süreçte Moşe Deyyan şu sözleriyle özetlemiştir: “Eğer bizim elimizde Tevrat varsa ve bizler kendimizi Tevrat’ın halkı kabul ediyorsak, Tevrat’ta adı geçen toprakların tümüne sahip olmak bizim için bir zorunluluktur.”⁵⁶

Batılıların Kudüs’le irtibat kurmasını sağlayacak bir takım kültürel, medeni ve dini köklerin ortaya konulması ve Filistin’deki Yahudi ve Hristiyan grupların hamisi olma özellikleriyle batılıların bu ülkede bazı tarihi haklara sahip oldukları, bu gruplara Filistin’in asli sahipleri olarak bakılması gerektiği, Filistin’deki Arap-İslam varlığının bu ülkede sonradan ortaya çıkan, yerli olmayan bir mevcudiyet olduğu şeklinde iddiaların oluşturulması; Osmanlı döneminin sonlarında burada yapılan arkeolojik kazıların bariz hedeflerinden biriydi. Öyle ki bu kazılar, yüzlerce yıllık süreçte Filistin’de kesintisiz devam eden farklı İslam medeniyetlerine ait binlerce tarihi yapıyı görmezden gelmiştir. Hatta birçok İslami yapı, kasıtlı ve ya kasıtsız olarak Bizans ve Yunan dönemlerine ait gibi gösterilmiştir. Araştırmacıların tarihi eserlere olan bu ilgisi asıl itibariyle, İslam fethinden önce Filistin’deki Yahudi ve Hristiyan mevcudiyetine dair bilgiler ortaya koyma, Kudüs’te doksan yıldan fazla sürmeyen Frenk dönemine ait eserleri inceleme üzerine kuruluydu. İlk arkeoloji heyetleri, Filistin’deki ilk Yahudi

---

⁵⁴ Warren, s. 362-363.

⁵⁵ Roger Garaudy, **İsrail’in Siyasetini Şekillendiren Efsaneler** (Çev. Muhammed Huseyn Heykel), 4. Baskı, Kahire, 2002. s.44.

⁵⁶ A.g.e. s. 41.

yerleşim planlarını destekleyen Montfiory ve Rotchshild gibi Yahudi zenginlerin etkisinden, finansmanından ve yönlendirmelerinden uzak değillerdi. Hatta Hayfa'da Almanlara ait 'Heykeliyyin Yerleşkesi'nde ikamet eden Alman mühendis Schumacher gibi, bu araştırmacılarından bazıları, bu ilk yerleşim planlarının bir parçasıydılar.

İlk dönemde gönderilen arkeoloji heyetleri, genel anlamda bölgenin tamamına, özel olarak da Filistin'e yönelik yeni bir haclı seferine zemin hazırlamak üzere, on birinci yüzyılda başlayan haclı seferlerine kültürel haclı seferleri şeklinde devam etmişlerdir. Belki de bu, Fransız General Goru'nun, Şam Emevi Cami'ne girip Salahattin Eyyubi'nin mezarını tekmeledikten sonra, "Kalk, Salahattin! İşte biz yeniden geri döndük" diyerek ifade ettiği şeydir.

1.2.4. Bilimsel ve Kültürel Hedefler:

Arkeoloji heyetleri dini ve Tevrat'la ilgili hedeflerle irtibatlı olmalarına rağmen, bilimsel ve kültürel hedeflerden de yoksun değillerdi. Mısıriyyat biliminin (Egyptology) ortaya çıkması ve Akdeniz'deki Yunan adalarında yapılan arkeolojik araştırmaların; -Filistin'in bu bölgenin tarihiyle irtibatlı olması sebebiyle- bu tür hedeflerin ortaya çıkıp gelişmesine etkisi olmuştur. Mısıriyyat bilimi antik Mısır medeniyetlerini araştırmaya önem vermektedir. Bu bilim dalı, antik Mısır'la ona komşu bölgeler arasındaki ilişkiyi araştırma hedefiyle 1890 yılında kısa süreliğine Filistin Keşif Fonu adına çalışan İngiliz arkeolog Flenders Petrie sayesinde büyük gelişme göstermiştir. Petrie, arkeolojik araştırmalar yapmak için, Antik Mısır kaynaklarında ve Tevrat'ta adı geçen, Mısır'la Filistin arasındaki ticari yol üzerinde bulunan bazı yerleri belirlemiş ve ayrıca yaklaşık on yıl boyunca (1891-1900) fon yararına arkeolojik kazı işlerini üstlenecek olan Jones Bliss'e eğitim vermiştir. Hem Petrie hem de Bliss arkeolojik höyüklerdeki kazı işlerinin gelişimine katkı sağlamışlardır. Bu höyükler, yüzyıllar içerisinde yıkılıp izi silinen, moloz ve toprak yığınlarına dönüşmüş ve büyük ölçüde doğal tepeciklere benzeyen şehir kalıntılarından ibarettirler.

Filistin'deki arkeolojik kazılar, Mısıriyyat ilminden ve bu bölgeyle antik çağlardaki Firavunlara ait medeniyet arasındaki ilişkiye dair yapılan araştırmalardan etkilendiği gibi Yunan arkeoloji biliminden de etkilenmiştir. Öyle ki Akdeniz'deki

Yunan adalarında arkeolojik kazı yapmakta olan Arthur Evans, Fonun tavsiyesiyle yardımcısı Duncan Mackenzie'yi Kudüs yakınlarındaki Ayn Şems'te (Deyr Âban) fon adına arkeolojik kazı yapması için görevlendirmiştir. Mackenzie, 1911-1913 yılları arasında fon adına çalışmıştır.

Hem Bliss hem de Mackenzie'nin arkeolojik araştırmalar yaptıkları mevkilerin Tevrat'ta adı geçen tarihi yerler olmasına rağmen arkeolojik kazılarında geliştirmeye çalıştıkları bilimsel yöntem sebebiyle Filistin Keşif Fonuyla aralarında büyük anlaşmazlıklar yaşamışlardır. Onların arkeolojik kazıları yavaş ilerlemekte ve Kitab-ı Mukaddes'teki rivayetlerin ispatı noktasında fonun arzuladığı sonuçları vermemekteydi. Bu sebeple fon, işin sonunda görevlerini sona erdirip onları kovma yoluna gitmiştir. Her ne kadar Bliss ve Mackenzie'nin kazıları, fonun sahip olduğu ajandadan, Kitab-ı Mukaddes'teki ve Yahudi Yusufus yazmalarındaki rivayetlerden etkilenmiş olsa da Filistin'deki arkeoloji biliminin ve arkeolojik araştırmaların gelişiminde, daha bilimsel bir üslup ve yöntemle doğru belli bir aşama katedilmesine sebep olmuştur.

1.3. Filistin'de Faaliyet Gösteren Arkeoloji Enstitüleri ve Kuruluřları⁵⁷

Birçok okul, enstitü ve dernek Filistin'in tarihi eserlerini, medeniyetini ve coğrafyasını araştırma konusuna katkı sunmuştur. Her devletten bilim adamları, bu konuda birbirleriyle yarışa girmiştir. Tüm bu çabaların devletlere göre sıralanmış halde özeti ise şöyledir:

1.3.1. Fransa:

Fransız öncü isimler on dokuzuncu yüzyılda Filistin'e keşif seyahatleri düzenlemişlerdir. Bunların en önemlileri, Felicien de Saulcy, Marquis de Vogue, Luynes ve V. Guerin'dir.

Fransızlar, 1892 yılında Paris'te kurulan Teoloji Araştırmaları Enstitüsü'nün sponsorluğuyla Kudüs'te Tevrat Okulu'nu tesis etmişlerdir. Yine Kudüs'te 1920'de

---

⁵⁷Bkz. Muaviye, İbrahim, el-Mev'suatu'l-Filastiniyye , C.I, s. 11-12.

Fransız Arkeoloji Okulu açılmıştır. Filistin araştırmaları alanında Fransa'nın faaliyetlerinin en önemlileri; 1893 yılında Paris'te Tevrat Dergisi'ni çıkarmak olmuştur. Bu derginin en önemli papaz yazarları ise Legrance, Vincent, Savignac, Abel ve Barrois'tir. Bu kimselerin ele aldığı konular Kudüs'teki tarihi eserleri, coğrafyayı, klasik metinleri ve dilleri araştırmaya yönelik olmuştur. Bunun yanında yayınlanmış başka birçok araştırma bulunmaktadır. Papaz Vinsent'in "Kenan", Papaz Apel'in 1934-1936 arasındaki süreçte Paris'te yayımlanan "Filistin'in Coğrafyası" ve yine Paris'te 1914 yılında yayımlanan "Beyt Lahim", Vincent, Apel ve Mackay'a ait "İnvas Kilisesi ve Tarihi (Paris-1932)" adlı araştırmaları bunlara örnektir. Aynı şekilde 1923 yılında Safınyak ve Papaz P.Jaussen'e ait el-Halil (Haramu'l-Halil) hakkında bir kitap yayınlanmıştır.

Fransız Arkeoloji Okulu Kudüs'te birçok arkeolojik araştırma yapmıştır. Bu araştırmaları Ayn Duyuk, Beyt Cibrin ve İnvas'ta gerçekleştirmiştir. Bunun yanında özellikle Nakib ve Sina Yarımadası'na çok sayıda keşif gezileri düzenlemiştir.

Kudüs'teki Fransız Arkeoloji Okulu'nun yanında Beyaz Papazlar (White Fathers) ve Agostie Papazlar gibi başka bazı Fransız dini enstitüler de Filistin'deki araştırma ve keşif faaliyetlerine katılmış ve Filistin'de birçok tarihi eser bulmuşlardır.

1.3.2. Almanya:

On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda gerçekleştirdikleri keşif gezileri ve yaptıkları araştırmalara ek olarak Almanlar, Filistin'i araştırmak için bazı enstitüler ve bilimsel cemiyetler kurmuşlardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Alman Filistin Araştırmaları Derneği (Deutcher Verein zur Erforschung Palastinas): 1877 yılında Laibzig'de kurulmuştur. "Zeitscharft des deutschen Palastina-Vereins" adında bir dergi çıkarmıştır. Bunun yanında dernek, birkaç basılı eser daha yayımlamıştır. Bunların en önemlileri, dernek ve derneğin arkeolojik faaliyetlerine dair bir bülten, Me'daba Haritası ve Doğu Ürdün haritasıdır.

2. Alman Doğu Derneği: 1898 yılında kurulmuştur. Basılı eserlerini "Doğu Alman Derneği Bilimsel Yayınlar Bülteni" adıyla yayımlamıştır. Lakiş (Tellu'd-Duveyr) ve Eriha'da arkeolojik araştırmalar yapmıştır.

3. Kudüs Mukaddes Topraklar Alman-Protestan Arkeoloji Derneği: 1900 yılında Protestan Almanlar tarafından kurulmuştur. 1904 yılından itibaren Filistin Yıllığı çıkarmaya başlamıştır.

4. Kudüs-Goru Derneği Doğu Enstitüsü: 1908 yılında Kudüs'te Katolik Almanlar kurmuştur. Ramat el-Halil ve Ayn et-Tabiga (Taberiyye) 'da arkeolojik araştırmalar yapmıştır.

5. Gustav-Dalman Filistin Araştırmaları Enstitüsü.

6. Mısır ve Ortadoğu Araştırmaları Derneği: Balata kazılarına katılmıştır.

7. Alman Kurtarma Derneği: Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulmuştur. Faaliyetlerinde Filistin'deki tarihi eserleri incelemeye ve onları kurtarmaya odaklanmıştır.

8. Türk-Alman Filistin Tarihi Eserlerini Koruma Heyeti: Birinci Dünya Savaşı esnasında Filistin'de bulunan tarihi yapıları araştırmak ve korumak için kurulmuştur.

1.3.3. Avusturya:

Avusturyalılar ise Viyana'daki İmparatorluk Akademisi ve Avusturya Maarif Bakanlığı'nın sponsorluğuyla, Ta'nek, Belata ve Eriha'daki arkeolojik araştırmalara ortak olmuşlardır. Sellin, Avusturya'nın bu arkeolojik araştırmalarda gerçekleştirdiği kazılara öncülük etmiştir. Bunun yanında Almanca birçok dergi ve araştırma yayımlanmıştır.

1.3.4. Amerika Birleşik Devletleri:

1. Kudüs Şarkiyat Araştırmaları Amerikan Okulu: 1900 yılında kurulmuş ve 1919 yılından itibaren Bulletin of the American Schools of Oriental Research (BASOR) dergisini çıkarmıştır. Ayrıca 1920 yılında Annual of the American Schools of Oriental Research (AASOR) adında bir yıllık yayımlamıştır. Bu okul, Tellu'l-Ful'de, el-Maliha'da, Tell en-Nasabe'de (Pasifik Din Okulu'nun yardımıyla) Tell Beyt Mersim'de, Beyteyn'de, Beyt Şems'te, Ceraş'ta, Beyt Sur'da, diğer adıyla Beyt Savir'de (En-Neb'a Köyü) ve Yermuk nehri kenarındaki Himme'de birçok arkeolojik araştırma yapmıştır. Ayrıca bu okul 1923 ve 1927 yıllarında Sina'da iki, 1924 yılında

da Ölü Deniz'in güneyinde bir keşif kampanyası düzenlemiştir. Buna ek olarak Doğu Ürdün'deki Amun ve Muâb'a da çok sayıda gezi gerçekleştirmiştir. (1932-1934)

2. Chigago Üniversitesi Doğu Enstitüsü: Mecdu'da (Tellu'l Mutesellim) arkeolojik araştırmalar yapmıştır.

3. Philedelphia Üniversitesi Müzesi: Bisan'da (Tellu'l-Hısn) araştırmalar yapmıştır. Müzenin Filistin kolu bazı matbu eserler yayımlamıştır.

4. Pitsburg-Xenia Teoloji Okulu: Bu okulun müdürü Doktor M.G.Kyle, 1924 yılında, Kudüs Şarkiyat Araştırmaları Amerikan Okulu'yla birlikte Ölüdeniz'in güneyine bir keşif gezisi düzenlemiştir. Olbright de 1923 yılından vefat ettiği 1932 yılına kadar Tell Beyt Mersim ve Beyteyn'de yaptığı araştırmalarla ona ortak olmuştur.

5. Pasifik Din Okulu-Filistin Enstitüsü Berkly-Kaliforniya: W.F.Bade 1926 yılından itibaren bu kuruluşun sponsorluğuyla ve Kudüs Şarkiyat Araştırmaları Amerikan Okulu'yla yardımlaşarak Tellu'n-Nasbe'de araştırmalar yapmıştır. En önemli basılı yayınları, çıkardığı dergi ve Filistin Enstitüsü'yle yapılan yazışmalarıdır.

6. Herford Fakültesi: 1928 yılından itibaren Amerikan Şarkiyat Araştırmaları Okulu'yla yardımlaşarak Filistin Beyt Şems'te arkeolojik araştırmalar yapmıştır. Belirtilen yerde yaptıkları araştırma ve faaliyetlerin sonuçları birkaç ciltlik bir eser oluşturmuştur.

7. Harvard Üniversitesi: Sebastiyye'de arkeolojik araştırmalar yapmış ve bu faaliyetlerinin sonuçlarını neşretmiştir.

8. Chigago Teoloji Okulu: et-Tabaka Harabelerinde Amerikan Şarkiyat Araştırmaları Okulu'nun yardımıyla arkeolojik araştırmalar yapmıştır.

9. Amerikan Tarih Öncesi Araştırmaları Okulu: Kudüs'teki İngiliz Arkeoloji Okulu'yla yardımlaşarak, tarih öncesine ait mağaralarda araştırma yapmış ve keşiflerde bulunmuştur.

Tüm bu anlatılanlara ek olarak, 1870 yılında İngiliz Filistin Keşif Fonu örnek alınarak, Amerikan Filistin Keşif Derneği kurulmuştur. Bu dernek, Filistin’de İngilizlerin yaptığı tarama faaliyetini tamamlamak üzere, Ürdün Nehri’nin doğu yakasının topoğrafyasını çıkarmaya çalışmıştır. Bu derneğin hedefi Tevrat’ı savunmaktı. Zira takipçilerine şu sözlerle başlayarak seslenmiştir: “Derneğimizin faaliyetleri, Hristiyanları ve Yahudileri memnun edecektir. Bizim görevimiz, Tevrat’ı açıklamak ve onu korumak olacaktır. Çünkü modern anlamdaki eleştiri yöntemleri ona saldırmaktadır. Derneğimiz, bilim ve din adına kutsal bir hizmet taahhüdünde bulunduğunu hissetmektedir.”

1.3.5. Britanya:

1. Filistin Keşif Fonu: 1865 yılında Londra’da kurulmuştur. Bu fonun kurulmasıyla birlikte, Filistin’de sistematik keşif faaliyetleri başlamıştır. Bu kuruluşun lideri, başpiskopos York’du. O bu kuruluşun hedeflerini sadece dini ve bilimsel şekilde belirlemişti. Fakat her ne kadar liderinin amaçları içinde yer almasa da fonun amaçları arasında sömürgecilik de vardı. Bu fonun yararına, coğrafi anlamda tarama faaliyetinde bulunma ve arkeolojik araştırma yapma işinde çalışanların içinde İngiliz İstihbaratından çok sayıda kimse vardı. Bu kimseler ilerleyen süreçte, Filistin’in İngilizler tarafından sömürülmesi ve Siyonist işgale zemin hazırlanmasında paya sahip olacaklardır. Conder, Lawrence ve Catchener bunlardan bazılarıdır. Keşif Fonu, Filistin, Doğu Ürdün özellikle de Nakib ve Arabe Vadisi gibi birçok bölgede gerçekleştirilen arkeolojik araştırma ve keşif faaliyetlerini finanse etmiştir. Fon, 1869 yılından itibaren “Palastine Exploration Fund Quarterly Statement” adında üç aylık bir dergi çıkarmıştır. Bunun yanında bu üç aylık derginin her bir sayısının sonunda kurum tarafından birkaç ilan basılmıştır.

2. Kudüs İngiliz Arkeoloji Okulu: 1919-1920 yıllarında Kudüs’te kurulmuştur. Hem J. Garstang hem de J.W. Crowfoot’un idaresiyle Filistin’in keşfinde etkin bir rol oynamıştır. Askalan, Tellu’l-Harice, Tellu Umer, Tellu Kays, Ceraş, Tantura ve Filistin’deki tarih öncesine ait mağaralarda arkeolojik araştırmalar gerçekleştirmiş; “Bulletin of the British School of Archaeology in Jerusalem” adında üç aylık dergi çıkarmıştır.

3. İngiliz Mısır Arkeolojisi Okulu: Merkezi Kahire'dir. Fakat Flenders Petrie'nin yönetimi esnasında Filistin'in güneyindeki Tell Cumme, Tellu'l-Fâria, Tellu'l-Acul ve Gazze Vadisi'nde arkeolojik araştırmalar yapmıştır.

1.3.6. Danimarka:

Kopenhag'daki Kraliyet Müzesi'nin sponsorluğuyla Danimarkalı bir heyet, 1926, 1929 ve 1932 yıllarında, Kudüs'ün kuzeyinde 40 km. mesafede bulunan Seblun Harabeleri'nde üç kez keşif çalışması yapmıştır.

2. İkinci Bölüm

Kazıların İlk Aşaması:1863-1880 Yılları Arasında Erken Dönemde Gerçekleştirilen Arkeolojik Kazılar

Bu süreç, başlangıçta İngilizler ve Fransızlar arasında bölge üzerindeki Avrupa sömürgecilik yarışının kızışması sonucu ortaya çıkan, Kudüs Mutasarrıflığındaki yabancı devletlerin ilk kazı faaliyetlerine tanıklık etmiştir. Bu yarış ise Sina

Çölü'ndeki Süveyş kanalı projesinin uygulanmaya başlaması ve kanalın doğu yakasını teşkil etme özelliğiyle stratejik değeri artan Filistin'de her iki devletin de nüfuzunu güçlendirme çabasının doğrudan bir sonucudur. İngiltere Filistin'deki nüfuzu için bir giriş noktası aramaktaydı. Çünkü Katolikleri ve Ortodoksları, onların kiliselerini ve Hristiyanlığa ait mukaddesatı himaye etme hakkı iddiasında bulunan Fransızların ve Rusların yaptığı gibi, İngilizler ülkede himaye ettiğini iddia edeceği bir gruba sahip değillerdi. Ayrıca İngiltere mukaddes yerlerin kendisine bağlı olduğunu iddia etmesine imkân verecek dini bir nüfuza da sahip değildi. Bu sebeple bu süreç içerisinde İngiltere, Kitab-ı Mukaddes'in, onun rivayetlerinin ve içerisinde geçen hikâyelerin bu kazılar ve arkeolojik keşifler sayesinde yeniden yorumlanması ve bir takım nazariyeler ve yüzlerce yıllık süreçte Hristiyanların zihin ve gönüllerinde yer etmiş olandan farklı yeni bir dini ve tarihi rivayet ortaya koyma gayreti içine girmiştir. Öyle ki bunlar özellikle de Mesih (a.s.) zamanındaki mabet ve Kabr-i Mukaddes'in yeriyle ilgili olanlar, kendi çıkarlarına ve mukaddes topraklardaki nüfuzlarına hizmet edecekti. Ayrıca buldukları tarihi eserlerle, farklı dini kitaplar ve rivayetleri uzlaştırmaya gayret emişlerdir. Tüm bunların sonucunda diyebiliriz ki özel anlamda bu süreçte, genel anlamda da Osmanlı dönemi boyunca yapılan arkeolojik kazılar, bu kazıları yapanların ve bunlara destek verenlerin zihinlerinde önceden var olan bazı hedeflere ve ajandalara hizmet etmek için gerçekleştirilmekteydi.

İlk kazı yapanların hedefi, Kitab-ı Mukaddes'teki rivayetlerin doğruluğunu ispat etmek ve dünya üzerindeki Hristiyanlar için Hazreti Mesih'in kutsal topraklardaki hayatına dair daha açık ve daha ayrıntılı bir anlayış ortaya koymaktı. Bunu gerçekleştirmek için ilk kazı yapanlar bu süreç esnasında Kudüs surları çevresinde ve buraya komşu yerlerde yapılan yoğun kazı faaliyetleri sayesinde, antik Kudüs şehrinin coğrafi yapısı ve topografyasını anlama ve inceleme çabasına girmişler ve ayrıca Kudüs surları içerisinde ve Harem-i Şerif bölgesi dahilinde arkeolojik kazı yapma girişiminde bulunmuşlar; resmi şekilde Osmanlı yerel yetkililerinin bunu yasaklamasına rağmen çoğu zaman buna muvaffak olmuşlardır.

İlk kazı faaliyetinde bulunanlar resmiyette ve kendilerinin istediği yerlerde kazı yapma konusunda, Osmanlı'nın merkezi ve yerel yetkililerinin kayda değer bir kontrolü olmaksızın nispeten belli bir özgürlüğe sahip olmuşlardır. Zira Osmanlı tarihi eserler

kanunu henüz çıkmış değildi⁵⁸ ve Osmanlı yetkilileri bu bilim adamı ve araştırmacıların ve onların devletlerinin bu kazılarla neyi gerçekleştirmek istediklerinin henüz farkında değillerdi. O dönemde kazı bölgesini, alanını, nasıl kontrol edileceğini ve kazı esnasında bulunan tarihi eserlerin ne olacağını tam olarak belirlemeyen Osmanlı yetkililerinden alınacak padişah fermanıyla yetinilmekteydi ve bulunan tarihi eserlerin hepsi olmasa da çoğu Avrupa Müzelerine taşınabilecek şeylerdi.

O dönemde arkeoloji biliminin yöntem ve metotları tam anlamıyla belirlenmiş değildi. Gelişme ve yöntemleri belirli hale gelme aşamasında olan bir ilim dalıydı. Bu sebeple bu kazılar bilimsel ve yöntemsel hatalarla dolu ve genel hatlarıyla günümüzdeki bilinen haliyle bilimsel karakterden uzak haldeydi. Seramik parçalarının incelenmesi esnasında tarihlendirme yapma ve bunların özellikleri bu süreçte bilinmemekteydi. İlmî araştırma esaslarının ve ya sabit, kesin tarihi gerçeklerin çoğuna aykırılık teşkil etse de, kazı yapanların ilgisi çoğunlukla Kitab-ı Mukaddes'teki dini rivayetleri ispat etmeye yoğunlaşmış durumdaydı. Bu sebeple araştırmacılar, yaklaşık 1300 yıllık tarihi bir döneme uzanan farklı İslami dönemlere ait, Kudüs şehrinin her yerinde bulunan bu tarihi eserlerin tümü hakkında cahilce davranmışlar; kendilerinin farklı amaç ve hedeflerine hizmet etmesi için bu İslami eserlerin çoğunu farklı dönemlere nispet ederek birçok hata yapmışlardır.

Bu sürecin başlangıçta Fransızlar ve İngilizler arasında bu kazılar konusunda bir mücadele ve yarışa tanıklık etmesine rağmen, durum daha sonra İngiltere'nin lehine dönüşmüştür. Özellikle bu kazıların hacmi, süresi ve finansmanı konusunda önemli bir model oluşturan Filistin Keşif Fonu'nun kurulmasıyla, bu dönemde kutsal topraklarda yapılan arkeolojik kazılarda İngiltere ilk söz sahibi haline gelmiştir. Ayrıca bu dönemde Fransa'nın yaşadığı siyasi çalkantılar Fransızların, 1863 yılında De Saulcy'nin başladığı arkeolojik kazıları takip edememeleri ve bu işten geri durmaları konusunda büyük rol oynamıştır. İngilizler diğer Avrupa devletleriyle kayda değer bir

---

⁵⁸ Bu kanunun ilk nüshası hicri 1291, miladi 1874 yılında çıkmıştır.

rekabet olmaksızın Kudüs Mutasarrıflığı'nda yapılan arkeolojik keşif ve araştırmaları kendi tekeli altına almayı başarmıştır. Bu durum o dönemde meskûn haldeki Filistin'in büyük bölümünü içine alan Batı Filistin'de 1871-1880 yılları arasında zirveye ulaşmıştır.

İlk kazı yapanlarda dini ve askeri karakter baskın olmuştur. Zira bunların çoğu İngiliz ordusunda subaydı ve geneli itibariyle, gelişim aşamasında Filistin Keşif Fonu'yla güçlü bir anlaşma içinde bulunan Kraliyet askerî mühendisliğine mensuptular. Çünkü Fon yönetim kurulunun çoğunluğu İngiliz kraliyet Askeri Mühendisliğinde görev yapmış ya da burası ile güçlü ilişkileri olan subaylardı. Buna ek olarak kazı faaliyetinde bulunan bu kimseler güçlü dini duygulara sahiptiler. Onların kaleme aldığı eserler Kitab-ı Mukaddes'ten yapılan alıntılarla doluydu. Ayrıca onların mukaddes topraklarda yaşayan Hristiyan din âlimleriyle kurdukları ilişkiler de son derece güçlüydü. Bu araştırmacılar, maruz kaldıkları zorluklara rağmen faaliyetlerinde ısrarcı ve sebatkârdılar. Mahalli yetkililer ve yerel halk tarafından maruz kaldıkları baskılar, kazı faaliyetlerini çevreleyen zor şartlar ve çoğu zaman yaşadıkları finansman eksikliğine rağmen ısrarla ve inatla faaliyetlerine devam ediyorlardı. Bunun yanında bu kazı faaliyetleri sayesinde gerçekleştirmek istedikleri emperyalist emeller ve İngiltere'nin bölgeye dair sömürge projesi kapsamında Filistin'in geleceği için yaptıkları planlar yazdıkları eserlerde açıkça görülmekteydi.

Bu dönem Kudüs Mutasarrıflığı içerisinde o süreçte yapılan beş arkeolojik kazı ve keşif çalışmasını kapsayacaktır. Bunlar:

1. 1863 yılında Louis Felicien de Saulcy'nin kazı faaliyeti.
2. 1864-1866 yılları arasında İngiliz Charles Wilson'ın yaptığı kazı faaliyeti.
3. 1867-1870 arasında İngiliz Kaptan Charles Warren'ın gerçekleştirdiği kazı faaliyeti.
4. 1871-1878 yılları arasındaki Batı Filistin Kadastro Heyeti'nin faaliyetleri.
5. 1873-1874 yılları arasında Fransız Charles Clermont-Ganneau'nun kazı faaliyeti.

2.1. Louis Felicien de Saulcy ve 1863 yılında Kudüs'te gerçekleştirdiği

Kazılar:

1840 yılında Mısır Yönetimi'nin Şam diyarından çekilmesi ve on yıllık bir aradan sonra bu bölgeye tekrar Osmanlıların hâkim olmasıyla, Britanya bilimsel çabalarını ve arkeolojik araştırmalarını Filistin'deki kutsal topraklarda yoğunlaştırmıştır. Bu da Ahd-i Kadim'e (Tevrat'a) inanan ıslahatçı Protestan mezhebinin bakış açısına hizmet eden bir takım eğilimlere uygun olarak gerçekleşmiştir. İngilizler kutsal topraklarda özelde de antik kutsal yerlerde dünyadaki Hristiyanların hac ettiği, kendileri için dini bir nüfuz alanı araştırıyorlardı. Bu yerler yüzlerce yıldan beri en önemlileri, Beyt Lahm'daki Mehd, Kudüs'teki Kiyame Kiliseleri olan Ortodoks ve Katolik gelenekselci grupların egemenliği altındaydı. Britanya, bölgedeki nüfuzunu pekiştirmek ve genişletmek için ayağını sağlam yere basacağı bir yer için çaba sarf ediyordu. Kendileri için Filistin'de dini bir nüfuz var etmek bu iş için önemli bir giriş teşkil edecekti.

Bu arkeolojik ve dini araştırma ve incelemeler ve bunların üzerine bina edildiği nazariyeler⁵⁹ yüzlerce yıllık süreçte berraklaşan Hristiyanlığın dini mirası için bir tehdit oluşturmuştur. Tüm dünyadaki Katolik ve Ortodoks mezhepleri ve bunlara tâbi olanların hamisi ve destekçisi sıfatlarıyla Fransa ve Rusya, İngiltere'nin bu yeni eğilim ve nazariyelerinden en fazla zarar gören ülkelerdi. Kudüs'teki Kabr-i Mukaddes'in yeri ve yüzyıllar boyunca doğruluk ve meşruiyet kazanmış Hristiyan dini akideleri konusunda şüphe duyan İngiltere'nin bu nazariyelerinin yayılması ve bunlara inananların artmasıyla birlikte, özellikle Fransa kutsal topraklardaki siyasi ve dini konumunun sarsıldığını düşünmekteydi. Fransa, de Saulcy'nin çalışma ve araştırmalarını İngiltere'nin bu yeni araştırma ve eğilimlerine karşı verilecek cevabın bir parçası olarak kabul etmiştir. Bu sebeple onun faaliyetleri Fransa Hükûmeti

---

⁵⁹ Robinson (1794-1863) ve Ferguson (1808-1886)'un nazariyeleri, bu nazariyelerin en meşhurlarındandır. Bunların her ikisinin de kabr-i mukaddesin yeri konusunda şüpheleri vardı. Robinson, yaptığı araştırmalar neticesinde Kabr-i Mukaddes'in şehir surlarının dışında kuzey ve ya batı yönünde Babu'l Amud ve ya Babu Yafa (el-Halil) yakınlarında bir yerde bulunduğunu iddia etmişti. Diğer taraftan Ferguson ise Kabr-i Mukaddes'in Harem-i Şerif bölgesinde bulunduğunu savunmuştu.

tarafından resmi şekilde desteklenmiş; Fransız İmparatoru Üçüncü Napolyon'un eşi Fransız İmparatoriçesi Eugnei'nin desteğini almıştır.

De Saulcy, on dokuzuncu yüzyıldan bir Fransız arkeolog ve oryantalisttir. Ba'lbek ve Kudüs'teki arkeolojik kazıları sebebiyle meşhur olmuştur. Sikkeler ve antik dönemlere ait paralar konusunda uzmandır. Tevrat arkeolojisinin kurucularından biri olarak kabul edilir. Onun Kudüs'ün farklı yerlerinde gerçekleştirdiği kazılar sayesinde, Kudüs'te Babu'l-Amud yakınında kral mezarları olduğu öğrenilmiştir. Onun önemi, Osmanlı yetkililerinden alınmış resmi bir izinle Kudüs'te arkeolojik kazı yapabilen ilk kimse olmasında gizlidir. O bu sayede Filistin'de 50 yıl boyunca, Osmanlı Hükümrânlığı altında kendisinden sonra gelenlerin arkeolojik kazı yapabilmeleri için kapıları sonuna kadar açmıştır. Onun arkeolojik kazıları, deneyimin az olduğu profesyonel olmayan amatörce kazılar olarak nitelendirilmiştir. Çünkü birçok konuda hataya düşmüştür. Bunların en barizi ise; Kudüs'te bulunan kral mezarlarının Kitab-ı Mukaddes'teki kral mezarları olduğu şeklinde yaptığı hatalı tespittir. De Saulcy'nin, Renan gibi Fransız araştırmacılarının nazariyelerine ters düşen ve onlarla çelişen araştırma ve nazariyeleri; batılı bilim adamlarının çoğunun onun yaptığı işlere ve düşüncelerine dil uzatmalarına, bunları az deneyime sahip ve sığ olarak nitelendirip sürekli onunla alay etmelerine sebep olmuştur.⁶⁰

2.1.1. Doğumu, Yetiştığı Çevre ve İlk Mesleki Yaşantısı

De Saulcy, 19 Mart 1807'de Fransa Lile'de Fransa'nın güney doğusundan gelen aristokrat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Ailesini taklit ederek başladığı askeri vazifesinden önce pozitif bilimler ve haşarat ilmi konusunda eğitim almıştır. Arkeoloji alanındaki mesleki yaşantısı ise 1830 yılında Doğu Fransa'daki Roma dönemi eserlerini incelemesiyle başlamıştır. Askeri Akademi'den mezun olduktan sonra da mekanik geometri alanında eğitim almıştır.

De Saulcy, 1835 yılında sikkeler ve antik döneme ait paralarla ilgilenmeye başlamıştır. Piskopos Mitos sikkelerini tahkik ve tetkik etmiş; 1842'de Arkeoloji

---

⁶⁰ Moscrop, s. 41-42.

alanında faaliyet gösteren Nakış ve Edebiyat Akademisi'nde eğitim almıştır. 1840 yılında da Paris'teki Topçu Müzesi'ne müdür olarak atanmıştır.

2.1.2. Mukaddes Topraklardaki İlk Faaliyetleri:

1845 yılında tarihi eser, antik para ve antik arkeolojik yazıtlar aramak için Doğu Akdeniz ülkelerini kapsayan bir geziye çıkmaya karar vermiştir. Bu gezisinin sonunda da çivi yazısıyla yazılan nakışlar, Fenike medeniyeti ve bunlar arasındaki etkileşime dair birçok makale ve kitap yazmıştır.

1850 yılında, fakülte'deki eğitimini daha yeni bitirmiş olan oğlunun refakatiyle başka bir arkeoloji gezisine çıkmaya karar vermiş bu geziye içlerinde İdwar Delsler'in de bulunduğu çok sayıda başka bilim adamları da katılmıştır. Bu gezi esnasında Anadolu, Suriye ve Filistin'deki tarihi eserlerle ilgilenmişlerdir. Bu gezi sırasında De Saulcy, Kudüs'ün kuzeyinde kral mezarları bölgesinde bir keşif kazısı yapmış; burasının Davud ve Süleyman (a.s.)'ın kabirleri olduğu şeklinde yanlış bir tespitte bulunmuştur. Ocak 1851'de Ölüdeniz'in güneyinde yer alan antik Mitsada kentini ziyaret etmiş, bölgede bulunan İngiliz Kilisesi'nde arkeolojik kazı yapmış ve kilisede mozaik bir zemin keşfetmiştir. De Saulcy, Mitsada ve buraya yakın yerdeki Roma dönemine ait karargâh binalarının ilk kez haritasını çizen kimsedir. Sonrasında de Saulcy, el-Celil ve Lübnan'a gitmiş ve Mayıs ayında Ba'lbek'e ulaşmış; burada yer alan binaların tarihinin Romalılarından da öncesine gittiğine dair hatalı bir tespit yapmıştır. Sonra tekrar Ölüdeniz bölgesine dönmüş ve Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen beş kentin kalıntılarını aramıştır. Tevrat'ta adı geçen Sodom ve Amura⁶¹ kentlerinin tarifinde hata yapmış fakat Eriha yakınlarındaki Tell-Sultan'ı antik Eriha şehrinin kalıntıları olarak tanımlamayı başarmıştır.

---

⁶¹ Sodom ve Amura: Tevrat'ın Tekvin bölümünde zikredilmişlerdir. Bu şehirler Lut (a.s.)'ın kavminin yaşadığı bölgedir. Yaptıkları çirkin ve iğrenç iş sebebiyle yerle bir edilmiştir. Bölge çoğu rivayette Ölüdeniz'in güneyinde yer almaktadır. Bkz. el-Mev'suatu'l-Filastiniyye, C.2, s.547.

Bu yolculukta De Saulcy, Shihan Stele Taşı'nı⁶² keşfetmiştir. Bunu kendisine 1851 Ocak ayında Ürdün'ün doğusundan Beni Hamide kabilesine mensup bir grup bedevi vermiştir. Bu taş, Cebel-i Şeyhan'ın⁶³ yaklaşık dört km. güneybatısında yer alan, Hirbe Fukua'nın kuzey batısındaki Racmu'l-Abd bölgesinden getirilmiştir. Araştırmacıların yoğun ilgisini çeken bu taş, 1866 yılında Paris- Louvre Müzesi'ne konulmuştur.

Avrupa'ya dönünce 1853 yılında yazdığı kitapta bu yolculuğunun ayrıntılarını neşretmiştir. Bu kitap okuyucu ve araştırmacıların içinde birçok şüphe ortaya çıkarmıştır. Fotoğrafçı August Salzman⁶⁴, De Saulcy'nin vafettiği şeyleri fotoğraflamak için altı ayını Filistin de geçirmiş olsa bile, bu kimselerin çoğu ortaya konulan bu sonuçları tasdik etmeyi reddetmişlerdir. Bu olay, arkeolojik amaç ve hedeflere hizmet etmek üzere fotoğrafçılığın kullanıldığı ilk uygulama olarak kabul edilmektedir.

Bin sekiz yüz ellili yıllarda patlak veren Kırım Savaşı, De Saulcy'nin bu bölgede yaptığı arkeolojik kazı ve keşifleri geçici olarak durdurmasına sebep olmuştur. De Saulcy sadece akademik bir şahsiyet değildi onun döneminin siyasetine karşı da ilgisi vardı. İkinci İmparatorluk döneminde Fransa'nın lideri ve imparatoru olan Üçüncü Napolyon onun şahsi tanıdığıydı. Ayrıca 1859 yılında Fransa Şuyuh

---

⁶² Şeyhan Tableti ve ya Taşı: Bazalttan yapılmış, 1851'de Ürdün'de bulunmuş olan tarihi esere verilen isimdir. 1866 yılından beri Paris'teki Louvre Müzesi'nde korunmaktadır. Antik çağlarda henüz keşfedilmemiş daha büyük bir taş levhanın bir parçası olarak nakşedilmiştir. Eni ve boyu 103*58 cm. dir. Kalınlığını tam olarak belirlemek ise mümkün değildir. Çünkü müzede alçıdan bir kalıp içinde muhafaza edilmektedir. Daha fazla bilgi için: R. Hunziker-Rodewald and R. Deutsch, "The Shihan Stele Reconsidered", Bible et Proche-Orient. Melanges Andre Lemaire ii, Paris 2014, s. 51-67, pls. 6-10

⁶³ Cebel Şeyhan: Kerk şehrinin kuzeyinde yer alır. Deniz seviyesinden 1063 m. yüksektedir. El Mucib Vadisi'nin güney yakasına bakar. Umuri krallarından biri olan Şeyhun'a nispetle böyle bir isim almıştır. Zirvesine çıkılarak Kudüs şehrini kuşatan dağlar görülebilir. Bkz. <http://jo.geoview.info/shehan,246848>.

⁶⁴ August Salzman (1824-1872): Bir Fransız fotoğrafçı, ressam ve arkeologdur. 1853 yılında mukaddes topraklardaki dini ve arkeolojik yerlerin resmini çekmek için Paris'ten Filistin'e bir yolculuk yapmıştır. Filistin'e, özel anlamda da on dokuzuncu yüzyılda Kudüs'e ait fotoğraflarıyla tanınmıştır. Arkeolojiye hizmet etmek üzere fotoğrafçılığı kullanan ilk kişi olarak kabul edilir. Bkz. https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%90%D7%95%D7%92%D7%95%D7%A1%D7%98_%D7%96%D7%9C%D7%A6%D7%9E%D7%9.

Konseyi'ne üye olarak tayin edilmişti. Ne var ki tüm bunlara rağmen kendisi, bilimsel faaliyetlerine devam etmiştir. Roma Dönemi antik kenti Eliesa'yı aramak için arkeolojik kazılar yapmış Kayser Yulyus'un sifirleri ve gezileri hakkında bir kitap neşretmiştir.

2.1.3. 1863 Yılında Kudüs ve Doğu Ürdün'de Yaptığı Arkeolojik Kazı ve Keşifler

Ekim 1863'te bilimsel bir grup eşliğinde başka bir gezi daha yapmış; Mısır'da bir sezon boyunca arkeolojik kazı faaliyeti gerçekleştirmiştir. Sultan Abdu'l-Aziz tarafından kendisine Kudüs şehrinde kazı yapmasına izin veren ferman çıkınca da kutsal topraklarda ilk arkeolojik kazıyı yapmak üzere buraya taşınmıştır. Yaklaşık olarak Babu'l-Amud'un kuzeyinde 500 metre uzaklıkta Kudüs-Şeyh Cerrah Mahallesi'ndeki kral mezarlarını kazmıştır. Kral mezarlığı, içerisinde beş oda bulunan bir mağaradan ibaretti. De Saulcy kazılarının üçüncü gününde ve üçüncü odada üzerinde "Kraliçe Hazretleri" anlamına gelen Aramice yazıların bulunduğu bir tabut bulmuştur. Günümüzde bu tabutun Kraliçe Heylane'ye⁶⁵ ait olduğu zannedilmektedir. Tabutta bulduğu ve kemiklerin üzerini örten kefen, altın işlemler bulundurmaktaydı. Bu da De Saulcy'nin yanlış düşünerek, Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen Yahuda krallarından biri olan Kral Sadikya'nın eşinin naaşı ya da tabutunu bulduğunu zannetmesine sebep olmuştur. Onun mezarlığı kazıp ölümlerin kemiklerini ifşa etmesi, Kudüs'teki Yahudi azınlığın öfkesini alevlendirmiş ve onlar da Osmanlı Hükümeti'yle aktif ilişki içinde olan ve onlar üzerinde etkiye sahip, Avrupa'daki Rotchild ve Montefiore ailelerinden önde gelen isimlere bu durumu bildirmişlerdir. Sonrasında yetkililer tarafından kendisi üzerine baskı kurulmuş, mezarlardaki kazı işini askıya

---

⁶⁵ Heylena el-Hadyabiyye: Merkezi Erbilü günümüzdeki ismiyle Erbil'de bulunan Hadyab ülkesinin kraliçelerinden biridir. Birinci Munbaz'ın eşi. İkinci İzatış ve İkinci Munbaz'ın da annesidir. Heylena Yunan veya başka kaynaklara göre İran asıllı bir aileden gelir. (Çünkü erkek kardeşiyle evlenmiştir ve bu o dönemde bir fars kültürüdür.) Miladi 30 yılında Yahudiliği benimsemiş Kudüs ve kendi ülkesinin başkenti arasında birkaç kez gelip gitmiştir. Cömertliği ve bonkörlüğü ile bilinir. Miladi 45-46 yıllarında Kudüs'ü vuran kıtlık esnasında Kıbrıs ve İskenderiye'den gıda maddeleri satın almış ve bunları şehirdeki fakirlere dağıtmıştır. Aynı şekilde Talmud, onun Kudüs'teki Heykele birçok hediye takdim ettiğinden bahsetmektedir. Miladi 56 yılında vefat etmiş ve Kudüs'te defnedilmiştir. İsraili arkeolog Doron Ben Ami, 2007 yılında antik Davud şehrinde onun sarayını keşfettiğine inanmaktadır. Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Helena_of_Adiabene.

almak zorunda bırakılmıştır. Ne var ki bu naaşı ve diğer arkeolojik faaliyetlerden elde ettiği şeyleri Paris'teki Louvre Müzesi'ne gönderme imkânı bulmuştur. Bunlar günümüzde de orada bulunmaktadır.⁶⁶ De Saulcy inatçı bir karaktere sahipti. Öyle ki vefatına kadar, bu kabrin Kudüs'teki Yahuda krallarına ait olduğu şeklindeki düşüncesini sürekli savunmuştur.

De Saulcy'nin keşifleri ve sahip olduğu görüşler Avrupa'daki özellikle de Fransa'daki birçok gazetenin dikkatini çekmiş ve bu gazetelerin haberleri Bâb-ı Âli'ye ulaşmıştır. Hariciye Nezareti de bunları tercüme ettirmiş ve ilgili makamlara göndermiştir.⁶⁷

Kudüs'teki faaliyetlerini askıya aldıktan sonra De Saulcy, Ürdün Nehri'nin doğusuna gitmiştir. Burada yeniden çalışmalarına başlamış ve Cebel Nibu⁶⁸ tabletlerini bulmaya uğraşmış; Ürdün'ün başkenti Amman'a 35 km. uzaklıkta bulunan Irakul-Emir köyündeki Beni Tubya Sarayı⁶⁹'nin kalıntılarını incelemiştir.

2.1.4. Son Faaliyetleri

Buradan döndükten sonra mukaddes topraklardaki antik medeniyetlerle alakalı yayınlar yapmaya devam etmiştir. Bunların içinde Yahudi İsyanı (Barkuhba İsyanı)

---

⁶⁶ Fransa'daki Yahudi azınlığın müdahalesi ve yaklaşık bir yıl süren görüşmeler sonrasında, İsrail Müzesi'nin talebi ve İsrail'deki Fransız Sefiri Chiristophe Bigot'un yardımlarıyla, yaklaşık 1200 kg. gelen bu tabutun Eylül 2010'da iadesi gerçekleşmiştir. İsrail Müzesi'nde dört ay boyunca sergilenmesi için geçici olarak verilmesine dair Louvre Müzesi yönetiminin onayı çıktıktan sonra, Yahudi hahamlardan ikisinin kontrolünde bir uçak içerisinde havayoluyla nakil işlemi sağlanmıştır. Bkz Ran Shapira, "A Royal Return", **Haaretz Gazetesi**, 1 Ekim 2010.

⁶⁷ Bkz. Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR.MKT.46/5, 19.B.1268)

⁶⁸ Cebel Nebu ve ya Nibu: Ürdün'ün başkenti Amman'a 41 km., Madaba şehrinin batısında 10 km. uzaklıkta yer alır. Deniz seviyesinden 817 m. yüksekliktedir. Bu dağ Ürdün'deki kutsal mekânlardan biri olarak kabul edilir. Zira Tevrat metinlerinde Musa (a.s.)'ın buranın tepesinden, giremediği Ken'an Diyarı'na baktığı zikredilmektedir. Nibu kompleksi 1864 yılında keşfedilmiş ve 1933 yılında Fransiskan Papa Enstitüsü bu bölgede bir arkeolojik kazı gerçekleştirmiştir. Bu kompleks, bir çok kilise, manastır, kabir ve mozaik zeminler içermektedir. Hristiyanlıktaki hac merkezlerinden biridir. Vatikan burayı Ürdün'deki beş hac mekânından biri kabul etmiştir. Papa 16. Benediktus da burayı ziyaret etmiştir. . Bkz. el-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, C.4, s.452.

⁶⁹ Tarihi, milattan önce ikinci yüzyıldaki Helenistik Döneme giden arkeolojik bir saraydır. Kral Dördüncü Selkuz zamanında Tubya el-Amuniyye ailesinden gelen Herkanus tarafından inşa edilmiştir. Uzunluğu 38 m. genişliği 18 m.dir ve iki kattan oluşmaktadır. Bkz. <http://jordanheritage.jo/qasr-al-abd/>

esnasında Romalılara karşı gösterilen Yahudi direnişine dair bir kitap vardır. Ayrıca Herodus hakkında da bir kitap yazmıştır. Bunların yanında Tevrat'taki Azra ve İrmiya bölümlerinin tarihi ve zamansal analizine dair başka bir kitap daha yazmıştır. 1869 yılında ise Ortadoğu'ya son yolculuğuna çıkmıştır.

Bu son yolculuğundan döndüğü esnada Fransa,peşinden 1871 yılındaki Fransa-Prusya savaşının geldiği birtakım çalkantılara şahit olmaktadır. De Saulcy, İmparator Üçüncü Napolyon'a İngiltere'ye yaptığı gezide eşlik etmiş Fransa'ya döndüğünde de birçok araştırma ve kitap yayınlamıştır. Bunların en önemlileri İsrail'in yeryüzü şekillerini içeren kitabı ve Filistin'deki antik paralarla ilgili yaptığı araştırmalardır. 5 Kasım 1880 tarihinde geçirdiği beyin felciyle vefat etmiştir.

2.2. Charles Wilson⁷⁰'ın Kudüs'teki Kazı Çalışmaları 1864-1865:

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında; Silvan kaynak suyuna ek olarak, göletler, kuyular, su depoları ve kanallardan ibaret bir şebekeden oluşan Kudüs'teki su temin sistemi,⁷¹ yüzlerce yıllık bir süreç içerisinde, bu şebekede atıkların ve balçıkların

---

⁷⁰ İngiltere, Liverpool'da dünyaya gelmiş, Kraliyet Askeri Akademisi'nden mezun olup, 1855 yılında Kraliyet Askeri Mühendisliği'nde subay olmuştur. 1864'deki Kudüs kadastro heyetine başkanlık etmiş, kendi adıyla bilinen Wilson kemerini keşfetmiştir. 1867 yılında İskoçya; 1868 yılında da Sina bölgesi kadastro heyetini idare etmiştir. 1872 yılında İngiliz Arkeoloji Kurulu üyeliğine seçilmiştir. 1882'de Mısır'daki Ahmed Urabi isyanının; 1885'de Sudan'da çıkan Mehdi ayaklanmasının bastırılmasındaki savaşa katılmıştır. Daha sonra 1886-1894 yılları arasında İrlanda'daki kadastro heyetine müdür olarak; 1901 yılında da Filistin Keşif Fonu'na başkan olarak atanmış ve 1905'te de vefat etmiştir.

⁷¹ Şehrin genişlemesi ve Silvan suyunun artık halkın ihtiyacını karşılayamayacak hale gelmesiyle bu sistemin inşa edilmesi; Romalılar dönemine denk gelmektedir. Bu sistem farklı dönemlerde değişikliklere uğrayıp geliştirilmiş, yirminci yüzyılın başlarına kadar Kudüs halkının günlük yaşantılarındaki ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde işlevini sürdürmüştür.

birikmesi sonucu, kötü bir hal almıştı. Bu durum da şehir halkına ulaşan suların nicelik ve kalitesine etki etmişti. Tam da bu dönemde şehir; surların dış kısmında, misyonerler, yabancı konsolosluklar ve Yahudi yerleşimcilerin gerçekleştirdiği ve gittikçe artan bir kentsel gelişime tanıklık etmekteydi. Bu suların kalitesi, bu süreçte sayıları büyük oranda artmaya başlayan, Hristiyan hacılar ve Yahudi yerleşimciler için, bir tehlike teşkil etmeye başlamıştı. Yafa ve Kudüs'ü birbirine bağlayan bir araç yolunun⁷² inşa projesine yönelik, öncelikli planlamalara bağlı kalınarak, bu su sisteminin geniş çaplı restorasyonuna duyulan ihtiyaç artmıştı. (Bu yol), şehre gelen hacıların miktarını ve aynı şekilde; şehirde ve onun mahallelerinde yerleşmeye çalışacak, yeni Yahudi göçmen akınlarının artmasını sağlayacaktı.

Bin sekiz yüz altmışlı yılların başında, Kudüs mutasarrıfı; Kudüs'teki su şebekesinin, tünellerin ve kuyuların restorasyonu görevini, Ermete Pierotti⁷³ adında İtalyan bir mühendise verdi. Bu yetki, ona, Kutsal Harem-i Şerif ve Eski Kudüs'teki bazı bölgelere girme imkânı verdi ki ondan önce, Müslümanlar dışında hiç kimsenin buralara girmesi mümkün olmamıştı. Bu durum tüm yabancı araştırmacı ve bilim adamlarının, özellikle de İngilizlerin haset ve kıskançlık damarlarını kabarttı. Pierotti 1864 yılında "Kudüs'ün Keşfi" adında bir kitap yayınladı. Resimler, fotoğraflar ve yaptığı kazı çalışmalarlarıyla bu kitabı belgelendirdi ve onu Fransa İmparatoru Üçüncü Napolyon'a hediye etti. Bu kitap, Kudüs'teki arkeolojik araştırmalarda birbirleriyle yarış içinde olan, İngiliz ve Fransız bilim adamları arasında, geniş tabanlı bir tartışmayı körükledi. 1863 yılında De Saulcy ve Pierotti'nin başlattığı Fransızların ortaya koyduğu çabalara karşı, İngilizlerin sert bir tepkisi olarak; Wilson'ın ekibi, Kudüs'ün kapsamlı şekilde ölçümünün yapılması (kadastrosunun çıkarılması) işi için Kudüs'e geldi⁷⁴

---

⁷² Bu yol Filistin'deki ilk araç yolu olarak, 1867 yılında kullanıma açılmıştır.

⁷³ 1854 yılında Kudüs'e gelmeden önce, İtalya Sardunya Krallığı ordusunda subay olarak görev yapan İtalyan bir mühendistir. Kudüs'teki Avusturya pansiyonlarının ve St. Hanna Kilisesi'nin (Salahiyye Medresesi) inşasında mimar olarak görev almıştır. Daha sonra Kudüs Mutasarrıfı Süreyya Paşa tarafından, Kudüs'teki su sisteminin tamiriyle görevlendirilmiştir.

⁷⁴ John Moscrop, **Measuring Jerusalem: The Palestine Exploration Fund And British Interests in The Holy Land**, Leicester University, London and New York, Birinci Baskı, 2000.s. 63-64.

Charles Wilson, mühendis ve İngiliz ordusunda görevli bir subaydı, İngiliz Hükümetindeki savaş bürosuna bağlı, İngiliz Kraliyet ölçüm heyetinden sorumlu olan, Sir Henry James tarafından görevlendirilmişti. Kudüs şehrindeki su sisteminin ıslahı için Kudüs'ün kapsamlı bir araştırmasını yapmak üzere, kraliyet ölçüm heyetinde çalışan beş mühendisten oluşan bir komisyon bu heyete başkanlık etmekteydi. Bu beş kişi; John McKeith, Francis Ferris, James McDonald, Thomas Wishart ve John Davidson idi.

Yahudi zengin, Musa Montefiore, bu keşif girişiminin arkasındaki çabalara karşı uzak değildi ve Sir Wilson işine başlamadan önce kendisiyle görüşüp Kudüs'teki Yahudi azınlığın önde gelenlerine verilmek üzere ona bir referans mektubu verdi.⁷⁵ Montefiore, Kudüs şehrinde suyun kaliteli olması ve rahatça temin edilmesinin; onun sinsice çabalarını sekteye uğratabilecek, önemli etkenlerden biri olduğunu çok iyi biliyordu. Bu çabalar, kutsal şehrin iç kısmında inşa etmeye başladığı, Yahudi kuruluş ve yerleşim yerlerinin sayısını artırmaya yönelikti.⁷⁶ 1866 yılında Kudüs'e gerçekleştirdiği altıncı ziyaret esnasında, Mutasarrıf İzzet Paşa ile bir görüşme gerçekleştirmiş; kuyuların ve şehirdeki Yahudi mahallelerine su taşıyan kanalların temizlenmesi karşılığında ona 300 sterlin ödeme yapmıştır.⁷⁷ Wilson, 1864 yılı içerisinde, Kudüs'teki dokuz bin Yahudi yerleşimcinin, sağlık merkezleri ve hastanelere on üç bin başvuru gerçekleştirdiğini dile getirerek; sulardaki kirlilik sebebiyle ortaya çıkan tehlikenin boyutunu ifade etmiş ve bu durumu su kirliliğinden kaynaklı hastalıkların çokluğuna bağlamıştır.⁷⁸

Bu girişimin finansmanı İngiltere'de kraliçeden sonraki ikinci en zengin kişi olan Bayan Burdett Coutt⁷⁹ tarafından gerçekleştirildi. Bu girişimin finansmanı için soylu ve ileri gelenlerden oluşmuş komisyona 500 sterlinlik bir bağışta bulunmuştur.

---

⁷⁵Kathleen StewartHowe: **Revealing the Holy land**, Santa Barbara Museum of Art, 1997. s.18

⁷⁶ 1865-1866 yıllarında Filistin'deki kolera salgını halktan binlerce kişinin ölümüne sebep olmuştur.

⁷⁷A.g.e. s.18

⁷⁸Wilson, R.E., Warren, R.E.: **The Recovery of Jerusalem**, New York, D. Appleton and Company, 1871.s. 21.

⁷⁹ Angela Georgina Burdett-Coutts (1814-1906). İngiltere'deki aristokrat soylu ailelerin oluşturduğu zümredendir. Serveti dedelerinden miras kalmış ve İngiltere'nin en zenginlerinden olmuştur. Servetinin büyük kısmını burslara ve yüklü miktardaki bağışlara harcamıştır.

Bunun yanında Bay Wilson da kişisel masraf ve harcamalarını, 300-400 sterline ulaşan seyahat ve intikal masraflarını kendisinin üstleneceği; bu iş için herhangi bir ödül ve ya maaş istemeyeceği taahhüdünde bulundu. Ayrıca İngiliz Hükûmeti; Harp İşleri Ofisi aracılığıyla, hiçbir harcamayı üstlenmemek ve bu girişime bir hükümet yetkilisinin refakat etmesi şartıyla, girişim heyetinin gönderilmesine onay verdi. İngiliz Hükümeti, Dış İşleri Bakanlığı vasıtasıyla, İstanbul'daki Osmanlı yetkililerinden özel çalışma izni almayı başardı.

Bu girişimin sonuçlarının yayınlanma masrafları, 500 sterlinlik, İngiltere devlet hazinesinin desteğiyle karşılandı. Bu girişim sonucunda ortaya çıkan yayınlar; büyük çoğunluğu, Wilson ve ekibinin gerçekleştirdiği deneysel kazı çalışmalarıyla ortaya konulmuş, birçok harita, plan, resim ve çizimlerle desteklenmişti.

Keşif girişim heyeti, 12 Eylül tarihinde İngiltere'deki Southampton şehrinden ayrılıp, 30 Eylül'de Yafa limanına oradan da 3 Ekim 1864'de Kudüs'e ulaştı. Wilson, eski şehrin surlarının dışında, kuzeybatı kısmında Ruslar tarafından son dönemde inşa edilmiş ve çirkin binalar diye tanımladığı, bina kompleksini görmekten çok rahatsız olduğunu kaydetmiştir. Hâlbuki o, ilk gözüne çarpacak şeylerin Kudüs'ün surları, minareleri ve güzel kubbeleri olmasını beklemekteydi. Wilson, hayatı boyunca bir kez daha tekrarlanmayacak bu görev için çok istekliydi. Çoğunluğu Müslüman Araplardan oluşan şehir halkıyla birçok problem yaşayacağını düşünürken; şehirde geçirdiği on ay içerisinde tek bir problem bile yaşamadığını açıklamıştır. Batı tarzı kıyafetleri sebebiyle ilk başta yerel halkın gözünde garipsenen varlıkları, birkaç gün içinde sıradan, alışılmış bir duruma dönüşmüştü.

Wilson bu durumu, çalışmalarda görevlendirilen Arap işçilere gereken parayı hiçbir gecikme olmadan temin eden kadaastro heyetinin çabalarına; ayrıca Mutasarrıf İzzet Paşa'nın, Kudüs'teki İngiliz ve Rus konsolosluklarının kendisine gösterdikleri yardımlaşmaya ve yine çalışmalarında kendisine yardımcı olan bir grup bilim adamına bağlamaktadır. Bu bilim adamlarının en meşhurları şunlardır: Dr. Rosen, Dr. Chaplin, yer altı keşif çalışmalarında kendisine eşlik eden Mr. Mc.Schick, şehirdeki yer isimlerini öğretip, şehir planlarını temin eden Dr. Sardreezki. Bunlara ek olarak,

gerçekleştirdiği deneysel arkeolojik kazılar için zorunlu olan finansmanı sağlayan İngiltere'deki iki arkadaşı.⁸⁰

Wilson; surları, giriş kapıları ve mahalleleriyle şehir için detaylı bir açıklama yaptığı gibi Kudüs'ün coğrafi yapısı, topografyası, yeryüzü şekilleri, dağları, vadileri hakkında da detaylı bir açıklamada bulunmuştur. Mukaddes şehirdeki su kaynakları ile gölet ve kuyulardaki atık ve balçık birikiminin ulaştığı durum hakkında kapsamlı bir araştırma yapmıştır. Öyle ki bunlar artık sadece az miktarda su bulundurur hale gelmişti. El-Halil dağlarındaki Arub beldesindeki su kaynaklarından, Beyt Lahim, İrtas köyündeki Süleyman göleti aracılığıyla, yukarı kanal ve aşağı kanal şeklindeki iki kanalla Kudüs'e ulaşan su kanalları hakkında ve yine bu kanalların şehrin içine özellikle de Mescid-i Aksa'nın içine nasıl girdiğine dair açıklamalarda bulunmuştur.

Kadastro heyetinin icra ettiği görev, Wilson'a, Harem-i Şerif'in iç kısımlarında ve çevresinde tam bir serbestlikle dolaşma imkânı; bunun yanında kuyuların içine inip onlar hakkında bilgi sahibi olma ve onları, yapılış şekilleri ve icra ettikleri görev açısından dörde ayırma fırsatını da vermiştir. Silvan beldesindeki Eyyub kuyusu, onun önemi, farklı derinlikleri ve buraya suların nasıl geldiğine dair açıklamalarda da bulunmuştur.

Wilson, tüm mescitlere ve önemli yapılara; Kubbetu's-Sahra başta olmak üzere, Ömer Mescidi (el-Musalla el-Kıbeli), Burak Mescidi, Aksa-i Kadim, Hz. Süleyman'ın at ahırları (el-Musalla el-Mervani) ve Rahmet kapısının iki salonuna girmiş ve bunlar hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur. Bunun yanında Kıyamt (Diriliş) Kilisesi, Kudüs Kalesi, Siyon Rahibeler Manastırı ve diğer yapılara girme imkânı da bulmuştur. Wilson, görebildiği her yerin çizimini, fotoğraflamasını, ölçümünü ve ebatlarını belirlemeyi başarmıştır.⁸¹

Wilson'ın belki de en bilinen keşfi, daha sonra kendi ismiyle anılan-ki bu ismi Henry Jones vermiştir- kemer parçasıdır. Wilson bu parçanın, batı tarafından Heykel Dağı bölgesinin girişlerinden birinin köprüsüne ait bir parça olduğunu zannetmiştir.

---

⁸⁰Capt. Wilson s. 3-5.

⁸¹Capt. Wilson s. 5-25

İngiliz bilim adamı Robinson tarafından bu tarihten 25 yıl önce keşfedilen Robinson kemerinin⁸² durumu da böyledir.

Wilson, bu kemerin kaidesinin alt kısmını, Mescid-i Aksa'nın batı duvarına ait doğal taş temellere ulaşmak için, dikey şekilde ve kırk fit derinlikte kazmış fakat oraya ulaşamamıştır. Ayrıca ulaştıkları derinlik sebebiyle, işçilerin, gerçekleştirilecek toprak çökmesinden korkmaları sebebiyle, kazıya devam edememiştir. Büyük bir hayal kırıklığı ve pişmanlık içerisinde, sonunda, çıkardıkları hafriyatı tekrar eski yerine doldurmak zorunda kalmıştır. Çünkü bunları arkasında bırakmak istememiştir.⁸³ Ondan iki yıl sonra ise Charles Warren, aynı yerde farklı kazı yöntem ve araçlarıyla kazı yapmak için gelecektir.

Wilson, farklı tarihi mekânları, tüm sokak ve binalarıyla Kudüs için, ayrıntılı bir ölçüm haritası ortaya koymayı başarmıştır. Manda yetkilileri, 1937 yılında (bundan 62 yıl sonra) Kudüs için yeni bir ölçüm haritası çizmeye karar verdiklerinde, itimat edecekleri ve yeni inşa edilecek bina ve yapılar için kullanılacak, daha ayrıntılı bir harita bulamadılar.⁸⁴ Ayrıca farklı dönemlerde özellikle de Hz. İsa Mesih döneminde şehrin içinde bulunduğu duruma ait, bir takım varsayımsal tasavvurlar (canlandırmalar) ortaya koymuştur.

Wilson, Kudüs'te gerçekleştirdiği çalışmalarda, Kitab-ı Mukaddes'i (Tevrat ve İncil'i) ve Hz. İsa Mesih'i takip eden süreçte şehrin tanıtımı ve ona ait izlenimleri içeren Josephs'in⁸⁵ kitaplarını esas aşmıştır.

---

⁸² Mescid-i Aksa'nın surlarının güney batı köşesine birleşen büyük taş kemer kalıntılarıdır. Tervatçı (Yahudi) bilim adamı, Edward Robinson (1794-1863) tarafından, 1838 yılında keşfedilmiştir. Tervatçı (Yahudi) arkeologlar bu yapıyı, milattan önce birinci yüzyılın sonunda Herodos tarafından inşa edilen ikinci heykelin girişlerinden birinin köprüsünün kalıntısı olduğunu kabul etmektedirler.

⁸³ Capt. Wilson s. 15

⁸⁴ Selman Ebu Sitte, "Avrupa Kudüs'e Dönüyor", **el-Arabi Dergisi**, sayı: 606, yıl: 2009, s. 62.

⁸⁵ Josephs Flavius (m. 38-100): İbranice ismiyle, Yusuf ben Metetyahu olarak tanınır. Romalı, Yahudiliği benimsemiş bir asker, tarihçi ve edipti. Miladi 1. Yüzyılda yaşamıştır. Yahuda bölgesinin tarihi, Yahudilerin Roma İmparatorluğu'na karşı isyanlarına dair; Yahuda Krallığı'nın çöküşü esnasında miladi 1. yüzyılda Filistin'deki olaylara ve Herodos Heykeli yıkıldıktan sonra Romalılara karşı girişilen isyanın başarısız olması neticesinde Yahudilikteki büyük değişimler ve Hristiyanlığın ortaya çıkışına ışık tutan kitaplarıyla meşhurdur. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı, 1984, C4. S.653.

Wilson, tabiatı gereği, Protestan, dindar bir askerdi. Bu durum, kampanyasına dair raporuna da aldığı, bizzat Zebur ve Tevrat'tan yaptığı tekrar eden alıntılardan da açıkça görünmektedir.

Wilson'ın başkanlık ettiği ölçüm heyeti Kudüs'teki işini bitirdikten sonra, artık hiç kimse şehirdeki su sisteminin tamir edilmesi ve Wilson'ın su şebekesinin restorasyonu için topladığı bilgilerin kullanılması hakkında konuşmuyordu. Bütün bunların; girişim (heyetinin) Kudüs'te istedikleri her yere özellikle eski şehirde ve Harem-i Şerif'in içindeki yerlere, hiç kimsenin itirazı olmadan girebilmelerinin bir bahanesi olduğu açıkça ortadaydı. Şehir halkına hizmet etmek, onların düşünebileceği en son şeydi.

Wilson'ın başkanlık ettiği bu keşif grubunun sahip olduğu ayrıcalık; 1865 yılının Mayıs ayında, Filistin Keşif Fonu'nun kurulması ve sonrasında bu fonun gerçekleştirdiği kazı projelerinin tamamı için bir hareket noktası ve temel oluşturmuştu. Wilson'ın harita, fotoğraf ve çizimleri; Filistin Keşif Fonu'nun tüm bağışlar ve kutsal topraklardaki farklı projeler için gerekli olan finansman konusunda esas aldığı ilk maddeyi şekillendirmiştir.

1865, Kasım ayında, Wilson, Filistin Keşif Fonu'nun isteği üzerine, kuruluşun ileride hangi projelere odaklanabileceğinin belirlenmesine yönelik, Filistin'in genel bir taramasının yapılması için yeni küçük bir ekip oluşturdu. Wilson ve ekibi, Beyrut'tan başlayıp oradan Şam'a oradan da el-Celil, Nablus ve Kudüs gezilerini gerçekleştirdikleri Filistin'e uzanan bir seyahat düzenlediler. Ekip, birçok bölgenin taramasını yaptı. Kitab-ı Mukaddes'te zikredilen Kafer Nahum olduğunu düşünerek, Taberiyya Gölü kıyısındaki Tell-Hum köyü; arkeolojik araştırma ve kazı çalışmaları için önerilebilecek bir bölge olarak, özel anlamda Wilson'ın dikkatini çekti.

Wilson'ın gönderdiği raporların ışığında Filistin Keşif Fonu gelecekteki hedeflerinin aşağıdaki konulara odaklanacağını ilan etti.

1. Doğu Filistin (Ürdün) ve Batı Filistin için ayrıntılı bir tarama yapılması.
2. Kudüs'te keşif, arkeolojik kazı ve araştırmalar için bazı kampanyalar düzenlenmesi.
3. Filistin'in jeolojik, iklimsel ve doğal tarih açısından incelenmesi.

4. Filistin'deki, Tell (Harabeler) bölgesinde kazı çalışmaları yapılması.⁸⁶

2.3. Kaptan Charles Warren'ın⁸⁷ Kudüs'teki Kazı Çalışmaları 1867–1870:

1865'te Londra'da Filistin Keşif Fonu'nun kurulmasını takip eden süreçte, Kaptan Charles Wilson'un 1865-1866 arasında Kudüs'teki kazı çalışmalarının ve Filistin'de gerçekleştirdiği deneysel tarama işinin bitmesi; bunların sonuçlarına göre

---

⁸⁶Bruce, Dahlberg T., and Kevin, O'Connell G.: **Tell El-Hesi: the Site and the Expedition**, Eisenbrauns 1980. s. 37.

⁸⁷ Sir Charles Warren (1840-1927) Kraliyet Askeri Mühendisliği'nde görevliydi. Kitab-ı Mukaddes'e göre mukaddes toprakların tarihini özellikle de Cebel-i Heykel bölgesini araştıran Avrupalı arkeologların ilklerindendi. Askeri hayatının çoğunu, Güney Afrika'da geçirmiş; oradaki savaflara katılmış ve 1877-1878 arasında orada yaralanmıştır. 1899 yılındaki İkinci Boyer savaflına da katılmıştır. 1861-1865 yılları arasında Cebel-i Tarık Koloni'sindeki ölçüm ekibinin sorumlusu olarak görev yapmış ve yine 1886-1888 yılları arasında Londra polis teşkilatında sorumlu olarak çalışmıştır. 1882 yılında Edward Henry Palmer kazı heyetinin Sina'da başına ne geldiğini araştırması için gönderilmiş, onların soyulup öldürüldükleri bilgisine ulaşmış, onların naaşlarını toplamış ve katillerini mahkemeye getirmiştir. 1885 yılında İngiltere Parlamento seçimlerinde aday olmuş ve 690 oyla kaybetmiştir. Ertesi sene Güney Sudan'daki Sevâkin şehrine askeri bir görevi yerine getirmesi için gönderilmiştir. 1900 yılında Güney Afrika'dan İngiltere'ye dönmüş ve vefatına kadar da burada kalmıştır. Bu süreçte de birçok görev icra etmiştir.

fona tavsiyelerde bulunup Filistin'deki çalışma planını oluşturması; Kudüs şehri içinde kazı yapılmasını da bu planın başına koyması... İşte tüm bunlara dayanarak, fonun fahri sekreteri George Grove⁸⁸, Kaptan Charles Warren'ın Kudüs'te, özellikle de Mescid-i Aksa bölgesinde yapılacak kazıları yönetme görevi verdi.

Warren, Osmanlı Dönemi'nde Kudüs'te kazı faaliyeti gerçekleştirenlerin en önemlisi olmasa bile onlar arasındaki önemli kimselerden biridir. Zira o, eski Kudüs surlarının çevresinde ve Mescid-i Aksa'da bu denli çok kazı faaliyeti gerçekleştiren ilk kişidir. Onun bu kazıları, aynı bölgede daha sonraki dönemde hatta günümüzde bile yapılan kazılara temel oluşturmuştur. Öyle ki İsrail tarihi eserler sultanı, onun 150 yıl önce kazıya başladığı aynı yerlerde kazı faaliyetleri gerçekleştirmektedir. Ayrıca o, Kazılar için yeni bir yöntem (maden ocaklarında kullanılan kazı yöntemi) geliştirmiştir ki kendisinden önce hiç kimse Kudüs'teki arkeolojik kazılarda bunu kullanmamıştı.

Warren sadece bir arkeoloji araştırmacısı değildi. O aynı zamanda ileri seviyede sömürgeci, askeri bir şahsiyetti.⁸⁹ Arkeolojik kazıları, İngiltere'nin geleceğe dönük sömürgeci hedeflerinin hizmetinde kullanmak istiyordu. Bu yüzden, gerçekleştirdiği kazıların hedefleriyle bu topraklar için gelecekte gerçekleşeceğini düşündüğü sömürgeleştirme arasında hep bir irtibat olmuştur. O burasının 2000 yıl önceki haline döndürülmesi gerektiğini tasavvur ediyordu, yani mukaddes topraklardaki Yahudi-Hristiyan hüviyeti bozan ya da değiştiren her şeyi yıkmayı! Dolayısıyla ne kadar azametli olsalar da 1400 yıldır göz önünde duran İslami eserleri

---

⁸⁸ Sir George Grove (1820-1900): İngiliz müziği söz yazarıdır. 'Grove's Dictionary of Music and Musicians' in kurucusu ve editörü olarak bilinir. Eğitim öğretimini bir sivil mühendis olarak yapmış, 1839'da Sivil Mühendislik Enstitüsü'nden mezun olmuştur. Fakat müziğe olan tutkusu onu bu alana sevk etmiştir. Müzik alanında çalışma yapmasının yanında Kitab-ı Mukaddes'e olan ilgisi ve derin bilgisiyle de tanınır. Bu konuda İngiliz Edebiyatı'na katkıda bulunmuştur. 1860-1863 yılları arasında, Kitab-ı Mukaddes'in kapsamlı bir kamusu niteliğindeki kitabında Sir William Smith'in yardımcı editörü olarak görev yapmıştır. 1859-1861 arasında kutsal toprakları ziyaret etmiş, Filistin Keşif Fonu'nun kuruluş ve inşasında yardımları olmuş ve burasının ilk fahri sekreteri unvanını almıştır.

⁸⁹ İngiltere'nin özellikle Güney Afrika, Sudan ve Etiyopya'daki birçok savaşına ve askeri operasyonuna katılmıştı.

(şehir surları, çarşısı ve Kubbetu's-Sahra vb.) hiç gözü görmüyor, bunları önemsemiyordu ve kitaplarında da bunlardan çok az söz etmekteydi.

Warren'ın yaşadığı bu tecrübenin; merkezi yetkililer ve Kudüs'teki yerel yetkililer istemeseler de Osmanlı Devleti içinde alınan bir kararın gereği olarak yabancı nüfuzun nasıl etkili olduğuna dair çok net bir örneği olduğu kabul edilir. Öyle ki Warren kanunlara ve yetkililerin verdiği emirlere meydan okuyup bunlara uymamış; kendisiyle mücadele etme ve gerçekleştirdiği kazıları durdurmaları konusunda yetkililerin gücünü sınamıştır. Bunun yanında Warren'ın bu süreç içerisinde burada bulunması, onun özel anlamda Kudüs genel anlamda da Filistin tarihine dair bakış açısının; buna ek olarak da buradaki halkın birçok âdetine, kültürüne sosyal siyasi ve iktisadi hayatına dair söyleminin değişmesine sebep olmuştur.

Warren, 1867 Şubat ayının başında, Londra'dan yola çıkmış ve aynı ayın 15'inde öğleden sonra Yafa'ya varmıştır. Ertesi gün, Kudüs'e doğru yola çıkmış, Ramla'yı ve Batı Kudüs Dağları'nı geçerek Şubat 17'de Kudüs'e varmıştır. Warren bize, Kudüs'teki faaliyetleri ve hatıraları, burada karşılaştığı zorluklar ve gerçekleştirdiği başarılarla dair dört önemli kitapta bizim için eksiksiz bir kayıt tutmuştur. Bunların ilki, "Recovery of Jerusalem"⁹⁰ adıyla Londra'ya dönüşü sonrasında 1871 yılında çıkmıştır. Bu kitabı Kaptan Charles Wilson'la ortaklaşa yazmışlardır. Daha ince ve daha geniş ayrıntılar içeren, İngiliz bakış açısına göre o dönemde Kudüs'ün bir portresini çıkararak, "Underground Jerusalem"⁹¹ adındaki ikinci kitap, 1876'da yayınlanmıştır. Fergusson'un, Kabr-i Mukaddes (Seyyid Mesih Kabri) ve Heykel'in kabirlerinin yerine ait teorisini çürütmek için özel olarak yazdığı "The Temple or The Tomb"⁹² ise 1880 yılında çıkmıştır. Claude Conder'le birlikte yazdığı,

---

⁹⁰ Wilson, R.E., Warren, R.E. **The Recovery of Jerusalem**, New York, D. Appleton and Company, 1871.

⁹¹ Charles Warren, **Underground Jerusalem**, London, Richard Bentley and Son, 1876

⁹² Charles Warren, **The Temple or The Tomb**, London, Richard Bentley and Son, 1880

'The Survey of Western Paletsine Jerusalem'⁹³ adındaki dördüncü kitap da 1884 yılında yayınlanmıştır.

Bu girişimin başlıca hedefi, eski dönemlerde özellikle de İsa Mesih zamanında (İkinci Heykel Dönemi) şehrin topografyası ve tabiatını öğrenmekti. Bu da şehir surlarının çevresinde kazı yapılmasını öngörüyordu ve neye mal olursa olsun Mescid-i Aksa'nın içinde kazı yapmasına dair kendisine verilmiş açık emirler vardı.

Kazı ekibi temel olarak, fotoğrafçı Çavuş Philips, kazı sorumlusu Henry Birtles ve ölçüm işlerini tamamlamak için gönderilmiş olan Çavuş Hancock'un başını çektiği bir grup gönüllü subaydan oluşmaktaydı. Bunlar beraberlerinde ölçümler için gerekli olan birçok mühendislik aletini ve kazı için gerekli olan bazı aletleri getirmişlerdi. Bu da onların Yafa Limanı'nda sorun yaşamalarına sebep oldu. Çünkü yetkililer bunların askeri aletler olduğunu bahane ederek onların girişlerine izin vermediler. Fakat Yafa'daki İngiliz Konsolosu'nun vekili Mr. Habib Kayat olaya müdahale etti ve bunların barışçıl gayelere sahip ekipmanlar olduğu ve patlamaya maruz kalacak şeyler olmadığı konusunda onlara güvence verdi ve gümrük yetkililerinin bu ekipmanlara izin vermelerini sağladı.⁹⁴

2.3.1. Warren ve onun Kudüs'te Gerçekleştirdiği Faaliyetlerin Karşılaştığı Zorluklar:

Warren Kudüs'teki faaliyeti esnasında; bazısının, yürüttüğü proje ve faaliyetlerini sarsıp neredeyse tam anlamıyla durdurma noktasına getirdiği birçok zorlukla karşılaştı. Bu zorlukların en önemlileri şunlardır:

2.3.1.1. Adaptasyon ve Uyum Zorlukları:

---

⁹³ Col. Sir Charles Warren, Capt. Claude Conder, **The Survey of Western Paletsine Jerusalem**, London, The Committee of The Paletsine Exploration Fund, 1884.

⁹⁴ Wilson, s.27.

Warren Filistin içindeki koşullara uyum sağlama konusunda bazı zorluklar yaşamıştır. Bunların en önemlisi, İngiltere'nin ikliminden çok farklı olan iklim koşullarıdır. Özellikle de kış mevsiminin sonu ve baharın başlarına ve buna eşlik eden günlük hava değişimlerine tanıklık eden Şubat ayı içerisinde buraya geldiği için! Diğer bir zorluk ise yemek kültürü, yemek çeşitleri ve yemek hazırlama yöntemleridir. Mesela inek eti, İngiltere'de olduğu gibi burada kolayca bulunmamaktaydı. Bu durum Warren'ı, "eğer ayva reçeli, domates ve şeftali olmazsa, Filistin'de lezzetli bir yemekten bahsetmek mümkün olmaz" denmeye kadar götürmüştür.

Warren, Filistin'de yaygın olarak bulunan haşerelerden, özellikle de aşırı saldırgan özelliğe sahip insanlara çok öfkeli şekilde saldıran sivrisinek ve eşek arılarından sıkıntı yaşadı. Warren, eğer bunların saldırısına uğrasa, koca bir ordunun hezimete uğradığını tasavvur edebildiğini dile getirmiştir.⁹⁵

2.3.1.2. Kazı Ruhsatlarıyla İlgili Zorluklar:

Mart 1867'de kazı iznine dair mektup İstanbul'dan geldi. Fakat Warren için tam manasıyla hayal kırıklığına sebep olmuştu. Çünkü Harem-i Şerif'i ve Müslümanlar ve Hristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen yerleri dışarıda bırakarak; yerel halkın, çiftçilerin ve içinde kazı yapılan arazi sahiplerinin razı edilmesini, kendileri ve ya arazileri bir zarara uğrarsa bu zararlarının karşılanması şartıyla Kudüs'te her yerde kazı yapma izni verilmekteydi.⁹⁶ Warren bu mektubun kendisine yarardan çok zarar vereceğini düşündü. Çünkü bu, yeni Mutasarrıf Nazif Paşa⁹⁷'ya, kendisi ve Kudüs'teki çalışmaları üzerinde baskı kurması için gerekli olan bahaneyi veriyordu. Öyle ki Mutasarrıf, Warren'ın Harem-i Şerif bölgesinin içinde çalışmasının yasaklanmasına ve tüm kazılarını Mescid-i Aksa'nın surlarına en az 40 fit uzaklıkta yapması gerektiğine dair bir emir yayınlamıştı. Ayrıca Mutasarrıf, onun çalışma yaptığı farklı bölgelerdeki kazıların kapatılmasını emretmeye başlamıştı. Bu durum, Warren'ı, bu işe yardımcı olacak daha karmaşık ve daha külfetli bir yöntem

---

⁹⁵ Warren, s. 306-307.

⁹⁶ A.g.e. s. 146.

⁹⁷ Muhammed Nazif Paşa, 1867-1869 ve 1872-1873 dönemlerindeki Kudüs mutasarrıfıdır.

benimsemek zorunda bıraktı. Bu yöntem, dikey şekilde çok derinlere inip sonrasında yatay olarak yeraltında ilerlemek, surlara ulaşmak ve Paşa ile yardımcılarının gözlerinden uzak bir şekilde buralarda inceleme yapmak esasına dayanıyordu.

Warren sonrasında Harem'in surlarına uzak yerde kazı için başka yerleri içeren bir liste ortaya koydu. Yetkililer bir yerdeki kazı işini durdurmayı emredince, o başka bir yerde kazıya yöneliyordu. En sonunda yetkililer kazıyı durdurma girişiminden ümit kesmeye başladılar. Özellikle de o her fırsatını bulunca eski kazı bölgelerine geri dönüyor olduğu için! Böylece Warren o arazideki varlığını, işlevsel ve tedrici şekilde kabul ettirmeye başlamıştır.

Warren, birinci izin mektubunda, kastedilenin, el-Halil'deki Harem-i İbrahim mi yoksa Kudüs'teki Harem-i Şerif mi olduğunun açıkça belli edilmemesini kullanmak istedi. Öyle ki bu mektup Harem içinde Warren'a kazı izni verilmemesinin açıklaması olarak, Harem'in kesinlikle yabancıların ziyaretine açık olmamasını gösteriyordu. Hâlbuki yabancılar; konsolosluklarına ödedikleri belli paralar karşılığında, sürekli şekilde Aksa'yı ziyaret etmekteydiler. Bu sebeple Warren, bu mektubun geçersiz olduğunu ve içinde geçen maddelere bağlı kalmak zorunda olmadığına itibar etti. Warren, Kudüs'te kaldığı seneler boyunca, her ne şekilde olursa olsun verilen emirlere uymama gayretinde olmuştur. Ayrıca daha fazla yetkinlik sağlayacak bir ruhsat alma çabasını da sürdürmüş fakat bu konuda kesinlikle başarılı olamamıştır. Zira takip eden yılda, 1868'de, birinci mektupta çıkan şartların aynısıyla kazı iznini yenileyen başka bir izin mektubu daha çıkmıştır. Çünkü İstanbul'daki merkezi yetkililer, Harem-i Şerif içinde yapılacak bir kazının sonu hiç de iyi olmayacak vahim neticelere, halkın büyük protestolarına sebep olacağını biliyorlardı. Ayrıca bu yabancıların ellerini Harem'in bazı yerlerine koyup onun işlerine müdahale etmelerine müsaade edecek yeni bir ortam da oluşturacaktı ki bu Osmanlı yetkililerinin, mukaddes yerleri korumaya yönelik oynadığı, tarihi ve dini rol ile çelişen bir durumdur.

Mescid-i Aksa içerisinde, Yahudilere ait bir tarihi eser ve ya mabedin bulunması, devletin hiç de içine girmek istemeyeceği bazı gerçek problemlere sebep olacaktı. Warren'ın Kudüs'teki İngiliz Konsolosluğu aracılığıyla İstanbul'a

gönderdiği kazı süresinin uzatımına dair son dilekçesi; yaptığı işler hakkında halkın ne kadar hoşnut olduğunu, kendisiyle Kudüs'teki yerel yetkililer arasında var olan karşılıklı anlayışın boyutunu açıkça belirtmekte; diğer taraftan da Warren'ın, Süleyman Mabedi'nin Harem-i Şerif'in içinde yer aldığına dair kanaatini de açıkça göstermekteydi. Bu sebeple, bu dilekçeye nihai bir sultan fermanıyla cevap verildi⁹⁸ Bu ferman, süre uzatımı mümkün olmayacak şekilde bu çalışmayı bir yılla sınırlandırıyor, tartışma konusu bile edilemeyecek ve kesin bir şekilde, Mescid-i Aksa'nın içinde kazı yapılmasını yasaklıyordu. Bu ferman, Warren'ın Mescid-i Aksa'nın surları içinde özgürce kazı yapabileceğine dair ümidinin sona ermesine sebep olmuştur.

2.3.1.3. Finansmana Dair Zorluklar:

Fon, Kaptan Warren'a 200 sterlinden az olmayan aylık finansman sözü vermişti. Özellikle (Filistin Keşif Fonu) kuruluşunun ilk aşamalarında olduğu ve bundan daha fazla bağış toplayıp, para sağlamaya gücü bulunmadığı için, Warren bu miktarın uygun olduğunu düşünmüştü. Warren, Londra'dan Kudüs'e gideceği gece Mr. George Grove kendisini ziyaret edip ona ilk ödeme olarak 300 sterlin verdiğinde fonun ciddiyetini hissetmiş fakat bunun için ilk sekiz aylık süresinde ona ulaşacak son ödeme olduğunu idrak edememişti.⁹⁹ Ayrıca harcamaların şekli ve bunu belirleyen şeyler hakkında herhangi bir talimat da almamıştı.

Finansmanın kesintiye uğraması, Warren'ın kendi cebinden harcama yapmasına, Kudüs'teki çalışmalarında geçen ilk sekiz aylık sürede borçlanmasına ve bu da iflasın eşiğine gelmesine sebep olmuştur. Öyle ki bu durum onu, kendi kasasında kalan paraları da harcayıp Ekim 1867'de yola çıkıp Londra'ya dönmek için eşyalarını hazırlamasına kadar götürmüştür. Çünkü bu süreç içinde hiç kimse onun gönderdiği mektup ve çağrılara olumlu bir cevap vermemiştir. Fon yönetiminden sürekli aldığı cevap; eğer ek finansman istiyorsa, Kudüs'teki kazılarına ait olumlu ve net sonuçlar

---

⁹⁸ I.HR.236/14022 1286.M.29, HR.TO.244/115 1286.M.13.

⁹⁹ Warren, s.4-5.

göndermesi gerektiği oluyordu. Fon, Warren'ın finansman olmadan içinde bulunduğu son hali idrak etti. Onun kazılarını sekteye uğratan, mühendis ve işçilerin başına bir şey gelmesinden korkulduğu için kazılan tünellerin kapatılma noktasına gelmesine sebep olan şey; merdivenler, gerekli diğer güvenlik gereçleri ve tüneller içindeki toprak çökmelerini engellemek için gerekli olan ağaç destekler gibi kazı için gerekli aletlerin bulunmamasıydı.¹⁰⁰

Ayrıca Warren, kendisinin yaşadığı mali krizin boyutunu, yerel yetkililer ve yanında çalışan işçiler öğrendiklerinde karşılaşacağı problemlerin hangi boyutta olacağını biliyordu. Bu yüzden elinden geldiği kadar bunu onlardan gizlemeye çalıştı.

Warren'ın yaşadığı mali krizden daha büyük sorun ise Şehir surlarının etrafındaki kazılar esnasında ortaya çıkan, şehrin yaşadığı yıkım ve onlarca kez tekrar inşa edilmesi sebebiyle, beklenenden daha fazla olan devasa toprak kütleliydi. Kaldırılması gereken korkunç miktarlarda toprak ve molozun birikmesine sebep olan bu durum, şehrin ilk günlerindeki eserlere, surların temellerine ve eski yapılara ulaşmak içindi. Bu büyüklükteki toprak yığını ise daha çok kazı ve çalışma yapılmasına ve bunun peşinden de daha fazla finansmana ihtiyaç duymaktaydı. Buna ek olarak, Warren'ın kazılarda kullandığı yöntem de (maden ocaklarındaki kazı yöntemi) bu kazılar için gereken maliyetleri artırıyordu.

Kazıların ilk senesinin (1867) sonlarında, Bu finansman sorunu, Warren'ın borçlarını kayyatabileceği miktarda paralar almasıyla çözüm yoluna girmeye başladı. Fakat araştırmacılara, yapmak istedikleri çalışmalarını iyi şekilde planlama fırsatı verilebilmesi için önceden yapılmış ödemeler şeklinde ulaşması gereken bu finansman, her zaman gecikmeli ve yetersiz şekilde geliyordu. Warren'ın kazı çalışmalarının başında yaşadığı bu mali krizin boyutunun bir delili olarak, onun kendi cebinden yaptığı harcamalara ek olarak 1000 sterlinden fazla borçlanmak zorunda kaldığını söylemesi yeterlidir.¹⁰¹ Bu miktar da o dönemde büyük bir servet kabul edilmekteydi.

---

¹⁰⁰ A.g.e. s. 307.

¹⁰¹ A.g.e, 335-337.

Warren, sürekli geciken bu finansmanı, doğrudan Kudüs'ü ziyarete gelmiş turistlerin içindeki önemli şahsiyetlerden karşılamaya çalışmıştır. Onlar için kazdığı tünellerde (her ne kadar bu, hem onlar hem de bu kazıları için tehlikeler taşısa da) farklı geziler düzenleyerek onlardan kazılara destek vermelerini, şikâyetini ve bu kazılarda yapılan şeyin önemini Londra'daki Fon idaresine, ülkelerindeki kamuoyuna ve yetkililere iletmelerini ve bağışlarını Londra'daki Filistin Keşif Fonu'na yapmalarını onlardan istemiş. Onlardan doğrudan bazı bağışlar almayı da başarmıştır.¹⁰²

2.3.1.4. Bahşiş:¹⁰³

Warren, Kudüs'e gittiğinde, şehir halkı özellikle de yerel makamlardaki memurlar arasında yaygın bir durumdu. Yapabileceği herhangi bir itiraz karşısında memurun bunu görmezden gelmesi, iş ve işlemlerinin kolaylaştırılması için bir yabancının bahşiş ödemesi gerekiyordu. Warren, bu bahşişi ödemesinin, karşılaşılabileceği birçok zorluğun kolaylaştırılmasına katkı sağlayacağını biliyordu. Fakat o hiç kimseye özellikle de görevlilere herhangi bir para veya hediye vermemeyi tercih etti. Çünkü küçük bir memura vereceği para, büyük memurların ve kazı için kiralamak istediği arazilerin sahiplerinin iştahını kabartacaktı. Bir şey için para ödemeye başlayınca, daha yüksek miktarda paralar ödemedi herhangi başka bir şey yapamayacaktı. Bu durumda da Londra'dan kendisine gönderilen bütçe, yerel memurları doyurmaya bile yetmeyecekti.

Warren, bu tavrı sebebiyle; işlerin daha esnek ve kolay ilerlemesi için gönüllerinin hoş tutulması gerektiğini ona hissettirmeye çalışan memurlardan ve makam sahiplerinden gelen birçok baskıya maruz kaldı. Warren bahşiş yerine, Beyrut'taki Büyükelçilik, Dımaşk'taki Suriye Valisi ile olan ilişkilerini ve istediği

---

¹⁰² Onun doğrudan topladığı bağış miktarı, 398 sterlini bulmuştur. Wilson, s. 56.

¹⁰³ Bakış ya da bahşiş; rüşvet kelimesiyle eş anlamlı olan Osmanlı Dönemi'nde yaygın olarak kullanılan bir kavramdır. İşlemlerin kolaylaştırılması için bir hediye olarak görevliye verilen para anlamındadır.

kolaylıkları sağlaması ve bunları devlet memurlarına dayatabilmesi için kendisine daha fazla yetkinlik veren kapitülasyonları kullanmıştı.

İngiltere'deki bazı arkadaşlarının ¹⁰⁴ Harem-i Şerif içinde kazı yapma imkânı bulması için yüklü miktarda bahşış vermesi tavsiyesinde bulunmalarına rağmen; herhangi bir para vermenin, ileride başka yabancı bir ülkede gerçekleştirilecek kazıyı zorlaştıracağı şeklindeki düşüncesini savunarak, onlara kulak vermemiştir. Birine bahşış vererek gerçekleştireceğinden çok daha fazlasını bahşış vermeden gerçekleştirmeyi başarmıştır.¹⁰⁵ Warren, bu manada 22 Ocak 1868'de Londra'ya bir rapor göndermiştir. Raporda şöyle demektedir:

Üç haftadır devam eden bir hileyi gözetliyordum fakat ben bitene kadar bununla ilgilenmemek zorunda kaldım ki bunun hedefi son noktada bahşış koparmak idi. Ben de bunu ancak almayı hak edenlere verme meylindeydim. Bizim kazılardaki sistemimiz, arazileri kiraya verenleri kullanmayı, zirai mahsullerinde meydana gelecek bir zarara karşılık onlara ödeme yapmayı ve arazilerinde kazı yapmanın bir ayrıcalığı olarak arazi sahiplerine hediyeler vermeyi gerektiriyordu ki bu da insafli kabul edilebilecek bir uygulama olarak görünüyordu. Artık şehrin büyük bir bölümünde bugün dahi tam bir hassasiyet ve titizlikle kazı yapabilme imkânına sahibiz. Ne var ki devlet dairelerindeki görevlilerden oluşan bir zümre var ki onlar bizim faaliyetlerimize kıskanarak bakıyor ve bahşış almak zorunda olduklarına da inanıyorlar. Bu kimseler onların sessiz kalmalarını satın almaya bizi zorlayabileceklerini umarak, bize karşı öfke oluşturmak için baskı kuruyorlar. Eğer biz onların sessiz kalmalarını satın alırsak bu çalışma tamamıyla sona erebilir. Çünkü bu durumda fiyatlar tam anlamıyla artacaktır. Şu anda 3-4 sterlin karşılığında yapabildiğimiz bir şey böyle bir durumda kesinlikle 30-40 sterline mal olacaktır. Eğer onların başarılı olmaları için bir fırsat ortaya çıkarsa bu durumda bununla mücadele

---

¹⁰⁴ İngiltere'deki fonun bazı üyeleri özellikle de Mr. Fergusson taraftarları ona bu şekilde tavsiyede bulunmuşlardır.

¹⁰⁵ Warren, s. 12-13.

etmenin en iyi yolu, şimdilik kazıları kapatmak ve daha uygun zamanları kollamak olacaktır”¹⁰⁶

2.3.1.5. Payandalar:

Kudüs surlarının doğal taş temellerine ulaşabilmek için, gevşek olan toprağın içinde çok derinlere inmek; sürekli tekrar eden bir şekilde işçilerin ve mühendislerin hayatını tehlikeye sokacak ve kazıyı daimi olarak engelleyecek toprak çökmelerine sebep oluyordu. Aynı şekilde, gevşek haldeki büyük miktarda küçük taşlardan oluşan kütleler¹⁰⁷, suyun akıp gelmesi gibi işçilerin başlarına dökülüyor ve bu durum bazı zamanlarda işinde büyük hacimli taşların bulunmasıyla daha büyük bir tehlike oluşturuyordu.¹⁰⁸

Warren kesinlikle biliyordu ki birilerinin hayatını kaybettiği bir felakete sebep olacak herhangi bir olay; Mutasarrıfa ve onun Kudüs’teki yerel yöneticilerden oluşan yardımcılara, onun şehirdeki her türlü aktivitesini durdurup yasaklamaları ve onu buradan kovmaları için ellerine bir koz verecekti. Bu sebeple, surların etrafındaki kazı yaptıkları tünelleri ve kuyuları desteklemede kullanılacak ağaç payandalar temin etme gayreti içinde oldu. Fakat Kudüs şehrinde ve ya onun yakınında ormanların az olması sebebiyle bu tür ağaçlar bulunmuyordu. Hatta bulunsa bile bunların maliyeti, onları bizzat İngiltere’den getirmekten daha masraflı olacaktı.¹⁰⁹ Warren bir süreliğine bu keresteleri Malta Adası’ndan temin etmeyi başarsa da bunlar kaliteli keresteler değildi. Yüksek rutubet ve yağmur sularından etkilenip birkaç hafta içinde dağılıyor ve tekrar kullanılamaz hale geliyordu.¹¹⁰

---

¹⁰⁶ A.g.e, s. 383-384.

¹⁰⁷ Warren bu küçük taşların, inşaatta kullanılabilir hale gelmeleri için büyük taşların yontulmasını gerektiren yapım işleri sebebiyle oluştuklarını farzetmekteydi.

¹⁰⁸ Warren, s. 153-155.

¹⁰⁹ Kudüs’teki kereste tüccarları; Warren’ın bu payandalara çok ihtiyacı olduğunu bildikleri ve yabancı olduğu için gerekli ödemeyi yapabileceğine inandıkları için fiyatı artırıyorlardı.

¹¹⁰ Warren, s. 157.

Fon, en sonunda, bu payandaları temin etmeyi taahhüt etti ve onları Kudüs'e gönderdi. Buna ek olarak Warren'ın kazılarda ihtiyaç duyduğu fakat Kudüs'te istenilen nitelik ve nicelikte bulunmayan, merdiven, ip ve çukruk gibi bütün malzemeleri de gönderdi. Ayrıca Warren bağışçıların birinden¹¹¹ payandalar satın alması için tahsis edilen yüklü miktarda bir bağış (250 sterlin) elde etti fakat bunu, bir süre finansman gelmediği için kazılarda harcamak zorunda kaldı.¹¹²

2.3.1.6. Hastalıklar ve Bunların Çalışmalarına Etkisi:

Warren kitaplarının birçok yerinde hastalıkların çalışmasına etki ettiğine değinmektedir. Warren ve iş ekibi, birkaç kez sıtma, aşırı zayıflık ve genel halsizliğe maruz kalmışlardır. Warren bu durumu birkaç sebebe bağlamaktadır. Bunların en önemlisi; yeraltında zor şartlarda güneş ışığından yoksun şekilde saatlerce ve günlerce çalışmaları ve buna ek olarak tünellerdeki yüksek nem oranı ve oksijen miktarının az olması ve bunun yanında takip ettikleri kanalların atık sularla ve kötü kokularla dolu olmasıdır. Öyle ki bir defasında bu gazlar zehirlenmelerine sebep olmuştur. Ayrıca yerin altı ve üstü arasındaki sıcaklık ve hava kalitesinin farklı olması da hastalıkların başlıca sebebiydi.¹¹³

Warren, ekibi ve hatta Filistinli işçilerin¹¹⁴ bile, canlılık ve dinçliklerini geri kazanmak ve temiz hava teneffüs etmek için, zaman zaman iş sahalarından ve şehrin havasından uzaklaşıp gezintiye çıkmaları gerekiyordu¹¹⁵ fakat bütün bunlar çok da fayda vermiyordu. Öyle ki yardımcılarının çoğu hastalıkları sebebiyle İngiltere'ye dönmek zorunda kalmışlardı. Bunların başında da yardımcısı Çavuş Birtles gelmekteydi. Bunun yanında sıtma hastalığı; Warren'ın iyileşmesini ve şifa bulmasını temenni ederek onunla ilgilenip ona bakmaya çabalamasına rağmen yardımcılarının biri olan subay Duncan'ın vefat etmesine sebep olmuştu. Warren onu İngiliz

---

¹¹¹ Bute asilzadelerinden biri olan, din adamı Monsignor Capel.

¹¹² Warren, s. 411-412.

¹¹³ A.g.e, s. 327.

¹¹⁴ Yer altında uzun süre kalmaları, kas hâkimiyetlerini ve büyük oranda güçlerini kaybetmelerine sebep oluyordu.

¹¹⁵ A.g.e, s. 156.

Mezarlığı'na defnetmiş ve Robinson kemerinin yanındaki bir su kanalından getirdiği taşı onun mezarına dikmiştir.

Bu hastalıklar en sonunda, Warren'ın ekibinin tamamıyla dağılmasına sebep olmuştur. Zira toplamda 10 kişiden oluşan asıl iş ekibinden 9 kişi 1869 yılının sonunda İngiltere'ye gönderilmişlerdir.¹¹⁶ Warren kendisini de sıtmadan kurtaramamıştır. Öyle ki kalıcı olarak Londra'ya taşınmak zorunda kalmıştır. Bu sıtma hastalığı devamlı surette orada da birkaç ay sürmüştür, Filistin'den döndükten sonraki 4 yıl içinde de belli aralıklarla devam etmiştir. Şunu da belirtmek uygun olacaktır ki bu hastalıklara ve sıtmaya maruz kalmak, Warren ve ekibine has bir durum değildir. Çünkü bu süreçte Kudüs'e gelen arkeolojik araştırma heyetlerinin çoğu bunlardan dolayı sıkıntı çekmişlerdir.

2.3.2. Arkeolojik Kazılarda Warren'ın Kullandığı Yöntem:

Tarihi eserler yüzeye yakın olduklarında üzerlerindeki toprak bütünüyle alınıyordu fakat bu nadiren gerçekleşmekteydi. Warren'ın yaptığı kazıların çoğu, maden ocaklarında kullanılan kazı yöntemine bağlı kalınarak gerçekleştiriyordu. Kazılar, kalınlığı 2-3 inç arasında değişen tahtalardan yapılmış, alt ve üst kısımları açık, ahşap sandıklar içinde gerçekleştiriyordu. Bu sandıkla alt kısma inildiğinde başka bir sandık sabitleniyor ve bu şekilde yan taraflardan toprak ve taşların çökmesinden kazılar korunmuş oluyordu. Böylece Warren toprak içinde çok derinlere inebiliyordu. Bu sandıkların alanı kazı bölgesine göre değişiyordu. Surların dışındaki açık alanlarda 4 fit kareye ulaşırken; surların içinde ve dar alanlarda ise, 3 ve ya 2 fit kareye kadar daralıyordu. Toprağın sıkı olduğu yerlerde de kazı faaliyeti payandalar ve ya ahşap sandıklar olmadan gerçekleştiriyordu. Bunun sebebi ise payandaların ya da bunları temin etmek için gerekli paranın sürekli ve kolay şekilde elde edilememesiydi.

Kazı çalışması ilk başta dikey şekilde ilerliyor sonrasında da yerin altında yatay şekilde kollara ayrılıyordu. Böylece Warren yerel yetkililer ve halktan hiç kimse fark

---

¹¹⁶ Warren, s. 395-398.

etmeden istediği yere ulaşıyordu. Halk ona köstebek lakabını vermişti ki bu hayvanın yerin altında nereyi kazdığını ve nereden çıkacağını bilemezsin!

Warren'ın tünelleri desteklemek için kullandığı sandıklar toprak ve taş çökmelerine karşı her zaman dayanıklılık göstermiyordu. Bu toprak ve taşlar; özellikle toprağın gevşek olduğu yerlerde sürekli işçilerin hayatını tehdit ediyor, bu ahşap levhaların arkasından çöküp selin akması gibi kayıp geliyordu. İşçiler, tünellerin içinde herhangi bir hareket ve ya sarsıntı hissettiklerinde hemen dışarı çıkmak için iplere tırmanıyorlardı. Warren ve yardımcıları ise kazı çalışmalarını denetlemek için, bu tünellerin içine çıkırıklarla indirilen demirden sandıkların içinde aşağıya iniyorlardı.

Yerel pazarda bulunan, kazma, kürek, ip ve toprağı yukarı çıkarmaya yarayan her biri 25 pound (yaklaşık 12 kg.) toprak alan seleler dışında Warren'ın ihtiyaç duyduğu aletlerin çoğu Londra'dan getiriliyordu.

Yeraltındaki oksijenin yetersizliği sorunu Warren'ın yaşadığı en önemli problemlerdendi. Özellikle de onlar yeraltında görüşü sağlamak için fazladan oksijen tüketen mumlar kullanıyorlardı. Warren, tünellerin içine borular uzatarak bu sorunun üstesinden gelmişti. Bu borular sayesinde işçilerin aşağıda hayatta kalabilmeleri için temiz hava pompalanıyordu. Bu tüneller yüzlerce yıllık süreçte rutubet, küf ve toprağa sinmiş atık su kokusuyla doluydu.¹¹⁷

Warren madencilerin kullandığı yöntemle, 'shafts' adı verilen onlarca dikey ve yatay tünel kazma ve yerin altında istediği yerlerin çoğuna ulaşma imkânı bulmuştur.

2.3.3. Yerel Halkla İlişkisi:

Warren kitaplarında; yerel halkın, özellikle doğrudan irtibat halinde olduğu işçiler, arazi sahipleri ve memurların karakterleri, gelenekleri, inançları ve kıyafetlerini vasfetmek için yazmakta bir beis görmediği bir bölüm ayırmıştır. Warren onları, ülkenin gerçek sahipleri, tarihi eserlerini araştırdığı medeniyetin varisleri ya da hayran kaldığı eser ve binaları inşa eden kimseler olarak görmemiş; onlarla,

---

¹¹⁷ Wilson, s. 49.

kıyafetleriyle ve dini merasimleriyle alay etmiştir.¹¹⁸ Hakkında derinlemesine ve gerçek bir açıklama yapılmamış, yerel halktan bazılarının ortaya attığı basit ve yüzeysel görüşleri esas alarak, Filistin halkının Kays ve Yemen olarak ikiye ayrılmasına dair bazı açıklamalar yapmıştır.¹¹⁹

Onunla birlikte çalışan işçilerinin çoğu; Silvan¹²⁰ ve Lefta¹²¹ köylerinde yaşayanlardandır. Bunun sebebi bu köylerin onun kazı yaptığı yerlere yakın olmasıdır. Ayrıca Afrikalı bazı nûbî işçileri¹²² de kullanmıştır. Warren, toprak altında kalmaktan korkmadan ve herhangi bir güvenlik tedbiri almadan tünellere inen ve tırmanan bu işçilerin cesaretleri karşısındaki şaşkınlığını gizlememiştir. Warren, aynı ailenin çocukları ve ya akraba olup da kazı esnasında bulabilecekleri herhangi bir eser ve ya hazineyi saklama konusunda aralarında anlaşmasınlar diye işçi gruplarını birbirine karıştırmıştır. Warren'ın işçilere ödediği ücret, hemen hemen işçilerin amele pazarında aldıkları ücrete denk geliyordu.¹²³ (günlük 6-7,5 kuruş) Bunun yanında onlara karşı sertliğe ve şiddete de başvurmuştur. İşe gelmeyen ya da onun talimat ve emirlerine uymayan hiçbir işçiye müsamaha göstermiyordu.¹²⁴ Ayrıca Cuma günlerinde ve tatillerde de bu günlerin ek ücretini vermeden onları çalışmaya zorluyordu. Onun verdiği ücretler eşit değildi. Bir işçiye ortaya koyduğu emeğe göre para veriyordu. Bu durum işçilerin itirazına ve öfkesine sebebiyet vermiş ve greve gitmişlerdir. O da

---

¹¹⁸ Warren, s. 149-152.

¹¹⁹ Warren, Kays'ın ülkenin asıl yerlileri; Yemen'in ise İslami fetihle gelen kabileler olduğu görüşündedir. Halktan biri ona Kays'ın Yahudi kökten geldiklerini söylemiştir. Bkz. bir önceki aynı kaynak, s. 327-328.

¹²⁰ Silvan köyü, o dönemde nüfus açısından köylerin en büyüğü ve şehrin surlarına en yakın olanıdır. Kudüs surlarının ve Mescid-i Aksa'nın güney tarafının bitişiğindedir. Günümüze kadar ayakta kalmayı başarmıştır. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı, 1984, C2. S.580.

¹²¹ Yafa yolu üzerinde, Kudüs'ün kuzeybatısında yer alır. Yafa-Kudüs arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunduğu için Kudüs'ün köylerinin en zengini olduğu kabul edilir. Siyonist çeteler tarafından, 1948 yılında yıkılmıştır. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı, 1984, C4. S.49.

¹²² Zannımca, yüzlerce yıldır Kudüs'ü kendilerine yurt edinmiş, Afrika kökenli Babu'l-Meclis Mahallesi'nde yaşayanları kadetmektedir.

¹²³ Arkeolojik kazılarda çalıştırılmalarından dolayı ortaya çıkan yorgunluktan sonra başka bir işe geçmesinler diye onları kendi yanında tutmak için günlük yevmiyeden bir kuruş daha fazlasını veriyordu.

¹²⁴ Kendilerinden istediği gibi ipleri kullanmadan, payandalara tırmanırken düştüğü için işçilerden biri onun yanında yaralanmış, hiçbir yardımda bulunmadan doğrudan onu kovmuştur.

onları kovmuş ve onların yerine daha düşük ücretlerle başka işçiler görevlendirmiştir. Bu greve bağlı kalmayı reddeden işçilerin ücretini artırmış. Ayrıca yaşı büyük olanlara ya da işçiler üzerinde baskı kurmada kullanacağı, işçiler arasında saygınlığı olduğunu fark ettiği kimselere de fazla ücret vermiştir.

Vakit geçirmek için onların yaptığı bir hile olarak değerlendirerek işçilerin çalışma esnasında namaz kılmalarına izin vermemiştir. Korumalar ve Saray görevlilerinin, Harem-i Şerif'in kapılarından girişleri sırasında, yaptıkları işler hakkında onları sorguya çekmesinden korkarak Cuma namazına gitmelerine de müsaade etmemiştir. İşçilerinden birinin (yaşı en büyük olanın) seçilip hepsinin yerine Cuma namazını kılmak için mescide gitmesi konusunda onları ikna etmeyi başarmıştır.

Warren, iş esnasında güç ve eforlarına etki ettiği için işçileri oruç tutmamaya da ikna etmeye çalışmıştır. Bunun delili olarak onların çalıştığı yerlerin içinde güneş ışığının olmamasını, dolayısıyla yeraltındaki çalışma yerlerinde güneş olmadığı ve onu göremedikleri zaman yemek yemenin onların hakkı olduğunu söylemiştir. Fakat işçilerden biri bu durumu saraydaki yetkililere haber verdiği ve onlar da işçileri Warren'a uymamaları konusunda uyardıkları için bu konuda başarılı olamadı.¹²⁵ Yer altında yaptıkları çalışmalar ya da yaptıkları keşifler hakkında herhangi bir bilginin dışarıya sızdırılmamasına dair, Warren ve onun yardımcıları tarafından işçilere verilen çok açık talimatlar vardı. Aksi takdirde geçimlerini sağladıkları işlerini kaybedeceklerdi. Warren, ayrıca işçileri, kendisinin ve ya yardımcılarının izni olması hariç, Mutasarrıf'ın ve ya herhangi bir devlet görevlisinin emrine uymamaya, onları dinlememeye ve hükûmet yetkililerinin tehditlerinden korkmamaya alıştırdı.

Genel anlamıyla yerel halk özellikle de işçiler ve Warren'ın kazı için arazilerini kullanmasına karşılık olarak kendilerine belli paralar ödediği arazi sahipleri, Warren'ın varlığından istifade etmekteydiler. Warren, arazisini kullanması için ona izin vermesine karşılık kendisinden yüksek bir ücret isteyenlere bu ödemeyi yapmayı

---

¹²⁵ Onun ortaya koyduğu bu açıklama; bu bahänenin halkta yayılması ve bunun üzerine de yetkililerin bunun caiz olmadığına dair uyarısı sayesinde, işçileri yemek yeme konusunda ikna etmede başarıya ulaşamamıştır.

hiçbir zaman kabul etmemiştir. Çünkü bu diğer arazi sahiplerine de aksedecek ve herkese yüksek miktarda para ödeyecekti. Öyle ki, Mescid-i Aksa'nın güney surunun yanındaki arazilerinde kazı yapması için kendine izin verilmesinin karşılığında Ebu's-Suud ailesine¹²⁶ ek bir ücret ödemeyi kabul etmemiş; bunun yerine surların uzağında bulunsa bile, el-Magaribe¹²⁷ muhtarının arazisinde kazı yapmayı tercih etmiştir. Buna rağmen Mescid-i Aksa'nın güney suruna ulaşabilmek için arazilerinin altından geçmek zorunda kaldığı, Ebu's-Suud ailesine de bir miktar para vermek zorunda kalmıştır.

Warren, evleri Mescid-i Aksa'nın batı suru hizasında bulunan ev sahipleriyle anlaşmazlıklar yaşamıştır. Çünkü Warren evlerinin temelleri altında kazı yapıyor ve onlar da evlerinde yaşanacak zararlara, çatlak ve çöküntülere karşılık, bu zararların onun yaptığı kazılar sebebiyle ortaya çıktığını iddia ederek, ondan tazminat ödemesini istiyorlardı. Diğer taraftan Warren ise bu evlerin eski ve harap halde olduklarını, zamanla şehri sarsan depremler ve yağmurlar sebebiyle çöktüklerini, kazıların bu evlere herhangi bir zarar vermediğini iddia ediyordu.¹²⁸

Warren Kudüs hakkındaki kitaplarında bedevilerle olan iyi ilişkilerine; Osmanlı yetkilileriyle olan sıkıntılı ilişkilerine ve onlarla gelecekte yardımlaşma içinde olunabileceğine; çünkü onların, İngiltere'ye ve onun gücüne Osmanlı Devleti'ne güvendiklerinden daha çok güvenip onu tercih ettiklerine işaret etmektedir.¹²⁹ O bunu demekle, Osmanlı Devleti'ne karşı onlarla anlaşılabilirlik imkânının olduğuna önceden işaret etmektedir. Zaten bu durum, 50 yıl sonra I. Dünya Savaşı'nda gerçekleşmiştir. Ayrıca Warren, Kudüs'teki sosyal hayata dair, özellikle

---

¹²⁶ Ebu's-Suud ailesi, Kudüs'ün meşhur ailelerinden biridir. İçerisinden çıkan Şafii fıkıh âlimleriyle meşhurdur. Çoğu, Harem-i Şerif'in batı tarafında ikamet ediyordu. Babu'l Megaribe minaresi hala onların ismiyle, Ebu's-Suud minaresi ya da Mi'zene-i Fahriye diye bilinir.

¹²⁷ Kudüs'ün Megaribe Mahallesi, Mescid-i Aksa'nın batı duvarına (Burak Duvarı'na) komşudur. Melik-i Afdal İbn Salahuddin, miladi on ikinci yüzyılda burayı onlara vakfetmiştir. İsrail ordusu 1967 yılında şehrin doğu tarafını işgal ettikten sonra bu mahalleyi tümüyle yıkmıştır.

¹²⁸ Şehir İdare Meclisi bu konuya dair resmi bir tahkikat gerçekleştirmiştir.

¹²⁹ Warren, s. 288-299

de şehrin çevresindeki bedevi toplulukların, şehir halkıyla ilişkisine dair gözlemlerini de sunmaktadır.¹³⁰

2.3.4. Warren'ın Kazıları ve Kudüs'teki Yahudiler¹³¹:

Warren, Kudüs'teki kazılarından bahsederken sayılarını ve gruplarını zikrederek oradaki Yahudiler'e ait ayrı bir bölüm tahsis etmiştir. Bu anlatımında, Filistin'e geldikten sonra ki altı ay içerisinde geri dönmeleri durumunda Rusya'nın vatandaşlıktan çıkaracağı, Rusya'dan göç etmiş Aşkenaz Yahudileri'nin korunması işini İngiltere'nin üstlenmesi gerektiği konusuna yoğunlaşmıştır. Bu Yahudilerin aslının, Yakub Aleyhisselam'ın nesliyle irtibatlı olup olmadığına şüpheleri olsa bile, onları, onların inatçılığını ve Filistin'de yerleşmeye uygun olma özelliklerini beğeniyordu.

Warren Yahudilere bu ülkenin tarihi sahipleri ve buraya ait kimseler olarak görüyordu. Kudüs'e Yahudi göçmen akınlarının artmasını ve onların burada yerleşmesine destek verilmesini istiyordu. Hatta bundan da ileri giderek; manda düşüncesini ima ederek şöyle demişti: "20 yıl süreyle Yahudilerin Filistin'deki varlıkları büyük devletlerden biri tarafından himaye edilirse bu onların ayaklarının yere sağlam basmasına imkân verecek, sonrasında da kendilerine ait eğitim, ekonomi ve siyasetle ilgili kuruluşlarının desteğiyle ülkeye hükmedebileceklerdir."¹³² Ayrıca Filistin'e sadece ibadet etmek ve burada ölmek için gelecek tembel Yahudilerin değil, burayı imar edebilecek, sanatkâr, zanaatkâr ve çiftçilerden oluşan Yahudilerin göç etmesini istemiştir.

---

¹³⁰ Warren, Bedevi Araplardan birinin şehir halkından birini öldürmesiyle ilgili hikâyelerden birini rivayet eder. Nasıl yakalandığı ve nasıl hakkında idam kararı verildiğini; araçlar ve serbest bırakılması için ödenen fidyelerin nasıl fayda vermediğini; Bab-ı Halil'de insanların önünde kafası kesilerek nasıl idam cezasının uygulandığını ve bunun da geçici bir süre de olsa bedevilerin şehir halkına karşı düşmanlığa devam etmemeleri konusunda caydırıcı olduğunu anlatır.

¹³¹ Warren, Filistin'deki Yahudileri anlatmak için 355-379. sayfalar arasında 'Ağlama Yeri' başlığıyla ayrı bir bölüm oluşturmuştur.

¹³² Warren, s. 362-363.

Warren, Yahudilerin Kudüs'teki kazılarını ziyaret etmelerine ve bunlar hakkında bilgi sahibi olmalarına çok önem vermiştir. Çoğunun korkmasına rağmen, kuyulara ve tünellere inmeleri konusunda ısrar etmiştir. Gruplar halinde, her bir grup 20 Yahudi'den oluşacak şekilde düzenlediği bu geziler; Yahudilerin bu kutsal topraklarla olan bağları ve buradaki tarihleri hakkında ümitlerinin artmasına sebep olmuştur.¹³³ O derece ki Warren'dan bu kazılarla ilgili yayınlar yapmasını bunları da dünyanın farklı yerlerindeki ve Avrupa'daki Yahudi azınlıklar arasında yaymasını istediler. Bu yayınların masrafı 300 sterlindi ve fon bunu dünyadaki Yahudilerin bağışlarından toplayacağını farz ediyordu. Ne var ki finansmanın azlığı ve istenen miktarın fonda toplanamaması sebebiyle bu gerçekleşemedi.¹³⁴

Warren'ın özellikle Kudüs'te oturan Londra'lı İngiliz Yahudilerin bazılarıyla kurduğu ilişkiler; neredeyse her zaman Londra'lı Yahudi Heyeti Derneği aracılığıyla gerçekleşiyordu. Onlara Kudüs'teki günlük hayatı için, uygun sosyal ortamı oluşturan kimseler olarak muamele ediyordu. Gecelerini, özel günlerini ve yıllık bayramlarını onlarla beraber geçiriyordu. Bu kimselerin en meşhurları, her gün kendileriyle kazı sonuçlarını tartıştığı, D. Chaplin¹³⁵ ve D. Barclay¹³⁶'dir. Doktor Chaplin, onun yokluğunda yaklaşık iki ay boyunca, Silvan köyündeki Tell Ufel'deki kazılarına yöneticilik yapmıştır. Bunlara ek olarak Londra Hahamı'nın oğlu Mr. Hersch Berlina'yla da kazı bölgesine yaptığı bir ziyaret esnasında tanışmıştır. Warren'ın

---

¹³³ Onlar Warren'ın üçüncü su pınarını keşfetmek üzere olduğunu ve bunun da bazı kutsal rivayetlerinde anlatılana göre, onların kurtuluş ve özgürlüklerinin yakın olduğunu ortaya koyacağını zannediyorlardı. Warren, içinin sularla dolması ve işçilerin üzerine çökme tehlikesiyle bu tünelde kazı yapmayı durdurunca büyük hayal kırıklığına uğramışlardı. Ayrıca onlar, batı duvarı boyunca uzanan bu tünellerde ilerlerken, gösterdikleri hürmet sebebiyle, Harem-i Şerif'in sahasına girmediklerine emin olaya çok önem veriyorlardı.

¹³⁴ A.g.e, s. 378.

¹³⁵ Thomas Chaplin (1831-1905) İngiliz, Yahudi bir arkeolog ve doktordur. Kudüs'teki Londra'lı Yahudi Heyeti Derneği'nin üyelerinden biridir. 1860 yılından itibaren aralıklarla Kudüs'te ikamet etmiş; özellikle Filistin Keşif Fonu kurulduktan sonra, kendi döneminde Kudüs'teki arkeolojik keşif kampanyalarının çoğuna, yardım etmeye başlamıştır.

¹³⁶ Joseph Barclay (1831-1881) Kudüsteki Londralılar Derneği'nin üyesidir. 1861'de Kudüs'teki Mesih Kilisesi'nin Anglikan Rahibi olarak atanmıştır. Yahudiler arasında Mesihçilik düşüncesini güçlendirmeye çalışmış fakat bu konudaki çabaları başarılı olmamıştır. Çok sayıda dili iyi şekilde konuşmaktaydı. Bunların en önemlileri, Almanca, İbranice, Yahudi İspanyolcası (Seferdiyye), Fransızca ve bunlara ek olarak Arapça ve Türkçe de bilmekteydi.

yanında çalışan Arap işçilerden biri onu kovup ayakkabısıyla ona vurmuştu. Warren ise Arap işçiyi kovmuş ve bu olaydan dolayı Mr. Berlina'dan özür dilemişti.

Kudüs ve onun tarihiyle olan irtibatlarını pekiştirdiği için, Yahudi gruplar, Warren'ın yaptığı işin öneminin farkındaydılar. Bu sebeple onun için ibadet yerlerinde ve dini ortamlarında, onun başarılı olmasını temenni ederek ona dualar etmişler onun için ayinler düzenlemişlerdir.¹³⁷

2.3.5. Warren'ın Kudüs'teki Yerel Otoriteyle İlişkisi:

Kudüs'teki yerel yetkililer; on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında git gide artmaya başlayan Yabancıların şehre müdahale etme girişimlerine, şüpheyle bakmışlardır. Zira onlar, Batıların Kudüs'e egemen olma ve buradaki nüfuzlarını artırmaya dair arzularını biliyorlardı. Seneden seneye Kudüs'te sayıları gittikçe artan yabancı mebuslarla olan ilişkilerde de bu durumu esas alarak hareket ediyorlardı. Warren'a karşı tutumları da bu kuralın dışına çıkmıyordu. Özellikle de o, şehirdeki en hassas bölgenin çevresinde ve içinde yani Harem-i Şerif'te doğrudan kazı faaliyetine başlama niyetini açıkladıktan sonra!

Warren Kudüs'e gelince hiç vakit kaybetmeden, İngiliz Konsolosu Mr. Moore¹³⁸ ile birlikte o dönemin Kudüs Mutasarrıfı olan İzzet Paşa'ya¹³⁹ bir ziyaret gerçekleştirdi. O da Warren'a, kendisine şu ana kadar İstanbul'dan, Mescid-i Aksa'nın yakınında ya da içinde yapmak istediği kazı faaliyetlerine başlama izni veren herhangi bir ferman veya mektubun gelmediğini açıkladı. Fakat buna rağmen Kaptan Warren'ın ısrarı karşısında, Harem-i Şerif'in içinde bulunan yerler dışında, Kudüs'te istediği yerlerde kazı yapması için ona izin verdi. Harem-i Şerif bölgesine yaptığı tekrarlanan ziyaretleri içinde Warren'ın hareketlerini takip etmesi göreviyle mescit içinde yeni bir koruma birimi atanmasını emretti.¹⁴⁰

---

¹³⁷ Warren, s. 379.

¹³⁸ Mr. Noel Temple Moore:1863–1890 arasında Kudüs'teki İngiliz Başkonsolosudur.

¹³⁹ İzzet Paşa: 1864-1867 yılları arasındaki Kudüs Mutasarrıfı.

¹⁴⁰ Warren,s. 145.

Mescidin güney suru boyunca Waren'ın giriştiği kazı çalışmaları, çok geçmeden, mescidin temellerine etki edip bir çökmeye ve ya bu surların devrilmesine sebep olacakları bahanesi ileri sürülerek, Jandarma komutanının müdahalesi sonrasında kesintiye uğradı. Warren İzzet Paşa'ya kazıların devam etmesi ve durdurulmamasına yönelik müracaatta bulundu fakat Mutasarrıf, ancak İstanbul'dan bu kazının yapısını ve kazı için izin verilen yerleri belirten resmi iznin gelmesi durumunda işe devam izni verebileceğini belirtti.

İzzet Paşa'nın yolsuzluklar sebebiyle görevden alınmasından sonra Nisan 1867'den itibaren onun yerine Nazif Paşa geçmiştir. Warren onu, yabancıları kendi bakış açısına göre kâfir olarak nitelendirdiği için onlara iyi davranmayan, klasik (gelenekselci) bir Müslüman olarak nitelemektedir. Onun Kudüs'ün yeni mutasarrıfı olarak atanmasının hedefi, şehirdeki yabancı nüfuzuna karşı savaşmak ve bunu azaltmaktır. Öyle ki onun verdiği ilk emir, Warren'ın gerçekleştirdiği tüm kazıları kapatmak ve onun Kudüs surlarına 40 fitten fazla yaklaşmasını yasaklamak olmuştur. Bu durum Warren'ı kazılarda madencilik yöntemini kullanmaya mecbur etmiştir. Warren Nazif Paşa'yla olan ve hep bir tedbir ve sakınma halindeki ilişkisini anlatmak için kitabında ayrı bir bölüm oluşturmuştur.¹⁴¹ Nazif Paşa, saltanatın yabancılarla olan ilişkilerde onlara sağladığı geçici ayrıcalıklar ve Warren'ın Suriye hâkimi Raşid Paşa'yla olan ilişkileri sebebiyle Warren'ın faaliyetlerini durdurmayı başaramamıştır.

Warren, kazılarını Paşa ve onun arkadaşlarından mümkün olduğu kadar gizleyerek yapmaya özen göstermiştir. Kanunun; onun yaptığı her kazıdaki faaliyetleri denetlemek üzere özel bir görevli tayin edilmesini ve bu görevlinin periyodik ve sürekli olarak bu konuyla ilgili makamlara raporlar sunmasını şart koşmasına rağmen, Warren bu şartı çiğnemiş ve onun yaptığı faaliyetleri denetleyecek herhangi bir müfettiş olmadan kazı yapmayı başarmıştır. Bunun yanında yerel işçiler, Warren'ın yanında çalışan diğer onlarcası ve geçimleri Warren'ın Kudüs'te gerçekleştirdiği faaliyetlere bağlı olan çiftçilerin oluşturduğu arazi sahipleri; onun yaptığı kazılara dair

---

¹⁴¹ A.g.e. On yedinci bölüm. s. 380-398.

Paşa'ya ve onun yardımcılarına herhangi bir bilgi sızdırmaktan kaçınmışlardır. Çünkü bu Warren'ın da onlara dikte ettirdiği gibi işlerinin durması noktasında bir tehdit oluşturuyordu. Buna karşılık Nazif Paşa da memurları, yardımcıları, ahali ve Şehir İdare Meclisi aracılığıyla Warren'ın üzerinde baskı kurmaya başlamıştı.

Kazılar, batı taraftan Harem-i Şerif'e bakan Kudüs Şer'i Mahkemesi'nin (Medrese-i Tenkeziyye¹⁴²) altına ulaşmıştı. Kadı, Warren'ın mahkemenin altındaki bu kazılarını durdurmaya çalışmış fakat buna başarılı olamayınca görevlilerinden birini kazıyı gerçekleştiren işçilerin kıyafetlerini çalması için göndermişti. Yapılan birkaç tur görüşmeden sonra bu kıyafetleri iade etmiş ve sonrasında Warren'la arası düzelmiştir.

19 Şubat 1868'de Filistin bir depremle sarsıldı ve bu Kudüs'ü ve binalarını etkiledi. Ayrıca aynı yıl Filistin, şehre yağın yağmurun yıllık ortalamasının dört katına ulaşacak şekilde şiddetli yağmurlara tanıklık etti.¹⁴³ Bu da Eski Şehir'in binalarında özellikle de Warren'ın altında kazı yaptığı Mescid-i Aksa'nın batı suru hizasında yer alan binalarda çatlaklara sebep oldu. Bu durum da bu çatlakların sebebinin, Warren'ın Eski Şehir'in evleri altında yaptığı kazılar olduğu şeklinde dedikoduların yayılmasına neden oldu. Bu kazıların durdurulması ve zarar gören evlerin sahiplerine Warren'ın tazminat ödemesi gerektiğine dair bir takım sesler yükselmeye başladı. Bütün bunlar, Şehir İdare Meclisi aracılığıyla konu hakkında resmi bir soruşturma açmak için Paşa'ya gerekli olan resmi bahaneyi vermiş oldu. İdare Meclisi de bu kazıların

---

¹⁴² Medrese-i Tenkeziyye: Kudüs'te Memluklar Döneminde inşa edilmiş medreselerin en sağlamlarından ve en meşhurlarından bir kabul edilir. Eşsiz süslemeleri, içinde bulundurduğu dersler ve Cuma namazı için yapılmış dört büyük salonuyla ön plana çıkmaktadır. Ortasında merkezi bir avlu ve buna ek olarak derviş mahfilleri ve yetimlere ait bir medrese bulunur. Miladi on dördüncü yüzyılda (Hicri sekizinci yüzyıl) Emir Seyfuddin Tenkez en-Nasiri inşa ettirmiş ve burası için birçok mülk ve gayri menkul vakfetmiştir. Osmanlı Dönemi'nin sonuna kadar, 'Divanu'l-Kadâ' (Adliye) ve Kadı'nın ikamet yeri olarak kullanılmıştır. Bkz,El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı,1984, C4. S.170.

¹⁴³ Düşen yıllık yağış miktarı 600 mm.'yi bulmaktaydı. Warren'ın kendi ifadesine göre, o yıl bu miktar, 2150 mm.'yi bulmuştu.

durumunu ortaya koyması ve konuyla ilgili resmi bir rapor sunması için bir komisyon oluşturdu.

Kendi güvenlikleri için tehlike teşkil etmesine rağmen, bu komisyon Warren'ın kazı yaptığı tünellere birkaç ziyaret gerçekleştirdi. Komisyon, özetle, bu kazıların şehir ve onun binaları için bir tehlike olduğunu ve acilen durdurulması gerektiğini ifade eden raporunu, Şehir İdare Meclisi'ne sundu. Raporda şöyle denmekteydi: “Yüce makamınızın verdiği müzekkereye binaen... ‘Kâatu'l-Kadâ’ (Adliye) ismiyle bilinen, Kadının ikamet merkezinin altındaki kazılarla ilgili olarak ve sizin emirlerinizin mucibince, bu raporun altına imza atan bizler; Burak Duvarı¹⁴⁴ olarak bilinen Harem-i Şerif'in batı duvarına doğru gittik. Eskiden yapılmış büyük bir köprü ağzının kuzeyine vardık, içine girdik, orada bulduğumuz ahşap bir merdivenle aşağı indik. Harem-i Şerif'in batı duvarına bağlı olan büyük köprünün¹⁴⁵ yanında, bir eve ait kuyu duvarının yakınında, mahkeme salonuna giden bir hendek kazmış olduklarını gördük ki bu hendek güney duvarının yanında bulunana benzemektedir. Sonra devam ettik ve pencere misali dar bir açıklıktan, yukarısında çok dar ve eski çağlarda harç ve taşla kapatılmış bir pencere bulunan küçük bir salona girdik. Yan tarafta yıkık halde küçük bir kemer vardı. Bu pencereyi tekrar açmışlar ve belirtilen yerdeki binalarda yarık ve çatlakların oluşmasına sebep olmuşlar. Bu mekânda düşüp devrilmelerini engellemek için bazı ahşap payandalar sabitlenmişti. Sonrasında işçilerin kazıda kullandıkları bir platform bulunan daha büyük başka bir köprünün (revakın) içine daha girdik. Yeraltına, bu revaklarda yürüyerek kat ettiğimiz mesafeyi, yaklaşık 100 zira' olarak hesapladık. Ayrıca kazı faaliyetlerine devam etme niyeti ve yine yukarıda bulunan yerlere ve evlere büyük zararlar verme tehlikesi olduğu gözükmekteydi. Bizler, yüce makamınıza, onların bunu yapmaktan men edilmeleri için gerekli icraatları gerçekleştirmenizi tavsiye ederiz.” Şehir İdare Meclisi bu raporu, kazıların durdurulmasını talep eden bir mektup ekleyerek, Paşa'ya göndermiştir.

---

¹⁴⁴ Mescid-i Aksa'nın batı duvarıdır. Rasul (s.a.v.) İsra ve mirac gecesinde Kudüs'e götüren Burak'a nisbetle bu şekilde isimlendirilmiştir. Bazı İslami Kaynaklara göre Rasulullah onu buraya bağlamıştır.

¹⁴⁵ Büyük köprü (revak) ile kastedilen, Wilson kemeridir.

Paşa, bu konuyla ilgili olarak Konsolos'a bir yazı göndermiştir. Yazıda şöyle denmektedir: "Harem-i Şerif ve ona komşu bölgelerin altında, mühendis ekibinden sorumlu olan İngiliz görevli Kaptan Warren'ın emri altında gerçekleşen kazılar ve bunların ortaya çıkaracağı zararları araştıran komisyon üyelerinin sunmuş olduğu rapora istinaden Şehir İdare Meclisi'nin aldığı karar elime ulaştı. Bu kazıların durdurulması ve o bölgenin eski haline döndürülmesi ve adı geçen görevliye (Warren'a) ne kadar kolaylık sağlanacağını belirleyen, Bab-ı Ali'den gelen izin (ferman) mektubunun içerdiği talimatlara uyulması zorunludur. Sizin de bir göz atıp bilgi sahibi olmanız için, izin (ferman) mektubunun bir nüshasını ve bunun ilişkiğinde, belge niteliğindeki yukarıda zikredilen karar metnini size gönderdim. Bu kazıların durdurulup yasaklanması ve her şeyin eski haline döndürülmesi için gerekli adımların atılmasına sizin de rıza göstereceğinizi umuyorum. Herkesin faydasına olacağı için gecikmeden cevap yazmanızı rica ederim"

Konsolos Warren'a bu konu hakkında bir mektup gönderdi. Warren ise Tell Ufel'deki (Silvan) kazıları dışında diğer kazılarını geçici olarak durdurmuş; Londra'daki fon idaresinden cevap gelene kadar, Eriha'da yeni kazılar açmıştı.

Nisan ayında, Londra'dan Warren'a; Mescidin surlarının hizasındaki Eski Şehir'deki kazılarına yeniden başlaması ve bunu da Warren'ın devam etmek istediği her kazıda kanun gereği bir müfettişin bulunmasını ve yeni açmak istediği herhangi bir kazı için yeniden izin almasını şart koşan Mutasarrıfın söylemine göre yapması gerektiğini ifade eden bir cevap geldi. Warren, bu yeni şartların daha önceden bulunmadığı gerekçesiyle, bunu kabul etmedi ve kendisinin daha önceden geçerli olan şartların aynısına göre işine devam etmek istediğini belirtti. Bütün faaliyetlerini durdurma, yerel halktan kendi yanında çalışan işçileri kovma, bunun sorumluluğunu da Mutasarrıfa yükleyip Londra'ya dönme tehdidinde bulundu. Bütün bunların karşısında, Paşa, Harem-i Şerif'ten uzak yerde çalışma yaptığı sürece, aynı bölgelerde ve aynı şartlarla çalışmasını sürdürmesine onay verdi. Bu süreçte Warren; Şehir İdare Meclisi üyeleri, ikamet yerinin altında kazı yapılan Kadı, bunun yanında bazı memurlar ve kazı işini durdurma çabalarını harekete geçiren Nazif Paşa olduğunu hep birlikte ona kesin şekilde ifade eden şehrin ileri gelenleri ile bazı görüşmeler

yaptı.¹⁴⁶ Paşa'nın Kudüs'teki faaliyetleri için uyguladığı baskıları sona erdirecek ve işinde ona kolaylık sağlayacak İstanbul'dan yeni bir ferman çıkarılması için çaba sarf etme kararlılığıyla, Mart ayında şehirden ayrılıp Londra'ya yöneldi. Londra'daki Dış İlişkiler Ofisi, Bab-ı Ali'den yeni bir izin mektubu çıkartmayı başardı. Fakat bu mektup, Paşa'nın karşısında durabilmesini sağlayacak yeni hiçbir ayrıcalık tanımadan ilk mektupta geçen şartları tekit ediyordu. Fakat o buna rağmen Londra'dan döndükten sonra kazılarına devam etti.

Paşa, Warren'ın yokluğunu fırsat bilerek, kazı çalışmaları için gerekli kolaylıkları sağlayacağıma dair İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanı Clarence Peget'e¹⁴⁷ verdiği sözlere rağmen, şehrin batı suru hizasında Warren'ın içinde kazı yaptığı köprülerin(revaxların) girişlerini kapattırdı. Bu durum, şehir surlarının çevresinde Warren'ın kazı yaptığı tünellere gerçekleştirdiği son gezisinden sonra gerçekleşmiştir. Bu kapatma işi, bu alanda gerçekleştirilen kazı faaliyetlerini nihai anlamda sona erdirmiş; Warren da buna karşılık, çabalarını şehir surlarının diğer taraflarına yoğunlaştırmıştır.¹⁴⁸

Londra'dan döndükten sonra ve daha liberal ve kazı çalışmalarında kendisine daha fazla yetkinlik verecek bir izin alamaması neticesinde, Warren, Paşa'yla ilişkilerini düzeltmek için bazı girişimlerde bulunmaya başlamış; o dönemde İngiliz Müzesi'nin sorumlusu olan Mr. Emanuel Deutch'ın¹⁴⁹ eşlik etmesiyle Hükümet Sarayı'na ziyaretler gerçekleştirmiştir.

---

¹⁴⁶ Warren, s. 380-392.

¹⁴⁷ Lord Clarence Paget (1811–1895): Erken yaşlardan itibaren İngiliz Deniz Kuvvetleri'nde çalışmaya başlamış, 1827 yılında Navarin Savaşı'na katılmıştır. İngiliz Kraliyet Deniz Kuvvetleri'nde belli görevlere gelerek en sonunda 1865 yılında amiral ve Akdeniz'deki İngiliz filosunun komutanı olmuştur (1866-1869). 1873 yılında emekli olup 83 yaşında vefat etmiştir.

¹⁴⁸ Bir önceki kaynak, s. 395.

¹⁴⁹ Immanuel Oscar Menahem Deutch (1829–1873): Talmud ve Ortadoğu araştırmaları konusunda uzman, Almanyalı bir yahudidir. Berlin Üniversitesi'nde okumuş, Talmud araştırmalarında ve sonrasında da İngiliz Dili ve Edebiyatı'nda uzmanlaşmıştır. 1855 yılında İngiliz Müzesi'nde görevlendirilmiş; Talmud, Mukaddes Topraklar ve Kitab-ı Mukaddes hakkında birçok inceleme ve araştırma yayınlamıştır. 1869-1870 yılları arasında Londra Times Dergisi'nin özel muhabirliğini yapmış ve 1873'de İskenderiye'de vefat etmiştir.

Ayrıca bu kazıların şehir surlarına ve binalarına herhangi bir zarar vermeyeceği konusunda bizzat kendisinin emin olması ve bu faaliyetlerin şehrin tarihi ve medeniyetini anlamak konusunda öneme sahip olduğunu açıklamak için bir kaç kere onu kazı yerlerine davet etmiştir. Bunların sonrasında Warren ve Mutasarrıf arasındaki ilişkiler git gide düzelmiştir. Öyle ki Mutasarrıf, 1868 yılının yazında Warren'ın evine bir nezaket ziyareti yapmış bu ziyaret esnasında orada bulunan bir dikiş makinesini görmüş, Warren da ona ve eşine hediye olarak bu makinede işlenmiş kumaş parçaları vermiştir.¹⁵⁰

Warren, Nazif Paşa'nın kendisinden önceki tüm gelenekselci mutasarrıflardan tamamen farklı bir mutasarrıf olarak görmektedir. Müteedeyin bir Müslüman olarak hareket etmekte, günlük namazlarına devam edip ve yine dininin tüm öğreti ve merasimlerini dikkatli ve kararlı bir şekilde yerine getirmekteydi. Bu sebeple, şehirde Batılıların nüfuzunun etkisinin artmasını ve Warren'ın yaptığı işleri, hoşuna giden bir durum olarak değerlendirmiyordu. Bu sebeple, 1869'da Avusturya İmparatoru ve Prusya Veliahdının şehre yaptıkları ziyaret öncesinde İstanbul'daki Merkezi Yetkililer tarafından, daha liberal ve açılımcı bir mutasarrıf olan Kamil Paşa¹⁵¹ ile değiştirilmiştir.

2.3.6. Kapitülasyonlar ve Warren'ın Kazı Çalışmalarına Etkisi:

Yerel Yetkililerin, yabancılarla, özellikle Kudüs Mutasarrıflığı'nda buldukları süreç içinde İngilizler'le olan ilişkilerinde elleri güçlü değildi. Zira Kudüs'teki İngiliz Konsolosluğu'nun önceden yapacağı bir düzenleme olmaksızın, onlardan herhangi birini tutuklama, muhakeme etme ya da aleyhlerinde bir icraat gerçekleştirme imkânları yoktu. Bu noktada Warren, onun gerçekleştirdiği faaliyetlere

---

¹⁵⁰ Warren, Mutasarrıf'ın gösterdiği ilgiden yola çıkarak, bu makinenin aynısını bir hediye olarak edinmek istediğini fark etmiş fakat Paşa ve eşinin bu makineyi kullanma deneyimi olmaması, onu bozmaları ve ya yanlış kullanarak tamamen kullanılamaz hale getirmeleri ihtimaline binaen onu hediye etmeyi tercih etmemiştir.

¹⁵¹ 1869-1871 yılları arasındaki Kudüs Mutasarrıfıdır.

yönelik, yerel yetkililerin sultasını ve yetkisini kullanmalarından aciz olmalarının bir örneği olarak kabul edilebilecek önemli bir olayı zikreder.

10 Eylül 1867'de yetkililer, Warren'ın şehrin güneybatısında¹⁵² yaptığı bir kazıda faaliyetlerini durdurma girişiminde bulunmuştu. Şöyle ki Warren, Beyt Lahm'daki Süleyman göletlerinden suları şehrin içine akıtmak için eski bir kanalın bir kısmını temizliyordu. Bu esnada iki asker gelip işçilere malzemelerini toplayıp işi bırakmalarını ve kendileriyle birlikte Paşa'nın yanına gelmelerini emrettiler. İşçilerin buna verdikleri tepki, Çavuş Birtles'in emri olmadan gitmeyi reddetmeleri oldu.¹⁵³ Bu da askerlerin öfkeden küplere binmelerine, işçileri falakaya yatırmak ve hapse atmakla tehdit etmelerine sebep oldu ve işçilerin yanlarında çalıştıkları yabancılara hakarete bulundular.¹⁵⁴ İşçileri zorla şehir merkezine götürmek için daha fazla kuvvet getireceklerini söylediler. Çavuş Birtles olanları Warren'a haber verdi. Warren da ona, iş sahasına dönmesi oradan ayrılmaması ve ancak doğrudan kendisinden bir emir gelirse işi bırakması emrini verdi. Warren hiç vakit kaybetmeden durumu Konsolos yardımcısına bildirdi o da konsolosluk beğçisini ve tercümanı Mutasarrıfla görüşmesi için onunla beraber gönderdi. Bütün bunlar yaşanırken, askeri yetkililerden biri kazı yerine gelmiş; işi durdurması, kendisiyle beraber gitmeleri için işçilere izin vermesi konusunda tartıştıktan sonra Çavuş Birtles'i tutuklamıştı. Bu asker Birtles'ı Eski Şehir'in sokaklarından geçerek zorla Hukümet Sarayı'na götürmüş; yolda Kaptan Warren'ın tercümanı ile karşılaştığında Tercüman ona bir İngiliz vatandaşını tutuklayarak ne yaptığını bilip bilmediğini sorunca ne yaptığını bildiğini söylemişti. Onu polis amirinin yanına getirmiş o da Britles'e gerçekleştirdikleri kazıların sebebinin ne olduğunu ve bunları yapmak için kimden izin aldıklarını sormuştu. Fakat Birtles bu sorulara cevap vermeyi reddedip tutuklama emrini hangi mercinin verdiğini sormuş ve Paşa'yla görüşmek istemiştir.

---

¹⁵² El-Halil kapısının güneyinde.

¹⁵³ İzni olmadan hiç kimseye itaat etmemelerine aksi takdirde işlerini kaybedeceklerine dair Warren tarafından işçilere verilmiş açık talimatlar vardı.

¹⁵⁴ Kaptan Warren'ın bir domuz olduğunu söylediler

O anda Polis amiri yaptığı hatanın farkına varıp Çavuş Birtles'in gitmesini ve bunların hiç yaşanmadığını kabul etmesini istedi. Fakat Birtles, Mutasarrıfla görüşmeden ve tutuklama emrini hangi mercinin verdiğini öğrenmeden oradan ayrılmamakta ısrar etti. Bu esnada Warren, tercüman ve konsolosluk bekçisiyle birlikte Hükümet sarayı binasına geldi ve Mutasarrıfla görüşmek istedi. Mutasarrıf da ona girmesi için izin vererek olanları açıklamaya başladı ve Warren'a, Çavuş Birtles'ı götürüp olayı kapatmasını istedi. Bunun üzerine Warren bu olayı büyük bir fırsata çevirmeye başladı. Mutasarrıftan resmi ve yazılı bir özür beyanı ve Çavuş Birtles'in suçsuzluğunu ispat eden, tutuklanmasının bir hata olduğunu ifade eden bir belge almadan oradan ayrılmayı reddetti. Mutasarrıfın dostane girişimleri, Kaptan Warren'a ikramlarda bulunması, Warren'ın önünde Polis amirini azarlayıp Birtles'ı tutuklayan askerin hapsedilmesini emretmesi; Warren'ı Çavuş Birtles'in suçsuzluğuna ve tutuklanmasının istemeden hatayla gerçekleştiğine dair yazılı bir belge almadan oradan ayrılması konusunda o ikna etmede başarılı olmadı. Mutasarrıfla Warren arasında saatlerce süren tartışmalardan sonra, Warren, ertesi gün yazılı bir özür beyanı alacağına dair mutasarrıftan resmi bir söz aldıktan sonra Çavuş Birtles'la oradan ayrılmayı kabul etti.¹⁵⁵ Bu olay, Mutasarrıf ve yardımcılarının bu olayı takip eden birkaç ay içinde Warren'ın Kudüs'te gerçekleştirdiği faaliyetlere karşı herhangi bir icraatta bulunmaları konusunda kısıtlanmalarına sebep olmuştur. Aynı şekilde Warren'ın daha cüretkâr davranmasına ve işine devam etmede elinin güçlenmesine de etki etmiştir. Artık onunla beraber çalışan Arap işçiler, polisten ve yerel yetkililerden gelen tehditlere aldırış etmiyor ve artık hiç kimse bizzat Warren'ın aracılığı olmadan Arap işçilerle konuşamıyordu.

Osmanlı Devleti tarafından yabancılara verilen kapitülasyonlar, Kudüs'teki yerel yetkililerden korkmadan dilediklerini yapabilmek için gerekli yetkinliği onlara vermişti. Ne var ki bu durum, şehir, oradaki kiliseler, tarihi eserler ve himaye edip

---

¹⁵⁵ Mutasarrıf özür beyanını ve Çavuş Birtles'in suçsuzluğunu ifade eden mektubu göndermeyi birkaç gün sürüncemede bırakmaya çalışmış fakat Warren'ın ısrarı ve olayla ilgili Londra'daki Dışişleri Bakanlığı'na rapor sunma tehdidi karşısında istenilen mektubu göndermiştir.

koruma bahanesiyle farklı gruplar üzerinde daha fazla nüfuz alanı oluşturmak için, yabancıların kendi arasında hummalı bir yarış ve rekabete hata bazen bir çatışmaya girmelerine neden olmuştur.

2.3.7. Kudüs'teki İngiliz Konsolosluğu'yla İlişkileri:

Kudüs'teki İngiliz Konsolosluğu'nun Kaptan Warren'ın işinin kolaylaştırılması ve bunda başarılı olmasında ona destek olmak için gösterdiği yardımlaşmaya rağmen konsolos ve yardımcıları Kaptan Warren'ın faaliyetleri sebebiyle yerel yetkililerle ilişkilerinin gerilmesini ve ya yeni mutasarrıf Nazif Paşa ile çatışmayı kesinlikle istemiyorlardı. Bu sebeple konsolosun Warren'a sürekli verdiği nasihat; Mutasarrıf'ın, onun yardımcılarının ve sürekli kendisinden şehir surlarının yakınındaki kazıları durdurmasını, işçilere ziyaretçilere ve üzerlerindeki binalara zarar vermesi sebebiyle, açtığı tünelleri kapatmasını isteyen yerel yetkililerin talimatlarına uyması şeklindeydi. Ayrıca Konsolos üstü kapalı olarak ona, her ne kadar tersini yapmak istese de kişisel sorumluluğuna uygun hareket etmesini, işlerini konsolosluğun yardımını beklemeden yapmasını söylemişti. Warren bu durumu anlayışla karşılamış, bu davranış tarzından dolayı Konsolosu kınayıp ayıplamamıştı. Fakat bu durum ona göre, daha fazla yetki ve salahiyyete sahip başka mercilere itimat etmesi anlamına geliyordu ve o da artık daha çok Beyrut'taki İngiliz Başkonsolosluğu'na itimat etmeye başlamıştı.

Warren'ın Konsoloslukla olan ilişkisinden daha hassas bir problem vardı ki bu da konsolosluk tercümanı Jacob Banayat¹⁵⁶ problemydi. Warren'ın işçileri görevlendirilmesinden Mutasarrıf ve yardımcılarıyla görüşmeye kadar, şehirde yaptığı tüm faaliyetlerde bu tercümanla birlikte dolaşması gerekiyordu. Çünkü şehir halkının sadece çok nadir bir kısmı İngilizce biliyordu. Banayat ise Warren'ın iletişime geçmek istediği işçiler, çiftçiler ve arazi sahiplerinin tümünden kendi cebine bahşış tahsil ediyordu. Dolayısıyla bu durum, Warren'ın gerçekleştirmek istediği her şeyde ödemesi gereken meblağın artması anlamına geliyordu. Bunun yanında Banayat,

---

¹⁵⁶ Kudüs'teki Yunan Ortodoks Kilisesi'nin müntesiplerinden biridir.

Warren Ürdün Nehri'nin doğusuna bir gezi düzenlemek istediğinde Warren'ın talebi üzerine bir çift tabanca satın almış ve bunları ona iki kat fiyata satmıştı. Bu gezi sonrasında tesadüf eseri bunu öğrenince Warren küplere binmiş ne pahasına olursa olsun bu tercümandan kurtulmak istemiştir. Konsolosluktan olayla ilgili resmi tahkikat başlatmasını, tercümanın cezalandırılması ve fazladan aldığı paranın iade edilmesini istemiştir. Bu durum, konsolosluk içerisinde bizzat konsolosun vekilinin başkanlık ettiği özel bir mahkemenin kurulmasına sebep olmuştur. Konsolosluğun, açıktan rüşvet alan ama bir taraftan da aracılar vasıtasıyla Warren'la arasını düzeltmeye çalışmış olan tercümana karşı yapılması gerekenleri sürüncemede bırakmasına karşılık; Warren konsoloslukla olan ilişkilerini tamamen kesmiş ve doğrudan Beyrut'taki başkonsolos Mr. George Jackson Eldrige ile muhatap olmuştur. Ayrıca yaptığı işte ona yardımcı olmaları için Kudüs'teki başka konsoloslara müraccat edeceği tehdidinde bulunmuş, Kudüs'teki İngiliz Konsolosluğu da Warren'ın ısrarı karşısında tercümanı kovup Warren'a ondan daha fazla yardımcı olacak Jerius Salame adında yeni bir tercüman tayin etmiştir.

Bu olayın, Kudüs'teki İngilizlerin gözünde Warren'ın değerinin artmasında çok büyük etkisi olmuştur. Warren onları, Kubbetu's-Sahra'yı ziyaret etmek isteyen bütün İngilizlerden bahşiş alan, Banayat kâbusundan kurtarmıştı. Zira İngilizlerin kubbeyi ziyaret etmeleri bir amerikan dolarına denk gelen on şiline mal oluyordu. Kudüs'teki Yahudilerin lideri olan Hersch Berlina, tercümanın kovulmasını yorumlarken, "Hiçbir bahşiş ödemedi şimdi Konsolosu ziyaret edebiliriz!" diye bağırmıştır.

2.3.8. Merkezi Yetkililerle Olan İlişkilerinden Yararlanması:

Nazif Paşa'nın temsil ettiği yerel yetkililerin Warren ve yaptığı kazıların yoluna engeller koymaları, İngiliz Konsolosunun Warren yüzünden Kudüs'teki yerel yetkililerle arasının açılmasını istememesi karşısında, Warren, Mutasarrıf ve yardımcılarını karşısında gücünü ve nüfuzunu artırmak için daha üst mercilere yönelmek zorunda kalmıştır.

Bunun için Warren Beyrut'taki İngiliz Başkonsolosluğu Ofisi aracılığıyla, Suriye baş hâkimi (Dimeşk Valisi) ile güçlü ilişkiler kurmaya özen göstermiştir. Nazif

Paşa'nın gücü yettiğinde ona yardım etmesi tavsiyesinde bulunan bir mektup almayı başarmıştır. Bu durum, Nazif Paşa'nın, Kudüs'te Warren ve onun faaliyetlerine karşı almak istediği tedbirlerde, Warren ve Suriye Valisi Raşid Paşa arasındaki bu iyi ilişkileri nazarı itibara almak zorunda bırakmıştır.¹⁵⁷

Kaptan Warren'la Suriye Valisi'nin ilişkisi sadece mektuplaşmakla sınırlı kalmamış, 1869 yılının yazında Warren ona ziyaret gerçekleştirmiştir. Warren, aralarında birçok benzer ilgi alanları ve ortak noktalar olduğunu zikreder. Zira Raşid Paşa da kendisi gibi masondur.¹⁵⁸ Kudüs'te Kral Süleyman Taşı'nın alındığı yerde¹⁵⁹ yeni bir mason locası açacaklarını ona söyleyince çok mutlu olmuştur.

Londra'daki fon yönetimi, Warren'ın gerçekleştirdiği işlerde İstanbul'dan da bir dayanağı olması için çalıştılar. 1867'de Dışişleri Bakanı Fuat Paşa¹⁶⁰'nın Londra ziyareti esnasında, fonun fahri başkanı Mr. Groove, onunla görüşmüş ve fonun Kudüs'teki gayretleri konusunda onunla konuşmuştur. Fuat Paşa da İstanbul'a döndüğünde tüm gücüyle onlara yardım edeceği sözü vermiştir. Fuat paşa verdiği sözü tutmamış fakat Mr Groove, Paşa'yla arasında geçenleri anlatan bir mektup yazıp bunu Kudüs'teki Warren'a göndermiştir. Bunun üzerine Warren Fuat Paşa'nın konuşmasının geçtiği yeri kesmiş ve kendisine ve ya Kudüs'teki faaliyetlerine baskı uyguladıklarında sürekli bu kâğıdı Nazif Paşa ve yardımcılara göstermiştir. Warren bu mektuptan gerçekten çok istifade etmiştir. Öyle ki yerel yetkililerin İstanbul ve Dımaşk'taki merkezi yetkililerle olan ilişki ve iletişimlerinde sürekli bu mektubu ön plan çıkarmıştır.

2.3.9. Kudüs'e Hatırı Sayılır Etkili Kimselerin Gelmesi:

---

¹⁵⁷ Warren, s. 15-16.

¹⁵⁸ A.g.e, s. 523.

¹⁵⁹ Süleyman Mağarası ya da günümüzde Yahudilerin söylemiyle Sıdık Şamon Mağarası. Eski Şehir'in kuzeyinde yer alır. Babu'l-Amud ve Babu's-Sahira'yı birbirine bağlayan yol üzerinde, Kudüs sur temellerinin alt kısmı boyunca uzanır. Şehrin inşasında taş almak için oyulduğuna inanılmaktadır.

¹⁶⁰ Keçecizade Fuat Paşa. Farklı dört dönemde Osmanlı Dışişleri Bakanlığı yapmıştır. Bunların sonuncusu 1867-1869 yılları arası dönemdir.

Warren'ın Kudüs'te bulunduğu dönem; farklı zümre ve tabakalardan, bilim adamları, yazarlar, askeri yetkililer hatta krallar ve prenslerden oluşan Avrupalı önemli şahsiyetlerin ziyaretine tanıklık etmiştir. Warren onların hepsiyle hızlı bir etkileşim içine girmeye gayret etmiş; Filistin ve Kudüs'ün geleceği ve bölgedeki Avrupalıların menfaatleri adına yaptığı çalışmaların önemine onların dikkatini çekmiştir. Onlardan, etkinlik ve faaliyetlerine destek olması için Osmanlı yetkilileri üzerindeki nüfuzlarını kullanmalarını ve yaptığı işler için gerekli finansmanı sağlamalarını istemiştir.

Kudüs'te çalıştığı sürede, bu bölgede gerçekleşen en önemli olay belki de 1869 yılında Suveyş Kanalı'nın açılmasıydı. Bu süreçte Avusturya İmparatoru¹⁶¹ ve Prusya Velihtı¹⁶² Mısır'a giderken Kudüs ve kutsal toprakları da ziyaret etmişleri. Warren, kararlılık ve ciddiyet sahibi olmasıyla bilinen Prusya Velihtını överek bu ziyaret hakkında detaylı açıklama yapmaktadır. Warren, prensin sınırlı vakti ve iş takviminin yoğun olması ve onunla görüşmek isteyen Alman arkadaşlarına sıkıntı vermek istememesi sebebiyle prensle görüşme yapma gayreti içine girmemişti. Zaten Alman arkadaşları, onun faaliyet ve kazılarında haberdardılar ve Warren, yaptığı kazılarla ilgili onların prene açıklamalar yapacaklarını ve ya fırsat olursa bunun için bir gezi düzenleyeceklerini umuyordu.

Ayrıca Warren Osmanlı yetkililerin davranışlarını, Avusturya İmparatoru'nu karşılamadaki organizasyonlarını eleştirmekten de geri durmamaktadır. Zira bu konuda Kudüs'te yaşayan hiçbir yabancıyla istişare yapılmamış, tüm bunlar kendilerinin uygun gördüğü şekilde gerçekleştirilmişti fakat bu da ziyaret esnasında bazı olumsuz ve sıkıntılı durumlara düşülmesine sebep olmuştu.¹⁶³ Warren, Beyrut'ta

---

¹⁶¹ Birinci Franz Joseph (1830-1916): 1848'den vefat ettiği tarih, 1916'ya kadar Avusturya İmparatoruydu.

¹⁶² Üçüncü Frederick (1831-1888):1861'den itibaren Prusya Velihtıdır. 1888 yılında sadece 99 günlüğüne Almanya Kayseri olmuş sonrasında da vefat etmiştir. Kudüs'e yaptığı ziyaret esnasında, üzerine bir Alman kilisesi inşa edilmesi için kendisine Sultan Abdulaziz tarafından Kudüs-ed-Debâga'da bir arazi verilmiştir.

¹⁶³ Yafa'ya indiklerinde ziyaret heyetine az miktarda yemek verilmesi bunun da İmparator'un Kudüs yolunda aç kalmasına sebep olması ve yine şehirde ikamet ettiği süre içinde kaldığı Avusturya konağını hazırlama şeklindeki hatalar, yaşanan bu sıkıntılardandı.

bulunduğu dönemde, Avusturya Konsolosluğu'ndaki yardımcılarından birinden, Kudüs'e gelince İmparator'dan bir madalya alacağını ifade eden bir mektup aldı. Ne var ki Warren bu mektubu resmi bir davet olarak kabul etmedi çünkü herhangi yetkili bir merciden çıkmamıştı dolayısıyla bu etkinlikte yer almayı tercih etmedi.

Warren, Veliht Prens ¹⁶⁴ ve eşinin Kudüs'e bir ziyaret niyetinde olduklarını öğrenince, Kudüs'te kalacakları süre içinde bir ikamet yeri olarak kendi evini¹⁶⁵ sunmaya hazır olduğunu belirterek İngiltere'deki Kraliyet Sarayı'na mektup göndermiş fakat bu ziyaret o süreçteki kötü hava şartları sebebiyle gerçekleşmemiş, iptal edilmişti.

Belki de Warren'ın en çok istifade ettiği ve Kudüs'teki konumuna yansımaları olan ziyaret, 1868 yazında Donanma Yafa Limanı'nda geçici olarak durakladığında, İngiliz Donanma Komutanı, Lord Clarence Paget'in kutsal topraklara yaptığı ziyareti. Donanma Komutanı kazılara gezi düzenlemiş ve onlar hakkında bilgi almış; Mutasarrıf Nazif Paşa'yla yaptığı görüşmede Warren'a yardım edip onun işini kolaylaştırmasının önemini ona izah etmiştir. Donanma komutanı, Suriye Valisi'nden bu konu hakkında Paşa'ya mektup yazmasını isteyeceği sözünü vermişti. Warren donanma komutanıyla birebir görüşme imkânı bulamamış olsa da¹⁶⁶ sadece donanmanın varlığı İngiliz gemi ve askerlerinin Kudüs'e çıkarma yapması bile halkı, yerel yetkilileri ve bizzat paşayı çok etkilemiştir.¹⁶⁷ Bu olay sonrasında birkaç aylığına Warren'ın gerçekleştirdiği faaliyetlere karşı tüm baskı ve itirazlar durmuştur.

Tüm bunlara ilaveten, bu süreçte Kudüs'e, Warren'ın kazı ve etkinliklerine karşı beğenilerini ortaya koyup ona destek ve yardımda bulunan birçok bilim adamı ve yazar da gelmiştir. Bunların en önemlilerinden biri, kaleme aldığı eserlerle

---

¹⁶⁴ Yedinci Edward(Albert Edvard–1841-1910): 1901'den vefatına kadar Birleşik Krallık tahtına sahip olmuştur.

¹⁶⁵ Evi Rusya'ya ait binaların yakınında şehrin kuzey batısında yer alıyordu. Warren burayı kiralamadan önce Amerika Konsolosu'nun eviydi.

¹⁶⁶ Warren o esnada Londra'ya gitmiş ve henüz daha dönmemişti.

¹⁶⁷ Habeşistan Savaşı'nda İngiltere'nin galip gelmesi ve dönüşte askerlerin Yafa Limanı'na çıkmalarının Yerel halk ve yetkililer üzerinde İngiliz korkusu ve saygınlığının pekiştirilmesinde büyük rolü vardı.

Warren'ın çalışmalarını ve bunların önemini her yere yayan Dr. William Russell'dır¹⁶⁸. Ayrıca, Warren ve Kudüs'teki İngiliz Konsolosu arasındaki uyumsuz ilişkiyi de kaleme almıştır. Bir diğeri ise ressam Mr. William Simpson'dır¹⁶⁹. Çizimleri sayesinde Warren'ın yaptıklarını belgelendirmiş, bu çizimlerle 'Yeraltındaki Kudüs'¹⁷⁰ adıyla bir sergi açmayı planlamıştır. Bir diğeri isim ise Ürdün Nehri'ne timsahların var olduğunu ortaya çıkarma hedefiyle düzenlediği gezisinde Warren'ın kendisine eşlik ettiği gezgin, Rob Roy'dur. Bunların yanında bir diğeri isim, Mr. Warren'a tünelleri desteklemek ve çökmeleri engellemek için gerekli olan payandaları satın alması için 250 sterlin değerinde bir çek veren¹⁷¹ din adamı Monsignor Capel'dir. Diğeri önemli bir isim de Warren ve heyetinin Kudüs'te kazıları hakkında bilgi sahibi olmak için özel olarak İngiltere'den gelen, İngiliz Müzesi'nde görevli arkeolog Mr. Emanuel Deutch'tur ki Mutasarrıf Nazif Paşa'yla görüşmesinde Warren ona eşlik etmiştir. Bunların yanında başka bilim adamları ve Avrupalı tarihçiler de vardı.

Ayrıca Warren Kudüs'te yaptığı çalışma ve kazılara karşı ilgi uyandırmak için, Birleşik Devletlerden ve Avrupa'nın farklı yerlerinden gelen ziyaretçi ve turistlerden de istifade etmiştir. Yabancı ziyaretçiler için yeraltındaki tünellere geziler düzenlemiş, kendi bakış açısıyla ve kazılarından yola çıkarak İsa Mesih Dönemi'ndeki Kudüs'e dair tatminkâr açıklamalarda bulunmuştur. Her ne kadar bu geziler bazen, kazıların aksamasına sebep oluyor, ziyaretçiler için hayati tehlike teşkil ediyor ve yerel yetkililerin dikkatini olumsuz bir şekilde onun faaliyetleri üzerine çekiyor olsa da gerekli mali desteği toplamak konusunda bunun çok büyük katkısı vardı ki bu toplananların büyük kısmı Filistin Keşif Fonunun kasasına akıtılıyor, şehir içindeki işlerine devam etmesi için aylık ödemeler şeklinde de Warren'a gönderiliyordu.

---

¹⁶⁸ Sir William Russel (1822-1892): Kırım Savaşı'nda savaşmış bir asker, İngiliz edebiyatçı ve siyasetçidir. İngiliz Meclisi'nin bir üyesi olmuştur.

¹⁶⁹ Mr. William Simpson (1823-1899) İskoçyalı askeri muhabir ve bir ressamdır. Birçok savaşa katılmış ve bunları belgelemiştir. Bunların en önemlileri, 1855 Kırım Savaşı, 1870 yılındaki Prusya-Fransa Savaşları ve 1878 yılında İngiltere'nin Afganistan'da yaptığı savaşlardır.

¹⁷⁰ Bu isim daha sonra, Warren'ın Kudüs'te yaptıklarını anlattığı kitabının da adı olmuştur. (Underground Jerusalem)

¹⁷¹ Warren, s. 411.

Warren, bu arkeolojik araştırma faaliyetlerinin, Avrupa'daki, özellikle de İngiltere'deki halkın desteğini almasını istemişti. Böylece bu kazılar sadece bir grup arkeolog ve finansörün meselesi olarak kalmayacak; arkeolojik araştırma işi Filistin Keşif Fonunun yönetim meclisi ve yetkililerin koyduğu kayıtlardan kurtulmuş olacaktı.

2.3.10. Warren'ın Mayıs 1868'de Londra'ya Dönmesi:

Warren, Filistin'de kesintisiz 15 ay kaldıktan sonra 15 Mayıs 1868'de Kudüs'ten ayrıldı. Londra'ya dönme sebebi, Filistin Keşif Fonu yönetim komisyonunun yıllık toplantısına katılmaktı. Warren 26 Mayıs'ta Londra'ya vardı, yıllık toplantıda bulunduğu esnada Kudüs'te kaldığı sürede çalışmasının gidişatı hakkında detaylı bir açıklama yaptı. Bu işin atlattığı tehlikeleri, fon ve yönetiminin bir önceki süreçte kendisine cevap vermemesinden duyduğu sıkıntıyı da arzetti. Ayrıca işine devam edebilmesi için bir grup istekte bulundu. Bunların en önemlileri şunlardır: Kudüs'te gerçekleşen faaliyetleri takip etmesi için dernekte kalan daimi bir sekreter temin edilmesi. 350 sterlinden az olmamak kaydıyla sabit bir aylık gelir. Kazıların ve bulunan tarihi eserlerin belgelenmesi için kendisine bir ressam tahsis edilmesi. Şu anda mevcut olana ek olarak bir ustabaşı. Çünkü beraber iş yaptığı ekip, Çavuş Birtles de dâhil olmak üzere memurlar ve manda askerlerinden oluşan yedi kişilik bir ekip haline gelmişti.

Warren'ın isteklerinin karşılanması konusunda şüpheleri olsa da Mr. W. Morrison'un¹⁷² fon genel sekreteri olarak atanmasının; Kudüs'e döndükten sonra derneğin onun istekleriyle ilgilenip bunları karşılaması konusunda önemli etkisi olmuştu.

Warren Londra'da fazla kalmadı, 30 Haziran 1868'de Kudüs'e geldi. Fakat bu kez daha öncesinde olduğu gibi yalnız olarak değil bu yolculukta eşi ve kızının refakatiyle gelmişti. Rus binalarının yakınında surların dışında kuzeybatı tarafta bir ev

---

¹⁷² Walter Morrison (1836-1921): 1868'den vefatına kadar 54 yıl boyunca Filistin Keşif Fonu Genel Sekreteri olarak çalışmış bir İngiliz'dir. Fonun başarılı olmasının sebeplerinden biri kabul edilir.

kiralamıştı. Fon, Warren'ın aylık alması gereken meblağ olarak belirlediği 350 sterlini göndermeyi başaramadı ve bu meblağ, aşamalı olarak aylık 200 sterline kadar düştü. Fakat Walter Besant'ın¹⁷³ fonun daimi sekreteri olarak atanması, Kudüs'teki Warren ile Londra'daki fon yönetimi arasındaki gönderileri düzenli hale getirdi. Artık bu finansman düşmüş olsa da düzenliydi. Besant onun ihtiyaç duyduğu kararların alınmasını ve malzemelerin temin edilmesini sağlamaya başladı, bunu da Londra'daki fon idare komisyonunun periyodik toplantılarının düzene girmesinin etkisiyle başardı ki artık işler daha etkin bir hale gelmişti.

2.3.11. Subay Birtles:

Warren, kazılarda kendine yardımcı olan, İngiliz gönüllü subaylardan oluşan ekibini çok takdir ediyor ve onlara saygı duyuyordu. Fakat Kudüs'teki işinde ona eşlik etmeden önce, hava tahmin ekibinde yıllarca emri altında ona hizmet etmiş olan Çavuş Birtles'e çok ayrı bir değer veriyordu. Bu da Birtles'in Warren ve onun düşünce tarzına ayak uydurmasına, daha söylemeden ne istediğini anlamasına sebep olmuştu. Bunun yanında o diğerlerinde bulunmayan yetenek ve deneyime sahipti. Warren kendisine Filistin'de verilen işte ona eşlik etmesini teklif ettiğinde hiç tereddüt etmemişti. Warren, diğer işlerini yapmak için gittiğinde tamamen ve her zaman ona itimat edebiliyordu. Warren, Çavuş Birtles olmadan bu keşifleri gerçekleştiremeyeceğini itiraf etmektedir. Ayrıca bu subayın sahip olduğu zekâ ve tecrübe, kendisinden kurtulmak ve onun işini durdurmak için Nazif Paşa'nın ortaya koyduğu çabalarının ve planlarının üstesinden gelmesine yardım etmiştir.

Warren'ın bakış açısına göre Birtles'i diğerlerinden ayıran en önemli şey, değerli çabalarından ötürü şeref madalyaları almayı hak ediyor olmasına rağmen, şöhret peşinde koşmayı sessizce işini yapmak istemesidir.¹⁷⁴ Birtles, Kudüs'te gerçekleştirdiği çalışmaların çoğunda Warren'ın yanında olmuş, ancak bir askeri operasyonda oluşabilecek kadar yaralar almış hatta birkaç kez kazı yaptıkları

---

¹⁷³ Walter Besant 1836-1901: 1868-1885 arasında Filistin Keşif Fonu'nun sekreteri olarak görev yapmış bir İngilizdir.

¹⁷⁴ Bkz. Warren, s. 156-157.

tünellerde oluşan ani toprak çökmeleri esnasında ölüm tehlikesiyle karşı karşıya gelmiştir. 1868'in başlarında Birtles, Kudüs'ten ayrılmış; aynı yılın Ağustos ayında işine yeniden devam etmek için Kudüs'e dönmüştür. Fakat 1869 yılının sonunda, Kaptan Warren'ın dönüşünden birkaç ay önce, hastalıklar onun Kudüs'ten ayrılıp nihai anlamda Londra'ya dönmek zorunda bırakmıştır.

2.3.12. Warren'ın Kudüs'teki Kazı ve Faaliyetlerinin Sonuçları:

2.3.12.1. Yafa-Kudüs Yolu:

Warren, o süreçte Filistin'de gerçekleştirilen projelerin en önemlilerinden biri olan ve yapımına 1867'de başlanan Yafa Kudüs yolunun, at arabalarının geçişine uygun hale gelmesi için, kaldırılmanması olayına dair izlenimlerini de kayıt altına almıştır. Nazif Paşa, İngiliz Kraliyet Askeri Mühendisliği'nin üyelerinden biri olması sıfatıyla Warren'ın tavsiyelerini almaya önem vermiştir. Warren bu işte kullanılan yöntemine değinmiştir. Buna göre, 30 mil yarıçapındaki dairesel bir alanda, bu yola komşu olan köylerden işçiler toplanmıştı. Haftalık beş günlük çalışma ücreti olan 30 kuruşa¹⁷⁵ karşılık işçiler yemeklerini ve sularını kendileri getirmek zorundaydılar. Sanki birer mahkûmlarmış gibi işlerini yaparken onlara askerler gözetmenlik yapıyorlardı. Bu yolun açılması işinde eski Roma yolunu takip etmişlerdi. Warren, başlangıçta içinde çalışma yapılan bu ilkel yolu da eleştirmiştir. Çünkü bu yolun birçok parçası o yıl yağın yağmurlar öncesinde sürüklenip gitmişti. Sonrasında yetkililer yolu tamir edip yeni işçiler vasıtasıyla daha iyi bir yol yapmayı başardılar. Bu yol olması gereken sürede 3 yılda bitirilmiştir.¹⁷⁶ İskenderiyye ve Beyrut arasındaki yolculuklarında birkaç gün bekledikleri Yafa Lima'nı yoluyla Kudüs'e gelen Avrupalıların sayısının artmasındaki en büyük sebep, Yafa-Kudüs yolu olmuştur.¹⁷⁷

2.3.12.2. Kudüs'teki Su Sisteminin Restorasyonu:

1868'in sonunda, Kaptan Warren'ın Kudüs su sistemini incelemesine dair ortaya koyduğu çabaların sonuç vermesi ve su sisteminin restorasyonu ve tamiri için

---

¹⁷⁵ Warren'ın yanında çalışan işçiler de 50 kuruş karşılığında bir hafta çalışıyorlardı hem de tatil günlerinde de çalışmaktaydılar.

¹⁷⁶ A.g.e, s. 308-309.

¹⁷⁷ A.g.e, s. 355.

Mss. Burdett Coutts tarafından verilen 25,000 sterlin tutarındaki yüklü bağış neticesinde¹⁷⁸; Kaptan Warren'a Henry James¹⁷⁹ tarafından, Kudüs su sisteminin nasıl ıslah edileceğine dair ayrıntılı bir rapor hazırlaması görevi verildi.

Mrs. Burdett'in verdiği bu bağışın amacı; Türk Hükümeti'nin yapılan işleri muhafaza edip bakımını gerçekleştirmeyi taahhüt etmesinin karşılığında, şehrin su şebekesinin restorasyonu ve tamiriydi. Warren, şehir idare meclisine uygun bir müracaatta bulundu. Fakat onların bu projenin karşısında yer aldıklarını gördü. Çünkü onlar, Mrs. Burdett'in inşa edip restore edeceği bu altyapıyı korumak için ortaya çıkan masrafları uzun süre ödeyeceklerini düşünüyorlardı.

İngilizlerin Kudüs'e gelen suyun miktarının artması ve onun kaliteli hale gelmesi konusuna önem vermelerinin arkasında yatan temel amaç; şehirdeki Yahudi yerleşimi ve göçü teşvik etmek için gösterdikleri çabalarla bu işi irtibatlandırmaktı. Kaptan Warren, Kudüs'teki su kaynaklarına dair kapsamlı bir rapor sunmuş; (Silvan Suyu, Eyyub Kuyusu, Harem Kuyuları, Evlerdeki Kuyular ve Beyt Lahm'daki Süleyman göletlerinden gelen kanal) bu suların nasıl taşınıp halka satılacağına ve o dönemde halkın gelirine oranla suyun bedelinin ne kadar olacağına¹⁸⁰ dair açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca Warren raporunda, düşen yağış miktarından ve mevsimlere göre değişiminden de bahsetmiştir. 1868 Aralık ayı sonunda Beyt Lahm'daki Süleyman göletlerine bir gezi düzenlemiş; bu göletlerin ve onu besleyen

---

¹⁷⁸ Mrs. Burdett Coutts, 1865'de kutsal topraklara yaptığı ziyarette susayınca refakatçisi Mahmud, kuyuların birinden getirdiği suyu ona verir fakat su kokmaktadır. Bunun üzerine Kudüs su sistemini tamir ettirmeye karar verir. Yaptığı yüklü miktardaki bağışlarla, Filistin Keşif Fonu'nun kurulmasında da payı vardır.

¹⁷⁹ Sir Henry James (1803-1877): 21 yıl boyunca İngiliz Askeri Kraliyet Mühendisliği'nde kadastro heyetinin genel başkanlık görevini üstlenmiştir.

¹⁸⁰ Altı galon (bir galon 4,5 litredir) alan bir su kırbasının fiyatı 30-50 para arasında değişmekteydi. Her kuruş 40 para, her 110 kuruş da bir sterlin yapmaktaydı. Sıradan işçiler günlük 6-7,5 kuruş alırken, diğer taraftan usta ve becerikli olan işçiler ise günlük 15-25 kuruş arası ücret almaktaydı.

kaynakların durumundan ve suların Beyt Lahm şehrine ve oradan da Kudüs'e intikalinin nasıl gerçekleştiğinden de bahsetmiştir.¹⁸¹

2.3.12.2.1. Kaptan Warren Kudüs'teki su sıkıntısının giderilmesi için başlıca şu üç öneride bulunmuştur:

1- Depolama imkânı olmadığı için bir kısmı kaybolup heder olan, yağmur sularının, es-Sebil kanalından ve Süleyman göletlerinden gelen suyun depolanması için çok mikterde sarnıç gölet ve kuyunun yapılması

2 - Köklü ve gerçek şekilde, şu anda Kudüs'e Süleyman göletlerinden su temin eden mevcut kanalların ıslah edilmesi. Zira yerel yetkililer tarafından yapılan iyileştirmelerin çoğu, yüzeyseldir ve uzun süre dayanmamaktadır. Beyt Lahim şehrindeki suların akışı durmakta¹⁸² ve Kudüs'e en iyi durumda yılda birkaç hafta ulaşabilmektedir.

3 - Süleyman göletlerindeki su gözlerinden başlayıp, halkının çoğu Yahudi ve Hristiyan olan yüksek mahallelere kadar uzanan üçüncü bir kanalın inşa edilmesi. Bu mahallelere sular, yüksekte olmaları sebebiyle nadiren ulaşmakta ve onlar da ihtiyaç halinde Harem-i Şerif'teki kuyulara itimat eden Müslümanlardan çok miktarda su satın almak zorunda kalmaktadırlar. Dolayısıyla bu kanal, bu bölgeler için gerekli suyu sağlayacak ve artanı da tarla ve arazilerin tarımında kullanılabilir.

2.3.12.3. Mescid-i Aksa'nın İçinde Gerçekleştirdiği Kazılar:

Mescid-i Aksa'nın içinde kazı yapılması yasak olmasına rağmen Warren, mescit bekçilerinin gafletinden faydalanıp burada farklı yerlerde kazı yapmayı başarmıştır. Warren, mescidin güney batı tarafında, doğu düzlüğünün revaklarına (Süleyman Ahırları, el-Musalla el-Mervani) benzeyen bazı revakların bulunduğunu farz ediyordu. Bu sebeple, Eski Aksa'ya güney yönünden (Medrese-i Hateniyye ve Bab-ı Müzdevic) girdi ve batı yönüne doğru (Kadınlar Mescidi yönünde) kazdı. Fakat

---

¹⁸¹ Warren, yukarı göletin su dolu olduğunu, orta göletin boş ve tamir edilmemiş, üçüncü göletin ise daha üç yıl önce restore edilmiş ve iyi durumda olduğunu fakat onun da içinde su bulunmadığını ifade etmektedir.

¹⁸² Bu suların akışının durması; ya içinde hemen toprak ve pislik biriken kanallardaki bir problem sebebiyle ya da halktan bazılarının sudan çalmak için bunları durdurması sebebiyle gerçekleşmekteydi.

birikmiş toprak ve taştan başka bir şey bulamadı. Ayrıca Eski Aksa'dan doğuya (Doğu Düzlüğü yönüne) kazdı aynı şekilde burada da bir şey bulamadı. Sonuçta doğu düzlüğünün revaklarına benzeyen batı revaklarının olmadığı sonucuna ulaştı. Çünkü doğu düzlüğünün batı yönüne bir uzantısı yoktu. Yanında çalışan işçilerin bağırıp çağırımlarıyla kazı yaparken çıkan sesleri bastırmayı başardı. Lezzetli bir ziyafetin¹⁸³ var olduğunu işaret ederek Afrikalı bekçileri mescitten uzaklaşmaları için kandırmayı da başardı.

Ayrıca Warren'ın Mescid-i Aksa'nın etrafında yaptığı kazı ve araştırmalar, Fergusson'un¹⁸⁴ teorisini de çürütmüştü. Fergusson Güney Mescidi ve Eski Aksa'nın Justinyen Kilisesi'nin enkazı üzerine kurulu olduğunu söylüyordu.¹⁸⁵ Daha sonra yapılan kazılar bu kilisenin kalıntılarının Harem-i Şerif'e çok uzak bir yerde olduğunu ortaya koymuştur.¹⁸⁶

Warren ayrıca Sahra-i Muşarrafе'nin çevresindeki çitlerden tırmanıp bu kayanın üzerinde gezinip yüzeyini incelemeyi başarmış, bazı çatlak kısımlarının olduğunu görmüştür.¹⁸⁷ Yanında bulunan bir manivela ile bir taş parçasını söküp çıkarmak istemiş ne var ki kayadan çıkaracağı taş çok ağır ve çıkardığında kolunun yaralanmasına sebep olacak haldeymiş. Dolayısıyla bu da onu alamamasına sebep

---

¹⁸³ Warren'ın Londra'daki hayvanat bahçesine gönderme niyetinde olduğu büyük bir kertenkelesi vardı. Ne var ki bekçiler bunu çaldılar, kızartıp yediler. Bunun üzerine Warren, kazı yaptığı esnada mescitteki yerlerinden onları uzaklaştırmak için, eğer almak isterlerse başka bir yerde daha büyük bir kertenkelenin olduğunu onlara işaret etmişti.

¹⁸⁴ James Fergusson (1808-1886): Medeniyet tarihi ve arkeoloji alanında İskoçyalı bir bilim adamıdır. Hint Medeniyetinin tarihi ve eserlerine özel ilgi duymuş, 1847'de eski çağlardaki Kudüs topografyasına dair bir makale yayınlamıştır. Güney Mescidi'nin (Mescid-i Aksa) İsa Mesih'in kabri üzerine kurulmuş Justinyen Kilisesi'nin kalıntıları üzerinde inşa edildiğini dolayısıyla İsa Mesih'in kabrinin Güney Mescidi'nin altında olduğunu Diriliş Kilisesi'nde olmadığını iddia etmiştir. Ayrıca, Harem-i Şerif'te bulunan yapıların tarihi ve bunların Yahudi Mabedi (el-Heykel) ile olan ilişkisine ait bir tasavvur ortaya koymuştur. Onun yazdığı eserler 1865 yılında Filistin Keşif Fonunun araştırmalarında dayandığı temeli oluşturmuş yine o ve onu destekleyenler bu araştırmaları temellendiren en önemli isimler olmuşlardır.

¹⁸⁵ Warren, s. 347.

¹⁸⁶ Bu kilisenin kalıntıları, Nebi Davut kapısının doğusunda, el-Amud ve Nebi Davud kapılarını birbirine bağlayan el-Kardu yolunun yanında bulunmuştur. Kıyamet kilisesiyle yarış halinde büyük bir kilise olup, Miladi 543 yılında Justinyen tarafından inşa edilmiştir. Bu yerle ilgili bilgilere Madaba Haritası ve bu kilisenin ismini zikredip onu betimleyen bir gezginin yazıları aracılığıyla ulaşılmıştır.

¹⁸⁷ Warren kayada uzunluğu 11 fit genişliği 2 fit olan bir çatlak gördüğünü söylemektedir.

olmuş. Sonrasında da büyük bir gürültüyle oradan düşmüş fakat bekçiler ve kubbeyi ziyarete gelenler kapılardan birinin rüzgâr sebebiyle sert bir şekilde kapandığını zannetmişler. O ve buraya girişini kolaylaştıran Müslüman arkadaşı (bekçilerden biridir) hızlıca mescitten çıkmışlardır. Bekçileri meşgul etmek için, içerdeki kaya mağarasında bulunan bir grup Amerikalı kadın turisti kullanmıştır. Yine Kubbetu's-Sahra'nın bekçilerinin ikisinden de Kubbetu's-Sahra'nın duvarlarındaki süsleme ve nakışları fotoğraflamak için gerekli olan iplerin ve merdivenlerin getirildiğini zanneden arkadaşlarını beklemeleri sebebiyle kurtulmuştur.

Warren doğu düzlüğünü (Mervani Mescidi'ni) içerden gözlemlemiş, üçlü kapıyı incelemiş ve onun inşa edilme şeklinin Bab-1 Müzdevic'inkine benzediğini fark edip her ikisinin de aynı tarihi döneme ait oldukları görüşünü benimsemiştir. Ayrıca Mescidin içindeki en büyük revağın güneyinin sonunda bulunan Bab-1 Mufred'i de incelemiştir. Bunlara ek olarak, su seviyeleri düştüğü için içerilerine inip inceleme yapması kolay hale geldiğinden 1867 yılının yaz mevsiminden yararlanarak, mescidin sahası içinde dağınık halde bulunan kuyuların çoğunu da incelemiştir.

Ayrıca Warren, Sahra-i Muşarrafé'nin altından Azra Suyu'na uzanan bir geçidin varolduğu şeklindeki yaygın kanıyı da çürütmüştür. Bu kanı Pierotti ve şehirdeki su kanallarını incelediği sırada Dr. Barclay'ın düştükleri hatalı düşünceye dayanmaktaydı.¹⁸⁸ Oysaki Azra Suyu ve bu suyun kanalları kesinlikle Harem-i Şerif bölgesine ulaşmıyordu.¹⁸⁹

2.3.12.3.1. Mabel (Heykel) Hakkında Warren'ın Ortaya Koyduğu Başlıca Çıkarımlar:

---

¹⁸⁸ Davud ve Süleyman peygamberlerin hazinelerini bulma beklentisiyle, Kubbetu's-Sahra ile su kanalları arasındaki gizli geçidi keşfetmek istediğinde Parker da bundan kırk yıl sonra, aynı hataya düşmüştür.

¹⁸⁹ Warren, s. 330.

1 - Süleyman Heykeli şu andaki Mescid-i Aksa'nın içinde bir yerdedi. Fakat mescidin içinde kazı faaliyeti gerçekleştirmenin zorluğu sebebiyle yerini tam olarak belirleyememiştir.

2 - Çevresindeki bazı vadileri topraklarla doldurup gerekli tesviyeyi yaptıktan sonra, Herodos, bu heykeli genişletip ona bazı bölümler eklemiştir. Burasının alanı, 600 fite 600 fittir ki bu da hemen hemen Mescid-i Aksa'nın günümüzdeki alanına denk gelmektedir.

3 – Kurban sunağı ile Süleyman ve Herodos Mabedleri arasındaki Kudsu'l-Akdas aynı yerler değildir.

4 – Herodos Sarayı Mescid-i Aksa'nın güneybatı köşesinde bir yerdedir.

5 – Süleyman Peygamber'in Sarayı, Mescid-i Aksa'nın güney tarafında bulunmaktaydı. Mervani Mescidi'nin (Süleyman Ahırları) revaklarının altında olması muhtemeldir.

2.3.12.4. Şehrin Güney Duvarı Boyunca Yaptığı Kazıları:¹⁹⁰

Güney Duvarı bölgesi, Şubat 1867'de şehre gelir gelmez, Warren'ın etrafında kazı yaptığı yerlerin ilkidir. Kendisi Kudüs'te bulunduğu sürece bu duvar boyunca kazılara devam etmiştir. Bu yerin yanında kazı yaptığı bölgelerin en önemlileri şunlardır:

2.3.12.4.1. Güneydoğu köşesi:

Warren burayı şehir surlarının en önemli yeri kabul eder. Buranın karşısında surların taş temellerine varıncaya kadar kazı yapmış, toplam yüksekliği ölçmüş ve taş temeller ile Harem-i Şerif sahasının seviyesi arasınının 143 fite ulaştığını görmüştür. Bunun yanında güney sur taşlarının yeraltına 80 fit derinliğe kadar yontulduklarını ve büyük oranda batı suru taşlarına benzediklerini görmüş ve bu da her ikisinin de aynı

---

¹⁹⁰ Harem-i Şerif'in doğu ve güney kısımları şehir surlarının bir bölümünü oluşturmaktaydı. Ters yönlerde kuzey ve batı tarafında ise şehrin içinde Harem surları bulunuyordu ki bunlar dış duvarın bir bölümü değildir.

döneme ait olduklarını düşünmesine neden olmuştur. Taş temele yakın olan taşlarda bazı yazılar ve kırmızı renkte işlemler görmüştür. Bu yazılar büyük oranda Fenike yazısına benzemektedir, Warren bunların benzerlerini Lübnan'daki Ba'lebek ve Sayda gibi eski Fenike şehirlerinde görmüştü. Ayrıca üzerinde bu yazıların bulunduğu taşlar görünür durumda değillerdi, duvarın inşasından beri toprakla kaplanmış haldeydiler. Çünkü meteorolojik etmenlerin etkisiyle bir silinme ve ya kazınmaya maruz kalmamışlardı. Bu çizilmiş işaretlerin inşaatta kullanılan taşların nereden alındığını belirtmek için çizildiği düşüncesi Warren'da ağır basan düşünceydi.

Warren ayrıca bu köşenin bulunduğu yerde kraliyet mührü taşıyan bazı toprak kaplar ve üzerine güneş tanrısının bir sembolü olma ihtimali bulunan bir güneş kursu çizilmiş, Fenikeliler Dönemi'ne (Kenaniler) ait çömlek kulpları da buldu.¹⁹¹

Güneydoğu köşesinin hizasında Warren, yontulmamış taştan yapılmış, dibe kadar 14 fit derinlikte olan, Ufel şehri surlarını buldu. Bu sur şehrin güney duvarında olduğu gibi kayalık bir zemin üzerine değil, sıkı bir toprak zemin üzerine inşa edilmişti. Dolayısıyla temelleri altında kazı yapmak kolay oluyordu. Warren bunların Herodos Dönemi'nden sonraki bir döneme ait oldukları görüşünü benimsemiştir.¹⁹²

2.3.12.4.2. Babu'l Mufred'in (Single Gate) Altı:

Warren, Babu'l-Mufred'in altında Mervani Mescidi'ne götüren başka eski bir girişin olduğunu varsaymış, bu varsayılan kapının da Mervani Mescidi'nin revakları altında bulunan başka revaklara götürebileceğini kabul etmiştir. Çünkü doğal kaya ile mescidin zemini arasındaki boşluk çok fazlaydı ve Warren'a göre bu boşluğun sadece toprak ve molozla kapatılmış olamazdı.

Buradaki kazı çalışması, 11 fit derinlikte gerçekleştirildi. Öyle ki Çavuş Birtles'in üzerine taş ve toprak çökmüş bu da ölüm tehlikesine sebep olmuştur. Warren bu kazıda, biri diğerinin üstünde, 4 fit yüksekliğinde bir taşın birbirinden ayırdığı iki

---

¹⁹¹ A.g.e, s. 422-423.

¹⁹² A.g.e, s. 418-419.

giriş buldu. Her ikisi de kuzeye Harem-i Şerif'e doğru uzanan 3 fit genişlik ve 13 fit yükseklikteki dar ve uzun bir geçide götürüyordu. Ne var ki sürekli taş ve toprak çökmelerinin bulunması ve işçilerin mescid altında kazı yapılmamasına dair Paşa'nın tehdidinden çok korkmaları sebebiyle; Mescid-i Aksa'nın altında kazı yapılması sonucu ortaya çıkacak sıkıntı ve problemlerde onun yanında durup tam destek vereceklerine dair Londra'dan bir yazı gelene kadar bu kazıyı geçici olarak durdurmuştur. Warren haftalarca Londra'dan istediği cevabı alamamıştır. Fakat Mr. Grove tüm bunlardan sonra ona "içeride var olduğunu düşündüğün şeyden emin olmadan, senin Heykel'in içinde ya da ona bitişik bir yerde kazı yapmayacağını herkes bilmektedir" şeklinde bir cümle kurdu. Bu ifade Kaptan Warren'ı ikna etmedi çünkü o, durum ortaya çıktığında yalnız bırakılmayacağı ve gerekli desteği göreceğine dair açık bir söz istiyordu. Bu sebeple yeniden işe başlaması için onu cesaretlendirecek başka bir cevap alacağı zamana kadar, tüneli yeniden toprakla doldurup kapattı. Ne var ki böyle bir cevap hiç gelmemiştir.¹⁹³

2.3.12.4.3. İngiliz Kabristanı'nın yanındaki Kazı Çalışmaları:

Kudüs'e geldiği ilk zamanlarda burada kazı yapmıştır. Burada bulduğu birkaç tünel, onun şu sonuca ulaşmasına sebep olmuştur: Güney taraftaki şehrin şu an ki surları, ilk dönemde ve Heykel zamanında şehrin doğal güney sınırıydı. Zira onların güneyde Silvan yönüne doğru doğal kaya üzerine inşa edilmiş olduklarını ve şehrin korunması için burasının mükemmel, doğal bir bölümünü oluşturduklarını görmüştür.¹⁹⁴

Bunun yanında Warren güney duvarının büyük bir bölümünü incelemiştir; günümüzdeki güney mescidi ile Eski Aksa'nın, Mr. Fergusson'un zannettiği gibi Justinyen Kilisesi'nin üstüne inşa edilmelerinin imkânsız olduğu çıkarımında bulunmuştur.

---

¹⁹³ A.g.e, s. 328-330.

¹⁹⁴ A.g.e, s. 158-159.

Ayrıca güney batı köşesinin doğusuna 90 fit uzaklıkta başka bir tünel daha kazmış ve Nebi Hacı bin Şibanya'ya nispet ettiği bir mühür bulmuştur.¹⁹⁵

2.3.12.5. Şehrin Batı Tarafında Yaptığı Kazılar:

Şehrin batı tarafındaki kazıları, Bizans Dönemi'nde taşın içine oyularak yapılan eski su kanallarını takip etmeye yoğunlaşmıştır. Suların Kudüs'e ulaşması için Beyt Lahim, Artas'daki Süleyman göletlerinden gelen kanalları temizlemiş ve içindeki tortuyu kazmıştır.¹⁹⁶

Ayrıca şehrin kuzeybatısındaki Rus binalarının yakınında ilk dönemde kazılar yapmış ve Cadde'nin altında su bulmuştur. Bu durum halkın onun yaptıklarıyla ilgili şüphelerini azaltmıştır. Onlar onun şehirde su ve şehre hizmet etmenin yollarını arıyor olabileceğini düşünmüşlerdir¹⁹⁷.

2.3.12.6. Harem-i Şerif'in Güney Duvarı Boyunca Gerçekleştirdiği Kazılar:

Warren, şehrin bu bölümünde birçok protestoya sebep olan çok sayıda kazı gerçekleştirmiştir. Zira o, şehrin içinde ve Harem-i Şerif'e yakın ve ona bitişik binaların temelleri altında kazı yapıyordu. Bu kazıları, daha önceden keşfedilmiş Robinson ve Wilson kazılarına odaklanmıştı. Bu kazıların en önemli sonuçları şunlardır:

1 – Harem-i Şerif'in üzerine kurulu olduğu Tell Muriya ve şehrin batı yakasındaki mahallelerin üzerine kurulu olduğu karşı tepeyi birbirinden ayıran spor salonu ve seyirci amfilerinin keşfedilmesi. Bunlar biri diğerinin yanında olan üçlü revak zincirinden oluşmakta ve şehrin güneybatı köşesinden Harem-i Şerif'in kuzeybatı köşesine kadar 600 fit boyunca uzanmaktaydı. Buralarda yarışmacılar arasında spor müsabakaları ve maçlar düzenlenmekteydi. Bu salon, bilinen geleneksel şekliyle Roma amfilerine benzemiyordu. Çünkü yerin sahip olduğu doğal özellikler buna izin vermiyordu. Spor salonu ve seyircilerin oturduğu yerler karşılıklıydı.

---

¹⁹⁵ A.g.e, s. 323.

¹⁹⁶ A.g.e, s. 440-443 ve 298.

¹⁹⁷ A.g.e, s. 146.

Warren, bu salonun Yahudileri Rabb'lerine ibadet etmekten alıkoymak için, Antonyus İbfanyus¹⁹⁸ tarafından inşa edildiğini düşünmektedir.¹⁹⁹

2 – Robinson ve Wilson Kemerleri Çevresindeki Kazıları: Harem'in batı surundan 35 fit derinlikte, ağırlığı 60-80 ton arası gelen, kaya üzerine inşa edilmiş devasa bir taş sütun bulmuştur. Bunun Robinson kemerinin sütunu ve temeli olduğunu kabul etmiştir. Robinson kemeri Harem ile Kraliyet Revakları (spor salonunu) birbirine bağlıyordu. Wilson kemerinin ise temeline ve ondan aşağı düşmüş olan parçalarına ulaşmış; burasının şehrin batı mahalleleriyle Harem bölgesini aralarında uzanan vadiden birbirine bağlayan köprü'nün kemeri olduğu varsayımında bulunmuştur.²⁰⁰

Ayrıca Warren, eski dönemlerde, özellikle Heredos döneminde yapılmış binaların temellerine ulaşip bunu şehrin bu kısmının yıkımında Romalı Titus'un takip ettiği metodun belirlenmesinde delil olarak kullanmıştır. O dönem mühendisler yıkımın yukarıdan aşağıya olması esasına bağlı kalmışlardır. Yıkım aşağıdan yukarıya olmamıştır. Çünkü bu hem zorluk hem de o vakit kendilerine bir tehlike ortaya çıkaracaktı.²⁰¹

3 – Warren, Batı duvarı boyunca kuzeyden güneye doğru uzanan çok büyük bir su kanalı buldu. Warren burayı 12 fit derinlik ve 4 fit genişliğiyle Kudüs'teki su kanallarının en büyüğü olarak betimlemektedir. Öyle ki onlardan birinin kanalı, atının sırtında geçmesi mümkündü. Warren 600 fit boyunca kanalı takip etmiş fakat evlerin birinin temelleri sebebiyle durmak zorunda kalmıştır. Warren'ın kazılarına devam edebilmesi için bu evin sahibi orayı satmayı kabul etmemiştir. Ayrıca evin temelleri altında kazı yapmayı da istememiştir. Çünkü yirmi yıllık bu evde meydana gelebilecek

---

¹⁹⁸ Dördüncü Antonyus (M.Ö. 164-215): Çağındaki kralların en güçlülerinden biri kabul edilir. Hâkimiyeti tüm bölgeyi kuşatmış ve devleti Mısır Deltası'na kadar uzanmıştır. Helenistik kültürün yapısını Kudüs'e vermek istemiş Yahudiliğin dini sembollerine savaş açmıştır. Bu sebeple şehri, Yunan-Helenistik tarzda yeniden inşa etmiştir. Bu nedenle Yahudiler birkaç kez ona karşı isyan girişiminde bulunmuşlardır.

¹⁹⁹ A.g.e, s. 310-315.

²⁰⁰ A.g.e, s. 317.

²⁰¹ A.g.e, s. 316.

zararlar onun kazısına bağlanacaktı. Kanalin o dönemde halkın kovalarını sarkıtıp su doldurmalarına imkân tanıyan yukarıdan açılmış ağızları vardı. Yine bu kanalın içinde gölcüklerin oluştuğu bazı bölümleri de vardı. Warren, bu kanalın, Beyt Lahim'deki Süleyman göletlerinden, Kudüs'ün batısındaki Me'menullah göletine oradan Heredos Sarayı'na oradan da Hazkiyah göletine uzanıp sonra da vadiye inen kanalın bir parçası olduğunu varsaymıştır.²⁰² Yine bu kanalın Heredos'tan önceki döneme ait olduğu çıkarımında bulunmuştur. Çünkü Heredos'un ilave ettiği Mabel duvarı kanalın ortasına inşa edilmiş ve bunu iki kısma ayırmaktaydı.²⁰³

2.3.12.7. Şehrin Doğu Duvarı Boyunca Yaptığı Kazı Çalışmaları:

1 – Kadrun Vadisi'ne yaptığı kazılar: Şehrin topografyasını ve onun ilk çağlardaki coğrafik yapısını keşfetmek, Warren'ın arkeolojik heyetinin hedeflerinden biriydi. Bu sebeple Kadrun Vadisi boyunca birkaç kazı yapmış ve Zeytun Dağı ile Harem-i Şerif tepesi arasında uzanan vadide yaptığı kazılarından yola çıkarak; bu vadinin mevcut derinliğinin onun gerçek derinliği olmadığı çıkarımında bulunmuştur. Zira ortada yüzlerce yıllık süreçte vadinin sert eğimi ve akan seller sebebiyle akıp gelmiş tonlarca toprak vardı. Bu da vadinin dolmasına ve şu anki vadi tabanının doğusuna 100 fit uzaklıkta ve mevcut derinliğinden 40 fit daha aşağıda bulunan gerçek vadi tabanını gizlemişti. Mevcut vadi tabanı Zeytun Dağı'nın eteğinin sadece bir parçasıydı. Ayrıca Warren, Harem-i Şerif tepesi yönüne giden yamacı da incelemiş ve burada İsa Mesih zamanında var olduklarını düşündüğü birçok seki bulmuştur. Warren Kadrun Vadisi'nde yaptığı kazılardan, vadinin mevcut şeklinin, vadinin gerçek topografyasını yansıtmadığı, tarih içerisinde büyük oranda değiştiği çıkarımında bulunmaktadır.²⁰⁴

2 – el-Babu'z-Zehebi ve Babu'r-Rahme kabristanının karşısında yaptığı kazılar: Warren Kadrun Vadisi'nin çok derin olması sebebiyle, bazı düzleştirmelerin ve doğu tarafta ayrı bir uzantı teşkil eden ya da Mervani Mescidi'nde veya Harem-i

---

²⁰² A.g.e, s. 321-322

²⁰³ A.g.e, s. 318.

²⁰⁴ A.g.e, s. 160-161.

Şerif'in içindeki er-Rahme salonunda bulunanlara benzeyen ya da bunların alt kısmında yer alan revakların bulunduğunu var saymıştır. Bu sebeple 1867'de Kudüs'e gelişinden hemen sonra bu bölgede kazı yapmış fakat bu bölgedeki toprağın gevşek olması ve Müslümanların şehirdeki ana kabristanı olan bu yerin hassas bir konuma sahip olması; kazılara devam etmesini engellemiş ve kazı için gerekli olan payandalar gelene kadar bu kazıyı ertelemesine sebep olmuştur.²⁰⁵

İstediği payandalar gelince, Warren bu bölgedeki kazıya mümkün olduğu kadar Müslüman mezarlarından uzak durmak için, doğu surunun 100 fit uzağında tekrar başlamıştır. 40 fit derinlikte ana tünel kazmış sonra kazıya yatay olarak devam etmiş ve sonunda da Harem-i Şerif'in kuzeydoğu köşesinin doğusundaki şehir suruna varmış oradan da kuzey yönlü olarak suru takip etmiştir. Yüzeyde gözükken taş burcun, aşağıya devam etmediğini ve temellerinin olmadığını keşfetmiştir. Warren, şehrin doğu surunun temellerinde bulunan taşların yapısının Harem-i Şerif'in batı duvarındaki (Burak Duvarı) taşların yapısına benzediğini görmüştür.²⁰⁶

2.3.12.8. Şehrin Kuzey Duvarının yanında Gerçekleştirdiği Kazılar:

Babu'l Amud'un yani şehrin kuzeydeki ana girişinin yanında kazı yapılmış ve girişin önünde yontulmamış büyük bir taş duvar kütleli bulunmuştur. Warren, ahır için özel yapılmış duvarın, miladi on ikinci yüzyılda (Haçlılar Dönemi) Kudüs ve Yafa arasında Hristiyan hacıları nakletme görevini yerine getirirken, kutsal şövalyeler tarafından kullanıldığı görüşünü benimsemiştir.

Ayrıca Babu'l-Amud'da sur temellerinin bir bölümü keşfedilmiş fakat bu şehirde ses getirmiş ve Warren'ın bazı zorluklar yaşamasına sebep olmuştur. Bu da onu, buradaki kazıyı hızlıca kapatmak zorunda bırakmıştır. Surun bu bölümü, yontulmamış taşlardan inşa edilmişti ve Harem-i Şerif'in güneybatı köşesindeki taşlara benzemektedir ki bu durum da Warren'ın bunların yaklaşık aynı döneme ait olduklarını ve bu duvarın Herodos döneminde şehrin kuzey sınırını oluşturduğunu

---

²⁰⁵A.g.e , s. 307.

²⁰⁶A.g.e, s. 529-531.

düşünmesine neden olmuştur. Ayrıca İngiliz Mezarlığı'nın yanında yapılan kazılar da aynı dönemde şehrin güney sınırını ortaya çıkarmıştı. Dolayısıyla Eski Şehir'in iki yönden, kuzey ve güneyden sınırı belirlenmiş oldu.²⁰⁷

2.3.12.9. Babu'l-Esbat Bölgesinde ve Harem-i Şerif'in Kuzey Duvarında Yaptığı Kazılar:

1 – İsrail göleti: 1868 yılının sonlarında, Warren, bu bölgedeki çalışmalarına İsrail göletinin yakınındaki Harem'in kuzeydoğu köşesinden başladı. Bu duvarın genişliği köşede bir burç oluşturacak şekilde 4 fite ulaşmaktaydı. Bazıları buraya - Warren'ın ifadesine göre- Antonyo Burcu adını vermektedir. Bu köşedeki iyi yontulmuş taşlar, toprağın üstünde görülebilmekte ve büyük oranda Harem'in batı duvarındaki ya da Burak Duvarı diye bilinen duvardakilere benzemektedir.

Warren, bazılarının Beyt Hasda göleti adını verdikleri, İsrail göletinin, kuzeyden güneye uzanan Kadrun Vadisi'nin doğal bir parçası olduğunu, bu vadinin alanı içinde yer aldığını ve doğu tarafındaki son kısmının doğal bir kayayla sağlamlaştırıldığını, bu vadinin de bu gölet ve el-Babu'z-zehebi arasındaki Harem bölgesinden geçtiğini düşünmekteydi. Bu göletin taş çıkarmak için kazıldığı ve doğudaki son kısmının Harem'in surlarıyla kapatıldığı şeklindeki yaygın kanının tersine, Warren bu vadinin oradan başlayıp, güneydoğu istikametinden Silvan'a doğru uzandığını kabul etmekteydi.²⁰⁸

2 – el-Hıraf (Davar) göleti: Warren bu bölgedeki kazılarında İsrail göletinin son kısmının karşısında bir geçit, büyük bir oda bulmuş ve Heykel'in tahrib edilip yıkılması esnasında gizlenen Heykel hazinelerinin bir kısmını bulduğunu düşünmüş fakat hayal kırıklığına uğrayarak değerli hiçbir şey keşfedememiştir. En sonunda da bu odanın, İsrail göletinin taşan suların döküldüğü bir yer ya da çobanların şehir

---

²⁰⁷A.g.e, s. 160.

²⁰⁸A.g.e, s. 528-530.

dışında davalarını otlatırken hayvanların su içmesi için kullandıkları bir gölet olabileceğini düşünmüştür. Bu geçit İsrail göletinkiyle aynı mesafede yani 46 fit mesafede, 8 fit yükseklik ve iki fit genişlikle uzanmaktaydı. Doğu yönündeki ucunda, 3 fit ve 9 inçlik bir açıklıkla Harem duvarına ve batı yönündeki ucuyla da İsrail göletine birleşiyordu.²⁰⁹

3 – Siyon Rahibeler Manastırı Göleti: Warren, kaya içine kazılmış ve Ecce Homo kemerinin yakınındaki Siyon Rahibeler Manastırında bulunan su göletinden doğuya doğru kollara ayrılan su kanallarını da takip etmiştir. Onun bu gezisinde, çamurda ve akan suların içinde boğulma tehlikesi vardı. Bu sebeple, doğu yönüne doğru 200 fit mesafe, bu suların üzerinde duran ahşap kapı ve levhaların üzerinde yol almış ve Paşa'nın odasının bulunduğu Hükümet Sarayı'nın altına ulaşmış, başının hemen üstünde yer alan saraydaki insanların ayak seslerini işitmiştir. Bu sebeple daha fazla ilerlemeye cesaret edememiştir. Warren, bu geçidin kesinlikle, suların Harem'in kuzeyine ulaşmasını sağlayan su kanallarından biri olduğunu düşünmektedir.²¹⁰

2.3.12.10. Teribyun Vadisi:

Warren kazılarında Teribyun Vadisi boyunca uzanan, Harem-i Şerif'in üzerine kurulu olduğu Muriya tepesi ve şehrin doğu tarafındaki Bizita tepesini; şehrin batı tarafında yer alan, günümüzde üzerinde el-Vad el-Mubellat caddesinin bulunduğu Siyon ve Akra tepelerinden ayıran eşsiz kemer sistemini de incelemiştir. Bu kemerlerin hangi döneme ait olduklarını tam olarak tespit edememekle birlikte farklı parçalarının farklı dönemlere ait olduğu görüşünü benimsemiştir. 55 fit derinlikte bu kemerlerin altında yer alan şehre ait bir giriş kapısı bulmuş bu da onun bu kemerlerin şehir tarihinde geç bir dönemde inşa edildiklerini kabul etmesine neden olmuştur.²¹¹

2.3.12.11. Tell Ufel'deki Kazıları:

---

²⁰⁹ Warren göleti ve onun taşlarını betimlemekte ve detaylı bir açıklama yapmaktadır. Bkz.A.g.e , s. 532-534.

²¹⁰A.g.e, s. 350-352.

²¹¹A.g.e , s. 368-370.

Warren, Harem-i Şerif'in güney tarafındaki surun bitişiğindeki Silvan köyünde yer alan Tell Ufel bölgesinde önemli kazılar gerçekleştirmiştir. Şehir halkının kuşatma sırasında dışarı çıkma ihtiyacı duymadan su temin etmesini mümkün kılan, çoğunluğu Kenaniler dönemine ait su kanallarının oluşturduğu sistemi incelemiştir. Warren'a göre bu sistem, şehirdeki Yahudi krallardan biri olan kral Hazikya'ya aitti ve bu kanalları, şehri muhasara altına aldıklarında Aşurluların bu suların faydalanmamasını garantiye almaya yönelik olarak, Rucel pınarıyla şehrin geri kalan pınarlarını tek bir kanalda birleştirmek için kazdırmıştı. Bu kanalları takip ederken gerçekleştirdiği kazılar esnasında, keşfettiği geçidin kenarlarında aydınlatma kandilleri, eski dönemlere ait çömlek parçaları ve toprak kaplar buldu. Bunun yanında 80 fit derinlikteki kaynaktan su çekmek için sarkıtılan kovanın bağlandığı, böylece halkın dar geçit ve sekilerden inmek zorunda kalmadan suya ulaşabilmelerini kolaylaştıran kayaya sabitlenmiş demir bir çengel de bulmuştur.²¹² Burayı keşfettiği için daha sonra, arkeologlar tarafından onu onurlandırmak üzere, bu kuyuya Warren Kuyusu (Warren's Shaft) ismi verilmiştir.

2.3.12.12. Warren'ın Filistin'deki Diğer Kazı ve Faaliyetleri:

Warren'ın gezi, araştırma ve kazıları sadece Kudüs'le sınırlı kalmamış, Filistin ve Ürdün Nehri'nin doğusunda da birçok yere ziyaret gerçekleştirmiştir. Buralarda deneysel ve keşfe yönelik kazılar yapmıştır. 1870'de İngiltere'ye dönükten sonra onun ve Kaptan Wilson'ın verdiği tavsiyelerle işe başlayan Filistin Kadastro heyetinin alt yapısını hazırlamıştır.

Ayrıca Warren, kendi zamanında Kudüs şehrinin yapısını; nüfusunu, halkının şehrin mahallelerindeki dağılışını, tüccar, usta ve sanatkârların, dükkânların sayısını ve ticaretini yaptıkları başlıca ticaret mallarını ayrıntılı şekilde açıklamış, yine bunun yanında bu araştırmada hepsini zikretmeye gücümüzün yetmeyeceği şekilde halkın sosyal, ekonomik ve dini yaşantısına dair de kapsamlı bir tanıtım gerçekleştirmiştir.

---

²¹²A.g.e , s. 333-334.

Kaptan Warren bunlara ek olarak, Filistin'in madeni ve tarımsal zenginliklerini, su kaynaklarını ve bunların ileride nasıl kullanılabileceğini, yeryüzü şekillerini, iklimini ve senenin farklı mevsimlerindeki hava durumunu da ayrıntılı şekilde açıklamıştır.

2.3.13. Onun Kazılarının Ortaya Çıkardığı Sonuçlar Londra'da Nasıl Karşılandı:

Warren, araştırma ve çalışmalarının sonuçlarını yayınlama konusuna, Filistin Keşif Fonu'nun ilgisizliği karşısında çok rahatsız olduğunu açıkça ifade etmiştir. Bu ilgisizlik bir yönüyle, o dönemde İngiltere'de, Kudüs'te yapılan bütün arkeolojik araştırmaların ortaya koyduğu sonuçların doğruluğunu tespit etmekte bir ölçüt olarak kabul edilen, Fergusson'un teorilerine, Warren'ın kazı sonuçlarının aykırı olmasına bağlıydı. Çünkü fon sekreterler meclisi üyelerinin çoğu, Fergusson'un mukaddes topraklarla ilgili ortaya koyduğu teorilere inanmaktaydı. Hâlbuki bunların geçersizliği ve kutsal şehirdeki yapıya uygun olmasının imkansızlığına dair Warren'ın ortaya koyduğu bir çok delil vardı.

Warren, bu çalışmalarını, bilimsel tarzda ve belgeli olarak, gün gün tam kayıt altına alınmış şekilde yayınlamak istiyordu. Fakat bunun yerine 1870 yılında daha Kudüs'ten döneli 4 ay olmuşken ve hastalıklarla mücadele etmenin baskısı altında, kendisinden hızlı bir şekilde çalışmalarının önemli sonuçlarını içeren ve aynı yıl Kaptan Charles Wilson'ın ortaklığıyla 'Recovery of Jerusalem" adıyla çıkacak kitabını yazması istendi. Bu da yazmak için kendisine yeterli bir alan, araştırma ve tetkik için yeterli bir zaman tahsis edilmeden ve işlerine gerekli gördüğü önemi vermeden, gerçekleştirdiği bu faaliyetleri yazmasına sebep oldu.

Warren sadece yazdığı sonuçlara değil beraberinde Kudüs'ten getirdiği tarihi eserlere de gereken önemi verememiştir. Çünkü bu eserler bağış toplamak için, sınıflandırmalarına gereken önem verilmeden ve onları tanıtıcı kartlar yazılmadan sergiden sergiye dolaşmıştır.

Warren'ın bu konuyla ilgili bazı sözleri şunlardır: “South Kensington Müzesi’ne²¹³ gidip beraberimde ülkeye getirdiğim makaleleri, üst üste konulmuş, tanıtıcı kartlar hatta özet bile yazılmamış halde görünce çok üzülüyorum... Gerçekte, on dört ya da on beşinci yüzyıla ait Eriha’daki bir ev ve ya kiliseye ait olmasına rağmen, bir ahşap parçanın üzerinde “ Kudüs’teki Heykel’e ait bir ahşap oymadır” etiketini bile görüm... Bu eserler birçok sergi dolaştı bu da hiç olmaması gereken şekilde onların zarar görmesine sebep oldu...”²¹⁴

Warren, büyük bir acizlik hissetmekte ve eğer sonuçları yayınlanmayacaksa, 4 yıl süren ve 8000 sterline mal olan bu kazıların ne faydasının ne olduğunu merak etmektedir. Bu kadar yüklü miktarda para harcayan kimse, bu paranın çok daha azını, bu işlerin sonuçlarını yayınlamak için harcayamaz mı?!. sorusunu sormaktadır. Görünen o ki Mr. Fergusson fon sekreterler meclisi üyelerinin çoğu üzerinde hâkimiyet kurmuştu ve onlar da Heykel, Kudüs şehri ve İsa Mesih zamanında buranın sahip olduğu topografyaya dair Mr. Fergusson’un geliştirdiği teorilerin geçersizliğini ortaya koyacak olan bu sonuçların yayınlanmasını engelliyorlardı.

2.3.14. Warren’ın Verdiği Özet Bilgiler ve Tavsiyeleri:²¹⁵

Warren kitabının sonunda; kişisel tecrübesinin dayanarak, ileride Filistin Keşif Fonu’nun Filistin’deki faaliyetlerinde de esas alacağı, Filistin’de arkeolojik araştırma yapmak isteyen herkesin bilmesi gereken, bir takım özet bilgiler vermiş ve ileride Kudüs’te yapılacak kazılara dair tavsiyelerde bulunmuştur. Bunların en önemlileri şunlardır:

1. Yabancıların Filistin’de bulunmaları ve burada kazı yapmaları, halkın nefis, duygu ve vicdanlarında bir takım şüphe ve tereddütlerin ortaya çıkması için yeterlidir.

---

²¹³ Günümüzde V&A Müzesi (Victoria and Albert Museum) olarak bilinir. Dünyadaki en büyük süsleme sanatları müzesidir. 1852’de Londra’da kurulmuştur. Kensington and Chelsea metropolünde, 51 bin metre karelik bir alan üzerine kuruludur. İçerisinde 150 sergi salonu vardır. İçerisindeki farklı tarihi eser ve koleksiyonların sayısı 4,5 milyona ulaşmakta ve bunlar, Asya, Avrupa, Kuzey ve Orta Amerika ve Afrika’daki beş bin yıllık sanat tarihini belgelendirmektedirler.

²¹⁴ Warren, s. 555.

²¹⁵ Warren, s. 551-559.

Bu sebeple gizliliğin tam olarak korunması, kazının hedefleri hakkında konuşulmaması, yapılan işin maslahatını muhafaza etmek için, halkı öfkelenmek ve hislerini tahrik etmekten uzak durulması gerekir.

2. Kazı işlerindeki düzeni sağlayan Osmanlı kanunları serttir. Burada yapılan kazılar, başka herhangi bir Avrupa devletinde yapılanlara benzemez. Yetkililer, yabancıların Kudüs'e olan ilgisi artmasın diye sürekli bu kazı işinin sonuçsuz kalması için uğraşırlar. Bu durum dikkate alınarak, kazı işini yürütecek olan vekile, saygı duyulmalı, ona saygın bir paye ve gerekli destek verilmelidir ki o da bu şekilde, yerel yetkililerin (Mutasarrıf ve yardımcılarının) ve onların bu işi boşa çıkarma gayretlerinin karşısında sağlam durabilsin.

3. Bu kazıları, sivil ve bilimsel dernek ve kurumlar üstlenmeli, Hükûmetler bu kazı işlerini bizzat kendileri gerçekleştirmemelidir. Çünkü bu birçok sorunu beraberinde getirir. Ayrıca bu dernek ve kurumlar, Hükûmetlerin ortaya koyacağı bir takım şartlar ve yapacağı baskılar olmadan hareket edebilirler.

4. Kazı işini üstlenmiş olan vekile gerekli mali destek sağlanmalıdır. Zira onun görevi para toplamak ve desteği temin etmekle meşgul olmak değildir. Başka bir şeyle meşgul olmadan sadece kendi işine odaklanması gerekir. Bu sebeple Vekilin kazı işi için gönderilmeden önce en az iki yıllık kazı için gerekli finansman sağlanmış olmalı ve kendisine ulaşacak finansman miktarı da vekile bildirilmelidir ki o da buna göre planlamalarını yapsın (Başlangıç olarak istenen tutar 10 bin sterlindir)

5. Kazı faaliyetini gerçekleştirecek vekile eşlik edecek kimselerin ve bu iş için lazım olan işçi ekibinin hazırlanması gereklidir. Warren, kazı alanının boşaltılması, toprağın çıkarılması için iki askeri mühendis bir patlayıcı uzmanı ve kazı işçilerinden oluşan 30 kişi, ofis ve sekreterlik işleri için iki kişi, çizim ve stenografi için 4 uzmanın görevlendirilmesini önermektedir.

6. Vekilin, raporlar alması ve ihtiyaçlarının neler olduğunu belirlemesi; kazı işinde kullanılacak gerekli platform, payanda ve aletlerin teminini gerçekleştirmelidir.

7. Kazı faaliyetleri sürerken bu kazılara ait sonuçların ve haberlerin yayınlanmaması gerekir. Çünkü bunlar İstanbul'a ulaşır ve kazı için bazı zorluklar ortaya çıkarır hatta bu kazıların durdurulmasına da sebep olabilir.

8. Konsoloslar, mühendisler ve Avrupalı ziyaretçilerin kazı yerlerini ziyaret etmeleri, hem bu kazılara meşruiyet kazandırır hem de yapılan işlere destek verir.

9. Toplanıp İngiltere'ye getirilen tüm tarihi eserler için, bu eserlerin hepsi bir araya getirilip sınıflandırma ve tasnifleri yapıldıktan, her bir tarihi eser hakkında üzerine konulacak açıklama yazıları yazıldıktan sonra, Kitab-ı Mukaddes Eserleri (Tevrat'a ait Eserler) müzesi adında bir müze kurulmalıdır. Bu müze ziyaretçilerin kutsal topraklardan beraberlerinde getirdikleri tarihi eserlerin toplandığı bir yer haline gelecektir.

10. Gelecek seferki kazı çalışması bizzat Harem-i Şerif'in içinde olmalıdır. Ayrıca Kudüs ve Filistin'in de daha birçok araştırma ve kazıya ihtiyacı vardır. Tüm bunlar için hazırlıklı olmamız gerekir.

11. Filistin Keşif Fonu'nun yeniden düzenlenmesi ve tekrar şekillendirilmesi gereklidir. Onun bir genel kurulu ve sürekli ve periyodik olarak toplanan bir yönetim kurulu olmalı; alınan kararlar, meydana gelen olaylar, bu kurulun iç tüzüğü ve kendine has kanunlarının neler olduğu yayınlanmalıdır.²¹⁶

12. Kazılar herhangi bir dini mezhebin görüşlerine bağlı kalınmadan gerçekleştirilmeli,²¹⁷ bir teori ve ya önyargıya meyledilmemelidir. Bu kazılar tüm teorilere eşit mesafede kalınarak ve hepsine aynı derecede önem verilerek gerçekleştirilmelidir.²¹⁸

---

²¹⁶ Warren, bu şekilde, Mr. Fergusson'un teorilerini kabul eden, sekreterler meclisi nin baskısından kurtulmak ve daha çok, genel kurulda oluşacak kamuoyuna göre hareket etmeyi istemekteydi

²¹⁷ Warren burada, fon genel sekreterlerinin hepsinin Anglikan Mezhebi'ne bağlı olduklarına ve kazı sonuçlarının kendi görüş ve dini mezheplerine uygun çıkmasını istediklerine işaret etmektedir.

²¹⁸ Burada da Warren; yapılan kazılar ve onların sonuçlarının geçerliliği konusunda fonun temel ölçüt olarak kabul ettiği Fergusson teorisine işaret etmektedir.

2.4. Batı Filistin Kadastro Heyeti 1871-1878

1870 yılında Kaptan Warren'ın, Eski Kudüs surlarının etrafında birçok kazı gerçekleştirdiği arkeolojik görevini bitirip dönmesinden sonra, Filistin Keşif Fonu, projelerini ve 1864-1866 arasında Wilson'ın keşif kampanyasına dayanarak belirlediği önceliklerini temel alan, kutsal topraklardaki faaliyetleri için ileride atacağı adımlarını değerlendirmeye başladı. Bu kapsamda Doğu Filistin(Ürdün) ve Batı Filistin için ayrıntılı bir tarama yaptırmış ve Filistin'i jeoloji, iklim ve doğal tarih açısından inceletmişti.

Fon İcra Komisyonu, her biri Kraliyet Askeri Mühendisliği'nde görevli ve daha önceki dönemlerde Filistin'deki bazı bölgeler için keşiflerde bulunmuş ve ilk ölçüm haritalarını çıkarmış kişiler olan Wilson, Warren ve Anderson'dan oluşan bir alt komisyonu; Filistin'in ayrıntılı bir ölçümünü yapmak için bir faaliyet planı hazırlanması, bu işin sorumluluğunu üstlenecek yeni heyetin masraflarının belirlenmesi ve bunun incelenmek üzere Fon Genel Kurulu'na sunulması için görevlendirdi. Ayrıca Wilson bu komisyonun başkanı ve sözcüsü olarak tayin edildi ve böylece bu yeni kampanyanın ve onun ihtiyaç duyacağı tüm malzeme ve ekipmanların tedarik edilmesinin tüm sorumluluğunu üstlenmiş oldu.²¹⁹

Doğu ve Batı Filistin'in ölçüm işinin gerçekleştirilmesi ve burasının kapsamlı haritalarının hazırlanmasının önemi, bu durumun İngilizlerin Filistin'deki sömürge projesinin eylemsel başlangıcını teşkil ediyor olmasında gizliydi. Çünkü ülkenin coğrafyası, yeryüzü şekilleri, su kaynakları, doğal kaynakları, yolları, şehirleri, köyleri, tarihi eserleri, buraya ait bitki ve hayvanları, halkının gelenek ve kültürü, nüfusu, bu nüfusun dağılımı ve hayat tarzları hakkında tam ve ayrıntılı bilgilere sahip olmak ve Filistin'in jeolojisinin, toprak ve kaya numunelerinin incelenmesi; gerçek

---

²¹⁹ Moscrop, s. 95

anlamda İngiltere'nin, Filistin'e sahip olma, sonraki yıllarda onun geleceğini belirleme konusunda tek ve yegane hak sahibi olarak hareket etmeye başlamış olması anlamına gelmekteydi.

Filistin Keşif Fonu bu projede, İngiliz Harp Ofisi'ne bağlı olan Kraliyet Askeri Mühendisliği'ndeki ölçüm heyeti için resmi bir kılıftan başka bir şey değildi. Bu ofis; ekipmanları, subay ve mühendislerden oluşan iş ekibini temin etmek, görevlilerin maaşlarının ve ölçüm işleri bittikten sonra harita çizimlerinin gerçekleştirildiği ofislerin kiralarının verilmesi için dolaylı yoldan mali destekte bulunmak üzere tümüyle bu projeyi üstlenmişti. Harp ofisi, bu işin sorumlusu olan alt komisyon aracılığıyla, bu kampanyanın denetimi ve uygulamanın izlenmesi işini gerçekleştirmiştir. Bu alt komisyon ise Filistin Keşif Fonu İcra Komisyonu'ndaki üyeliklerine ek olarak, Kraliyet Askeri Mühendisliği'nde görev yapan subaylardan oluşmaktaydı.

1869 yılında Fransızlar tarafından Süveyş Kanalı'nın açılması, Filistin'in ölçüm işinin yapılıp buraya ait ayrıntılı haritaların ortaya konulmasının öneminin artmasındaki en önemli etken olmuştur. Aynı yıl yani bölgedeki su kanallarının en önemlilerinden biri haline gelen bu kanalın açıldığı 1869 yılında İngiltere daha önceden Sina Yarımadası'nda ölçüm işlerine başlamıştır.²²⁰ İngiltere'nin Hindistan ve Doğu Asya'daki menfaatlerine karşı bir tehdit oluşturan bu durum; Fransa'nın bu kanaldaki ortağı olmak için, İngiltere'nin 1875 yılında Mısır'ın kanaldaki hissesini satın almasına sebep olmuştur. Ayrıca Rusya'nın bölgeye ulaşması ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Osmanlı vilayetlerine saldırmasıyla ortaya çıkan tehlikeli durum; Osmanlı-Rus savaşında galip gelmesi durumunda bölgede ortaya

---

²²⁰ Edward Henry Palmer 1869 yılında Filistin Keşif Fonu adına Sina'daki kadastro heyetine başkanlık yapmış, ertesi sene Charles Drake'nin de katılımıyla Tih Çölünde keşifler gerçekleştirmiştir. Bedevilerle kurdukları dostluklar sayesinde Sina Çölü'nde yaya olarak gezi düzenlemişlerdir. Öyle ki Palmer bedeviler arasında Abdullah Efendi adıyla tanınmaktaydı. Daha ayrıntılı bilgi için şu kitaba bakınız: Edward Henry Palmer "Desert of the Exodus", Harper and Brothers Publishers, New York, 1872.

çıkacak Rus tehlikesine karşı İngiltere'deki Harp Ofisi'ne gerektirecek haritaların çalışmalarına hız verdi

Filistin Keşif Fonu'nun Filistin'in kadastrounu çıkarma işi için ilan ettiği hedef; Kitab-ı Mukaddes'te geçen olaylar ve bu arazideki gerçekler arasında karşılaştırma yapıp bunların arasını bulmaya çalışarak, Kitab-ı Mukaddes ve onun içinde geçen olaylar, yerler, kıssalar ve yer isimleri hakkında daha detaylı ve açık bir anlayış ortaya koymaktı. Bu sebeple Kitab-ı Mukaddes'te ve ya diğer dini kitaplardaki dini rivayetlerde aynı ya da benzer şekilde adı geçmekte olan, günışığına çıkarılmış ve belgelendirilmiş yerlerin isimleri için özel bir dosya eklenmiştir. Ayrıca Kitab-ı Mukaddes dönemine ait olan, zeytin ve üzüm için kullanılan taş sıkacaklar, kaleler, burçlar, kuyular vb. gibi bulunan alet ve binalardan yola çıkarak, o dönemde kutsal topraklarda yaşayan insanların hayat tarzları da incelenmiştir.²²¹ Dünyadaki en büyük Protestan-Hristiyan İmparatorluk olmaları hasebiyle, İngilizler bu işi sembolik dini görevlerinin bir parçası olarak kabul etmişlerdir.

2.4.1. Amerikan Filistin Keşif Derneği (APES)'nin Doğu Filistin'in (Ürdün) Kadastro İşine Katılması:

Amerikan Filistin Keşif Derneği 1870 yılında, halktan ve kilisedeki din adamlarından oluşan bir grup tarafından New York'da kurulmuş ve 1871 yılının başlarında Filistin Keşif Fonu'yla ilişki kurmaya başlamıştır. Bu dernek onlara; Ürdün Nehri'nin doğu kısmındaki sorumluluğu Amerikan Derneği'nin, Filistin'in batı kısmının sorumluluğunu da Fonun üstleneceği ortak bir kampanya oluşturmayı teklif etmiştir.

Amerikan Derneği, yeterli deneyime, Fonun sahip olduğu iletişim ağı ve askeri ilişkilere sahip değildi. West Point Fakültesi'nden mezun olan Edgar Z. Steever'in²²²,

---

²²¹ Claude Reignier Conder, R. E, **Tent Work in Paletsin**", Richard Bentley & Son, Londra, 1879, 6, s. 27-22.

²²² Amerikan Ordusu tarafımdan, Amerikan Filistin Keşif Derneği'yle birlikte çalışmak üzere özel bir görev için seçilmiştir. Bu türden faaliyetler için daha önceden herhangi bir deneyime sahip değildi. Londra'ya gitmiş, kendisinden istenen bu görev hakkında Filistin Keşif Fonu'ndan bilgi almak için

Ürdün Nehri'nin doğusundaki, kadastro ekibinin başkanlık işini üstlenmek üzere görevlendirilmesi için Amerikan Derneği çok vakit harcamış, Aralık 1873'den önce bölgeye ulaşmayı başaramamıştır. Amerikan derneğinin deneyim eksikliği -ki bu çok da şaşılacak bir durum değildir- yeni kurulmuş olması sebebiyledir ve bu dernek çoğunlukla Fonun hedefleriyle uyum içinde olmuştur.

Fonun sahip olduğu deneyim, iletişim ve ilişkiler, onun İngiltere'nin lehine ve arzu edilen bir takım özellikler taşıyan, araştırmanın bu bölümünü(batı bölgesi) almasını sağlamış ayrıca Amerikalıların doğuda gerçekleştirdiği faaliyetleri de içine alacak şekilde bu kadastro işinin genel idaresini alma fırsatını da vermiştir. İngiltere, Fon aracılığıyla kendisi için daha önemli olan Filistin'in batı bölgesindeki araştırma ve tarama faaliyetini kontrol altına alma imkânı bulmuştur. O dönemde bu bölgeye stratejik olarak ilgi duymayan Amerikalılara Filistin'in doğu bölgesini araştırma ve tarama işinin verilmesiyle, İngiltere; başka herhangi bir ülkenin Filistin'de ölçüm işleri gerçekleştirmesine karşılık, tüm kapıları kapatma imkânı elde etmiştir. Özellikle de İngiltere'nin arzu ve hedefleriyle yarış içinde olan bir takım hırslara sahip Fransa ve Prusya'nın!

Ürdün Nehri'nin doğusunda kendilerinden istenen ölçüm işinin Amerikan Derneği'nin mühendislerince gerçekleştiriliyor olmasına rağmen, onların yaptıkları iş Fon ekibi tarafından eleştirilmiştir ki bu ekibin başında da onların işini ve performansını sürekli eleştiren ve bu işi profesyonel olmamakla niteleyen Conder ve Kitchener vardır. 1879 yılında Fon, gerçekleştirdikleri taramanın sonuçlarını öğrenmek için Amerikan Derneğiyle yazışmaya başlamış, Amerikan derneği de Ürdün'ün doğusuna ait harita ve planların nüshalarını Fona göndermiştir. Onun aracılığıyla da bu nüshalar, İngiliz Harp Ofisi'ndeki İstihbarat Dairesi'ne aktarılmış burası da bunların kopyalarını alıp Kaptan Anderson aracılığıyla bunları Amerikan Derneği'ne iade etmiştir. Amerikan Derneği fondan, Filistin'in hem doğusu hem de batısına ait tek bir kadastro çıkarmak için, haritaların tek bir harita ve plan halinde bir

---

orada 3 hafta kalmıştır. Ürdün Nehri'nin doğusundaki ekibe başkanlık ederek burada 2 yıl kalmış ve sonrasında tekrar Amerikan Ordusundaki işine dönmüştür.

araya getirilmesini istemiş ne var ki fon, Amerikalıların yaptığı işin istedikleri özelliklere uygun olmadığına itibar etmiştir. Bundan dolayı Amerikan Derneği'nin haritaları ne fon ne de Harp Ofisi tarafından aleni şekilde kullanılmamıştır.²²³

2.4.2. Kaptan Stewart R. E'nin Kadastro Ekibine Başkanlık Etmesi:

1871 Temmuz ayında Fon İcra Komisyonu, Batı Filistin'in kadastro için beş subay ve askerlerden oluşan askeri birliğin başkanlığını yapmak üzere Kaptan Stewart'ın Kraliyet Askeri Mühendisliğinin seçilmesini kabul etti. Aynı zamanda komisyon, kadastro heyetinde fonun vekili olarak, fon üyelerinden biri olan Charles Tyrwhitt-Drake²²⁴,nin gönüllü olarak çalışmasını da kabul etti. Stewart, Harp Ofisi'ne bağlı olan kadastro heyetinin depolarından, fona emanet edilmiş olan kadastro için gerekli araç ve ekipmanları da yanına alarak Ekim 1871'de İngiltere'den ayrıldı. Stewart, Yafa Limanı'na varır varmaz Batı Filistin hakkında bilgi toplamaya ve buranın ölçümünü yapmaya girişti. Ne var ki çok geçmeden sıtma hastalığına yakalandı. Filistin'de bulunduğu iki ay içerisinde işini devam ettirmeye gücü yetmedi ki bu da tedavi için 1872 Nisan ayında tekrar İngiltere'ye dönmesine sebep oldu. Yerine birisi atanana kadar geçici olarak ekibe başkanlık yapma işini Tyrwhitt Drake üstlendi. Öyle ki Fon İcra Komisyonu içinde onun yerine uygun birinin seçilmesi için Harp Ofisi'yle bağlantı içinde olma konusunda anlaşmaya varılmıştı.

2.4.3. Kaptan Claude Conder²²⁵'in Kadastro Ekibine Başkanlık Etmesi:

---

²²³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Felicity J. Cobbing "The American Paletsine Exploration Society and The Survey of Eastern Paletsine", Paletsine Exploration Quarterly, 137, 1 (2005), 9-21.

²²⁴ Charles Francis Tyrwhitt-Drake: (1846-1874) İngiliz Kraliyet Ordusu'nda bir tugay komutanı olan Albay William Tyrwhitt Drake'nin en büyük oğludur. 1846'da İngiltere'de doğmuş, Cambridge Üniversitesi'nde ki fakültelerden birine kaydolmuş fakat sağlık durumu ve hastalığı sebebiyle buradan ayrılmak zorunda kalmıştır. Kuş bilimine meraklıydı ve Fas ve Kuzey Afrika'daki kuşların türleri ve yapısı hakkında çalışma yapmıştır. 1868 yılının başlarında Mısır'a gitmiş, orada yaşamış ve burada Arapçayı öğrenmiştir. Sina Çölü hakkında bilgi sahibi olmak için 1869'da Palmer'ın faaliyetlerine katılmayı kabul etmiş daha sonra da 1870 yılından itibaren Ürdün'ün doğusundaki, Suriye'deki Hama ve Humus'taki arkeolojik keşiflerde görev almıştır. 1871 yılında Filistin kadastro heyetine katılmış, 28 yaşındayken 23 Haziran 1874'de vefat etmiştir.

²²⁵ Claude Reignier Conder: (1848-1910) Bir İngiliz kâşif, asker ve arkeologdur. Eğitimini Londra'da üniversitede ve sonrasında da Kraliyet Askeri Akademisi'nde almıştır. 1870 yılında Kraliyet Askeri Mühendisliğinde subay olmuş, 1872-1882 yılları arasında aralıklı olarak Filistin Keşif Fonu adına çalışmıştır. 1882 yılındaki Ahmed Orabi Paşa isyanının bastırılmasına katkıda bulunmuştur. Öyle ki

Kaptan Conder; kadastro, harita çizimi ve askeri mühendislik konusunda uzmandı. Hastalığı sebebiyle artık faaliyetlerine devam edemeyen Kaptan Stewart'ın yerine Kraliyet Askeri Mühendisliği tarafından seçilmişti. Fon İcra Komisyonunun kendisiyle yaptığı görüşmeden ve Harp Ofisi'nin Temmuz 1872'den itibaren fonla birlikte çalışması için izin verilmesini onaylamasından sonra, ekibin yeni başkanı olarak atanmasına fon tarafından onay verilmiştir. Böylece Conder tam üç sene boyunca yani Temmuz 1875'deki Safed Hadisesi'ne kadar kadastro ekibinin fiili başkanı olmuştur.

Conder Filistin'e ulaştığında kadastro ekibi önce Stewart'ın sonra da Tyrwhitt-Drake'ın yönetimine girmiş ve Kudüs'ten er-Ramle'ye kadar uzanan bölgede Orta Filistin'den 500 milkarelik alan taranmıştı. Conder, er-Ramle'den Kuzey Filistin'e uzanan bölgede işe koyulmuş, ekibin yöneticiliği görevini üstlendiği üç yıllık sürede, Batı Filistin bölgesinden 4700 milkarelik alanın taranması işini başarmıştır. Safed Hadisesi sebebiyle tam bir yıl kesintiye uğrayan Kuzey Filistin'deki kalan 1300 milkarelik alanın tarama işi ise 1876 yılında kadastro ekibini komuta edecek olan Kaptan Kitchener tarafından tamamlanmıştır.

Conder'in incelemelerini, evraklarını ve topladığı numuneleri Fon idaresine göndermesi gerekmekteydi. Ayrıca fon idaresi tarafından önceden verilmiş bir izin olmaksızın Filistin'deki faaliyetleri hakkında herhangi bir makale ve araştırmayı gazete ve dergilerde yayınlamasına da müsaade edilmemişti. Böyle bir şey yaptığında da Fon İcra Komisyonu tarafından azarlanmıştır. Yine bunun yanında Filistin'de herhangi bir arkeolojik araştırma ve ya kazı yapmasına da izin verilmemiştir. Bunları yapmak, Conder'in atamasından bir ay önce Fon adına Kudüs'te arkeolojik araştırma ve kazı yapmak için ataması yapılan Fransız Clermont Ganneau'nun görevlerindendi.

İngiliz Ordusu onun Arapça konusundaki engin bilgisinden istifade etmiştir. Tellu'l-Kebir savaşına ve Kahire'nin işgali için yapılan ilerleyişe katılmıştır. 1882 yılında kaptanlık sonrasında da 1902 yılında albaylık rütbesine yükseltilmiştir. Mısır Hidivinden bronz yıldız madalyası ve dördüncü dereceden Mecidiye madalyası almıştır. Batı Filistin kadastro faaliyetleri ve arkeolojik araştırmaları hakkında birçok esere sahiptir.

Bu durum Clermont'un gerçekleştirdiği arkeolojik araştırmaların sonuçları hakkında sürekli şüphe duyan Conder'in devamlı öfkelenip söylenmesine sebep olmuştur. Ayrıca Conder, Warren gibi yetersiz finansmanın ve kendisinden istenilen işleri yapabilmek için gerekli şeyleri satın almak ve kendisiyle beraber çalışan işçilerin maaşlarını düzenli olarak ödeyebilmek için yaptığı zam isteklerinin sürekli reddedilmesinin sıkıntısını çekmiştir. Bu finansmanın vaktinde gelmemesi, 1872 yılında askerlerin İngiltere'deki ailelerine maaşların gecikmeli olarak gitmesine sebep olmuştur. Bunun sebebi ise fonun aynı anda birden fazla iş ve görevi yerine getirmeye çalışmasıdır.²²⁶

2.4.4. Çalışma Ruhsatları:

Osmanlı arşivindeki belgelerin incelenmesinden açıkça anlaşılmaktadır ki Fon, kutsal topraklarda araştırma ve inceleme yapmak için izin almak üzere, keşif heyetinin kutsal topraklara ulaşmasından daha sonra talepte bulunmuştur. Hatta denebilir ki gerekli onaylar gelmeden doğrudan işe başlanmıştır. Öyle ki hem Kaptan Stewart hem de Tyrwhitt Drake, gerekli izinler alınmadan 1872 yılının başlarında 500 mil karelik alanın taramasını yapmışlardır. Aynı şekilde, çalışma izni veren fermanın 12 Aralık 1872'de çıkmış olmasına rağmen Kaptan Claude Conder Temmuz 1872'den itibaren kadastro ekibini idare etme görevini yürütmeye başlamıştır. Bu da şu demek oluyor ki çalışma ekibi, ortada resmi bir izin olmaksızın yaklaşık bir yıl çalışma yapmıştır.

Bab-1 Ali'den çıkan izinler ve o dönemin Kudüs Mutasarrıfı olan Nazif Paşa'nın gönderdiği talimat mektubu; iş ekibi için gerekli korumanın sağlanması, yerel yetkililer tarafından onlara yardım edilmesini istemekte; kadastro ekibinin çalışmasını, her nerede olursa olsun herhangi bir arkeolojik kazı ve ya araştırma yapmaksızın, sıhhi durumlar, doğal tarih ve eski eserler hakkında inceleme ve araştırma yapmak ve tespitlerini kaydetmekle sınırlandırmaktaydı. Ekibin arkeolojik araştırma yapmak istemesi durumunda, resmi mercilere müracaat etmesi ve bunun için gerekli izin ve ruhsatları alması gerekmekteydi. Ayrıca çıkan bu izinler, herhangi bir

---

²²⁶ Moscrop, s. 96-100.

yerde bulunan tarihi eserlerin yerinden alınıp taşınmasının yasaklığına sadece bunların fotoğraflanıp resmedilmesiyle yetinilmesine vurgu yapmaktaydı.²²⁷

2.4.5. Kaptan Kitchener²²⁸'in Kadastro Ekibine Katılması:

1874 Şubat ayında heyeti hastalık vurmuş ve çoğu sıtma hastalığına yakalanmıştı. Bu olayın sonucunda Tyrwhitt Drake aynı yılın Haziran ayında vefat etmiş onun görevleri Kaptan Claude Conder'e geçmiştir. Conder, kadastrodaki kendi işine ilaveten bilimsel araştırmalar gerçekleştirmek şeklindeki daha önceden Drake'nin yapmakta olduğu bu ek iş karşılığında fondan 50 sterlin almıştır. Suların arıcılığıyla kendilerine ulaşan hastalığın yayılması sonucunda iş ekibinin başına gelen zayıflık hali, uluslararası konjektürün istikrarsız bir hal alması, Batı Filistin için bütün bir harita hazırlanmasının çok aciliyet ifade eden bir duruma gelmesi, Conder ve Fonu, Drake'nin yerine yeni bir üye araştırmaya sevk etmiştir. Conder gönderdiği bir mektupla fona, Drake'nin yerine ekip üyeliğinin yeni adayı olan Kitchener'le bağlantıya geçilmesi tavsiyesinde bulundu. Bunu yapmadan önce de Kitchener'e bağlantıya geçmiş, okul yıllarından eski arkadaş olduklarını söyleyip işin büyük bir kısmının tamamlandığını ona açıklayarak, ekipte kendisiyle beraber çalışmayı teklif etmiştir.

Fon İcra Komisyonu Eylül 1874'ten itibaren Kitchener'le irtibat haline geçmiş, 19 Kasım 1874'te ise onun görevlendirilmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır.

---

²²⁷ Bkz. İHR.259/15479. 10.S.1290, İHR.257/15378. 11.L.1289

²²⁸ Horatio Herbert Kitchener: (1850-1916) İngiliz ordusunun ileri gelen komutan ve subaylarından biridir. Şöhretini İngiltere'nin emperyalist savaşlarına katılmasından ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında oynadığı merkezi rolden elde etmiştir. İrlanda'da doğmuştur. Babası da İngiliz ordusunda görevli bir memurdur. Eğitimini Kraliyet Askeri Mühendisliği'nde almış, Prusya-Fransa Savaşı'na katılmıştır. 1871 yılında Kraliyet Askeri Mühendisliği'nde subay olmuş ve hem Filistin hem Kıbrıs hem de Mısır'ın kadastrosunun çıkarılmasına katkı sağlamış bu yerlerin topografik haritalarının hazırlanmasında pay sahibi olmuş, Arapçayı da öğrenmiştir. Büyük şöhretini Sudan'daki savaşlarda özellikle de Ummu-Dürman savaşında gerçekleştirdiği başarıdan sonra elde etmiştir. 1899'da Güney Afrika'daki İkinci Buveyr Savaşı'na katılmış, 1902 yılında Hindistan'daki İngiliz silahlı kuvvetlerine komutan olarak atanmıştır. Askeri rütbelerinin en büyüğünü 1909 yılında Mareşal rütbesini alarak elde etmiştir. İkinci Abbas Hilmi Hıdivliği sürecinde 1911 yılında Mısır'da başkonsol ve İngiltere Vekili olarak atanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte, savaştan sorumlu devlet bakanı olarak atanmıştır. Savaş planlarının hazırlanması ve İngiliz Ordusu'nun komuta edilmesinde bariz bir rol oynamış ve 1916 yılında vefat etmiştir.

Böylece Kitchener, Conder'in yanında kadastro ekibine bir üye olarak katılmıştır. Kitchener, kısa sürede o bölgedeki sıtma hastalığının etkisi altına girmiş, ülkeye ulaşır ulaşmaz bu hastalığa yakalanmış ve Mart 1875'e kadar aşırı zayıflık ve güçsüzlük haline maruz kalmıştır. Kitchener'in bölgeye ulaşmasıyla birlikte Filistin'deki kadastro faaliyetleri genişlemiş ve el-Halil, Kudüs ve Nablus şehirlerini içine alan güneyde Bir es-Seb'inden kuzeyde Litani Nehri'ne kadar olan bölgeyi yani Kitab-ı Mukaddes'in kapsadığı Tevrat esas alınarak oluşturulan Filistin bölgesindeki tüm kadastro alanını içine almıştır. Kitchener, fotoğraf çekmeye çok önem vermektedir. Birçok fotoğraf çekmiş; Conder'den ayrı olarak bu fotoğrafları Wilson'a sunduğu raporlara ekleyerek göndermiştir.²²⁹

2.4.6. Kadastro Heyeti'nin Yerel Halkla Olan İlişkisi ve 1875 Safed Hadisesi:

Filistin Halkı, heyet Filistin'e ulaşır faaliyete başlamasından itibaren kadastro heyetine hiç de iyi gözle bakmamıştır. Özellikle halkın menfaatine, genel anlamda da ülke menfaatine yönelik olarak herhangi bir faaliyet ve net bir proje gerçekleştirmedikleri için sürekli bu heyetin hedef ve maksatlarına yönelik şüpheler beslemişlerdir. Halkın bakışına göre onların yaptığı bu faaliyetin birçok gizem barındırmaktaydı ve bu faaliyet görebildikleri her şeyin detaylı şekilde ölçüsünün alınması ve bunlar hakkında tespitlerde bulunulmasından ibaretti. İşte tüm bunlar sürekli olarak halkın şüphelerinin artmasına sebep olmuş ve çoğunluğu silah taşıyan askerlerden oluşan bu heyete karşı düşmanca duyguların gelişmesine etki etmiştir. Ayrıca halkın çoğu, İngilizlerin arazinin kadastrasını çıkarmalarının, daha fazla vergi almak için Osmanlı Yetkililer adına yapıldığını zannetmekteydi. Bu durum da onların bu heyet ve üyelerine karşı öfkelerinin artmasına sebep olmuştur. Buna ek olarak heyetin faaliyetleri, Filistin'deki önemli şehirlerin merkezlerinde sınırlı değildi. Onlar her zaman için yabancıları görmeye alıştı; alışveriş yapıp bir şeyler satın almaları, şehirde yaptıkları geziler esnasında tercüman ve rehberlere ihtiyaç duymaları

---

²²⁹ Moscrop, s. 107-109.

sebebiyle onları, gelirlerini artıracak ekonomik bir fırsat olarak görüyorlardı. Fakat bu kez heyetin faaliyetleri Filistin'deki kırsal kesim ve köylere kadar uzanmıştı ve buraların halkı tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı ve yaşantıları içinde yabancıları görmeye alışkın değillerdi. Tüm bunlar batılı askerlerden oluşan bu grubun fakir köylerde ne yaptığına dair soru işaretlerinin artmasına sebep olmuştur.

Heyet ekibi Filistin'e ulaştığı andan itibaren hep kendilerini tehdit altında hissetmişlerdir. Zira onlar, Osmanlı yetkililerinden yerel görevlilerin yardımcı olmak üzere kendilerine eşlik etmelerini, koruma hizmetinin sağlanmasını istemişlerdir. Bunu da İstanbul'daki İngiliz Sefareti aracılığıyla Kasım 1872'de Bab-ı Ali'ye sundukları bir rapor aracılığıyla bildirmişlerdir. Bu raporla, Filistin topraklarında araştırma ve inceleme yapabilmeleri için geçen Temmuz ayında Suriye'ye gelen hem Cloude Conder hem de Mr. Tyrwhitt'e devletin mühendislerinin eşlik etmeleri istenmekteydi. Bu talebin sebebi, halkın onları hoş karşılamaması, yabancıları kendilerine bir hasım ve düşman olarak kabul eden mutaassıp halkın onlara kötü muamelede bulunmasıydı. İstenilen bu yardımcı olma ve koruma hizmetinin sağlanmasını zaruri kılan ferman ise 12 Aralık 1872'de çıkmıştır.²³⁰

Filistin'in kadaastro işlerinin ilerlemesiyle birlikte, kadaastro heyeti, merkezi devletin egemenliğinden uzak dağlık ve engebeli bölgelere girmeye başlamış; Warren 1875 yılının başlarında Fon İcra Kurulu'nu heyet için tehlike oluşturacak şeyler için tedbir alınmasının gerekliliği konusunda uyarılmış, fon da ekip üyelerinin sayısını bir ve ya daha fazla kişi arttırmayı tartışmıştır. Temmuz 1875'de kadaastro ekibi Safed²³¹ şehri civarındaki Yukarı Celil bölgesinde ölçüm yapmaya başlamış ve vergi koymak

---

²³⁰ İHR.257/15378. 11.L.1289

²³¹ Safed, Filistin'deki tarihi şehirlerden biridir. Lübnan sınırına 29 km. uzaklıkta Yukarı Celil'de yer almaktadır. Deniz seviyesinden yaklaşık 900 metre yüksekliğiyle ülkenin en yüksek şehirlerinden biri kabul edilir. Kudüs'ün kuzeyine 134 km uzaklıkta yer alır, güney doğusunda yer alan Taberiya Gölü ve Bisan Çayırılığına, batıda Cermuk Dağı'na nazırdır. Arkeologlara göre Kenaniler bu şehrin kurucularıdır. Yahudilikteki dini metinlerde adı geçmekte ve Romalı tarihçiler de bu şehirden bahsetmektedirler. 16. yy.'dan itibaren, Yahudilerin İberyaya yarımadasından kovulmaları ve Endülüs'ün düşmesiyle birlikte, bir grup Sefardim Yahudisi burada yaşamıştır. Bu da bu şehrin o dönemde Yahudilerin dört kutsal kentinden biri olmasını sağlamıştır. Bu bölge Osmanlı Dönemi'nde Dımaşk Eyaleti'ne bağlı Safed sancak merkezi idi. İngiliz Mandası sürecinde de Safed Kazası'na bağlı bir merkezdi. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı, 1984, C3. S.32-37.

amacıyla arazinin ölçülerinin alındığı zannına kapılan halk tarafından ekibe saldırıda bulunulmuştur. Bu esnada ülke Kolera ve Malarya vebalarının yayılmasının sıkıntısını çekmekte ve sıtma, bölge halkı arasında daha da çok yayılmaktaydı.²³²

Safed Hadisesi; o bölgedeki yerel liderlerden izin almadan el-Be'ne²³³ köyündeki kadastro işini bitirdikten sonra ekibin Safed beldesi yakınlarındaki zeytin tarlalarının birine çadırlarını kurmaları esnasında 10 Temmuz 1875 günü öğleden sonra gerçekleşmiştir. Olay Şeyh Ali Ağa el-Allan denilen bölgedeki yerel liderlerden birini öfkelenmiştir ve bölgedeki yerel Hristiyanlardan, Kaptan Conder'in yardımcılarında biri olan Habib adındaki kişiye saldırmıştır. Conder'in yardımcısını kurtarmak için müdahalede bulunmasından sonra olay çok geçmeden bir kavga ve çatışmaya dönüşmüş; halkla ve kadastro ekibi birbirlerine taş atmaya başlamışlardır. Şeyh Ali Ağa el-Allan'ı tutuklayıp Osmanlı Yetkililere teslim etme niyetiyle ellerini ve ayaklarını bağlamakla kadastro ekibi çok büyük bir hata yapmıştır. Bu durum, halkına ve kavmine yardım etmeleri için durmadan bağırarak liderlerini, şeyhlerini kurtarmak için, civar köylerden 300 Arapın kadastro ekibine saldırılarına sebep olmuştur. Beş İngiliz, on yardımcı ve yerel işçilerden oluşan kadastro ekibinin geri çekilip kaçmaktan başka yapacak bir şeyleri kalmamış; Kaptan Conder ise sıtma hastalığına yakalanmış olduğu için uzun mesafe koşmaya güç yetirememiş, birçok yara bere ve başına bir sopa darbesi almıştır.

Her iki tarafın da yanlarında bulunması ve kullanabileceklerini hissettirmelerine rağmen kavgada ateşli silahları kullanmaktan kaçınmaları sebebiyle hadise herhangi birinin ölümüne sebep olmamıştır. Üç kez silah ateşlenmiş fakat kimseye isabet etmemiştir. Fakat bu olay hem yabancılar hem de yerellerden oluşan kadastro ekibinin tüm üyelerinin değişik yaralanmalara maruz kalmalarına sebep

---

²³² Conder ve kadastro ekibinin birçok üyesine ek olarak, o dönemde Beyrut'taki İngiliz Başkonsolosu olan Mr. George Jackson Eldridge de sıtma hastalığına yakalanmıştı.

²³³ Akka'nın doğusunda 22 km. uzaklıkta Kuzey Filistin'de yer alan bir köydür. Akka-Safed caddesine bir km. uzaktadır. Deniz seviyesinden 300 m. yüksekliktedir. Kadim Kenan köylerinden biri olduğu kabul edilir. El-Be'ne Aramice bir kelime olup koyun ağılı anlamına gelmektedir. 1948 yılındaki İsrail işgaline rağmen bu köy hala bir Arap köyü olma özelliğini günümüze kadar korumuştur.

olmuştur. Bunların en önemlileri de hem Kaptan Conder'in hem de Kitchener'in yaralanmasıdır. Ekip, ülkeden ayrılmadan önce birkaç gün Kermil Manastırı'nda heyetteki subaylardan biri²³⁴ tarafından tedavi edilip iyileştirilmiştir.

Olayın haberi hemen Londra'ya ulaşmış Kaptan Conder Fon İcra Komisyonuna gerçekleşen saldırı hakkında detaylı bir rapor sunmuştur. Aynı şekilde Kitchener de hem Beyrut'taki İngiliz Baş Konsolosluğu hem de Harp Ofisi'ne bir rapor göndermiştir. Bunun yanında Fonun Filistin'deki vekili ve Kudüs'teki Londra Yahudi Derneği'nin vekili olan Doktor Chaplin de Conder ve Kitchener'in raporlarına destek mahiyetinde mektuplar yazmıştır. Tüm bunların sonucu olarak kadastro ekibinin Filistin'deki faaliyetleri askıya alınmış ve geri Londra'ya gönderilmişlerdir. Londra'daki Dış İlişkiler Ofisi olayın Osmanlı yetkililerle görüşülmesi işini üstlenmiştir.

Osmanlı yetkilileri olayın tahkikatını doğrudan kendileri üstlenmiş; Londra'daki Dış İlişkiler Ofisi'nin baskıları karşısında saldırıyı gerçekleştiren grubu tutuklamıştır. 11 Eylül'den 28 Eylül 1875'e kadar devam edecek olan Akka'da tutukluların yargılanması için bir mahkeme kurulmuş bu mahkemede Kudüs İngiliz Konsolosu Noel Temple Moore, Türk Polis Yetkilisi Rüşdi Bey ve çoğu zaman da Conder ve Kitchener hazır bulunmuşlardır. Tutuklulardan sekizi için iki ay, altısı için üç ay, ikisi için 12 ay ayrıca Şeyh Ali Ağa el-Allan için 9 ay, Kaptan Conder'e saldıran hizmetçisi için de iki yıl hapis hükmü çıkmıştır. Bunun yanında, kazı ekibi ve ekipmanlarının uğradığı zararların tazminatı olarak Safed halkının tamamına 112 sterlin tutarında cezaya hükmedilmiştir. Özellikle bu durum 600 Sterlin tazminat isteyen fon yönetiminin hoşuna gitmemiş ve bu konuyla ilgili olarak İngiliz Dışişleri Sekreterliği'ne bir itiraz mektubu yazmıştır. Osmanlı yetkililerine yapılan baskı neticesinde verilen ceza yeniden düzenlenerek zararların tazminatı olarak 270 sterline yükseltilmiştir.²³⁵

---

²³⁴ Bu subay, tedavi konusunda bilgi ve deneyime sahip olan Armstrong'dur.

²³⁵ Safed Hadisesi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Claude Reignier Conder, R.E, Tent Work in Paletsine, Richard Bentley & Son, Londra, 1879, V2, s. 190-203.

Bu hadise keşif heyetinin finanse edilmesi işine devam etmeye güç yetiremeyen Filistin Keşif Fonu'nu kurtarmıştır. Fon, bir taraftan da Clarmont'un Kudüs'te gerçekleştirdiği kazı ve keşifleri de finanse etmesi sebebiyle ciddi bir mali krizle karşı karşıyaydı. Buna ek olarak bir takım başka faaliyetlerin yayın ve basım masraflarını da karşılama sözü vermişti. Bu sebeple fon yeniden mali rahatlığına kavuşana kadar bir yılı aşkın bir süre için kadastro ekibinin faaliyetleri askıya alınmıştır. Ayrıca bu olay, fonun ve mukaddes topraklarda gerçekleştirdiği faaliyetlerinin itibar ve popülaritesini özelde fon destekçileri genelde de İngiliz halkı nezdinde artırmıştır. Yine bu durum hemen bu olayı takip eden süreçte fonun aldığı bağışların miktarının artmasını sağlayan şeydir.

2.4.7. Haritaların Çizimine Başlanması:

1875 yılında kadastro ekibinin İngiltere'ye dönmesinden sonra Harp Ofisi'nin Filistin'de ölçümü biten yerlere ait haritaları süratle çizmesine duyulan ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaç Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak vermesi ihtimalinin artmasıyla hasıl olmuştur. Öyle ki bu savaşta Osmanlı-Arap vilayetleri özellikle de karadan Akdeniz sahillerine oradan da Süveyş Kanalı'na geçmeyi mümkün kılabilen Ürdün Vadisi bölgesi Rus ordusunun tehdidi altına girecekti. Böylece de İngilizlerin doğudaki en önemli sömürgesi olan Hindistan'a giden deniz yolları tehdit edilmiş olacaktı. Öte yandan fon, Filistin'deki faaliyetlerini tamamlayabilmesi için bir kadastro heyeti göndermesine engel olan mali krizlerin sıkıntısını yaşamaktaydı.

Tüm bu şartlar karşısında fon, Filistin'deki kadastro faaliyetini en az bir yıl askıya alıp git gide daha fazla ihtiyaç duyulan haritaların çizimine odaklanma kararı almıştır. Harp Ofisi, Kensington Müzesi'nde fon adına birkaç oda kiralamış; Şubat 1876'dan beri hastalığı sebebiyle hizmetlerinden faydalanılamayan Kaptan Conder'in yerine Kaptan Kitchener'in denetiminde haritaların çizimi için gerekli olan ekipman ve teçhizat ile bu odaları donatmıştır. Kitchener; üç yıllık sürede Kaptan Conder'in ölçümünü yapıp bilgilerini topladığı haritaların çizimini üstlenen ekibe başkanlık etmiştir. Kitchener'in bu haritaların baş müellifi olarak isminin geçmesine yönelik ortaya koyduğu ısrarcı tavır karşısında, Conder, emeklerinin Kitchener tarafından

çalındığı hissine kapılmış ve uzun yıllardır onları birbirine bağlayan arkadaşlık ilişkileri bu sebeple sona ermiştir.

1876 yılı içinde bu ekipman ve teçhizat Kensington Müzesi'nden alınıp Edward Kraliyet salonuna nakledilmiş ve Harp ofisi adına haritaların çiziminin tamamlanması için Kitchener ve ekibinin uygulaması, Kaptan Anderson'un denetim ve yönlendirmesi ve yine Harp Ofisi ve Topografya Dairesi'nin günlük takibi altında bunlar müsadere edilmiştir.

1876 yılının başlarında fon tarafından bir yayın komisyonu kurulmuş ve bu komisyon iki harita çıkarılmasına karar vermiştir. Bunlardan biri taş baskıyla ve her bir mile bir inç oranıyla ayrıntı verecek şekilde büyük olacak diğeri ise bakır üzerine işlenecek ve her üç mile bir inç şeklinde daha az ayrıntılı olacaktı. Ayrıca komisyon, büyük ve ayrıntılı haritanın 26 parçaya ayrılmasıyla oluşacak daha küçük ama daha fazla sayıda haritanın yayınlanmasını da önermiştir.²³⁶

2.4.8. Batı Filistin Kadastro Faaliyetlerinin Tamamlanması (1877):

Kasım 1876'nın başlarında Conder, Temmuz 1875'ten beri sekteye uğrayan Batı Filistin'in kuzeyindeki kadastro faaliyetlerinin tekrar başlaması noktasında ısrar etmekteydi ve kadastro ekibinin kutsal topraklara acilen hareket etmesi önerisinde bulundu. Bu öneri hem Anderson hem de Fon İcra Komisyonu'nun tüm üyeleri tarafından kabul gördü ne var ki gerekli finansmanın sağlanmasında sorun vardı. Aralık ayında Kraliyet askeri Mühendisliği, Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkması ihtimalinin artması sebebiyle gittikçe daha çok ihtiyaç duyulan faaliyetlerin yani el-Celil'deki kadastro faaliyetlerinin tamamlanması için biri Filistin'e; diğeri de haritaların hazırlanıp çizim işlerinin tamamlanması için Londra'ya gidecek iki mühendis görevlendirilmesi gerektiğine karar vermiştir. Bu sebeple Orta ve Kuzey Filistin'in tamamını teşkil eden 6000 mil karelik asıl alanın 1300 mil karesinin tarama işini tamamlamak üzere kadastro ekibinin başkanlığını yapması için Kitchener

---

²³⁶ Moscrop, s. 113-114.

gönderilmiştir.²³⁷ Ayrıca daha önceden toplanan ve yine Batı Filistin’de kalan yerlerin ölçümü esnasında Kitchener’den alacağı bilgiler ve tespitler ışığında haritaların çiziminin tamamlanıp yayına hazırlanması işi için de Kaptan Conder’in ataması yapılmıştır.

Mart 1877’nin başlarında Kitchener Filistin’e yerleşmiş, el-Celil bölgesinde faaliyete başlayıp Taberiya Gölü’nün ölçülerini ve boyutlarını tespit etmişti ve işler yolunda gitmekteydi. Kitchener fondan Kasım 1877’de, fonun maruz kaldığı mali kriz sebebiyle derhal faaliyetlerini sonlandırması, sahip olduğu her şeyi satıp mümkün olan en kısa vaktte Filistin’den ayrılmasının gerektiğini ifade eden bir mektup aldı ve sonrasında da Şubat 1878’de Londra’da haritaların çizimini tamamlaması için Conder’in yardımcısı olarak atandı.

Harp Ofisi, fonun maruz kaldığı mali krize uzak değildi. Haritaların çizilmesi ve bunlara sahip olma ihtiyacı karşısında, Haziran 1877’de kullanım haklarına sahip olma, onları fotoğraflama ve basımları esnasında belli sayıda nüshalarını alma şartıyla Batı Filistin bölgesinin haritalarının çizimine yardımcı olmak için 200 sterlin tutarındaki finansmana itimat edilmesine onay verdi. Ayrıca askeri zaruretlerin gerekli kılması durumunda bu haritaların basımını erteleme hakkına sahip olmayı da şart koştu. Fon ise daha sonra üzerinde ittifak edilecek olan bir meblağ ile bu fona tazmin edilecekti.

Kitchener ise Eylül 1878’e kadar fon adına çalışmaya devam etmiş bu tarihte Harp Ofisi tarafından görevlendirilmesine son verilmiştir. Fon tarafından da üstün gayretleri dolayısıyla kendisine bir takdir ve teşekkür mektubu gönderilmiştir. Sonrasında Kraliyet Askeri Mühendisliğinin görevlendirmesiyle, İngiltere’nin Kıbrıs’ı Osmanlı Devleti’nin elinden almasından sonra buradaki kadastro faaliyetlerini yönetmek üzere Kıbrıs’a gitmiştir.²³⁸

---

²³⁷ Filistin’in güney kısmı ve Nakib Çölü olarak bilinen yerin kadastro, 1913-1914 Birinci Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde tamamlanmıştır.

²³⁸ İngiltere, Kıbrıs’ı Temmuz 1878’de Osmanlı Devleti ve İngiltere arasındaki bir anlaşma gereğince istila etmiştir. Bu anlaşmanın gereğince; egemenlik hakkının Osmanlı devletinde kalması, İngiltere’nin

2.4.9. Batı Filistin'in Kadastrounun Sonuçları:

1879 yılının başlarında, Batı Filistin'in kadastrou tamamlanmış, Harp Ofisi'nin tam bir yıl süren geciktirmesinden sonra haritalar yayınlanmıştır. Büyük harita, kuzeyde ed-Dan'dan²³⁹ güneyde Bir es-Seb'ine , doğuda Ürdün Nehri'nden batıda Akdeniz'e kadar 6000 mil karelik bir alanı içine almıştır. Harita içinde 9000 Arapça isim bulundurmaktadır. Ayrıca bu harita alan olarak 26 kareye bölünmüştür. Bu haritalar üzerinde şehirler, beldeler, köyler, tarihi eserler, su kaynakları, binalar, mezarlar, mağaralar, sarnıçlar, kuyular, pınarlar, kaya içine oyulmuş şarap mahzenleri, tepeler, incir zeytin üzüm ve hurma gibi ziraat türleri, meşe ağacı gibi bu bölgedeki doğal bitkiler belirtilmiş; yolların kenarlarına dikilmiş Eski Roma döneminden kalma taşlara, tarihi eserlere ve tarihi yapıların yüksekliklerine işaret edilmiştir. Ayrıca Taberiya Gölü ve Ölü Deniz'in inç hesabıyla ölçümleri yapıp harita üzerinde kaydedilmiştir.

Böylece İngiltere, Filistin'i yanına getirmiş oldu. Artık bir öğrencinin veya araştırmacının araştırması esnasında zorlu yollarda ve engebeli tepelerde hiç zorlanmadan ve sıkıntı çekmeden dolaşması; yine aynı şekilde herhangi bir tehlike ve tehdit hissetmeden, tehlikeli kanallara dalması ve Malarya hastalığının kol gezdiği ovalarından geçip gitmesi mümkün hale gelmiştir.

Bu kadastro faaliyetinin sonucu sadece haritaların çizilmesi olmamıştır, bu haritaların yanında aşağıdaki üç bölümden oluşan, verilen emekleri anlatan ve yol gösterici özellikte bir kitap da yayınlanmıştır.²⁴⁰

---

belli bir miktar para ödemesi, Kıbrıs'ın cizye vermeye devam etmesi ve Rus saldırısı karşısında İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yardım etmesi şartıyla Kıbrıs'ın idaresi İngilizlere geçmiştir.

²³⁹ Ed-Dan Nehri: Büyük Ürdün nehrini oluşturan kollardan biridir. Eş-Şeyh Dağı'nın eteklerinden doğup batıya doğru Suriye'deki Baniyas köyünden oradan da Tell Kadi'deki Esbau'l-Celil bölgesinden geçip önce el-Baniyas sonra da el-Hasbani nehirleriyle birleşir. Bu üç nehir, Ürdün Nehri'nin başlangıcını oluşturmaktadır. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Baskı,1984, C.I, s.166.

²⁴⁰ Claude Reigner Conder ve H.H.Kitchener, The Survey of Western Paletsine: memoirs of the topography, orography, hydrography and archaeology, Londra, Committee of the Paletsine Exploration Fund, vol 1, vol 2, vol 3. 1881

Birinci Bölüm: Filistin'deki her bir yerleşim bölgesi için, topografyası, şehirleri, yeryüzü şekilleri, köyleri, başlıca yapıları, ziraat faaliyetleri ve mümkün olduğu kadarıyla da halkı ve eski tarihine dair tanımlamalar içermektedir.

İkinci Bölüm: Bu bölümde elde edilen birçok arkeolojik tespitlerden bahsedilmiş ve bunlar açıklanmıştır. Aynı şekilde haritalarda işaret edilen tüm tarihi kalıntılardan bahsedilip bunların inşasında kullanılan yapı malzemeleri ve mimari özelliklere dair ayrıntılı açıklamalarda bulunulmuş; Haçlılara ait kilise ve kaleler, Bizans'a ait manastırlar, antik kilise ve mezarlar da betimlenmiştir. Bunlara ek olarak tarihi binaların karakteristik yapısı ve inşa edildiği tarihi döneme göre sınıflandırılması da yapılmıştır.

Üçüncü Bölüm: Halkın gelenekleri, adetleri ve kökenlerine dair bilgiler vermektedir. Ayrıca bu bölümde Filistin'in genel jeolojik yapısı hakkında bilgiler verilmiş ve Ürdün Vadisi'nin oluşumuyla bağıntılı mülahazalarda bulunulmuştur.

Ayrıca ölçüm faaliyetlerini açıklayan bu kitap, Arapça, İngilizce bazen de İbranice olmak üzere kavramlar, yer isimleri ve bunların Kitab-ı Mukaddes'te geçen karşılaştırması için bir indeks içermektedir.²⁴¹

Batı Filistin'in Kadastrounun çıkarılması, sonraki onlarca yıllık süreçte Filistin'deki sömürgeciliğe ait her türlü plan ve proje için gerekli olan bilgiyi sağlamıştır.

2.5. Charles Clermont-Ganneau, 1873-1874 Yılları Arasında Kudüs'te Yaptığı Araştırmalar ve Arkeolojik Kazı Çalışmaları:

Meşhur bir Fransız müsteşrik(oryantalist) ve arkeoloji araştırmacısıdır. 1846 yılında Paris'te doğmuştur. Babası belli bir şöhret kazanmış bir heykeltıraştır. Doğu Medeniyetleri Dilleri Ulusal Enstitüsü'nde eğitim görmüş; Fransız Diplomat

---

²⁴¹ Bkz. Claude Reignier Conder VI, s. 16-19.

Grubu'nda tercüman ve Fransız Konsolosluğu'nda müsteşar olarak 1865 yılında göreve başlamış ve bu görevi 1872 yılına kadar devam etmiştir. Kudüs şehri ve buradaki tarihi eserler hakkındaki bilgisinin ve deneyiminin çoğunu bu süreçte kazanmıştır. Öyle ki birçok eski yazıtın inceleme ve tercümesini yapmış ve gayri resmi şekilde Kudüs'te bir takım keşif ve arkeolojik araştırmalar yapmıştır. Bu da onun, tarihi kazı alanına giriş yapmasına sebep olmuş; 1871 de Tevrat'ta adı geçen, Kudüs yakınlarındaki Ebu Şuşe Köyü²⁴² mevkiinde bulunan "Gezer"²⁴³ şehrini bulmayı başarmıştır.

Sonraki dönemde İstanbul'daki Fransa Sefareti'nde tercüman olarak çalışmıştır. Tarihi arkeolojik yazıtları inceleme ve okuma konusundaki büyük ilgisi sebebiyle 1873-1874 yılları arasında Kudüs'teki arkeolojik keşifler için düzenlenen bir kampanyayı gerçekleştirmek üzere Filistin Keşif Fonu tarafından görevlendirilmiştir. Bu durum Fransa ve İngiltere Dışişleri Bakanlıkları arasındaki anlaşmayla gerçekleşmiştir. Daha sonra ise Suriye ve Kızıldeniz'deki farklı bölgelerde Fransa Hükûmeti yararına faaliyet gösteren bazı arkeoloji heyetlerine başkanlık yapmış, devletinin güvenini kazanmış ve 1875 yılında şövalye unvanını almıştır. 1880-1882 yılları arasında Yafa'da Fransız Konsolosunun yardımcısı olarak görev yapmak üzere tekrar Filistin'e dönmüştür.

---

²⁴² Ebu Şuşe: er-Ramle kazasında, 8 km güneydoğusunda yer alan Filistin'e ait bir Arap köyüdür. Kudüs Dağları ve Sahil Düzlüğü arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunması sebebiyle tarihi açıdan önem kazanmıştır. Köy, stratejik öneme sahip olan Tell Câzir üzerinde kurulmuştur. Tarihi eserler, köyün çevresinde ve ortasında bulunmaktaydı. Yüzölçümü 9425 dönümdür, nüfusu ise 1945 yılında 870 kişiye ulaşmıştır. 1948 yılında Siyonist çeteler tarafından buranın halkı kovulmuş ve köy yıkılmış; sonraki dönemde ise arazisi üzerinde birçok Yahudi yerleşkesi inşa edilmiştir. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Baskı, 1984, C.I, s.47.

²⁴³ Tell Câzir, diğer adıyla Tell Ceyzer: Terkedilmiş Ebu Şuşe köyüne yakın bir yerde bulunan tarihi ve arkeolojik bir tepedir. Tarihi Antik Bronz Çağı'na kadar uzanır. Bu tepenin ismi milattan önce iki binli yıllarda hem Mısır hem de Irak'taki birçok arkeolojik yazıtta geçmektedir. Bazı arkeologlar ise onun tarihi önemini milattan önce dört bin yılına yani bakır devrine kadar götürmektedirler. Buranın tarihi önemi Roma Dönemi'ne kadar devam etmiştir. Bu bölge birçok arkeoloğun dikkatini çekmiştir. Bunların başında da Clermont vardır ve 1871 yılında tarihî Tel Câzir şehri ile bu bölge arasındaki bağlantıya işaret etmiştir. Macelester, 1902 yılında Filistin Keşif Fonu adına bu bölgede arkeolojik kazı yapmış, bu kazı faaliyetleri 1964'e kadar ve sonrasındaki yıllarda da devam etmiştir. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı, 1984, C2. S.36.

Sonrasında, tam yetkili bir devlet tercümanı olarak çalışmak üzere Paris'e döndü. 1886 yılında birinci dereceden konsolos olarak ataması yapıldı. 1880'den beri muhabir olarak çalıştığı, Arkeolojik Yazıtlar ve Edebiyat Akademisi'ne 1889 yılında üye seçildi. 1896'da başkonsolosluğa terfi edildi ve 1906'da da Fransa Hükümetinde yetkili bir bakan oldu.

Eski doğu dilleri ve metinleri konusundaki deneyim ve bilgisi birçok sahte el yazması ve tarihi eseri ortaya çıkarmasını sağlamıştır. Bu da onun şahsiyeti hakkında birçok tartışmanın alevlenmesine; dünyadaki müzelerin ve tarihi eser tüccarlarının düşmanlıklarını kazanmasına ve birçok sıkıntıya maruz kalmasına sebep olmuştur. Birçok araştırması ve Fransızca olarak yayımlanmış birçok kitabı bulunmaktadır. Filistin Keşif Fonu da onun "Archaeological Researches in Palestine During The Years 1873-1874" adlı meşhur kitabını yayımlamıştır. Bu kitabın ikinci cildi birinci cildinden önce, 1896 yılında çıkmış;²⁴⁴ birinci cildi ise bundan üç yıl sonra 1899'da yayınlanmıştır.²⁴⁵ Clermont birinci ciltte Kudüs ve çevresindeki arkeolojik keşif ve araştırmalarını belgelendirmekte, ikinci ciltte ise Filistin'in diğer bölgelerindeki keşif gezileri üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu iki cildi birbirinden ayrı iki müstakil kitap olarak değerlendirmek de mümkündür ki bu da okuyucunun zihninde, ikinci cildin birinci ciltten üç yıl önce çıkmasıyla ilgili kafa karışıklığını gidermiş olur. Ayrıca Filistin ve Kudüs'te gerçekleştirdiği faaliyetlerle bu kitabı yazması arasında geçen 25 yıldan fazla olan sürecin uzunluğu da dikkat çekmektedir. Bu durum kazı çalışmaları yaptığı esnada derlediği ve resmettiği birçok değerlendirme ve çizimin kaybolmasına; bu uzun sürecin Clermont'a faaliyetlerinin sonuçları hakkında daha fazla düşünme, inceleme ve derinleşme fırsatı vermesine rağmen birçok önemli bilginin bu kitapta yer almamasına sebep olmuştur.²⁴⁶

2.5.1. Filistin Keşif Fonu ile Yaptığı Anlaşma:

---

²⁴⁴ Charles Clermont- Ganneau, **Archaeological Researches in Palestine During The Years 1873-1874**, c. II, Londra, Filistin Keşif Fonu Komitesi, 1896.

²⁴⁵ Charles Clermont- Ganneau, **Archaeological Researches in Palestine During The Years 1873-1874**, c. I, Londra, Filistin Keşif Fonu Komitesi, 1899.

²⁴⁶ Clermont-Ganneau, c. I, s. 3.

1871 yılında Batı Filistin kadastro heyetini kurmasıyla birlikte fon, kendisinin birçok üye ve destekçisinin önünde ilan ettiği hedefinden uzaklaşmakta olduğunu gördü. Bu hedef, Kitab-ı Mukaddes dönemindeki Filistin'in yeniden keşfedilmesi şeklindeydi. Fona destek verenler, Kitab-ı Mukaddes'i ve onda bahsi geçen olayları anlamaya verdikleri öneme karşılık Filistin'in haritalarının çizimiyle çok da ilgili değillerdi. Hâlbuki bu durum 1870 yılının başlarına kadar Captain Warren'ın ortaya koyduğu gayretlerin ve gerçekleştirdiği arkeolojik kazıların devamını gerekli kılan şeydi. Onlar Clermont'u deneyimini, uzmanlığını ve 1871 yılından beri bazı araştırmalarda kendileriyle olan işbirliğini bildikleri için seçmişlerdi.²⁴⁷ Bu konuda onların, Clermont'un kendilerinin hesabına çalışmakta olduğu Fransa Dışişleri Bakanlığıyla anlaşmaları gerekmektedir ve bu da 1872 yılında İngiliz Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla gerçekleşmiştir.²⁴⁸

Fon, aynı anda iki keşif heyetini finanse etmesi sebebiyle şiddetli bir mali krizin sıkıntısını yaşamaktaydı. Bu sebeple Clermont'un Kudüs'e gidişi, Fonun gelirlerinin arttığı vakit olan Kasım 1873'e kadar gecikmiştir. Fon Clermont'a masraflar ve harcamalarını karşılaması için aylık 200 Fransız frankı; buna ek olarak da ressam ve mimar olan Fransız yardımcısı M. Lecomte Du Nouy'a aylık olarak 100 frank ödeme yapmaktaydı.²⁴⁹ Yardımcısı, tarihi eserlerin resimlerini yapıyor, onların nüshalarını ve örneklerini hazırlıyor ayrıca Clermont'un faaliyetleri esnasında ziyaret edip keşifte bulunduğu arkeolojik alanların çizim ve planlarını yapıyordu. Clermont bu açıklayıcı çizimleri daha önce adı geçen kitabında kullanmıştır. Clermont kendisine yapılan bu ödemenin, faaliyetlerini arzu ettiği tarzda gerçekleştirmesi için yeterli olduğunu kabul etmektedir.²⁵⁰

Getirdiği mali yükün Filistin Keşif Fonu için yüksek olmasına rağmen Clermont, kendisinden önce fonla birlikte çalışan kimselerin tersine fona ve onun

---

²⁴⁷ Moscrop, s. 103.

²⁴⁸ Clermont-Ganneau, c. I, s.3.

²⁴⁹ Moscrop, s. 100.

²⁵⁰ Clermont-Ganneau, c. I, s. 4.

diktelerine karşı tam anlamıyla bağımsızlığını korumayı başarmıştır. Zira o bir Fransız vatandaşı ve Fransa Dışişleri Bakanlığı'nda görevli bir memurdu ve tam anlamıyla Fransızların ajandasına ve arzularına göre iş yapmaktaydı. Bunun yanında bir tarihi eser uzmanı ve tüccarıydı. Öyle ki birçok tarihi eser alıp satmıştı. Captain Wilson aracılığı ile Fon İcra Kurulu ile sürekli irtibat halinde olmasına rağmen fonun izni olmaksızın ve onların görüşünü almadan Avrupa'daki birçok dergide arkeolojik faaliyet ve keşiflerine dair bazı makaleler yayımlamıştır. Onun bakış açıları ve ortaya koyduğu keşifler çoğu zaman fonun eğilim ve hedeflerine ters düşmüştür. Zira o mezhep konusunda Katolik'ti. Fonun Clermont'la anlaşma yapmasının temel hedefi, Filistin'deki arkeolojik araştırmaların devamını isteyen bazı fon üyelerinin memnun etmektir.²⁵¹

2.5.2. Ruhsatlar:

Kudüs'teki tarihi eserlerle ilgili tarama ve kazı çalışması yapmak için Osmanlı yetkililerden gerekli ruhsatları alma sorumluluğu fona aitti. Osmanlı arşiv belgeleri, Kudüs'teki Fransız Konsolosu'nun tercümanına Kudüs-ü Şerif ve Filistin'in diğer bölgelerinde tarihi eser araştırması yapabilmesi iznini veren gerekli ruhsatları almak için 13 Ekim 1873 tarihinde İngiliz Sefaretinin Lord Granwil adına Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na talepte bulunduğunu göstermektedir.²⁵²

Osmanlı yetkilileri bu ruhsat talebini kabul etmemiştir. Çünkü birden fazla yerde tarihi eser arama ve kazı faaliyetinde bulunmak için tek seferde ruhsat verilmemekteydi. Yetkililer sefaretten Clermont'un arama faaliyetinde bulunmak istediği yerin tam olarak belirlenmesini, bu yere ait haritaların eklenmesini ve gerekli olan teminatların ödenmesini talep ettiler ve kazı çalışmalarında Osmanlı yerel yetkililerine dayatma yapılmamasını şart koştular.²⁵³

---

²⁵¹ Moscrop, s. 105.

²⁵² Bkz. HR.TO (Hariciye Nezareti Tercüme Odası) 248/17, 13.10.1873.

²⁵³ MF.MKT 51/188, 2.z.e.1294.

Fon daha sonra İngiliz Sefareti'nin sunduğu açıklama aracılığıyla, Clermont'un kazısının Doğu ve Batı Filistin Kadastro Heyeti'ne izin veren ruhsatın içine dâhil edilmesi için uğraştı. Ne var ki yetkililer bunu da reddederek haritaların ve diğer belgelerin eklendiği ayrı bir ruhsat talebinde bulunmalarını gerektiren önceki şartları yenilediler.²⁵⁴

Bu durum Clermont'un, Kudüs ve Filistin'de, konsoloslukta tercüman olarak görev yaparken yerel yetkililerle kurduğu iyi ilişkilerden faydalanarak tam bir yıl Osmanlı yetkililerden herhangi bir ruhsat almadan çalışma yapmasına sebep olmuştur. Ayrıca başta Dr. Chaplin olmak üzere fonla birlikte faaliyet gerçekleştiren ve Kudüs'te ikamet eden bazı Avrupalıların yardımından da istifade etmiştir. Clermont faaliyetlerini gerçekleştirmek için gerekli olan fermanı alamadığı için üzülmemiş ve pişman olmamıştır. Onun bakış açısına göre bu ruhsat, onun kazılarını belli bir bölgeye hasredek ve onun hareketlerini kısıtlayacak ve onu sürekli yerel yetkililerin kontrolü altında tutacaktı. Hâlbuki o Kudüs'teki en hassas bölgelerde bile herhangi bir ruhsat olmaksızın kazı yapabilmiş, Kubbetu's-Sahra'nın girişinden itibaren Mescid-i Aksa'da birden fazla yerde toprak analizi yapmayı başarmıştır.²⁵⁵

2.5.3. Kudüs'te Yaptığı Kazı ve Araştırmaların En Önemli Sonuçları:

Filistin Keşif Fonu'yla yaptığı anlaşmayı yerine getirmek için Clermont'un Filistin'de kaldığı süre bir yıl on günü bulmuştur. Bu süreçte Kudüs surlarının çevresinde ve bizzat Belde-i Kadime'nin içinde birçok kazı yapmayı başarmıştır. Onun yaptığı bu kazı ve araştırmalar şu şekilde özetlenebilir:

2.5.3.1. Mescid-i Aksa'da (Harem-i Şerif'te) Yaptığı Arkeolojik Keşifleri²⁵⁶:

Clermont, Kudüs şehrinin içinde herhangi bir yerde kazı yapmasına müsaade edecek herhangi bir ruhsat ve resmi izne sahip değildi. O halde nasıl oldu da Mescid-

---

²⁵⁴ MF.MKT 32/58, 29.Ş.1292.

²⁵⁵ Clermont-Ganneau, c. I, s. 4-5.

²⁵⁶ Warren and Conder, s. 307-317.

i Aksa gibi hassas ve önemli bir yerde kazı yapabildi?! Onun şansına o dönem, mescidin farklı yerlerindeki geniş çaplı restorasyon faaliyetlerine sahne olmaktadır. O derece ki bu durum, Osmanlı Devleti'nin bu restorasyonların denetimi için Kudret Bey adında İstanbul'dan özel bir müdür göndermesini gerekli kılmıştı. Clermont da bu kazılarla ilgili tespitlerini kaydetmek için hassas bir şekilde sürekli kazıları takip etmiştir. Zira onunla görevliler arasında iyi ilişkiler vardı ve bu da ona kesintisiz olarak Mescid'e girmesi ve bu kazıları takip etmesi imkânı vermişti. Bu kazıların en önemlileri şunlardır:

2.5.3.1.1. Kubbetu's-Sahra'da Yapılan Kazı Çalışması:

Clermont Kubbetu's-Sahra'ya yaptığı peş peşe ziyaretler esnasında, görevlilerin Kubbetu's-Sahra'nın alt tarafında bulunan mağara kapısının önündeki zeminde ve yine içeride, kubbenin doğu kapısına²⁵⁷ yakın bir başka yerde daha bazı mermer levhaları kaldırdıklarını fark etti. Kubbenin zemininde Kubbeyi ziyaretini takip eden Cumartesi günü gerçekleşecek bir kazı çalışması olduğunu öğrendi. Ne var ki o tarihte mescide gitmesi gecikti ve derinliği sadece 30 cm.'yi bulan bu kazının sona erdiğini ve kazının kapatıldığını gördü. Görevliler ikinci kez fakat doğu kapısıyla Sahratu'l-Muşarrafе'yi kuşatan yuvarlak revak arasında başka bir yerde kazı yapılmasına onay verdiler. Bu kazının derinliği bu kez 90 cm.'yi bulmuştu. Fakat görevliler daha derine inilmesine onay vermediler çünkü bu durum yetkili mercilerden alınacak bir resmi izne ihtiyaç duymaktaydı ve böylesine bir yer için bu izni almak da imkânsızdı. (Bu kazı için) şu tespitlerde bulunmuştur:

1. Daha önceden de tahmin edildiği gibi bu derinlikte kaya kütlesi bulunmamaktadır. Yani kaya kütlesi, aşağıya doğru Sahratu'l Muşarrafе'nin doğu tarafına gitmekteydi.

---

²⁵⁷ Nebi Davud kapısı olarak da bilinir ve Kubbetu's-Silsile'nin karşısında yer alır.

2. Kazıya başlandıktan 30 cm. sonra taş ve mermer parçalarıyla karışmış gri renkli topraktan oluşan bir tabakayla karşılaşmıştır.

3. Bu tabakadan sonra, kalınlığı 7 cm. olan, granit taşıyla karıştırılmış kül ve kömürden oluşan eski arap çimentosundan meydana gelmiş sert ve sıkı bir tabaka gelmektedir. Bu tabaka da Mescidin zeminindeki temeli oluşturmuştur.

4. Çimento tabakasından sonra Belde-i Kadime ve civarındaki arazinin doğal toprak yapısını teşkil eden kırmızı renkli toprak ortaya çıkmıştır.

Clermont, kubbenin yapı unsurlarını inceledi, farklı hatlarla yazılmış Kuran ayet ve surelerine ek olarak farklı İslami dönemlerde kubbe için yapılan tadilat ve restorasyon faaliyetlerini belgeleyen ve Kubbetu's-Sahra'nın iç duvarlarını kaplayan mermer levha ve süslemeleri de belgelendirdi. Ayrıca orta çağa ve miladi on ikinci asra ait olan bazı süsleme unsurlarının varlığına da işaret etti.²⁵⁸

2.5.3.1.2. Harem-i Şerif'in Doğu Duvarına Yakın Yerde Yapılan Kazılar:

Clermont, imar müdürü Kudret Bey'in, Haremi Şerif'in içinde Babu'z-zehebi'nin (Babu'r-rahme) güneyinde 160 m. mesafede haremın doğu duvarına yakın yerde yaptığı başka bir kazıyı da vasfetmektedir. Şöyle ki surun yukarıdan on ikinci taş dizisindeki taşlardan birinde, üzerinde "burası, içinde Haremi Şerif'in zarureti için saklanmış taş bulunan yerdir" yazan sülüs hattı ile yazılmış bir nakış buldu. Bu nakıştaki Arapça metnin rekâket ve zayıflığı, bu yazının Osmanlı'ya ve miladi on altıncı asırda Kanuni Sultan Süleyman tarafından gerçekleştirilen Kudüs surlarının yeniden imar ve restorasyonu dönemine ait olduğuna işaret etmekteydi. Bu yazı, müdür ve görevlilerin çok ilgisini çekmiştir. Clermont bu gömülü taşı bulmak için kazı yapılması konusunda imar müdürü Kudret Bey'i cesaretlendirdi. O da ona kazı için gerekli malzemeleri ve ahşap payandaları temin etti. Clermont taş tabakanın var

---

²⁵⁸ Clermont, kubbenin içinde, haçlılara ait yapı unsurlarını ve süslemelerin varlığını göstermeye çalışmıştır. Ne var ki çoğunlukla bunlar, 1187 yılında Kudüs kurtarıldıktan sonra Salahattin Eyyubi'nin kubbe için yaptığı restorasyon dönemine aitti.

olduğunu tahmin ettiği on iki metrelik derinliğe ulaşmak istiyordu. Ne var ki, kazı on metre derinliğe ulaştığında din adamlarının protestolarının ve toprak çökmesiyle işçilerin güvenliğinin tehlikeye girmesi ihtimalinin artması sebebiyle Kudret Beyi bir korku ve endişe sardı. Ayrıca Clermont'ın kazı bölgesinde bulunması da gerçekleştirilen bu kazı ve onun gerçek hedefleri hakkında şüphelerin artmasına sebep oluyordu. Sonuç olarak Kudret Bey de kazının durdurulmasını emretti.

Bu kazı önemli bir arkeolojik keşifle sonuçlanmadı. Çıkarılan toprak da içerisinde bolca seramik parçası, mermer kalıntısı ve bazı mozaik taşlarından oluşan bir moloz yığınının ibaretti. Clermont kazı alanına inmiş, surun doğu duvarını içeriden incelemiştir. Aşağıdan yukarıya çıkıldıkça en eskiden en yeniye doğru tarihi dönemlere göre surdaki katmanlar ve bunların farklılıkları gözükmekteydi. Clermont suru ve onun yapı unsurlarını incelerken orta çağa (haçlılar dönemine) işaret eden delillere rastlamadığını da belirtmektedir.

2.5.3.2. Belde-i Kadime'nin İçinde Yaptığı En Önemli Kazılar:

Clermont 'ın yanında resmi ruhsatların olmaması, Belde-i Kadime'nin içindeki açık alanlarda arkeolojik kazı yapmasına müsaade etmiyordu. Çünkü bu durum halkın ve resmî yetkililerin dikkatini çekmekteydi. Bu nedenle o da dostlarının kendisine müsaade ettiği bazı kapalı alanlarda kazılar yapmaya yönelmişti. Kudüs'te yaşayan, Belde-i Kadime'deki bazı manastır ve kiliselerin sahibi olan hristiyanlar ve misyoner gruplar, evlerinin ve kiliselerinin içinde kazı yapmasına daha kolay onay vermekteydiler. Şehrin surları içerisinde gerçekleştirdiği en önemli icraatlardan bazıları şunlardır:

2.5.3.2.1. Siyonist Rahibeler Manastırı Havuzunu ve Âlam Yolundaki Büyük Kaya Kütlesini Keşfi:

Clermont, Warren'la birlikte Âlam yolu üzerindeki Siyonist Rahibeler Manastırı'nın alt tarafında ve Mescid-i Aksa'nın kuzey duvarı hizasında kaya içine oyulmuş bir havuzu keşfettiğinden bahsetmektedir. Kenarları paralel olan bu havuz iki bölümden oluşmaktadır. Bir yarısı kaya içine oyulmuş, diğer yarı da üst tarafında çifte köprüden inşa edilmişti. Havuz, ortasındaki köprüler arasında bağlantıyı teşkil eden altı büyük kemerli duvar ile iki kısma ayrılmıştı ve üzerinde çifte köprü yer

almaktaydı. Clermont, bu havuzun baş tarafının kaya içine kazıldığına işaret etmektedir. Üst kısım ise şehirdeki yağmur ve sel sularını toplayacak bir sarnıç görevi görmesi için açık bırakılmıştı. Sonraki bir dönemde de suların buharlaşmasının önüne geçmek için üzerinde çifte köprünün bulunduğu orta duvar eklenmişti. Bu su sarnıcı kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanmakta, uzunluğu 53, genişliği 15, yüksekliği de 4-5 metreyi bulmaktaydı.²⁵⁹ Bu su havuzu geçmiş dönemde milattan önce birinci yy.'da Heredos tarafından inşa edilen Antonya Kalesi'nin bir parçasıydı ve bu kalenin su ihtiyacını karşılamıştı. Clermont burasının klasik kaynaklarda adı geçen Strouthion su havuzu olduğunu ve hatta bizzat İsrail göleti veya onun bir uzantısı olarak değerlendirilebileceğini kabul etmiştir. Ayrıca bu havuzun açık bir göletten, üzerine çifte köprü eklenerek kapalı bir su mahzenine dönüştürülmesinin İlya Kabutulina²⁶⁰ döneminde gerçekleştiği görüşünü benimsemiştir. Bu görüş bazı tarihi ve arkeolojik değerlendirmelere dayanmaktaydı. Zira köprünün üstünde Zafer Kemer (Ecco Homo Kemer) yer almaktadır ve bu kemer Romalıların aynı döneme denk gelen Barkuhba İsyanı'na²⁶¹ karşı elde ettikleri kesin zaferin anısına inşa edilmişti.²⁶²

Clermont, şehrin topografyasını incelerken, 42 m. uzunluğunda, Ecco Homo Kilisesi'nin batısında, şehrin üzerine kurulu olduğu dört tepeden biri olan Bizita tepesinin yamaçlarındaki Âlam yolu üzerinde bulunan Avusturya yerleşkesine (el-Husbis) kadar uzanan bir kaya kütesini de araştırmıştır. O bu kütleli araştırmayı işini kilise civarındaki ve Ortodoks Arap Hristiyanlara ait olan evlerin içinde yapmak zorunda kalmıştı. Bu kimseler, gerekli kazıları yapmaları,²⁶³ evlerinin içinde yer alan

---

²⁵⁹ Günümüzde bu su havuzunun bir parçası Siyonist Rahibeler Manastırı'nın alt tarafında; diğer yarısı da Umeriyye Medresesi'nin aşağı kısmında 1996'da açılan tünelin içinde gözükmektedir.

²⁶⁰ İlya Kabutulina: m. 132-135 yılları arasında üç yıl devam eden Barkuhba İsyanı'nı bastırdıktan sonra Roma İmparatoru İlyus Hedriyanus (m. 78-138) tarafından şehrin yeniden inşası sonrasında Kudüs'e verilen isimdir. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölüm, Birinci Baskı, 1984, C3, S.511.

²⁶¹ Barkuhba İsyanı: Yahudiler tarafından Roma İmparatorluğuna karşı yapılan üçüncü başkaldırıdır. Bu isyan Yahudiler ve Romalılar arasındaki savaşların sonuncusudur, bu isyanda el-Heykel yıkılmış, isyan lideri Şimon Barkhuda ve birçok takipçisi öldürülmüştür.

²⁶² Warren and Conder, s. 295.

²⁶³ Captain Warren aynı bölgede 1869 yılında bir takım kazılar yapmış ve arkeolojik keşiflerde bulunmuştu.

bu kaya kütesinin ölçülerini alıp çizimini yapmaları için onu ve yardımcılarını hoş karşılamışlardı. Clermont nihai ölçüleri almak için yaptıkları son ziyaretten bir saat önce bu evlerden birinin yıkılması olayına işaret etmektedir. Şansları yaver gitmeseydi bu olay, gerçekleştirmekte oldukları araştırma faaliyetlerinin hepsinin sona ermesine ve belki de bu evlerin enkazı altında kalmalarına sebep olacaktı.²⁶⁴ Clermont bu kaya kütesinde bulunan oda ve oyukların kendiliğinden oluşmadığı ve insan ürünü oldukları sonucuna ulaştı. Bunlar şehrin erken tarihi dönemlerinde gömüt ve su sarnıcı olarak kullanılmıştı.²⁶⁵

2.5.3.2.2. Sultan Hamamının Zemininde Yaptığı Arkeolojik Kazılar:

Siyonist Rahibeler Manastırı ve Ecco Homo Kilisesi'nde kazı yapmakta olduğu aynı süreçte, büyük bölümünde Ermeni Katolik Piskoposluğu'nun mülkiyetini kullanarak, Âlam yolu ile Babu'l-amud yolunun kesiştiği yerdeki sultan hamamının zeminine yakın bir yerde kazı yapmak için kendisine yeni bir fırsat daha doğdu. Piskoposluğun rahibi hiç bir engel çıkarmadan hamamın zemininde kazı yapması için kendisine izin verdi. Clermont şehrin ikinci surunu keşfetmek hedefiyle hamamın zemininde farklı yerlerde üç tünel kazmış, bu kazıları önceki kazılarıyla birleştirmiştir. Bu tünellerde birkaç arkeolojik katmandan geçerek 8,5 ila 9,5 m. derinliklere inmiş, 2,5 m. derinlikte, beyaz bir zemin üzerinde siyah ve kırmızı taşlardan oluşan mozaikle sağlamlaştırılmış bir zemine rastlamıştır. Bunların daha sonra Cebel-i Zeytun'da bulunan mozaik zeminlere benzediğini görmüştür. Ayrıca farklı tarihi dönemlere ait bazı madeni paralar, çömlükler, bilezikler ve bina taşları da bulmuştur.²⁶⁶

2.5.3.2.3. Kıyamet Kilisesi'nin Yakınındaki Rus Arazisinde Yaptığı Arkeolojik Kazı:

---

²⁶⁴ Clermont bu evlerin yıkılma sebebinin evlerin eski olması ve o yıl yağın şiddetli yağmurlar olduğu görüşünü benimsemektedir.

²⁶⁵ Warren and Conder, s. 302-306, Ayrıca bkz. Clermont-Ganneau, c. I, s. 49-77.

²⁶⁶ Clermont-Ganneau, c. I, s. 78-84.

Görünen o ki faaliyetlerine yönelik yapılan bazı şikâyetler sebebiyle Âlam caddesinden ayrılmak zorunda kaldıktan sonra Clermont, çalışma takımını Hanu'z-zeyt caddesiyle Debbağın caddesinin kesiştiği köşedeki Kıyamet Kilisesi'nin doğusunda yer alan Rus arazisine taşıdı. Zira Rus Konsolosu ve Rus Ortodoks rahipler başkanı (erşmenderit), arama tarama faaliyetlerine başlaması için gerekli ruhsatları kendisine vermişlerdi. Bu durum, doğrudan veya dolaylı olarak yerel yetkililerin onun karşısına çıkardıkları engeller olmadan tam bir ay boyunca²⁶⁷ ona çalışma yapma imkânı vermişti. Clermont bu bölgede kazı yapmaya başlayan ilk kişi değildi, bir takım arkeolojik ve topografik hedeflerle bu bölgenin incelenmesine önem veren Charles Wilson bundan birkaç yıl önce burada faaliyet gerçekleştirmişti. Fakat farklı bazı sebeplerle bahsedilen bu bölgedeki kazı ve araştırmalarını tamamlamak için daha uzağa gitmemişti.

Clermont bu arazideki kazılarını, biri arazinin güneydoğu köşesindeki büyük kemerli kapının yanında diğeri de bu kapının kuzeyinde yaklaşık otuz metre uzaklıktaki büyük duvarın yanında bulunan başlıca iki alanda yoğunlaştırmıştır. Clermont'un bulunduğu tarihi eserlerin çoğu, Bizans ve Haçlı dönemlerine ait Hristiyan-dinî karaktere sahiptir. Bu da Kıyamet Kilisesi'ne yakın olan bu bölgenin yapısından kaynaklanmaktaydı. Clermont, bulunduğu taş, sütun ve taçların çoğunu bu arazide bırakmış; Rus Baş Psikopos da daha sonra arkeologların inceleme yapmaları için²⁶⁸ bunları arazinin bir köşesinde toplamıştır²⁶⁹.

2.5.3.3. Belde-i Kadime Surlarının Dışında Yaptığı Arkeolojik Kazılar:

Clermont, Kudüs şehri civarındaki mahalle ve köylerde de birçok kazı çalışması ve keşifler yapmıştır. Bunların en önemlileri, Cebelu'l-mukebber, Cebelu's-şemaah, Cebelu'z-zeytun, Beyt-câlâ, beyt-sahur, Sur-bahir, Şu'fât, el-Kubibeh, el-Malha, Bettir, Beyt-lahim, Imvâs, Ebu gûş, Sûbâ, Silvan beldesi arazisi ve özellikle

---

²⁶⁷ 28 Temmuz'dan 25 Ağustos 1885'e kadar olan süreç içerisinde.

²⁶⁸ Arkeologlar Schick, Guthe ve Messrs 1885 yılında bu eserleri incelemişlerdir.

²⁶⁹ Clermont-Ganneau, c. I, s. 85-100.

de Bi'r-i Eyyub, Deyru's-sunne ve diğler bölgelerde yapılan kazılardır. Bu kazı çalışmaları, ister doğal ister insan ürünü olsun, çoğunluğu eski çağlarda Kudüs halkının gömüt ve mezarlıkları olan mağara ve oyukların bulunduğu bölgelerde yoğunlaşmıştır. Bu kazıları başlıcaları şunlardır:

2.5.3.3.1. Kerm eş-Şeyh'ta²⁷⁰ Yaptığı Kazılar:

Clermont, Belde-i Kadime'nin kuzeydoğusunda kaya içine oyulmuş bir grup eski mezar keşfetmiştir. Bunlardan on iki mezarı açmayı başarmasına; sistemlerini, şekillerini ve bunların oluştuğu oyukların özelliklerini açıklamış olmasına rağmen bu mezarların ait olduğu dönemi tespit edememiştir. Clermont bu mezarların çoğunun daha önceden tarihi eser hırsızları tarafından açılıp incelendiğine işaret etmektedir. Hatta bu arazinin sahibinin, mezarların bazısının yan yana olduğunu ve içerisinde bol miktarda kemik, kırık çömlek, yumuşak taştan yapılmış sandıklar ve altın takılar bulduklarını söylediğini ve bunları kendisine göstereceği sözünü verdiğini de zikretmektedir. Clermont, burada kazı yapmanın zorluğu sebebiyle, Kerm eş-Şeyh kabristanındaki keşiflerini tamamlayamamıştır. Çünkü bu arazi çamurlu ve bazı mezarların içi de suyla doluydu. Görünen o ki buraya yaptığı ziyaret kış mevsimine denk gelmişti. Fakat sonrasında tekrar buraya dönmek üzere, arkadaşı Mr. M. Lecomte ile birlikte bu mezarların çizimini ve yine bölge ve bu bölgenin Belde-i Kadime'ye göre konumuyla ilgili haritaların detaylı çizimini yapmış ve mezarların bu arazideki konumlarını ayrıntılı olarak belirlemiştir. Bu mezarlara tekrar gelinmesinin, önceden açılıp yağmalanmamış mezarların temizlenip keşfedilmelerinin ve hangi döneme ait olduklarının tespiti için üzerlerine kazınan işlemlerin incelenmesinin önemine vurgu yapmaktadır.

---

²⁷⁰ Belde-i Kadime'nin kuzeydoğu köşesinde yer alan arazi parçasıdır. Yüzölçümü 32 dönümü bulmaktadır. Bu bölgenin sahibi olan ve on yedinci asrın sonlarında Kudüs'ün müftüsü olan Şeyh Muhammed el-Halili'ye nispeten bu isim verilmiştir. Bu arazinin üzerine Belde-i Kadime'nin surları dışında kendisine yazlık olarak bir kasır inşa etmiştir. Bu bina günümüze kadar daha sonra inşa edilen müzenin batısında mevcudiyetini korumuştur. Manda hükümeti bu yeri 1930 yılında istimlak ederek burada 1938 yılında açılan Filistin Tarihi Eserler Müzesi'ni kurmuştur. 1948-1967 yılları arasındaki Ürdün Hâkimiyeti zamanında Kudüs Müzesi olarak bilinen bu müze günümüzde Rokfiller Müzesi olarak bilinmektedir.

Clermont için bu kabristanın önemi, burasının şehrin kuzeydoğu surunun sınırında yer almakta olmasında gizlidir. Bu iki yeri sadece şehri savunmak için kazılmış hendek birbirinden ayırmaktadır. Bu kabristanın hangi döneme ait olduğunun belirlenmesiyle, şehrin o dönemdeki kuzey yönden sınırlarının belirlenmesi de mümkün olacaktı. Ayrıca bazılarına göre Makam-ı Hadr'ın (Nebi İlya) burada bulunduğu dair halktaki yaygın inanışa da işaret etmektedir.²⁷¹

2.5.3.3.2. Yâsûl Vadisi'ndeki Arkeolojik Keşifleri:

İçerisinde yüzlerce insanın gömülü olduğunu varsaydığı kaya içine oyularak yapılmış birçok kabri keşfettiği, Yasul Vadisi'nde yaptığı kazı da onun en önemli kazılarından biridir. Bu kabristanın eski tarihlerde şehrin başlıca kabristanlarından biri olduğunu kabul etmiştir. (Clermont bu dönemi tam olarak belirleyememiştir) Bu kabirlerin içinde Yunanca ve İbranice²⁷² bazı yazılar keşfetmiş ayrıca çok miktarda ölü kemikleri için sandukalar, ortamda dağınık halde bulunan bazı taş ve mozaik küpler, topraktan yapılmış bazı kandiller ve bunlara ek olarak taş tabutlar bulmuştur. Bir grup çiftçi bu bölgenin; 1873'de şikellere²⁷³ ait önemli keşfin yapıldığı yer olduğunu belirtmişlerdir. Bu şikeller Avrupalı tarihi eser avcılarına satılmış hatta o da bunlardan bir miktar ele geçirmeyi başarmıştır.

Clermont güneydeki Beyt-sahur vadisi gibi Yasul Vadisi'ne komşu vadilerde de bazı kazılar yapmıştır. Va'ru'l-Vatvât okarak bilinen bölgede, şehrin eski tarihi dönemlerinde gömüt olarak kullanılmış, gerek doğal gerekse kaya içine oyularak yapılmış çok miktarda mağara bulmuştur. Bunların girişlerini ve işlemelerini incelediğinde, daha önceden Fransız arkeolog Disulsi tarafından keşfedilen kral ve

---

²⁷¹ Warren and Conder, s. 297-301, Ayrıca bkz. Clermont-Ganneau, c. I, s. 248-253.

²⁷² İbranice ya da Ken'an Dili: Ken'aniler ve İsrailoğulları tarafından Ken'an Bölgesi'nde (Filistin) konuşulmakta olan dildir. Bu dil, Samii Diller olarak isimlendirilen büyük bir dil aile grubuna dâhildir. İbranice, kendi başına müstakil bir dil değildi, bir grup Ken'ani lehçeden oluşmaktaydı. Esas olarak İsrailoğulları kovulmadan önce Ken'an Bölgesi'nde neş'et etmişti.Bkz,El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı,1984, C4. S.48.

²⁷³ Şikel: Ticari faaliyetlerin kolaylaştırılması için Ken'aniler zamanında Ken'an Bölgesi'nde (Filistin) dolaşımda olan para birimidir. Daha sonra İsrailoğulları bu para birimini Arz-ı Mukaddes'te yaşadıkları dönemde de kullanmışlardır. Bu sebeple şikel ya da şâkil, Kadim Filistin'de Ken'anilerin asıl para birimi olmuştur.

sultan mezarlarına benzediklerini görmüş ve bunların aynı tarihi döneme ait oldukları görüşünü benimsemiştir.

Clermont, kazılarında, bu kabirleri bulma ve girişlerini bilme konusunda deneyimli ve bilgili olan, Silvan ahalisinden bir grup çiftçiyi istihdam etmiştir. Onların daha önceden buldukları ve farklı işlemeleri, nakışları barındıran ölü kemiği sandukalarını onlardan satın almıştır.²⁷⁴

2.5.3.3.3. Tantur-Fir'un'daki²⁷⁵ (Ebşalom Kabri) Arkeolojik Keşifleri:

Clermont, tarihçiler ve tevatür arkeologların Ebşalom²⁷⁶ kabri adını verdikleri Tantur-Fir'un'un incelemesini yapmıştır. İçindeki nakışları ve yapı tarzını incelediğinde burasının Yunan dönemine ait olduğunu belirtmiştir. Yani günümüzdeki mevcut tarihi yapının inşası, Ebşalom döneminden yüzlerce yıl sonra gerçekleştirilmiştir. Fakat o yapının içindeki kabrin milattan önce onuncu asra ait olduğuna inanan kimselerin önünde bu kapıyı açık bırakarak, yapının aşağısında kaya içine oyulmuş mağaranın bizzat bu yapıdan daha eski olduğuna da işaret etmiştir.²⁷⁷

2.5.3.3.4. Tell Üfel'deki (Tellu'd-Dahûr) Kazı Çalışmaları:

Clermont, Sahyun Dağı eteklerinde, içinde Yahuda krallarının mezarlarını bulmayı tahmin ettiği bölgedeki hesaplamaları kapsamında; Tell-Üfel yamaçlarında bulunan bir grup mağarayı da araştırmıştır. Silvan'daki büyük dut ağacının doğusunda 280 fit mesafede, eski göletin güney köşesinde yer alan mağaralardan birini keşfetmek üzere bir kazı yapmıştır. Bu mağaranın girişi dardı ve mağara insan eliyle genişletilmişti. Clermont, hastalığı sebebiyle durana kadar mağaranın girişinden içeriye doğru 15 metrelik keşif kazısına devam etmiş, buraya alelacele atıldığı görünen

---

²⁷⁴ Clermont-Ganneau, c. I, s. 420-448.

²⁷⁵ Tantur-Fir'un: Silvan Beldesi'nin doğu girişinde Belde-i Kadime'nin doğu yönündeki Kadrun Vadisi'nde yer alan tarihi yapıya halk tarafından verilen isimdir.

²⁷⁶ Ebşalom: Kral Davud'un oğlu, Kral Süleyman'ın öz olmayan kardeşidir. Klasik Yahudi kaynaklara ve Tevrat'a göre babası Kral Davud öldükten sonra hükmü ele alan Süleyman'a karşı isyan etmiştir.

²⁷⁷ Warren and Conder, s. 294-295.

büyük miktarda ve karışık halde kemikler bulmuştur. Ayrıca çok miktarda, binden fazla seramik parçası; bunlara ek olarak yine çok sayıda hepsi dairesel şekilde yapılmış boş taş kaplar ve yine taştan yapılmış ölçü aletleri bulmuştur. Clermont bunların hepsini çıkararak bu arkeolojik kalıntılardan belgelendirilmeyi hak edenleri fotoğraflayıp resimlerini çizmiştir. Bu kalıntı ve toprakların hepsinin, kasıtlı olarak toplandığı ve bu yere konulduğu şeklinde net bir sonuca ulaşmıştır. Belki de bu mağara kral mezarlarına giden bir yeraltı geçişine götürmekteydi. Şehrin topografyasına dair ek bilgiler elde etme adına bu mağaranın keşfedilmesinin ayrıca bir faydası da vardı.²⁷⁸

2.5.4. Kitab-ı Mukaddes'te Geçen İsimlerle Yerel Halkın Kullandığı İsimler Arasında Yaptığı Karşılaştırmalar:

Clermont, günümüzde yerel halk tarafından kullanılan isimlerle karşılaştırmalarını yaparak, Kitab-ı Mukaddes'te geçen isimlerin buldukları yerleri tespit etmeye çalışmıştır. İki lafız arasındaki benzerlik sebebiyle, Aynu Ummu'd-Durc'un karşısında, Silvan Köyü'nde bulunan Zuhulet Kayası ile Kitab-ı Mukaddes'in Sifru'l-Muluk bölümünde adı geçen Zuhilit Taşı (stone of zoheleth) arasında karşılaştırma yapmıştır.²⁷⁹ Bunun yanında Silvan'daki Yasul vadisiyle, Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen İtsel Vadisi'ni de karşılaştırmıştır.²⁸⁰ Fir'avn kelimesinin kralı simgelemesi ve yine Kadim Mısır'daki krallarla(firavunlarla) bu tarihi yerin bir ilgisinin bulunması imkânsız olduğu için; Silvan Beldesi'nin girişinde doğu yönünde yer alan Tantar-Fir'avn'ın, Kitab-ı Mukaddes'te geçen Kral Vadisi ya da Kral Bağları olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.²⁸¹ Clermont'ın bu karşılaştırmalarda kabul ettiği şeylerin doğruluğunu ya da yanlışlığını bir tarafa bırakırsak; Kitab-ı Mukaddes (Tevrat) Dönemi ile günümüz arasında geçen üç bin yılı aşkın bu zaman farkı sebebiyle bunların kesin şekilde doğrulanması çok zordur.

---

²⁷⁸ Warren and Conder, s. 301-302, ayrıca bkz. Clermont-Ganneau c. I, s. 291-295.

²⁷⁹ Col. Sir Charles Warren and Capt. Claude Conder, **The Survey of Western Palestine**. Jerusalem, Londra, Filistin Keşif Fonu Komitesi, 1884, s. 293-294.

²⁸⁰ Clermont-Ganneau, c. I, s. 420.

²⁸¹ Warren and Conder, s. 294.

2.5.5. Haçlılara Ait Yapı (Tarzının) Ayırt Edici Özellikleri:

Clermont, her tarihi dönemdeki yapı tarzını, özelliklerini ve farklılıklarını inceleyerek, tarihi bina ve yapılara ait tarihi belirleme düşüncesine kitabının ayrı bir bölümünde değinmektedir. Daha eski dönemlere ait tarihi eserlerle kıyaslandığında nispeten daha yeni olan binaların çokça bulunması sebebiyle Filistin’de Haçlılar dönemine ait tarihi eserlerin incelenmesini bunun örneği olarak görmektedir. Öyle ki bu yapıları inşa edenler, çoğunlukla binanın taşları üzerine kendilerine delalet eden ya da onların isimlerine işaret eden bazı Latince işaret ve harfler bırakmışlardır. Clermont, araştırıp keşfettiği bu harf, remiz ve şekillere; buna ek olarak taşların kesimi ve şekillendirilmesinde kullanılmış aletlerin şekillerine ait uzunca bir tablo sunmaktadır. Bunlar taşlar üzerine farklı açılarla eğim verilmiş çizgiler olarak işlenmiştir ve bu taşlar ister sütun ister kemer isterse sıradan inşaat taşı olsunlar hepsinin üzerinde bunları açık şekilde görmek mümkündür. Clermont, bu dönemde inşaat için kullanılan balçığı, bundan yapılan malzemeleri ve özelliklerini de incelemiştir. Clermont, eğer bu özellikler iyice ve ayrıntılı olarak incelenirse, Filistin’de Haçlılara ait binaların yapısını belirleyebileceğimize ve bunları Bizans, Arap ve İslami dönemlerdekilere ayırt edebileceğimize inanmaktadır.²⁸²

2.5.6. Kudüs’teki Birçok Arkeolojik ve Tarihi Yapının Vasfedilmesi:

Clermont’un sarf ettiği gayretler, gerçekleştirdiği arkeolojik kazılarla sınırlı kalmamış; camiler, kiliseler, zaviyeler, çarşılar, surlar, kapılar, medreseler, hamamlar, tekkeler, sebiller gibi Kudüs’teki birçok tarihi yapıyı inceleyip vasfetmiş ve buralarda bulunan arkeolojik yazı ve nakışları da tetkik etmiştir. Özellikle de 88 yıl süren Kudüs’teki Haçlılar Dönemi’ne ait tarihi binalara ve mimari unsurlara ayrı bir önem atfetmiştir. Bunun sebebi, Haçlıların Katolik olmaları ve Avrupa’daki Fransa’ya yakın bölgelerden gelmiş olmaları olabilir.

---

²⁸² Warren and Conder, s. 296-297. Ayrıca bkz. Clermont-Ganneau, c. I, s. 1-38.

2.5.7. Kudüs'teki Vesikalara, Kütüphanelere ve Şeri Mahkeme Sicillerine Verdiği Önem:

Clermont, Kudüs kütüphanelerinde bulunan belge ve el yazmalarının önemine işaret eden araştırmacıların ilklerinden kabul edilir. O bu kütüphanelerden, Daru's-Şeyh el-Bediri, Daru's-Şeyh Ebu's-Suud, Daru's-Şeyh Es'ad Feşfeş, Daru's-Şeyh el-Halidi ve iki bin ila üç bin arasında değişen el yazması kitap bulunduran Daru Muhammed Ali Efendi el-Huseyni'yi zikretmektedir. Bol miktarda el yazmasına sahip olan Rabah Efendi el-Huseyni Kütüphanesine muttali olma fırsatını elde ettiğini ve özel bir fihrist içinde yazılmış olan bu kitaplardaki bazı başlıkları tercüme ettiğini dile getirmektedir.

Ayrıca Kudüs'teki şer'i mahkeme sicillerine de işaret etmektedir. Şeyh Ebu's-Suud ona, mahkemede (Silsile kapısı yanındaki Tenkiziyye Medresesi) bulunan sicillerin yaklaşık üç yüz senelik (Osmanlı Dönemi) olduğunu haber vermiştir. Diğer taraftan daha eski dönemlere (Memlûkluler Dönemi) ait siciller ise el-Kal'a binasına (Babu'l-Halil'in yanındaki Kudüs Kalesi) nakledilmiştir. Clermont, bu önemli siciller için gerekli incelemelerin yapılmasının zaruret ve önemini vurgulamaktadır.²⁸³

2.5.8. Kudüs'teki Yerel Yetkililer, Yabancı Heyetler ve Yerel Halkla Olan İlişkileri:

Clermont'un Arapça bilmesi, Kudüs'te ikamet etmesi, Filistin Keşif Fonuyla anlaşmadan önce yedi yıl süreyle Fransız Konsoloslugu'nda tercüman olarak çalışmasının; şehirdeki ayanlar, üst düzey memurlar ve yabancı heyetlerle kurmayı başardığı birçok ikili ilişki sayesinde işlerinin kolaylaşmasında büyük rolü vardır. Kendisi bu kişilerin Kudüs'teki Fransız Konsoloslugu'yla irtibata geçmelerini sağlayan kişiydi. Şehrin ayanlarının çoğu Fransa'yı gelişmiş ve büyük bir devlet olarak değerlendiriyor, orayı ziyaret etmek, çocuklarını orada okutmak ve bu tür şeyleri kolaylaştırıp mümkün kılacak olan konsolosluk tercümanı ile iyi ilişkiler kurmak

---

²⁸³ Clermont-Ganneau, c. I, s. 236-237.

istiyorlardı ve özellikle o dönemde şehirde Fransızca konuşan birini bulmak çok nadiren rastlanan bir durumdu. Konsolosluk tercümanı ile kötü ilişki kurmak, bizzat konsolosla olan ilişkilere yansıyor. İşte bu durum, şehirdeki birçok üst düzey memurun onunla iyi ilişkiler kurmasına sebep olmuş bu da şehirde arkeolojik kazı ve ya keşif yapmak için gerekli olan ruhsatlara sahip olmadan faaliyetlerini gerçekleştirmesini kolaylaştırmıştır.

Clermont'ın tarihi eser ticareti yapması, yerel halkın evlerine girip orada araştırma yapmalarına izin vermeleri için onlara bahşış vermeye hazır olması; onun halk tarafından sevilen biri olmasını sağlamış; böylece Babu'l-Esbat ve Babu'l-Amud yakınlarında Babu Hutta bölgesindeki evlerden çoğuna ve Silvan'daki evlerden birine girmeyi başarmıştır.²⁸⁴ Ayrıca 1874'de Babu's-Silsile karşısındaki Tenkiziyye Medresesi'nin (el-Mahkeme) su giderlerinin içinin restorasyonlarını yapan ustalardan bazı tarihi eserler satın almıştır. Onlardan, biri heykel başı diğeri Tanrıça Vinus'a benzeyen bir kadına ait olmak üzere iki küçük heykelcik almıştır. Bu da bu heykelin, İlya Kabutulina²⁸⁵ şehrinin Tanrıçası Vinus'a ait bir numune olma ihtimali konusunda zihninde soru işaretlerinin belirmesine sebep olmuştur. Ayrıca Nakşibendi Zaviyesinin Kayyımı olan eş-Şeyh el-Uzbeki'nin yardımına da işaret etmektedir. Bu kişi, Âlam yolundaki Ecco Homo Kilisesi'nin karşısında bu zaviyenin içinde bulunan en-Nasr kemeri üzerindeki sıvanın kaldırılması konusunda ona izin vermiştir.²⁸⁶ Ne var ki Clermont, tüm bunlara rağmen Hristiyanların yardımları ve evlerine girmenin kolaylığına kıyasla, Müslümanların evlerine girmesi ve onların kendisine yardım etmelerinin zorluğundan da bahsetmektedir.²⁸⁷

2.5.9. Tarihi Eser Sahtekârlığı ve Musa Şapira'nın Hikâyesi:

Bir Fransız Katolik olan Clermont'un Filistin Keşif Fonunun finansmanı ile İngilizlerin tarihi eser araştırma kampanyasının başında bulunmasının alevlendirdiği

---

²⁸⁴ Clermont-Ganneau, c. I, s. 230-231, s. 306.

²⁸⁵ Clermont-Ganneau, c. I, s. 228-229.

²⁸⁶ Age. s. 76-77.

²⁸⁷ Age. s. 230.

rekabet ortamında; özellikle de fonun ve Batı Filistin Kadastro heyetine başkanlık eden Claude Conder başta olmak üzere fon araştırmacılarının direktiflerine aykırı olan ve tartışma yaratan keşifleriyle birlikte, Musa Şapira'nın hikâyesinin önemi ortaya çıkmaktadır.

Moses Wilhiam Shapera, Protestanlık mezhebine geçmiş, Prusyalı (Almanyalı) bir Şemmase (dini bir rütbedir) ile evlenerek, Kudüs'teki Mesih Kilisesi'ndeki Prusya Anglikan Derneği'nin bir üyesi olmuş, Polonyalı bir Yahudi'dir. 1856 yılında Filistin'e yerleşmiş; 1861'de o süreçte Filistin'e akın etmeye başlayan yabancı turist ve ziyaretçilerin, memleketlerine dönmeden önce tarihi eser ve hediyeler satın alma arzularından faydalanmak için Kudüs'te Hristiyan mahallesinde bir tarihi eser dükkânı açmıştır. Bu durum onu, tarihi eserleri taklit edip müşterileri için sahte kopyalar satmaya sevk etmiştir. el-Haceru'l-Muabi (Kral Mişya yazıtı²⁸⁸) ve onu elde etme konusunda Almanlar, Fransızlar ve İngilizler arasında ortaya çıkan ve Clermont'un da açıktan rol oynadığı rekabet; aralarında Şapira'nın da bulunduğu tarihi eser tüccarlarının iştahını kabarttı. Şapira Kudüs'te büyük oranda tavsiye edilen tarihi eser tüccarlarındandı. Zira o kendilerine tarihi eserler temin ettiği için İngiliz ve Alman müzeleriyle irtibat halindeydi. Çiftçiler, bedeviler ve tarihi eser avcuları tarafından bulunan arkeolojik eserleri, değer biçilmeleri ve Avrupa'daki müzelere nakledilmeleri için kendisine getiren tarihi eser tüccarları ve komisyoncularıyla yoğun ilişkiler içindeydi. Şapira, 1872 yılında, el-Haceru'l-Muabi'nin bulunduğu aynı yerde bulunan, üzerinde önemli arkeolojik nakışlar ihtiva eden çok sayıda seramik kaba sahip olduğunu ilan etti. Bunları elde etmek için müzeler arasında bir rekabet başladı. Conder, önemlerine binaen bu tarihi eserlerin satın alınması gerektiğine dair, Filistin

---

²⁸⁸ Mişya yazılıtaşı ya da Mişya Taşı ya da Hacer-i Muab: Milattan önce dokuzuncu asırda Orta Ürdün'de ortaya çıkan Muabi Memleketi'nin kralı olan Mişya tarafından yazılmış tarihi bir yazıttır. Milattan önce 850 yılında İsrailoğullarına karşı elde ettiği başarısını ölümsüzleştirmek üzere yazılmıştır. Şam diyarında bulunmuş olan tarihi yazıtların en eskilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bazalt taş üzerine nakşedilmiş 34 satırdan oluşmakta; yüksekliği 124 genişliği ise 71 cm.'yi bulmaktadır. Üst tarafı kavislidir. 1868 yılında bir Alman rahip tarafından Muabilerin başkenti olan Ziban'da keşfedilmiştir ve günümüzde Paris'teki Loure Müzesi'nde yer almaktadır. Eserin tıpkıbasımları, Erbed-Yermük Üniversitesi'ndeki Ürdün Tarihi Eserler Müzesi'nde ve Kal'atu'l-Kerk Müzesi'nde bulunmaktadır. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı, 1984, C4. S.59.

Keşif Fonu'na çağrıda bulundu. Öte yandan Clermont, bu arkeolojik eserlerin gerçek mi yoksa sahte mi olduklarına dair şüphe içinde idi. Clermont güçlü ilişkileri sayesinde Şapira'ya bunları satan meşhur tarihi eser komisyoncusu Selim el-Kari (el-Huri) için bu eserlerin sahtesini yapan seramik ustasına ulaşmayı başardı. Bu durum Şapira'nın sahte eserlerin çoğunu Berlin'deki Alman müzesine, bazısını da Filistin Keşif Fonu'na satmasından sonra gün yüzüne çıktı. Bu sahtekârlığın ortaya çıkması, Şapira'nın ve onun yaptığı işin itibarını yok etmiş, onun satışa sunduğu her şeyden şüphe duyulmasına sebep olmuş bu durum da onu 1884 yılında intihara sevk etmiştir.

Bu olay geçimlerini bu ticaretten sağlayan tarihi eser tüccarları ve komisyoncularının, bizzat kendisi tarihi eser satın alan, çalan ve bunları Filistin'den dışarıya çıkararak Clermont'a karşı düşmanlıklarının artmasına ve onun Filistin'den kovulması için Osmanlı yetkilileri nezdinde faaliyette bulunmalarına neden olmuştur.

2.5.10. Clermont'un Filistin'den Kovulması ve Fondaki İşinin Sona Ermesi:

Clermont, vefatından önce Tirwayt Derek ve tarihi eser anlaşmalarında komisyonculuk yapan Ermeni Seraphim Murad ile kurduğu irtibat sayesinde, Câzâr'da (Ebu Şuşe Köyü) önemli bir arkeolojik yazıtın bulunduğunu öğrendi. 1874 yılında bu taş yerinden çıkarıp Fransa'ya götürmeye karar verdi. Ne var ki bu taşın çalınıp ülke dışına çıkarılması Osmanlı kanunlarına aykırıydı. Bu nedenle bu taş levhayı Filistin'deki banka sahiplerinden biri olan Peter Berghiem'in yanında gizledi. 1874'ün başlarında, Şapira olayından beri Clermont'a muarız hale gelmiş olan Seraphim Murad aracılığıyla Osmanlı yetkilileri bu durumu öğrendiler. 1874'ün sonlarında Osmanlı Devleti, Fransız mümessilleri aracılığıyla Clermont'ın derhal Filistin'i terk etmesini istedi. Bu durum onu Kasım 1874'de fondaki görevine son verip Kudüs'ten ayrılmaya mecbur kılmıştır²⁸⁹.

---

²⁸⁹ Moscrop, s. 104-107.

3. Üçüncü Bölüm

İkinci Aşama: 1889-1909 Yılları Arasında Arkeolojik Tepelerde (Höyüklerde) Yapılan Kazılar

Bu süreç içerisinde Osmanlı yetkilileri; bu tarihi eser araştırmacılarının topraklarında gerçekleştirdikleri arkeolojik kazıları, bu kazıların bölge tarihi için önemini, bulunan tarihi eserlerin değerini ve bu kazıların devletin doğrudan kontrolü altına alınmasının zorunlu olduğunu çok daha iyi anlayıp kavrar hale gelmişlerdir. Osmanlı Arşivleri, hiçbir resmi izin alınmaksızın birçok vilayette yayılmış olan bu arkeolojik kazıların tehlikeli hale gelmesi, özellikle Suriye, Lübnan ve Kudüs Mutasarrıflığında tarihi eser ticaretinin ve bunların kaçırılıp Avrupa müzeleriyle koleksiyonculara satılmasının yaygınlaştığı konusunda bazı yerel yetkililerin, merkezi

idareyi uyardıkları birçok belge içermektedir²⁹⁰. Bu nedenle miladi 1874, hicri 1291 yılında ilk nüshası²⁹¹ dört bölüm altında toplanan 36 madde, bir mukaddime ve bir de sonuç kısmı içeren, Osmanlı Tarihi Eserler Kanunu çıkmıştır. Bu kanun tarihi eserlerin tarifini, arama yapma şartlarını, devletin ve araştırmacıların haklarını, bu şartlara uymamanın cezasını ve devletten resmi izin almadan tarihi eser arama ve ticaretini yapmanın cezasını belirlemekteydi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinde gerçekleştirilen kazıların tertibi ve denetimi işini üstlenen, Maarif Nezaretine bağlı Sultaniye Müzeler Müdürlüğü kurulmuştur.²⁹²

Araştırmacıların kazı için gerekli ruhsatı almaları daha zor hale gelmişti ve bu iznin çıkması da çoğu zaman bir yılı aşkın uzunca bir süreci içine almaktaydı. Yetkililer kazı alanlarının ayrıntılı bir şekilde belirlenmesini, çalışma yapılmak istenilen alanın haritasının da eklenmesini araştırmacılardan talep etmekteydiler. Toplam alanları 10 kilometrekareyi geçmesi durumunda ise aynı anda iki farklı alanda çalışma yapılmasını da yasaklamışlardır. Ayrıca Osmanlı yetkilileri Kudüs şehri içinde yapılan kazılar için çok sert ve zor kurallar belirlemişler, şehir surlarının yakınında ve ya bu surların içinde ya da Harem-i Şerif sınırları dâhilinde kazı yapmayı yasaklamışlardır. Frederick Philis'in Mescid-i Aksa'nın güney suruna yakın yerde yaptığı kazı hakkında resmi soruşturma açmış ve bu olay sonrasında onun ruhsatını yenilememişlerdir. Bunun neticesi olarak araştırmacılar bu süreç içerisinde kazılarına başlamak için Kudüs surlarının uzağına, höyükler ve arkeolojik harabeler olarak bilinen yerlere yönelmişlerdir. Bu alanlar asırlar geçtikçe toprak altında kalıp doğal bir tepe görünümüne bürünen antik şehirlerden ibarettir. Bu kazılar sayesinde Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen ve artık tarih sahnesinden silinmiş şehirler hakkında araştırmalar yapılmıştır.

---

²⁹⁰ Örnek olarak bkz. BEO 21341/6000/12 10.R.1321.

²⁹¹ Osmanlı Tarihi Eserler Kanunu'nun birden fazla nüshası çıkmıştır. Çünkü belli zamanlarda bu kanun yenilenmekteydi.

²⁹² A.}DVN.MKL.12.5.1 20.S.1291

Batılı araştırmacılar artık bir gözetmen ve ya denetçi olmadan keşfettikleri tarihi eserleri ülkelerine gönderemiyorlardı. Araştırmacılar tarihi eserlerin alçıdan benzerlerini yapıyor ya da onu resmediyor ya da mümkünse bunları fotoğraflıyorlar ve gerçek tarihi eserlerin yerine ülkelerine bunları gönderiyorlardı. Böylece Osmanlı yetkilileri keşfedilen bu tarihi eserlerden payına düşeni muhafaza edebiliyordu.

Kudüs'ün de içinde yer aldığı farklı vilayetlerde²⁹³ müzeler kurulmuştur. Kudüs'teki müze, şehrin kuzeyinde es-Sahira Kapısı'nın yakınında İ'dadiye okullarından birinde ve Amerikalı Frederick Philis'in yardımıyla inşa edilmiştir.

Bu süreç içerisinde Kudüs Mutasarrıflığı'nda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, Mısır'daki arkeolojik kazıları esnasında Mısriyyat bilgini Flenders Petrie'nin geliştirdiği tarihi eser araştırma yöntemlerinden istifade ederek, daha bilimsel ve yöntemsel hale gelmişti. Petrie, Filistin'de tarihi eser araştırması yapmak için tam bir sezon boyunca faaliyet göstermiş ve buradaki eser araştırmalarında kendinden sonra yerine geçmesi için Frederick Philis'i eğitmiştir. Fakat bu durum arkeolojik kazı faaliyetleriyle ilgilenen kurum ve kuruluşların hoşuna gitmemiştir. Bu kurumların başında da Yahudilik ve Hristiyanlığa ait dini literatürle ki bunların en önemlisi olarak da Kitab-ı Mukaddes'le örtüşen arkeolojik sonuçlar elde etmeyi isteyen Filistin Keşif Fonu bulunmaktaydı.

Filistin Keşif Fonu bu süreçte İngiliz Kraliyet Askeri Mühendisliği'nden uzaklaşmıştır. İlk dönem araştırmacılar da olduğu gibi askeri bir karakter ve askeri bir geçmiş yerine, bu dönem araştırmacılar da sivil ve bilimsel karakter baskın olmuştur. Yine bu dönemde tarihi eser arama işi artık Filistin Keşif Fonu'nun tekelinde değildi. Başka bazı kuruluş ve dernekler karşısında bir önceki aşamada sahip olduğu ayrıcalıkları kaybetmeye başlamıştı. Bu derneklerin en önemlisi, 1878 yılında kurulan Almanlara ait Filistin Keşif Derneği'dir. Bu aşamada özellikle Osmanlı-İngiliz

---

²⁹³ İzmir'de aynı zamanda bir müzekurulmuştur.

ilişkileri, Osmanlı Devleti'nin gittikçe artan şekilde Almanya'ya yakınlaşmasıyla birlikte büyük oranda değişmiş, bu ilişkileri şüphe ve endişe kaplamıştır.

Bu dönem Kudüs Mutasarrıflığı içerisinde bu süreçte yapılan dört arkeolojik kazı ve keşfi kapsayacaktır. Bunlar:

1. 1890 yılında Flinders Petrie'nin yaptığı kazılar.
2. 1891-1900 yılları arasında Frederick Jones Bliss'in yaptığı kazılar.
3. 1902-1909 yılları arasında Robert Alexander Stewart Macalister'in gerçekleştirdiği kazılar.
4. 1907-1909 yılları arasında Ernst Sellin'in yaptığı kazılar.

3.1. William Matthew Flinders Petrie 1890-Kudüs Kazı Çalışmaları:

Petrie, Filistin'deki arkeolojik kazı çalışmaları tarihinde, bir dönüm noktası kabul edilir. Tilâl (tepelere) ya da tarihi harabeler olarak bilinen bölgedeki arkeolojik

araştırmalar için bir temel oluşturmuştur. Bu harabeler, doğal tepelermiş gibi görünen fakat gerçekte, binlerce yıllık süreçte, yıkılmış ve kaybolup gitmiş Őehirlerdir; üzerlerini ağaç ve bitkilerin kapladığı, l Şehirler olarak bilinen, tepelere dönüşmüşlerdir. Ayrıca Petrie, arkeolojik katmanlar vasıtasıyla, bu dönemlerde kullanılan, çömlek, porselen ve diğer aletler gibi, arkeolojik bulguların özelliklerini temel alarak, bu farklı arkeolojik katmanların tarihine dair yeni bir kazı yöntemi geliştirmiştir. O, gücü yettiği kadar, Kitab-ı Mukaddes'teki verilerin ortaya koyduğu tarihten uzaklaşıp, daha mesleki ve bilimsel olan, gerçek arkeolojik kazılara yönelme çabası içinde olmuştur.

William Matthew Flinders Petrie, 1853 yılında keşif ve bilimle meşhur bir ailede dünyaya geldi. Dedesi (annesinin babası) Kaptan Matthew Petrie, Avustralya sahillerini keşfetmiştir. Babası bir elektrik mühendisidir; geometri ve kimya alanında meşhur bazı çalışmaları vardır. Plymouth Kardeřlięi²⁹⁴ ismiyle bilinen, kilisenin ve din adamlarının hiçbir otoritesini kabul etmeyen Protestan bir gruba ye, dindar bir ailede yetişmiştir. Eğitimini evde almış, hayatı boyunca ne bir okula ne de niversiteye gitmiştir. Altı dil bilmekteydi, bunların en meşhurları; İngilizce, Fransızca, Yunanca ve Latince'dir. Müthiş bir hafızaya sahipti. Hayatının erken döneminde, bilimsel konulara ilgi duymuş, babası sayesinde, İngiltere Müzesi ve Londra niversitesi ile irtibat halinde olmuştur. Tam bir bireysellikle, ölüm (kadastro) ve arkeolojiye olan ilgisi gün geçtikçe artmış; kendine ait alet ve teçhizatın büyük bir kısmını bizzat kendisi imal edip geliştirmiştir. 1874 yılında İngiltere'nin kuzeyinde bulunan taş devrine ait bir grup tarihi eserin ve Stonehenge²⁹⁵ bölgesinin ölüm işlemini gerçekleştirip bu bölgeye ait plan ve haritaları oluşturmuş ve bunları 1877 yılında İngiltere Müzesi harita bölümüne teslim etmiştir. Bu durum, onun muasırı olan

---

²⁹⁴Plymouth Kardeşliği: Hristiyanlığa bağlı olduğunu iddia eden bir dini harekettir. Anglikan Kilisesi'nden ayrılıp, on dokuzuncu yüzyılda İrlanda-Dublin'de ortaya kmış ve İngiltere'de gelişmiştir. Kendilerine "Kardeşlik Kilisesi" adını vermişlerdir. Onların savundukları düşünceye göre, insanlardan herhangi biri değil, Rabb(Tanrı), kilisenin lideridir.

²⁹⁵ İngiltere'nin güney batısındaki Wiltshire eyaletindeki Salisbury vadisinde yer alan tarihi bölgedir. Tarihi, tarihten önceye dayanır. Dairesel toprak bir tepeyle kuşatılmış, aynı Şekilde dairesel büyük taş kütlelerden oluşmaktadır.

Flaxman Spurrell²⁹⁶ gibi bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. O dönemde, Arkeoloji bilimi, yeni ortaya çıkmış; Avrupa toplumundaki aristokrat ailelerin çocuklarının uğraştığı bir hobi olmaktan çıkıp akademik bilimsel araştırmaların konusu olmaya daha yeni başlamıştı. Bu dönemdeki arkeologların çoğu, profesyonel olmayan amatör kimselerdi. Petrie'nin resmi eğitimindeki eksikliği, onun bu yeni bilimsel alana kabul edilmesine engel olmadı.

Petrie, arkeolojik araştırmalarına, Mısır'ın doğusunda başladı. Zira eski Mısır tarihi bu amatör ve maceraperestlerin ilgi odağı durumundaydı. Petrie, Eski Mısır Tarihi'nin, maceraperestlik ve amatörlükten uzaklaşıp, profesyonellik ve bilimselliğe dönüşümüne tanıklık eden bu süreçte yaşadığı için şanslıydı. Onun Mısır'a olan ilgisi, piramitler hakkında bir kitap neşreden, aile dostlarından birinin bu konudaki ilgisinden kaynaklıydı. O, bu kitabı okumuş, merakı artmış ve bu durum, onun profesyonel anlamda bilimsel hayatına başlaması için 1879 yılında Mısır'a gitmesine sebep olmuştur. Takip eden elli yıllık süreçte de Eski Mısır tarihi konusunda dünyadaki ilk bilim adamı olmuştur. Öyle ki 1893 yılının girmesiyle birlikte Londra Üniversitesi, Eski Mısır Tarihi kürsüsünde ilk İngiliz Profesör unvanını almış, Mısır'daki araştırma ve çalışmalarına 1935 yılına kadar devam etmiştir. Mısır'daki arkeolojik keşiflerinin en meşhurunun, Mernebtah Anıtı olduğu kabul edilir. 1933 yılında eşiyle birlikte kalıcı olarak yerleşmek üzere Kudüs'e gitti ve orada İngiliz Arkeoloji Okulunu²⁹⁷ kurdu. Sonrasında da ileride Albright Arkeolojik Araştırmalar Enstitüsü olarak isimlendirilecek olan, Amerikan Şarkiyat Araştırmaları Okulu'na²⁹⁸ nakloldü.

---

²⁹⁶Flaxman Spurrell (1842-1915): Tarih öncesi dönemler konusunda uzmanlaşmış İngiliz arkeologlardan biridir. Jeoloji uzmanı ve aynı zamanda bir fotoğrafçıydı. Flinders Petrie'nin de yakın arkadaşıydı.

²⁹⁷ İngiliz Kudüs Arkeoloji Okulu. 1920 yılında Londra'da kurulmuş ve Filistin'deki keşif faaliyetlerinde önemli bir rol oynamıştır. Bu okulun bir şubesi, bugün Kudüs'te, şehrin güney bölümündeki eş-Şeyh Cerrah'ta yer almaktadır.

²⁹⁸Kudüs Şarkiyat Araştırmaları Amerikan Okulu. 1900 yılında kurulmuş ve 1919'dan itibaren kendi adıyla bilimsel bir dergi yayınlamaya; 1920 yılında da yıllık bir dergi çıkarmaya başlamıştır. 1970 yılında burada görev yapan müdürlerin en meşhuru olan William Foxwell Albright'e ithafen, (bu okula) "Albright Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü" adı verilmiştir.

Arkasında, kaleme aldığı 97 kitaptan oluşan büyük bir kültürel miras bırakarak, 1942 yılında Kudüs'te vefat etti ve Siyon Dağı'ndaki Protestan Mezarlığına defnedildi.²⁹⁹

Filistin Keşif Fonu'nun Petrie'yle olan irtibatı 1888 yılında başladı. Conder ve Wilson'ın direktifiyle, fonun sekreteri Mr. Walter Besant; Filistin'deki fonun yararına çalışma konusunda onun ne kadar istekli ve ilgili olduğunu öğrenmek için onunla irtibata geçti. Petrie'nin şöhreti ve tarihi eserlerle uğraşanların buldukları ortamlardaki namı almış yürümüştü. Yaptığı çalışma ve kazıların güvenilirliğinin; elde ettiği bağış ve desteklerin; Petrie'nin bu şöhreti sayesinde artacağını umarak, bu fon, onu, kendisi için çalışanların listesine katmak istiyordu. Tam da bu vakitte Petrie, yaz mevsiminde Mısır'daki çok yüksek sıcaklıkla kıyaslandığında Filistin'deki ılıman havadan istifade edebilmek ve 1889 yazında biten Mısır'da gerçekleştirdiği çalışmalar için yaptığı finansman anlaşmasının sona ermesiyle içinde bulunduğu boş vakit nedeniyle, kısa bir dönem, fonda çalışmak istiyordu. Bu vakti; Mısır'da gerçekleştirdiği kazılarla irtibatlı olabilecek bazı bilgi ve tarihi eserleri bulabileceği yerde yani Filistin'de kazı yaparak değerlendirme kararlılığı içindeydi. İşte bu sebeple, o sene, Filistin'de yapmayı istediği kazı çalışmaları konusunda kendisine katkıda bulunup destek olmasını fondan isteyerek fonla resmi yazışma gerçekleştirdi. Petrie, fonla olan ilişkilerinde temkinli davranıyordu. Kendinden öncekiler, Warren ve Conder'da olduğu gibi onların isteklerine ve direktiflerine boyun eğmek istemiyor; fonla beraber çalışırken, özgürlüğüne ve hür iradesine sahip olmayı istiyordu.³⁰⁰

3.1.1. Ruhsatlar:

Fon idaresi; herhangi bir yer sınırlaması olmaksızın, arkeolojik araştırmalarında kendilerine çalışma izni verecek bir ruhsat elde etmek için çaba harcamaya başladı. Ürdün nehrinin doğu ve batı yakasındaki farklı dört bölgede; ucu açık şekilde, bu bölgelere ait herhangi bir harita veya plan eklemeye gerek olmaksızın kendilerine kazı izni verecek genel bir izin belgesi istediler. 4 Haziran 1889'da

---

²⁹⁹Wikipedia, Flinders Petrie başlığı.

³⁰⁰Moscrop, s. 153-155

Osmanlı hükümeti, bu talebe ret cevabı verdi. Bu reddin sebebi; aynı anda dört farklı bölgede, çalışma yapmaya izin verecek bir ferman elde etmenin mümkün olmamasıydı. Ayrıca bu durum, Filistin Keşif Fonu'nun bir talebinin, Osmanlı Hükümeti tarafından ilk kez reddedilmesi idi. Bu reddedilme, herhangi bir sınırlama ve şart olmadan fonun kazı yapabildiği dönemin bitişi için açık bir işaretti. Artık, kazı yapmak bir tarafa, arkeolojik yerleri görmek isteseler bile belli izinlerin alınması zorunlu hale gelmişti. Hükümet; içerisinde kazı yapmak istedikleri bölge için net bir haritayı izin dilekçesine iliştiirmelerini ve kazı faaliyetlerinin tek bir bölgede sınırlı kalmasını; bunun yanında, tüm arkeolojik keşiflerin mülkiyet hakkının, Filistin Keşif Fonu'na değil, kendisine ait olmasını da talep etti. Bu olay, kazılarda bulunan nesne ve eşyaları, dilediği gibi tasarrufta bulunabileceği kendi özel mülkü kabul eden fonun yaşadığı ilk şok oldu.³⁰¹ Osmanlı Hükümeti'nin bu reddedişi; İngiliz Hükümeti ve bu fonun, Osmanlı devlet daireleri üzerindeki gücünün ve nüfuzunun azaldığının önemli bir göstergesiydi.

Petrie ve fon arasındaki 1889 Mart-Haziran arası döneminde gerçekleşen ilk yazışmalardan sonra, fon; Ortadoğu'da, özellikle de Filistin'deki kazılar hakkında, Petrie'nin kendilerinden daha çok şey bildiğini kabullenmek zorunda kaldı. Hükümetin, arkeolojik araştırma için kendilerine açık uçlu bir izin vermeyi reddetmesinden sonra, Petrie'nin, kazı çalışmaları için belli bir bölgeyi önerecek dilekçesine mecbur kalmışlardı. Temmuz 1889'da Petrie; bu yazışmalarda, kazı çalışmalarının, Filistin'in batısındaki tepelerin birinde başlamasını fona önerdi. Ayrıca çalışmanın maliyeti hakkında raporlar da sundu; aylık 60 Sterline mal olacağını ve çalışmanın 100 işçi görevlendirilmesi esasına dayandığı bilgisini verdi. Petrie'nin raporları ve varsayımları hiç tartışılmadan kabul edilecek değildi. Çünkü Wilson ve Warren'ın, bu raporlar ve ortaya konulan maliyetler hakkında şüpheleri vardı, ayrıca

---

³⁰¹A.g.e., s. 155

başlangıçta Ürdün Nehri'nin doğusundaki Ziban³⁰² ve Muâb³⁰³ bölgelerini içine alan, Wilson tarafından önerilen bölgeleri savunmuşlardı. Petrie'nin; arkeolojik değer taşıyan bölgeleri aradığı dönemde; fonun yürütme komisyonu, Kitab-ı Mukaddes'te zikredilen, kavram ve bölgeler üzerinde ve yapılan kazıların Kitab-ı Mukaddes'i daha iyi anlamaya ve onun içindeki bilgilerin doğruluğunu ortaya koymaya nasıl yardım edebileceği üzerinde düşünmeye devam etmekteydi. Fonun yürütme komisyonu içerisindeki uzun tartışmalardan sonra, Flinders tarafından önerilen bölgeler arasından, Aclân tepesinde kazı yapılması önerildi. Eski Aclûn şehrinin, komisyonun raporlarına göre, Joshua³⁰⁴'nın kitabında adı geçen şehir olma ihtimali de vardı.

20 Ağustos 1889 tarihinde, izin dilekçesi, Yabancılar Bürosu aracılığıyla, Osmanlı Hükümeti'ne ulaştırıldı. Fakat Osmanlı Hükümeti, Bab-ı Âli'deki İngiltere sefiri aracılığıyla, mahalli yetkililerin Aclân Harabeleri'nin yerini belirleme gücüne sahip olmadıklarını gerekçe göstererek, 17 Aralık'ta bu talebi reddetti. 18 Şubat 1890'da Aclân Harabeleri'nde kazı yapma izni çıktı. Fakat Osmanlı Yetkilileri, bu kez de çalışmaya başlanması için 20 lira izin harcına ilaveten, teminat olarak 50 altın lira ödenmesini talep etti ve Sultanî Müzesi'nin müdürü Hamdi Bey'i³⁰⁵ kazı çalışmaları için müfettiş olarak görevlendirdi.

20 Şubat 1890'da fonun başkanı Mr. Glaisher³⁰⁶; Petrie'ye bir yazı göndermiş, Aclân tepesinde kazı çalışmalarına başlanması için fermanın çıktığını açıklamış, fonla varılan anlaşmanın kazılara ait maliyetlerini içeren maddelerini ona ayrıntılı şekilde

---

³⁰² Ziban: Ma'daba vilayetinde bulunan, Ürdün'e ait bir beldedir. Ürdün'ün başkenti Amman'a 70 km. uzaklıktadır. Buranın arkeolojik önemi, Yahudi Krallığı'na karşı savaşıp onlara karşı zaferler elde etmiş Muâb Krallığı'nın başkenti olmasından kaynaklanmaktadır. Bu zaferler, Paris'teki Loure Müzesi'nde bulunan Mişa' dikilitaşında kaydedilmiştir.

³⁰³ Muâb: Milattan önce 539-1200 yılları arasında, Ürdün Nehri'nin güneydoğusunda hüküm sürmüş, samii ırka mensub bir Arap krallığıdır. Bkz. El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı, 1984, C4. S.60.

³⁰⁴ Joshua'nın kitabı: Yahudilikteki kutsal kitap Tanah ve Musa (a.s.)'ın vefatından, Yuşa' bin Nun'un vefatına kadar geçen 30 yıllık süreyi içine alan, Filistin'de, M.Ö. on beşinci yüzyılda Yuşa' bin Nun tarafından yazıldığı varsayılan Hristiyanlıktaki Ahd-i Kadim'in (Eski Atik) sıralamasına göre altıncı kitaptır.

³⁰⁵ MF. MKT 114/118 1307.Ra.25

³⁰⁶ Mr. James Glaisher, F.R.S (1809-1903). İklim ve meteoroloji alanında ün yapmış bir İngiliz bilim adamıdır. 1880 yılından itibaren, Filistin Keşif Fonu yürütme komisyonunun başkanlığını yapmıştır.

arz etmiştir. Bu maddelere göre, 150 Pound bahşış için, 200 Pound işçilerin masraf ve giderleri için, 30 Pound yolculuk ve intikal masrafları için, 100 Pound da 4 aylık kazı çalışmasına karşılık olarak Petrie'ye verilecek kişisel ücret olarak belirlenmişti. Ayrıca bu maddeler, Mr. Petrie'nin, fon yönetiminin bilgisi olmadan kazı çalışmalarına dair hiçbir şeyi ve bunların sonuçlarını yayınlamama ilkesine bağlı kalmasını içermektedir. O tüm belge ve tespitlerini, araştırma ve incelemelerine uygun olduğuna inandığında onları yayınlama yetkisine sahip olacak bu fona gönderecekti. Petrie, Mart 1890'da bunu kabul etmekten vazgeçti. Bu paralar kendisine Cooks seyahat acentesi tarafından gönderilmekteydi.³⁰⁷

3.1.2. Kazı Çalışmalarına Başlanması:

Petrie, tayini ve fermanın alındığına dair haberleri öğrendiğinde, misyoner kuruluşlardan birine bağlı bir konutta ikamet etmekteydi. Kudüs'te her iki arkadaşıyla, Hayter Lewis ve Dr. Zeller ile görüşmüş ve onlardan şunu öğrenmişti: Türkler; Almanların bölgedeki varlıkları ve yaptıkları faaliyetlere ek olarak, Fransızların ve Rusların emellerini sekteye uğratmak için İngilizlerin Suriye'ye hâkim olmayı ciddi anlamda istedikleri şeklinde net bir düşünceye sahiptiler.³⁰⁸ Bu durum, Petrie'nin gerçekleştireceği gerçek bilimsel araştırmalar karşısında bunun ortaya çıkarabileceği problemlerin yapısına dair, Petrie'de bir intiba uyandırmıştı. Conrad Chik ve Kudüs'teki İngiliz Konsolosu, her ikisi de Petrie'nin işini kolaylaştırmış, yerel yetkililerle onun arasındaki yolu açmış, Petrie tarafından istenmese de kendisiyle çalışmaya mecbur olduğu İbrahim el-Halidi Efendi'nin kazı çalışmasının müfettişi olarak seçilip tayin edilmesinde ona yardımcı olmuşlardır. 1890 yılı Nisan ayı başlarında Petrie, bölgedeki tepelerde inceleme gerçekleştirdi. Aclân tepesinde Romalılara ve Araplara ait tarihi eserlerin çok olduğunu gördü. Diğer taraftan, Tell el-Hısı bölgesinin tarihi daha eskilere dayanmaktaydı ve Tell el-Hısı'nın, Tervrat'ta adı geçen Lâkiş şehri olduğunu zannederek, Petrie bu bölgeyi tercih etmekteydi. Sonuç

---

³⁰⁷Moscrop, s. 157.

³⁰⁸Margaret S. Drower, **Flinders Petrie a Life in Archaeology**, Wisconsin Üniversitesi Yayınları, İkinci Baskı, 1995, s. 158.

olarak, Petrie; geri dönüşü olmayacak şekilde kazı alanının yerini değiştirdi ve fonun da onayı aldı. Onun sahip olduğu mesleki ve bilimsel konum, bunu yapabilmesini sağladı ve ayrıca Wilson henüz, Petrie'nin işlerine ve çalışmasına müdahale etmek için, fonun idaresini tahakküm altına almış değildi.

İçerisinde kazı yapmaya niyetlendiği bölgedeki kabile liderleriyle görüşüp akıllı ve sağduyulu bir şekilde ilgililerin tümüne bahşiş verdi. Petrie; sonrasında işçi bulma çabasına girişti. Öyle ki o her zaman ekibini ve işçilerini seçme ve onları görevlendirme işini bizzat kendisi yapmayı tercih etmekteydi. Petrie'nin Mısır'daki işçileri; kazı işinde deneyim ve beceri sahibi çiftçilerden oluşan şehirlerde ve kırsal kesimde yaşayan kimselerdendi ve onların çalışmalarından memnundu. Fakat Tell el-Hisi'de, bölgede yerleşik olarak yaşayan kimselerin bulunmaması sebebiyle, bu iş için bedevi yerel halkı çalıştırmak zorunda kaldı. Bedeviler, bu bölgede yaşayan yegâne kimselerdi. Petrie, işçilerin iş gücü azalacağı için, Ramazan ayının yaklaşmasından kaygı duyuyordu. Aynı şekilde hasat mevsimi de yaklaşmıştı ve işçiler zirai mahsullerini hasat etme işine katılmak için ayrılmayı tercih edeceklerdi. Bu sebeple onun kazı sezonu sınırlı hale geldi.

Nisan 1890'ın başlarında, Petrie, malzeme ve ekipmanlarının taşınıp nakledilmesi için, işçiler ve develer kiralamaya başladı. Kazı bölgesi Gazze şehrine 12 mil uzaklıktaydı. Petrie, ihtiyaç duyduğu zaman, orada bulunan misyoner grupların sağlık hizmetlerinden istifade edebilecekti. Çalışma, 17 Nisan'da başladı ve çok geçmeden Petrie, içerisinde hayvan kemikleri bulunan bazı küpler keşfetti. Günümüzde aslında Bronz Çağı'na ait oldukları bilinmelerine rağmen, bu küpleri, Amorlar dönemine ait olarak sınıflandırdı.

3.1.3. Karşılaştığı Zorluklar:

Bölgedeki aşırı sıcaklar ve Ramazan Ayının yaklaşmasıyla bazı problemler ortaya çıktı. Petrie, işini düzenli yapan biriydi, işçi ekibi ise Mısırlılardan ve onun şart ve isteklerine göre, kazı çalışmaları için Petrie tarafından eğitilmişlerdi. Tell el-Hisi'de ise durum bundan farklıydı. Çünkü yerel bedevi işçiler, tecrübeden yoksun ve eğitimsizdiler ve Petrie'nin tercih ettiği kalitede değillerdi. Petrie'nin bahtsızlığından, kazı müfettişi de ısrarcı, sürekli müdahalede bulunan ve çok konuşan biriydi. Petrie

onunla iyi bir ilişki kuramamıştı. Bu durum müfettişin, onun karşısına bazı engeller çıkarmasına sebep olmuştu.

Petrie, Tevrat'taki (Kitab-ı Mukaddes'e göre) Lâkiş şehrinde kazı yaptığını varsayıyordu, hâlbuki onun bu varsayımı hatalıydı. Çünkü Lâkiş, sonraki dönemde, Tellu'd-Duveyr'de³⁰⁹ keşfedildi. Petrie, yanlış varsayımları sebebiyle, tariflerinde ve yer belirlemelerinde birçok hata yapmıştır. Hâlbuki o, daha önce kutsal topraklarda gerçekleştirilen arkeolojik kazıların hiçbirinde bulunmayan, bir beceri ve ustalıklı çalışmaktaydı. Petrie'nin Filistin içindeki kazılardaki ilgisi, ancak erken dönem taş işlemlere ait özel kazı yöntemleriyle kısıtlı ve sınırlı kalmıştır. Tevrat'ta geçen yerlerle ilgili kazılara ise Mısır'daki kazılarına ve çalışmalarına yardımcı olacaksa, ancak o zaman ilgi duymuştur.³¹⁰

3.1.4. Kazı Bölgesini Kapatıp Londra'ya Gitmesi:

1890 Mayıs ayının sonunda kazıların yapıldığı bölgeyi kapattı. Alınan bu karar, işçilerinin Ramazan Ayı sonunda işi bırakıp, zirai mahsullerini hasat etmek için kendi tarla ve arazilerine gitmeleri üzerine alınmıştı. İşçilerin bırakıp gitmesi, cüzi miktarda alanda kazı yapılması ve bu kazı alanlarında beklediği gibi büyük keşiflerin olmaması sebebiyle, Filistin'deki kazı mevsimi sonunda sunabileceği çok az şey vardı; bütün haldeki birkaç çömlek, bol miktarda eşya kırıkları ve yine bol miktarda kap kacağa ait resimler.

11 Temmuz 1890'da Fon Yönetim Komisyonu'nun karşısına çıkıp, büyük iş yükünün getirdiği maliyetler sebebiyle ortaya çıkan borçlar nedeniyle Tell el-Hısı'de kazı yapmaya devam etmemeyi tavsiye etmek için Londra'nın yolunu tuttu. Buradaki iş çok büyük miktarda toprağın nakledilmesini gerektiriyordu ve ortaya çıkan

---

³⁰⁹Tellu'd-Duveyr: Kudüs ve Gazze arasındaki yolun tam ortasında yer alır. Askalan şehrinin güneydoğusunda, 30 km. mesafededir. Bu bölgenin, milattan önce on dördüncü yüzyılda Mısırlı Tell Amarine mektuplarında adı geçen Kenani şehri Lakiş ya da Lahiş olduğu bilinmektedir. Tevrat'ta da ismi birden fazla geçmektedir. 1932-1938 yılları arasında bölgede arkeolojik araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı, 1984, C2. S.421.

³¹⁰A.g.e. s. 158-159.

sonuçların verimsiz ve cesaret kırıcı olma ihtimali vardı. Petrie, keşif yapmak için daha uygun olduklarını düşündüğü iki tepe daha önermiştir. Mısır'ı Filistin'e tercih ettiğini fakat yeni dönemde işi devam ettirmesi için Fon idaresi tarafından atanan ya da bu işi üstlenen kişiye, buradaki kazılar hakkında gerekli talimat ve tavsiyeleri vermekten de memnun olacağını ifade ettiği meşhur sözünü tekrar etmiştir.

Petrie'nin raporunun ve tavsiyelerinin fon tarafından kabul edilmesine rağmen, Fon, Tevrat açısından öneme sahip içinde kazı yapılacak yeni bir alanın önerilmesi konusunda, tekrar Wilson ve Conder ile istişare etmeye başlamıştır. Çünkü fon, kazı yerlerini belirlemede; Kitab-ı Mukaddes'in doğruluğunu ortaya koyma gayesiyle onun içinde yer alan kavramları belirleyip tanımlama siyasetine hizmet edecek olan eski siyasetine geri dönmüştü. Fonun yönetim komisyonu üyeleri arasındaki tartışmalardan sonra, Petrie'nin önerdiği yerlerin uzağında, Taberiyya yakınlarındaki Tell Hum³¹¹ bölgesi, yeni kazı alanı olarak önerildi. Fon yönetimi, yeniden, Petrie'ye, Tell Hum'da kazı yapması teklifini sundu fakat o fonla başka bir anlaşma daha imzalamayı reddetti. Yapılacak kazı için uygun olan kazıcıları Wilson'ın temin etmesinin mümkün olmadığını ileri sürerek, Kraliyet Askeri Mühendisliği'nin, Tell Hum'da kazı yapılmasına itiraz etmesiyle birlikte, yönetim komisyonu üye çokluğuyla, Tell el-Hısı'de kazılara devam edilmesini yeniden onayladı. Öte yandan komisyon üyelerinin diğer azınlıkta kalan üyeleri ise buna itiraz edip Petrie'nin raporunda dile getirdiği mülahazalarına ve onun bu bölgenin daha fazla kazı yapılmaya uygun olmadığını anlamış olmasına işaret ederek, bu kazıların daha fazla sonuç ortaya koymayacağına ve kazının pahalıya mal olacağına değindiler. Artık komisyonun, Tell el-Hısı'deki arkeolojik araştırma işini üstlenecek Amerikalı bir genç adına çalışma iznini değiştirmek için Osmanlı Yetkilileriyle irtibat halinde olması gerekiyordu. İşte bu genç, Frederick Jones Bliss'tir.

---

³¹¹ Tell Hum: Hristiyanlık kaynaklarında Kefar Nâhûm olarak bilinir. Filistin'in kuzeyindeki Taberiyya gölü kıyısında bulunan bir Kenânî şehridir. Deniz seviyesinden 200 m. aşağıdadır. Hristiyanlar için kutsal bir yer olarak kabul edilir. Çünkü İsa Mesih, meşhur hutbesi olan 'Dağ Hutbesi' ni burada vermiştir. Bölge tarihi eserler ve harabeler açısından zengindir.

3.1.5. Petrie'nin Kudüs'teki Diğer Faaliyetleri:

Petrie'nin Tell el-Hisi'deki kazı çalışmaları, her ne kadar Kudüs Mutasarrıflığı'nda gerçekleştirdiği kazıların en çok ön plana çıkması olsa da onun daha başka faaliyetleri de olmuştur. Bunların en önemlisi, 1890'da Silvan'daki Rabbabe Vadisi (Henum Vadisi) bölgesinde Yebusi Dönemi'ne ait, bir grup taş mezar keşfetmesidir.³¹² Buna ek olarak Osmanlı'nın Filistin'deki hâkimiyeti sona erdikten sonra, İngiliz Mandası sürecinde başka kazılar da yapmıştır. 1928 yılında Gazze Vadisi'nde; Mısır'la Filistin arasındaki eski tarihi yol üzerinde bulunmaları sebebiyle, Tell Acul³¹³, Tell Fâria³¹⁴ ve Tell Cemme³¹⁵, de, bazı arkeolojik araştırmalar yapmıştır.

3.2. Frederick Jones Bliss: 1891-1900 Kudüs Kazı Çalışmaları:

Bliss, Kudüs'teki tarihi eser araştırmacılarının ayrıcalıklı bir örneği kabul edilir. Onların arasında Arapçayı çok iyi bilen ve ileri seviyede akıcı olarak onu konuşabilen yegâne kişidir. 22 Ocak 1859'da Beyrut şehrinin yakınındaki, Suku'l-Garb'ta dünyaya gelmiştir. Her ikisi de Amerikalı olan Abby Maria Wood ve Daniel Bliss'in³¹⁶ en büyük çocukları idi. Babası Hristiyan Misyoner Kilisesi'nde rahipti.

³¹² Wikipedia, 'Flinders Petrie'.

³¹³Tell Acul: Günümüzdeki Gazze sınırları içinde, Gazze Vadisi'nin yakınında bulunan eski tarihi bir bölgedir. Bu bölgedeki insan yerleşiminin tarihi, milattan önce dört bin yılına kadar dayanmaktadır. Heksus Dönemi'nde önemi daha da artmış, bu bölgede İslami dönemde özellikle de Filistin'deki Frenk İhtilali sürecinde, birçok savaş gerçekleşmiştir.

³¹⁴Tell Fâria: Rafah şehrinin güneyinde yer alır. Terabin Kabilesi'nin arazisi içinde bulunmaktaydı.

³¹⁵Tell Cemme: Deyr Belah şehrinin yaklaşık 7 km. doğusunda yer alır. Gazze Vadisi yolu üzerinde bulunmaktadır. Aynı şekilde burası da Terabin Kabilesi'nin arazilerinden kabul edilir.

³¹⁶ Daniel Bliss (1823-1916):1823 yılında Amerika'nın Fairmount eyaletine bağlı, Virginia beldesinde, yedi çocuklu bir ailede dünyaya geldi. Altı yaşındayken, annesi vefat ettiği için yetim olarak büyüdü. Tarım ve deri tabaklama işlerinde çalışarak, 16 yaşında iken kendi ayakları üzerinde durmaya başladı. İlk ve orta öğretimini 1848 yılında, üniversite eğitimini de 1852 yılında Amherst fakültesinden mezun olarak tamamladı. İlahiyat alanındaki çalışmalarını da 1855 yılında Andover Fakültesi'nde tamamladı ve doğrudan papaz olarak ataması yapıldı. Aynı sene evlendi ve eşiyle birlikte, Lübnan'da bir misyoner olarak çalışmak üzere 1856 yılının sonunda bir yelkenli ile yolculuğa çıktı. 1865 Nisan ayında Lübnan'a vardı. Eşiyle birlikte Âliye beldesinde bir buçuk yıl süreyle bir misyonerlik okulunda görev yaptı. Sonrasında ise dört yıl boyunca misyoner olarak görev yaptığı Beyrut'taki Suku'l-Garb'a geçti ve bu süre içerisinde Arapçayı öğrendi. Daha sonra, 1862 yılında Beyrut'ta, Suriye İngiliz Fakültesi'nin (1920 yılından itibaren Beyrut Amerikan Üniversitesi adını almıştır) inşası için gerekli olan desteği ve bağışları toplamak üzere New York'a döndü. Burayı 1866 yılında Amerikan ve İngiliz desteğiyle kurmayı başarmış; 1902 yılında görevi bırakana kadar burasının başkanlık ve yöneticilik görevini yürütmüştür ve kendisinden sonra da bu görevi oğlu Howard Bliss üstlenmiştir. 1916 yılında Beyrut'ta vefat etmiş ve orada toprağa verilmiştir.

1866 yılında, sonraki dönemde (1920 yılında) Beyrut Amerikan Üniversitesi adını alacak olan, Beyrut'taki, Suriye Protestanlık Okulu'nu kurdu. Bliss tüm hayatı boyunca bu kilise ile bağımlı hep güçlü tuttu. Özellikle de kardeşi³¹⁷, bir rahip ve fakülte başkanı olmayı başardıktan sonra. Şam bölgesinde yetişmesi sebebiyle, Arap dili ve kültüründe uzman hale geldi. İşte bu durum, ileride de değineceğimiz gibi, Osmanlı yetkilileri ve yerel halkla olan ilişkisi sebebiyle, onu diğer bütün Batılı, Avrupalı arkeologlardan üstün hale getirdi. Bliss akademik derslerini ana vatanı olan Amerika Birleşik Devletleri'nde gördü. Lisans ve Yüksek lisans diplomalarını orada aldı. Sonrasında da Massachusetts eyaletindeki, Amherst³¹⁸ Fakültesi'nden fahri doktora unvanını aldı. New York'taki İlahiyat Birliği (Theological Union) Fakültesi'nden 1887 yılında mezun oldu fakat hayatında hiçbir zaman mesleki bir görev icra etmedi.

3.2.1. Tell el-Hisi³¹⁹Bölgesindeki Kazı Çalışmaları (1891-1893):

³¹⁷ Howard Bliss (1860–1920): Beyrut, Suku'l-Garb'ta dünyaya gelmiş ve ilköğretimini burada tamamlayıp, babasının izini takip ederek, Birleşik Devletlere gitmiş ve orada 1882 yılında Amherst Fakültesi'nde üniversite eğitimini tamamlamıştır. Sonrasında İlahiyat alanında çalışmaya başlamış ve bu durum, önce Oxford'da sonrasında da Berlin'de çalışmalarını tamamlaması için ona, bir eğitim bursu elde etme fırsatı vermiştir. Babasının başkanlık görevinden istifa etmesinden sonra ve babasının tavsiyesi üzerine, Beyrut'taki Suriye Protestanlık Fakültesi'nin başkanlığını üstlenmek için 1902 yılında Amerika'nın New Jersey eyaletindeki işini bırakmıştır. Kendisi, bölgedeki Osmanlı yetkilileriyle iyi bir ilişki içindeydi. Öyle ki onların saygısını kazanmıştı. Bu durum, Birleşik Devletler, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlılara karşı savaşa girdikten sonra bile, ona bu fakülteyi açık tutabilme fırsatını vermişti. Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca faaliyetlere katılan talebelerinden birinin bile tutuklanmamasına çok dikkat ederek, savaş esnasında zor şartlar altında görev yapmış ve 1920'de 59 yaşındayken vefat etmiştir.

³¹⁸ 1821 yılında, Amerika'nın Massachusetts eyaletindeki Amherst beldesinde kurulmuş bir özel fakültedir. 1814'de bir lise olarak faaliyete başlamış, sonrasında gelişerek 1821 yılında Edebiyat Fakültesi haline gelmiştir. Günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Eğitimdeki kaliteye odaklanmasıyla farklı bir yere sahiptir. 2015 yılında, mezun olan öğrencilerin sayısı 38 farklı programda mezun olmuş 1715 öğrenciye ulaşmıştır. Aynı yıl bütçesi 2,194 milyar dolara, eğitim kadrosu da 285 kişiye ulaşmıştır.

³¹⁹ Tell el-Hisi ya da Osmanlı arşivlerindeki isimlendirmeye Tell Aclân (Eski Aclûn): Gazze ve Kudüs arasındaki eski yol üzerinde, 10,5 hektarlık bir alanda, Gazze şehrinin kuzeydoğusuna 26 km. uzaklıkta yer alır. Tell Hissi'nin eski Lâkîş şehri olduğuna dair zamanla genel bir kanı oluşmuştur. Fakat Tell ed-Duveyr'de yapılan arkeolojik araştırmalar Lâkîş'in burada bulunduğunu ortaya koymuştur. Bu sebeple Aclûn şehrini Tel el-Hisi'de aramak gerekiyordu ve arkeologların sahip olduğu bu düşünce kesinlik kazanmıştı. Tel el-Hisi ya da Eski Aclûn, içerisinde yönetsel şekilde araştırma yapılan Filistin'deki ilk bölgedir. 1890 yılında Flinders Petrie başkanlığında araştırmalar başlamış; 1891-1893 yılları arasındaki süreçte de Bliss bu araştırmaları Filistin Keşif Fonu adına devam ettirmiştir. Bu araştırmalar sayesinde yaklaşık M.Ö. 2300 yılından yani antik bronz çağından beri bölgede yerleşim olduğu ortaya çıkmıştır. Araştırmalar, on iki yüzyılı aşkın bir süreci içine alan sekiz yerleşim katmanı belirlemiştir. Bu

1890 yılının sonunda, Filistin Keşif Fonu; aynı yılın yazında Tell el-Hisi'de Petrie'nin başlattığı kazı çalışmalarını tamamlaması için onu kendi yanında çalışmaya ikna etmeyi başardı. 1891 yılının başlarında bu tepede kazı işine devam etmek için, Osmanlı Devleti'nden, Petrie'nin adına alınmış ruhsatı onun ismiyle değiştirmeyi başardılar.³²⁰ Arkeoloji bilimi ve onun teknikleri hakkında tam bilgi sahibi olmaması sebebiyle Bliss; o dönemde Mısır'da arkeolojik araştırmalar yapan, arkeolog Flinders Petrie'nin yanında eğitim alması için kısa süreliğine oraya gönderildi. Bu iş için Bliss'in seçilmesini sağlayan yegâne etmen; Araplardan oluşan bölge halkının içerisinde eğitim alıp büyüdüğü için, onların adet ve geleneklerini ve Arapçayı biliyor olmasına ek olarak, onun İlahiyat alanındaki çalışmaları ve Kitab-ı Mukaddes bilgisiydi.

Gerçekten de çok kısa, sadece bir ay süren bu eğitim süreci esnasında, Petrie, Bliss'e kazı çalışmalarındaki görevi için gerekli, istenilen tüm deyimlerini aktarmadı. Bu konudaki becerileri, fotoğraflama tekniklerini öğrenmek ve toprak katmanlarının özelliklerini müşahede etmekle sınırlı kaldı. Fakat bu durum, Petrie ve Filistin Keşif Fonu için çok önemli değildi. Hepsi de biliyordu ki bölgede çalışan Avrupalı arkeologların çoğu, Bliss'in bu süreçte öğrendiği şeylerden daha fazla bilgiye sahip değildiler.

20 Şubat 1891'de Bliss Mısır'dan ayrılıp, doğrudan Tell el-Hisi'de başlayacak olan kazı çalışmaları için gerekli alet ve ekipmanları satın almak için Yafa'ya doğru hareket etti.³²¹ İşte bu şekilde Bliss'in Kudüs Mutasarrıflığı'ndaki farklı bölgelerde yaklaşık on sene sürecek olan kazı çalışmaları serüveni başlamış oldu. Kudüs şehrinin bu süreçten payı 1894-1897 yılları arasındaki üç yıldır. Bliss bu kazı çalışmalarıyla

---

katmanların en eskisinde, tarihi antik bronz devrine ulaşan toprak kap kalıntıları bulunmuştur. İkinci katmanda da belli sayıda toprak kaplar bulunmuştur. Dördüncü katmanda, tarihi, M.Ö. sekizinci ya da yedinci yüzyıla dayanan, Fenikelilere ait bazı tarihi eserler; beşinci katmanda da bazı taş yapıların kalıntılarına ve çeşitli aletlere rastlanmıştır. Altıncı katmanda, Fenikelilerin son dönemine ait bazı yazılı, toprak işlemler bulunmuştur. Yedinci katman döneminde şehrin, tamamıyla yanmasına sebep olan bir savaşa maruz kaldığı görünmektedir. Son katmanda ise Yunanlara ait toprak kap kalıntıları bulunmuştur. Bundan da anlaşılmaktadır ki bu şehirde İkinci Demir Çağı'nda bile yaşam vardı. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı, 1984, C3. S.190-191.

³²⁰ MF. MKT 124/26.6.Ca.1308

³²¹ Mocrops s. 160.

ilgili kapsamlı bir kitap³²² yazdı ve bu kitap arkeolojik faaliyetlerin bitimini takip eden, 1898 yılında Fon tarafından yayımlandı.

Bliss, Tel el-Hısı'de korkunç bir iş yüküyle karşı karşıya gelmişti. Kendisinden önce hocası Flinders Petrie'nin yaptığı gibi, bu tepedeki arkeolojik katmanlara giden tünellere inebilmek için, 60 fit derinlikten, 750 fit küplük büyük bir toprak kütesini çıkarmak zorundaydı. Mart ayında, kesintisiz iki aylık süre için kazı çalışması başladı. Mayıs ayında aşırı sıcaktan dolayı kazıya ara vermek zorunda kalındı. Kasım ayında kazılara tekrar başlamadan önce, Ekim 1891'de Bliss; finansmanda bir artış olma ihtimaliyle ilgili olarak komisyona bir yazı gönderdi. Tel el-Hısı'de binlerce yıllık süreçte birikmiş, devasa toprak kütlelerinin kaldırılmasını hızlandırmak için, 120 işçi çalıştırmayı istiyordu. Bu tepedeki çalışmasına başlayınca, gerekli olan finansmanın miktarını daha iyi anlamıştı. Bu miktar, haftalık 20 Sterlin kadardı. Fakat fonda bulunan finansman gücünün, daha fazla maliyeti karşılamaya yeterli olmadığını biliyordu.

Ocak 1892'de, kötü hava koşulları, sert rüzgârlar ve bölgedeki kuvvetli yağışlar sebebiyle, Bliss, kazı çalışmalarına tekrar ara vermek zorunda kaldı. Fakat kendisine verilen izinde ona tanınan süre bitmeden Mart ayında arkeolojik keşiflere ait listeyi fona gönderebildi. Fakat fon, 1893 yılının Mart ayında son bulacak, ancak bir yıllık nihai anlamda ek bir süre almayı başarabildi. Bu da Bliss'in, 1893'ün yaz dönemini değerlendiremeyeceği anlamına gelmekteydi. Osmanlı yetkilileri bu süreçte özellikle kendi hâkimiyeti altındaki Kudüs'te Avrupalıların gerçekleştirdikleri kazı faaliyetlerinin devam etmesiyle ilgileniyorlardı.

Nisan 1892'de mali istekleri ve işine devam edebilmesi için yeterli paranın Bliss'e gönderilmesine fonun onay vermemesi sebebiyle, Bliss'le fon arasında başka bir problem daha ortaya çıktı. Daha fazla parayı gerektiren, kazılarda kullandığı yöntemi fon yönetimi tam olarak anlamamıştı. Buna ek olarak, Aralık ve Ocak aylarında kazılara yeniden devam edebilmek için, Bliss, geneli itibarıyla yaz

---

³²² Bliss, F.J. ve Dickie, A.C. **Excavations at Jerusalem. 1894-1897.** Londra, The Committee of The Paletsine Exploration Fund. 1898.

dönemindeki aşırı sıcaklıklar sebebiyle kazı faaliyetlerini durdurmayı planlıyordu. Bu durum, izin çerçevesinde kendilerine tanınan sürenin tamamını kullanmak isteğinde olan fon yönetimini kızdırdı. Bliss, çalışma şartlarını iyileştirmek, kazı için ek süre elde etmek için Arapça bilgisinden ve Osmanlı yetkilileriyle yapacağı doğrudan görüşmelerden faydalanmak istemişti. Fakat fon idaresi, Bab-ı Âli'deki İngiliz Sefiri aracılığıyla, İstanbul'daki Merkezi yetkililerle görüşmeyi tercih ederek; onun bu konuda yetkililerinden herhangi birini kullanmasını reddetti. Bliss de kendisinden 25 yıl önce Warren'ın düştüğü aynı çıkmaza düşmüştü. Ne var ki, özellikle Tanzimat ve Islahat siyasetinin Filistin ve doğu Ürdün'de tatbik edilmesiyle, mukaddes topraklar içerisindeki yabancı nüfuzunu daraltma planı ve iradesine sahip, gittikçe merkezileşen, Osmanlı idaresiyle Bliss'in kurduğu ilişkiler daha kötü haldeydi. Bliss'in, kurallara tabi olmak, Osmanlı yetkilileri tarafından verilen emir ve direktiflere boyun eğmekten başka yapacak bir şeyi yoktu.

Bölgedeki devlet otoritesiyle ilgili şartlar; bin sekiz yüz altmışlı yıllarda Warren'ın Kudüs'teki kazı çalışmalarında yaşadığı süreçteki şartlardan farklı bir hal almıştı. Osmanlı Devleti, özellikle Alman desteğinin sağlanması ve İngiliz-Rus ilgisiyle birlikte, artık hiçbir şekilde İngiltere'ye itimat etmiyordu. 1882'de Mısır'ı işgallerinden sonra, Osmanlıların İngilizlerle ilgili hassasiyetleri artmıştı. Fon, Londra'daki Harp Ofisi'nin kendisine sağladığı desteği ve tüm ayrıcalıkları kaybetmişti ve Bliss bu zor şartlar altında fonun talep ve isteklerini yerine getirmek zorundaydı.

Kendisine verilen sınırlı imkânlar dâhilinde, Bliss arkeolojik açıdan yapabileceği her şeyi yaptı. 1892 Haziran ayının başlarında, Bliss, yeni keşiflerini içeren bir listeye birlikte, Tell el-Hısı'de keşfetmeyi umduğu hemen hemen her şeyi elde ettiğini açıklayan bir raporu fona sundu. Bu listede; daha önce Mısır'da bulunmuş, Tell el-Amârne levhalarına çok benzeyen, kül ve moloz katmanı içerisinde bulunduğu çivi yazısıyla yazılmış bir toprak tablet de vardı. Fakat o bu tabletin kendisini fona ulaştıramadı, onu Konstantiniyye'deki Sultani Müzesi'ne gönderdi, Londra'daki fon idaresine de onun bir nüshasını yolladı. Bu tablet, Filistin'de bu türden keşfedilen ilk tabletti, fırınlanmış çamurdan yapılmıştı. Fon idaresi, bu keşiften çok istifade etti ve onun keşfediliş haberlerini, Londra'daki Times gazetesinde yayımladı.

Bu tarihi tablet Kudüs'teki Osmanlı yetkililerinin çok ilgisini çekti. Kudüs belediye merkezinde muhafaza edilmek üzere Gazze yakınlarındaki kazı alanından gönderilen tarihi eserler arasındaki bu eser hakkında bilgi sahibi olmak için sancak idare meclisi bir toplantı düzenledi. Bu tablet; Yafa'daki posta hizmeti aracılığıyla, üç tarafından mühürlenmiş bir zarf içerisinde İstanbul'a gönderildi. Sancak idare meclisi, eski Babil yazısıyla üzerine yazı nakşedilmiş bu tabletin çok farklı bir değere sahip olduğunu kabul etmişti. Maarif Bakanlığı'na bununla ilgili bir mektup da gönderildi. Tablet İstanbul'a ulaşınca, dört bin İngiliz sterlini paha biçilen bu taş hakkında bilgi sahibi olmak için, Büyük Maarif Meclisi toplandı. Resmi teslim tutanağıyla, Sultani Müzesi'ndeki görevlilerden biri olan, Bedri Bey'e teslim edildi ve bununla ilgili olarak, Kudüs Mutasarrıflığı'na bir mektup yollandı.³²³

Bliss, 1893 yılının başlarında, Petrie'nin denetimi altındaki Tell Hissi'deki kazı çalışmalarını sonlandırdı. Çünkü Osmanlı yetkilileri, buradaki kazılar için bir yıl daha ek süre vermeyi kabul etmediler.³²⁴ Bunun yanında Bliss, bu süreçte peş peşe maddi krizler yaşayan fondan gerekli finansmanın sağlanmasındaki problemler ve kazmak zorunda olduğu devasa toprak kütleleri sebebiyle buradaki çalışmanın getireceği faydanın azıyla kanaat etmiştir.³²⁵ Ayrıca kazı çalışmalarının sonunda sıtma hastalığına yakalanmış ve tedavi için Londra'ya götürülmüştür.³²⁶ Bu sebeplerle, 21 Mart 1893'de fon yönetim komisyonu; Kudüs içerisinde yeniden kazı yapmaya izin verecek bir ferman elde etme çabası içine girme kararı almıştır.³²⁷

3.2.2. Kudüs Kazı Ruhsatları 1894-1897:

Özellikle, Filistin'de devletin merkezi otoritesinin daha da genişlemesine sebep olan, Islahat ve Tanzimat siyasetinin, Osmanlı Devleti tarafından benimsenmiş

---

³²³ MF. MKT, 160/2.15.B.1310.

³²⁴ Sadece bir yıllık ek süre alınmıştı. Dolayısıyla Tell Hissi'deki kazıların süresi iki yıldır.

³²⁵ Daha önce Mısır'da keşfedilen Tell el-Amarna tabletlerine benzeyen bu toprak tabletlerin keşfine rağmen, Bliss'in Tell el-Hisi'de ulaştığı sonuçlar, cumhurun ve fon yönetim komisyonunun dikkatini çekmeye yeterli olmamıştır.

³²⁶ Tedavi olması için Londra'ya gitmesi, 50 Sterline mal olmuş ve fon tarafından karşılanmıştır.

³²⁷ Moscrop, s. 161-164.

olmasıyla birlikte; Osmanlı-İngiliz ilişkileri bu süreçte en iyi durumda değildi. Ayrıca 1882’de İngiltere’nin Mısır’ı işgal etmesi Mısır’a sınır komşusu olan Filistin’deki İngiliz nüfuzuna karşı, İstanbul’daki merkezi otoritenin daha hassas ve temkinli bir siyaset benimsemesine sebep olmuştur. Bu dönemdeki merkezi otorite, Avrupalı geleneksel müttefiki Almanya ile ilişki kurmayı tercih etmekteydi. Özellikle de 1878’de Alman Filistin Keşif Derneği³²⁸(DVEP) kurulduktan sonra. Bu yüzden fermanı elde etme işi biraz uzun ve zor bir hal aldı. Öyle ki bu iş, bir yıldan fazla sürdü. Mart 1893’de ferman almak için dilekçe sunuldu fakat Nisan 1893’e kadar hiç kimse bu dilekçeye cevap vermedi. Bunun üzerine, fon yönetimi; ne şekilde olursa olsun, fermanı almak için nüfuzunu ve etkisini kullanacağı ve fona olumlu katkı sağlayacağı sözünü veren, Hayfa-Kudüs demiryolu şirketinin sahibi ve müdürü olan Mr. Pilling’le³²⁹ görüşmek zorunda kaldı.

1893 Ağustos ayına kadar, fon yönetimi, Kudüs içinde kendisine kazı için müsaade edecek resmi bir izin alma konusunda herhangi bir ilerleme kat edememiştir. Bu durum, Bliss’in bizzat kendisinin bu işi takip edip gecikmeye sebep olan şeyleri ortaya çıkarması için Kudüs’e gönderilmesine sebep olmuştur. Bliss, Mr. Pilling ile yeniden görüştü. Dev bir proje olan Berlin-Bağdat demir yolunun bir parçası olarak, o dönemde şirketi tarafından inşa edilen Hayfa-Kudüs demir yolu boyunca kazı çalışması yapmak için izin alma konusunda onun destek ve yardımını talep etti. Fon, Hayfa-Kudüs demiryolu kazı çalışmalarına yöneticilik yaptığı esnada arkeolojik keşiflere dair bir rapor sunmasına karşılık olarak, nüfuzundan faydalanma amacıyla, mühendis Schumacher’i³³⁰ fondaki kazı çalışma ekibinin bir üyesi olarak atamıştı.

---

³²⁸ German Society for The Exploration of Paletsine (Deutsche Aerein Zur Erforschung Palastinas)

³²⁹ John Robert Pilling (1849-19??). Bir İngiliz bankacı ve müteahhittir. 1890 yılında Suriye Osmanlı Demiryolu Şirketi’ni kurmuştur. Fakat Osmanlı Devleti, önceden verdiği 150 bin sterlin karşılığında imtiyaz hakkını bu şirketten geri çekmiş ve bu parayı, iflas ettikten sonra, taahhüt ettiği demiryolunun yapımına devam edemeyen başka bir Alman şirketine vermiştir.

³³⁰ Gottlieb Schumacher (21 Kasım 1857-26 Kasım 1925): Alman kökenli, Amerikalı bir mühendis ve arkeoloji araştırmacısıdır. Filistin’deki ilk tarihi eser araştırmacılarının en önemlilerindedir. Birleşik Devletler ’de dünyaya gelmiş, babasıyla birlikte 1869’da Hayfa’daki Heykeliyyin Koloni’sine göç etmiştir. Burası Alman Heykeliyyiin Derneği tarafından kurulmuştur. Babası bu yerleşim yerindeki, mühendis ve mimarların sorumlusu olmuştur. Almanya’da mühendislik eğitimi almış, 1881’de Filistin’e dönmüş ve orada Osmanlı Hükümeti tarafından Akka Mutasarrıflığı’ndaki mühendislerin başkanı

Kudüs'te kazı izni alma meselesi, önceden de olduğu gibi, İngiltere'nin bir hak arama meselesi değildi. Özellikle Filistin'deki kazı çalışmalarında Fransızlar ve Almanlarla hatta Rus Çarı adına Hayfa'da toprak satın alan Ruslarla girilen rekabetin artmasıyla birlikte bu durum, onu elde etmek için savaşılmaya ihtiyaç duyuyordu.³³¹

Ekim 1893'de Bliss; fona bir mektup yollar ve fonun üç aylık raporu içinde neşredilen makaleden dolayı hükûmetteki şiddetli rahatsızlığın, fonun talebinin Osmanlı Hükûmeti tarafından kabul edilmeyişinin ve bu gecikmenin sebeplerini açıklar.³³² Osmanlı arşivleri, kazı ruhsatları ve bunların süresinin uzatılmasıyla ilgili 13 belgeye işaret etmektedir. Osmanlı yetkilileri, 1893 yılı Temmuz ayında bu dilekçeyi işleme almış;³³³ İstanbul ve Kudüs Mutasarrıflığı arasındaki yazışmalar, kazı izninin şartları sebebiyle birkaç ay sürmüştür. Şehir Yönetim Meclisi ve İstanbul'daki Sultani Müzesi, kazı çalışmalarının kabulü için bir grup şart ortaya koymuş, kazı izin fermanı iki yıllığına 1894 Mart ayında çıkmıştır.³³⁴

Bu şartların özeti şu şekildedir:

1. Şehrin içinde, sokaklarında ve meskûn binalar arasında kazı çalışması yapmak yasak olduğu için, kazı faaliyetlerinin şehir surlarının dışında gerçekleştirilmesi.
2. Kudüs'teki mukaddes ve askeri yapıların hiç birine zarar verilmemesi ve kazıların bunlardan uzakta yapılması.
3. Kazının yerel hükûmetin denetiminde olması, kazı bölgesinde daimi bir müfettiş tayin edilmesi, maaş ve giderlerini fonun karşılaması.
4. İçerisinde kazı yapılacak yerlerin detaylı bir haritasının çıkarılması ve bunun yetkililere de verilmesi.

---

olarak tayin edilmiştir. Filistin'in kuzeyindeki yol ve inşaat çalışmalarının çoğuna yöneticilik yapmış; Filistin'in kuzeyinde, Ürdün'ün doğusunda, özellikle de Meciddu yakınlarındaki Tell el-Mutesellim ve Aclûn'daki arkeolojik keşif ve ölçüm faaliyetlerinin çoğunu üstlenmiştir.

³³¹ Mocrops, s. 166.

³³² Bkz. Mocrops, s. 167; MF. MKT 193/61. 13.B.1311.

³³³ Bkz. MF. MKT. 181/95. 177.Ra.1311, MF. MKT 195/51. 03.Ş.1311, MF. MKT 193/68. 13.B:1311, MF. MKT 194/87. 23.B.1311, ŞD 213/4 29.B.1311, BEO 361/27067. 12.Ş.1311, BEO 366/27403. 20.Ş.1311

³³⁴ BEO 369/27656. 27.Ş.1311

5. Her hangi bir zarar verme söz konusu olduğunda teminat olarak 50 Osmanlı lirasına ilaveten, 20 Osmanlı lirası tutarındaki kazı ruhsat harçlarının fon tarafından ödenmesi.³³⁵

Sultani Müzesi, Kudüs Maarif Müdürlüğü ile istişarede bulunarak, Gazze yakınlarındaki Tell el-Hisi (Tell Aclan) bölgesindeki, Bliss'in de yürüttüğü kazı çalışmalarına daha önceden müfettişlik yapmış; İbrahim Ethem el-Halidi Efendi'yi; Haziran ayından itibaren aylık 10 Osmanlı altın lirası maaşla; bu paranın Bliss tarafından Kudüs Maarif Müdürlüğü'ne onun aracılığıyla da İbrahim Efendi'ye teslim edilmesi şartıyla, Kudüs kazı çalışmalarına müfettiş olarak atadı.³³⁶

3.2.3. Archibald Dickie'nin Kudüs'teki Kazı Çalışmalarında Bliss'e Yardımcı olarak atanması:

Şehrin miladi birinci yüzyılda inşa edilen, üçüncü surunun nereden geçtiğinin bilinmesi meselesi, inşası sırasında kabr-i mukaddesi de içine alan Kıyamet (Diriliş) Kilisesi'nin yerinin belirlenmesi, o dönemde şehrin surlarının içinde mi yoksa dışında mı olduğunun tespiti; Hristiyanlığın bakış açısına, özellikle de Kabr-i Mukaddes'in Harem-i Şerif bölgesinin içinde bulunduğu şeklindeki Ferguson'un bakış açısını benimsemiş olan fon yönetim komisyonuna göre çok önemli bir meseleydi. Fonun, bu işin Bliss'in imkânları üzerinde bir durum olmasından korkması sebebiyle, Archibald Dickie, Şubat 1895'te onun yardımcısı olarak atandı.

Archibald Dickie 1868 yılında İskoçya'nın Dundee şehrinde dünyaya geldi ve 1942'de vefat etti. Londra'daki mimari mühendislik okulunda eğitim aldı. 1895 yılında fon yararına çalışan bir mimar-mühendis oldu. Dickie'nin görevi; kazı çalışmalarında Bliss'e yardımcı olmak, özellikle de hangi tarihi döneme ait oldukları ve mimari özelliklerinin belirlenmesi için mimari eserlerin keşfedildiği bölgelerin geometrik çizimleriyle ilgili konularda keşiflere ait raporlar hazırlamaktı.

---

³³⁵ Moscrop, s. 160.

³³⁶ MF. MKT 208/31. 1311.Za.25

Dickie, aylık 8 sterlin ücret karşılığında, Haziran 1897'ye kadar Bliss'in yardımcısı olarak çalıştı. Onunla birlikte geçirdiği iki buçuk yıllık süre içinde, bu süreçte gerçekleştirdikleri kazı ve keşif faaliyetleri hakkında kaliteli ve mesleki raporlar hazırlamayı başaran uyumlu bir ekip oluşturdular. Bliss'le olan birlikteliği sayesinde; aşağı kısımda, Teribyun Vadisi boyunca, güneyde Silvan göletine kadar uzanan şehrin üçüncü duvarının izini sürmeyi başardı. Dickie'nin fonla olan ilişkisi, Bliss'le birlikte gerçekleştirdiği çalışmanın bitmesiyle sona ermedi. Bu süreçte vefat eden George Armstrong'un yerine, 1910-1913 yılları arasında, Londra'daki fonun yardımcı sekreteri olarak geri döndü.

Dickie ve Bliss çok sınırlı maddi imkânlar altında çalıştılar. Çünkü fon yönetimi, bu iş için gerekli olan masraflar ve onun devamı için yeterli olacak bağışları toplayabilme konusunda tamamen hata etmişti. Yapılması istenen işin hacmi; Bliss için oluşturulan ekip ve temin edilen finansmanın miktarına göre çok büyüktü. Bu yüzden, Flinders Petrie, 1895 Mart ayında fona, bu iş için bir diğer yardımcı olarak, Mr. Duncan Makinzi'nin görevlendirilmesini teklif ettiği bir yazı gönderdi. Ne var ki fon, onun maaşını ödeyecek yeterli finansmana sahip değildi. Onun gönüllü olarak çalışabileceği tartışma konusu yapılıncaya da, komisyon üyeleri, onun kutsal topraklara yapacağı yolculuğun harç ve masraflarını temin edemeyecekleri görüşünü savundular.³³⁷

3.2.4. Kudüs'teki Kazı Ruhsatlarının Süresinin Uzatılması 1896-1897:

Mescid-i Aksa'nın güney tarafında, Bliss'in gerçekleştirdiği kazı çalışmalarının üzerinden bir buçuk yıl geçip Bliss'e tanınan iki yıllık sürenin sona ermesi yaklaşınca; Aralık 1895'de Bliss, ruhsatın süresini ek bir yıl daha uzatmak için erkenden bir dilekçe verdi. Çünkü ilk ruhsatın süresi Mayıs 1896'da dolacaktı. Bliss'in Kudüs'teki yerel halk ve yönetim ile kurduğu iyi ilişkiler neticesinde; önceki

---

³³⁷ Mocrops, s. 168-169.

izinde geçen aynı şartlara bağılı kalınmak koşuluyla, Haziran 1897’de sona ermek üzere bir yıllığına ruhsatın süresinin uzatılmasına, yetkililer onay verdiler.³³⁸

Bliss ve arkadaşı Dickie, Kudüs bölgesinde sarhoşların saldırısına maruz kaldılar. Herhangi bir yaralanmaya maruz kalmadan Bliss kaçmayı başarırken, Dickie’nin kolu kırılmış ve omuzu yaralanmıştır.³³⁹ Görünen o ki olayın araştırılması esnasında İngiliz yetkililerin karşısında sıkıntı yaşamaktan çekindikleri için, izin süresinin uzatılması kararında hızlı davranılması ve bunun kolaylaştırılmasında bu olayın, Osmanlı yetkililer üzerinde etkisi olmuştur. Bu yeni ek süre sonucunda, Bliss ve Dickie, Temmuz 1896’da kazı çalışmalarına yeniden başlamışlardır.

3.2.5. Bliss’in Mescid-i Aksa’nın Alt Kısımında Kazı Girişiminde Bulunması:

1897 Haziran ayının ikinci yarısında, ruhsat süresi bitmeye yaklaşmışken, fon yönetim komisyonunun kazı çalışmalarında daha önemli sonuçlar elde edilmesi ve Harem-i Şerif bölgesinde kazı yapılması gerektiği konusundaki ısrarı altında; Bliss ve ona eşlik eden kazı heyeti, güney surunun yakınındaki birkaç noktada geceleyin gizlice kazı çalışması gerçekleştirdiler. Kudüs Maarif Müdürü, 23 Haziran 1897’de Maarif Bakanlığı’na bir rapor sundu. Bu raporda şöyle demektedir: “Dört gün önce Silvan muhtarı gece yarısı Hükûmet merkezine geldi ve kible tarafında Haremin suruna yakın bir yerde bir ekip tarafından geceleyin ve gizlice orada kazı faaliyetleri gerçekleştirildiğini bize haber verdi. Tabi ki hemen oraya, bu işçilerin kazıya devam etmelerini engellemek için polis ve iki asker gönderildi. Kendilerine geceleyin kazı yapmalarının sebebi sorulduğunda, bunu hem Mr. Bliss’in vekili hem de bizzat Mr. Bliss’in hem de hükümet tarafından görevlendirilen Şevket Efendi’nin emri ile yaptıklarını, ücret karşılığında çalıştıklarını söylediler. Ertesi gün kazıların yapıldığı yere gittim ve kazılardan birinin, kible suruna 30 metre uzaklıkta, bir diğerrinin kuzey yönünde kible tarafına sadece 5,5 metre uzaklıkta yani doğrudan Mescid-i Aksa

---

³³⁸ Bkz. ŞD: 214/47 1313.L.23, I.MF 3/56 1313.Z.5, BEO 783/58705. 1313.Z.7, MF.MKT 309/28 1313.L.23, MF.MKT 326/65 1314.Ş.9

³³⁹ Mocrops, s. 170

yönünde gerçekleştirildiğini gördüm. Hiç vakit kaybetmeden, çukurları ve açılan kazıları kapattırıp, buradaki durumu eski haline getirdim.

Bu olayın peşinden adı geçen derneğin³⁴⁰ vekili, Mr. Bliss ve ile yapılan toplantıda; gizli bir şekilde geceleyin Mescid-i Aksa'nın yakınındaki bir yerde kazı yapmasının sebebi sorulduğunda, "ruhsatın süresinin sona ermesi yaklaştığı için kazı faaliyetlerini gece gerçekleştirmek, sadece vakit kazanmak içindi" diye cevap vermiştir. Bu konu halkın özellikle de dindar olanların arasında hızla yayılmış; İngilizlerin Mescid-i Aksa'nın üzerinde durduğu alt kısmı boşaltıp Harem-i Şerif'e ulaşmak için geceleyin Harem-i Şerif'in yakınında kazı yaptıklarına dair birçok dedikodunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hükûmet bu haberleri aldığı anda olaya çok ciddi yaklaşmış ve bu olaya dikkatini yoğunlaştırmıştır. Çünkü bu kazılar asayiş sarsabilirler ve beş yıldır ne hükûmete ne de ülkeye bir fayda getirmişlerdir. Bu sebeple, bir takım problemler ve ihtilaf ortaya çıkarabileceği ve hükûmeti meşgul etmesi sebebiyle bu kazıların durması gereklidir. Buna ek olarak verilen ruhsatın süresi 9 Haziran 1313³⁴¹ itibarıyla sona ermiştir. Arz edilen sebepler ve bu sakıncalı durumun giderilmesi için, bizler bu kazıların sonlandırılmasının ve verilen ruhsatın süresinin uzatılmamasının uygun olduğunu düşünmekteyiz."³⁴²

30 Haziran 1897'de Mutasarrıf, Maarif Bakanlığı'na önceki mektuba istinaden, benzer bir rapor daha sundu. Bu raporda özetle, Kudüs'te yeni bir süreçte kazı yapmaya müsaade edilmesine Bliss'in imkân bırakmadığını; sürenin uzatılmamasının ve ne hükûmete ne de ülkeye bir fayda sağlamayan bu kazıların durdurulmasının daha iyi olacağını söylüyordu.³⁴³ Sultani Müzesi'nin Müdürü³⁴⁴ ise, hem Kudüs Maarif Müdürü'ne hem de Kudüs Mutasarrıfı'na gönderdiği mektupla bunu kabul etmedi. Onlardan farklı düşünüyor, Bliss ve onun kazı çalışmalarını savunuyordu. Onun bu mektubu başlıca şu üç maddede özetlenebilir:

---

³⁴⁰ Burada kastedilen, Filistin Keşif Fonudur.

³⁴¹ 22 Haziran 1897 tarihine denk gelmektedir.

³⁴² M.F. MKT 362/22 1315.Ş.28

³⁴³ A.g.e.

³⁴⁴ İstanbul'daki Sultani Müzesi'nin müdürü Hamdi Bey'dir. Filistin Keşif Fonu'na yakın ve onlara dost birisi olarak bilinirdi. Bkz. Moscrop,s.169.

1. Bliss, geceleyin Kudüs surları yakınında kazı yaptığını kabul ettiği bir mektup göndermiştir. Bu kazının sebebi kendisine verilen ruhsatın bitmek üzere olması ve bu süre bitmeden işini bitirmek istemesidir.

2. Mutasarrıf, Bliss'in kazı yaptığı yerlerin, kendisine kazı izni verilen bölgeye dâhil olup olmadığını açıklamamıştır. Bu durum, kazı süresinin uzatılmayıp kazıların bitirilmesini konuşmaya başlamadan önce, tahkikat ve tam bir açıklamaya ihtiyaç duymaktadır.

3. Kudüs Maarif Müdürü, Bliss'in kazılarının, ne hükûmete ne de ülkeye önemli bir fayda getirmediğini ve bunların sadece Kudüs'ün eski çağlardaki tarihiyle ilgili olduğunu zannetmektedir. Hâlbuki bu, yüzeysel bir düşüncedir. Çünkü Bliss'in kazıları Kudüs'ün tarih ve coğrafyasının bilinmesi konusunda, sıradan olmayan, çok faydalı, önemli çalışmalardır.³⁴⁵

İstanbul'daki Osmanlı merkezi yetkililerinin, Kudüs Mutasarrıflığı'ndaki yerel yetkililerin görüşünü benimsedikleri görülmektedir. Çünkü Bliss'in kazı izin süresinin uzatılmasında ısrar ettiği bir dilekçe sunmasına rağmen, Kudüs şehri içinde kazı yapma iznini yenilemediler. Bunun üzerine Bliss, dinlenme ve nekahet dönemini geçirmek; Kudüs, Kudüs Tarihi ve Filistin Kazı Fonu adına gerçekleştirilen kazılar hakkında bir dizi konferans vermek için Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti. Bu durum, kazı işiyle uğraştığı kesintisiz altı yıldan sonra gerçekleşti. Diğer taraftan, yardımcısı Dickie, Kudüs'te bulunduğu sürede içinde çalışma yaptıkları kazıları, kuyu ve tünelleri kapatmak için Kudüs'te kaldı.³⁴⁶

3.2.6. Kudüs'te Bliss'in Gerçekleştirdiği Arkeolojik Kazıların

Sonuçları:

Bliss'in eski beldenin güney kısmında gerçekleştirdiği kazılar; batıda Nebi Davud kapısına yakın yerdeki İngiliz Kabristanı'ndan başlayıp surun güney doğu köşesine varan, güneydeki sur hattına odaklanmıştır. Burası, Bliss'ten 25 yıl önce Warren'ın kazılarında yoğunlaştığı bölgeyi içine almaktadır. Ayrıca Babu'l-Amud ve

---

³⁴⁵ A.g.e.

³⁴⁶ Moscrop, s. 171.

Cebelu'z-Zeytun bölgesinde gerçekleştirdiği farklı bazı kazılara ek olarak; Tell Üfel'de ve Silvan pınarı ve göletine komşu bölgelerde bir grup kazı gerçekleştirmiştir.

Bliss, 1898 yılında "Excavation at Jerusalem 1894-1897" adıyla, Filistin Keşif Fonu tarafından yayınlanan kitabında, Kudüs'teki kazı çalışmalarını ayrıntılı şekilde kaleme almıştır. Bu kitap, on ders başlığından oluşmaktadır. Bunların yedisi kazıların detaylarından bahsederken kalan üç başlık ise tarihe dairdir ve Bliss burada, kazıların sonuçlarına göre Kudüs surlarının tarihini ve sırasıyla hangi dönemlerden geçtiğini hikâyeci bir üslupla tartışmaktadır. Yapılan açıklayıcı çizimler ve yardımcısı Dickie tarafından gerçekleştirilen kazılara ait sunumlar; bu kitabın önemini artıran unsurlardandır. Onun kitabına aldığı en önemli arkeolojik kazılardan bazıları, şunlardır:

1. İki duvar (İki eski sur): Bunlardan alt tarafta olanı, şehrin güney sınır hattını oluşturmaktadır. Bliss bu surun, miladi 70 yılında Bombay'in şehri yıkmasından sonraki süreçte gerçekleşen, şehrin yeniden inşası dönemine ait olduğu görüşünü tercih etmektedir. Bliss; Süleyman (a.s.) zamanından Bizanslılara kadar şehrin farklı dönemlerde, duvar ve temellerinin inşasının hangi aşamalardan geçtiğini araştırmıştır. Herodos zamanında, güney tarafından surlarla kuşatılmış bölgenin, Süleyman (a.s.) dönemindeki halinden; İmparatoriçe Eudocia³⁴⁷ dönemindeki halinin de Herodos döneminden daha büyük olduğu çıkarımında bulunmaktadır. Göletin revakının ise Herodos döneminde inşa edildiği görüşünü benimsemektedir. Yukarı kısımdaki duvar ise Hristiyanlığın erken dönemine aittir. Bu dönem, ez-Zeytun dağının eteklerinde bulunan kiliselerden birinin kalıntılarının da ait olduğu dönemdir.

---

³⁴⁷ Aelia Eudocia Augusta (Saint Eudocia) (m. 401-460) İmparator İkinci Theodosius'un eşi, Bizanslı bir imparatoriçedir. Onun mimari eserleri; hem Hristiyanlık hem de Yunan mimari özelliklerini taşıyan, erken Hristiyanlık dönemindeki Bizans mimarisi için güzel bir örnek oluşturmaktadır. Zengin bir ailede, Atina'da dünyaya gelmiştir. Babası vefat edince, miras konusunda kendisine haksızlık yapan kardeşlerini şikâyet etmek için Konstantiniyye'ye gitmiştir. Orada İmparator Theodosius'le tanışıp evlenmiş ve Hristiyanlık dinini benimsemiştir. Miladi 438-439 yıllarında Kudüs'te hac yapmıştır. Eşinin kendisini ihanetle itham etmesi sebebiyle, geri kalan hayatını Kudüs'te yaşamak için, 443 yılında Konstantiniyye'den ayrılmış, 460 yılında vefat etmiş ve Babu'l-Amud'un kuzeyine inşa ettirdiği İstifanos Kilisesi'ne defnedilmiştir.

2. Bliss, kaya içine oyulmuş bir merdiven aracılığıyla Silvan göletine ulaşan Teribyun Vadisi boyunca uzanan büyük kaldırımlı yolu da keşfetmiştir. Bu yolun genişliği bazı yerlerde 50 fite ulaşmaktadır ve bu yol, şehrin sokaklarına doğru giden birçok kola sahiptir. Bu yol büyük kanalizasyon kanalının üst tarafında, her iki yanı kaldırımlanmış düz bir yol olarak yapılmıştır ve güzel bir tarzda inşa edilmiş evler bu yolun sınırlarını belirlemektedir.³⁴⁸

3. Bliss, bu yolun sonunda erken dönemlere ait eski bir Hristiyan kilisesinin kalıntılarını bulmuş ve inşa tarihinin, miladi 333-570 yılları arasında olduğu görüşünü benimsemiştir. Yardımcısı Dickie, mimari özelliklerini ve yapıım şeklini inceleyerek, bu verilerin, miladi 460 yılında vefat eden İmparatoriçe Eudocia dönemine işaret ettiğini belirtmiştir.

4. Bliss, bu kilise ve iki duvardan daha az öneme sahip fakat şehrin yaşadığı tarihi süreci anlama konusunda güzel veriler ortaya koyan bazı tarihi kalıntılar da keşfetmiştir. Bu keşiflerden bazıları şunlardır: Teribyun Vadi'sinde keşfettiği bir savaş arabası, Siyon (Nebi Davud) kapısının yakınında bulunduğu üçüncü orduya ait tarihi Frenklere dayanan bir Latin motifi, kral mezarlarının yakınında, üzerlerinde motif ve yazılar bulunan taşlarıyla birlikte bulunduğu birkaç mezar, Babu'l-Amud'un kuzey batısındaki mozaikler, ez-Zeytun Dağı'ndaki kutsal hazineler, bazısı onuncu Roma ordusunun mührünü taşıyan Roma dönemine ait toprak kap parçaları, birkaç tartı aleti, Roma ve Bizans'ın farklı dönemlerine ait dokuz sikke, İbranice bir mühür.³⁴⁹ Ve bunlara ek olarak Bliss'in, Yebusi Döneme ait olduğunu düşündüğü, kaya içine yapılmış bazı evler.

5. Bliss'in, Kudüs'ün güneyinde bir yerde olduğunu farz ettiği tiyatroya ek olarak şehrin güney tarafında bir yerlerde bulmayı umduğu fakat keşfedemediği bazı tarihi yerleri işaret etmesi de önemlidir.

---

³⁴⁸ 2005 yılında, İsrail Tarihi Eserler Kurumu ve el-Âd Yahudi İskân Derneği; yeniden bir kazı çalışması yaparak, bu yolu ve kaya içindeki merdiveni tekrar ortaya çıkarmıştır. Bu yola "et-Tariku'l-Heyrudi" adı verilmiş ve sonrasında da halkın ziyaretine açılmıştır.

³⁴⁹ Eski İbranice, harflerini kadim Kenani dilinden almıştır. Bu sebeple bu mühürlerin, tam anlamıyla İbranice olması şart değildir.

3.2.7. Tell es-Sâfi³⁵⁰ ve Tell Zekeriyya³⁵¹'daki Kazı Çalışmaları 1898-1900:

Bu süreçte ve Bliss'in hocası olan Flinders Petrie'nin sunmuş olduğu öneriye dayanarak, Filistin Keşif Fonu, Filistin'de yeni kazı yerleri aramaya başladı. Bu durum Bliss'in daha önceden önerdiği yerlerin listesine göre olacaktı. Kudüs şehrinin güney batısına düşen bir bölgede, el-Halil şehrinin batısındaki el-Cevra köyü³⁵², Askalan yakınlarındaki el-Cedide Harabesi, Âcûr³⁵³, Akûr³⁵⁴, Beyt Cibrin³⁵⁵, Tell es-Safi, Tell Zekeriyya ve Kedne³⁵⁶ köyleriyle sınırlı kalınarak; Haziran 1897'de yeni bir kazı için ruhsat almak üzere, Kudüs'teki İngiliz Konsolosluğu ve İstanbul'daki İngiliz Sefareti aracılığıyla, Osmanlı yetkililerine, Bliss adına talepte bulunuldu.

³⁵⁰Gazze ve Ramle kazalarına sınır, el-Halil şehrinin kuzeybatısında ve merkeze 26 km. uzaklıkta, bir Filistin köyüdür. Burada Haçlılara ait bir kalenin kalıntıları, surlar, mezarlar ve bir mağara vardır. 1948 yılı öncesinde yüzölçümü 28925 dönümdü. Deniz seviyesinden yüksekliği de 150-175 metre arası değişmektedir. Bkz,El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı,1984, C1. S.569.

³⁵¹ El-Halil şehrinin kuzey batısında yer alan bir Filistin köyüdür. Erken İslami Dönem'de arazisi, el-Halil'deki Harem-i İbrahim'e vakfedilmiştir. İçerisinde çok sayıda tarihi harabe bulunmaktadır. Yüzölçümü 15320 dönümdür ve deniz seviyesinden 250-300 metre yükseklikte yer alır. Roma döneminden beri bilinen bir yerdir. Bkz,El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı,1984, C2. S.515.

³⁵² Akdeniz kıyısında, el-Mecdel şehrinin güney batısında, şehre 5 km. uzaklıkta yer alan bir Filistin köyüdür. İçerisinde tarihi Askalan şehrine ait birçok harabe bulunmaktadır. 1948 yılında nüfusu 2420 kişiydi. Yüzölçümü 12224 dönümdür. 1948'de yıkıma maruz kalmış ve yine 1948'de Siyonist çetelerin eliyle halkı buradan kovulmuştur. Bkz,El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı,1984, C2. S.98.

³⁵³ El-Halil şehrinin batısında, şehre 25 km. mesafede yer alan bir Filistin köyüdür. Siyonist çeteler eliyle Ekim 1948'de işgal edilmeden önce nüfusu 3700 kişiydi. Bu süreçte yıkılmış ve halkı buradan kovulmuştur. İncil'deki coğrafi bilgileri temellendiren kişi olarak kabul edilen Amerikalı gezgin, Edward Robinson 1838 yılında buraya uğramış ve burayı küçük köy olarak vasfetmiştir. Bkz,El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı,1984, C3. S.191-192.

³⁵⁴ Kudüs'ün güney batısında, 20 km. mesafede bulunan küçük bir Filistin köyüdür. Deniz seviyesinden 475 metre yüksekliktedir. Yüzölçümü 5522 dönümdür. 1948'deki savaşta yıkılıp halkı göçe zorlanmadan önce nüfusu 40 kişiye ulaşmıştı. Bkz,El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı,1984, C3. S.289-290.

³⁵⁵ 1948'de terkedilmiş bir Filistin köyüdür. El-Halil şehrinin en büyük köylerinden biri olduğu kabul edilir. İsrail işgalinden önce nüfusu yaklaşık 3000 kişiyi bulmuştu. Yüzölçümü 56000 dönümdür. El-Halil şehrinin kuzey batısında 25 km. uzaklıktadır. Tarihi eserleri, harabeleri ve arkeolojik tepeleriyle meşhurdur. Bkz,El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı,1984, C1. S.445.

³⁵⁶ El-Halil şehrinin kuzey batısında yer alan bir Filistin köyüdür. Yüzölçümü 15477 dönümdür. 1948 Savaşı'ndan önce nüfusu 522 kişiye ulaşmıştı. Bu savaşta yıkılmış ve halkı buradan zorla göç ettirilmiştir. İçerisinde çok miktarda arkeolojik yer ve kalıntı bulunduğu için, önemli, tarihi konuma sahip bir köy kabul edilir. Bkz,El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı,1984, C3. S.634.

Bu izinlerin alınması, özellikle Maarif Bakanlığı'nın bir taraftan Kudüs Mutasarrıflığı diğer taraftan da Hümayun Müzesi Müdürlüğü'yle yaptığı, devlet daireleri arasındaki yazışmalar sebebiyle bir yıldan fazla sürmüştür. Kudüs mutasarrıflığı, Mescid-i Aksa surlarının yakınlarında Kudüs'te gerçekleştirilen kazılar ve bu durumun şehir halkı arasında bazı şayiaların ve karmaşanın çıkmasına neden olması sebebiyle; yeniden kazıya müsaade edilmemesini istiyordu. Diğer taraftan da Hümayun Müzesi'ni temsil eden Hamdi Bey, Kudüs Mutasarrıflığı'nın olayın hakikatinin anlaşılması için gerekli tahkikatı yapmadığı, sadece sorumluluğu kendi üzerinden atmak için bu işe karşı çıktığı ve Bliss'in Kudüs'te yapmış olduğu önceki kazıların tarihi ve arkeolojik değerinin, ondan önceki benzer kazılarda nadiren bulunacak derecede büyük olduğu görüşünü savunuyordu.³⁵⁷

Büyük Maarif Meclisi, bu yazışmalardan sonra; içerisinde birçok kutsal ve mübarek yer bulunduğu, hem tarihi hem de coğrafi açıdan sahip olduğu hassasiyet ve önemden dolayı Askalan şehri yakınındaki el-Cevra köyünde kazı yapılmasına müsaade etmeme kararı almıştır. Bunun yanında diğer beş köyde (Beyt Cibrin, Akur, Acur, Tell es-Safi ve Tell Zekeriya) kazı yapılmasına bir engel görmemiştir. Nisan 1898'de çıkan fermanla Kedene köyünün adı geçmemiştir. Ayrıca bu ferman; ilgili mercilerin, herhangi bir hak ihlaline engel olunması için daha fazla tedbir almalarını; fonun Kudüs kazılarında teminat olarak ödediği ve Mescid-i Aksa'nın yakınında kazı yaparak sınırlarını aşması sebebiyle geri alamadığı 50 altın liranın, yapılacak kazılar için yeni bir teminat olarak kabul edilmesini ve buna ek olarak 20 altın lira ruhsat harcı ve müfettişin (komiser) aylık maaşı olarak da 10 altın liranın ödenmesini istedi.³⁵⁸ Bunun yanında, İstanbul'daki Hümayun Müzesi Müdürlüğü'nün tavsiyesi ile bu yeni kazı çalışmaları için yeniden Kudüs Müzesi müdürü, Şevket el-Halidi Efendiyi müfettiş olarak atadı.³⁵⁹

Bliss'e verilen ruhsatın, az önce adı geçen beş köyde ona kazı izni vermesine rağmen; Bliss'in bu bölgelerde kazı yapmak için gerekli olan işçileri temin edebilme

---

³⁵⁷ MF. MKT 364/10 1315.RA.7

³⁵⁸ I.MF 4/62 1315.Z.4, ŞD 215/17 1315.Za.8, BEO 1118/83789 1315.Z.8

³⁵⁹ MF. MKT 364/10 1315.RA.7

gücünü sınırlandıran finansman desteğinin azlığı sebebiyle; kazı faaliyetleri, Tell es-Safi ve Tell Zekeriya kazıları ve diğer yerlerdeki hızlı ve keşfe yönelik bazı kazılarla sınırlı kalmıştır. Ayrıca Robert Macalester, Bliss'in yeni yardımcısı olarak atanmıştır ki o ileride, Filistin Keşif Fonu'yla Bliss arasındaki anlaşmazlıkların artması sonucunda onun yerini alacaktır.

Bliss, Macalester'in de katkısıyla, "Excavation in Palestine During The Years 1898-1900" adında, Tell es-Safi, Tell Zekeriya ve diğer bölgelerdeki kazı çalışmalarını tafsilatlı şekilde açıklayan bir kitap kaleme almıştır. 1902'de bu kitap fon tarafından yayımlanmıştır. Kitap, resim ve haritalarla desteklenmiş şekilde, adı geçen bölgelerdeki arkeolojik keşifler, onun kazılarda kullandığı teknik ve bölgedeki yerel halkla olan ilişkileri hakkında ayrıntılı bir açıklama sunmaktadır.³⁶⁰

6 Eylül 1898'de Bliss, tekrar Kudüs'e gitti. Onun talep ettiği ferman(kazı izni) henüz gelmemişti. Fon sekreteri Mr. Armstrong, ferman gelsin ya da gelmesin hemen kazılara başlanmasının ve Türk yetkililerin bu konudaki bakış açılarını görmezden gelmenin zorunlu olduğu şeklindeki fon yönetiminin direktiflerini Bliss'e iletti. 12 Ekim'de Bliss, fona, fermanın kendisine henüz ulaşmadığını bildiren bir yazı gönderdi. İstanbul'dan resmi emirler gelmeden doğrudan kazılara başlamaktan kaçınmıştı. Bu emirler 19 Ekim'de ruhsatlarla birlikte sonunda ona ulaştı.³⁶¹ Tell es-Safi'deki kazılar, bölgedeki yerel halkın yardımını alamamaktan kaynaklı bazı zorluklar sebebiyle geç başlarken; Tel Zekeriya bölgesindeki kazı faaliyetleri, gerçek anlamda Kasım 1898'de başlamış oldu. Fon yönetimi, Wilson'a, Bliss'ten her iki bölgede de kazı yapmasını istedikleri bir yazı göndermesi görevini verdi. Bliss, Şubat ayında, istenilen işi yapabilmesi için, 51 işçiye ve gelecek sezonda bu işi başarabilmek için aylık 110-120 sterlin'e ihtiyacı olduğunu hesapladı. Hâlbuki komisyon ona aylık sadece 100 sterlin göndermekteydi.

Fon yönetimi, 1899'un başlarında Wilson'ı, yeni bir Filistin yolculuğuna çıkarmaya karar verdi. Bliss'in gerçekleştirdiği faaliyetleri tetkik edip denetlemek,

---

³⁶⁰ Frederick Jones Bliss, R.A. Stewart Macalister, **Excavation in Palestine During The Years 1898-1900**, Londra, The Committee of The Paletsine Exploration Fund, 1902.

³⁶¹ A.g.e. s. 1.

Schumacher ve Conrad Chik'in yaptığı araştırmalarla ilgili son gelişmelerden haberdar olmak ve buna ek olarak da Filistin'de araştırma yapmak için yeni fırsatlar aramak, bu yolculuktan hedeflenen şeylerdi.

21 şubat'ta fon yönetimi, Bliss'ten, kış mevsimi sebebiyle oluşan kötü hava şartları sebebiyle işi durdurmak zorunda olduğunu bildiren bir rapor aldı. Fon yönetimi, "İki ay süreyle işe ara verilmesi çalışma izninin iptaline sebep olur" şeklinde fermana yer alan şartı ona hatırlatıp kendisinden işe devam etmesini isteyerek, bunu kabul etmedi. Ayrıca Bliss'le ne kadar irtibat halindelerse, Macelester'le de o kadar irtibat halinde olmaya ve ondan raporlar almaya başladılar.

1899 yılının yaz mevsimi gelince Bliss yeniden hasta oldu. Kazı faaliyeti Macelester ve mukaddes topraklarda yapılan kazılar esnasında fonun Arap yardımcısı Yusuf'un gözetiminde devam ediyordu. 15 Temmuz 1899'da Bliss, her iki tepede de faaliyeti durdurdu ve aşırı sıcaklar sebebiyle Kudüs'e çekildi. Ekim ayında, Bliss, daha iyi sonuçlar alabilmek için yapılan finansmanın aylık 130 sterline çıkarılması gerektiği şeklinde yeniden bir talepte bulundu. Fon yönetimi bu istekleri hoş karşılamadı. İş için aylık 100 sterlinin yeterli olacağını kabul etti ve Bliss'e bunun kendi düşünceleri olduğunu haber verdi.

Kasım 1899'un başlarında fon yönetimi yeni bir mali kriz daha yaşadı ve bu, fonun kendisine sunulan bazı projeleri göz ardı etmesine sebep oldu. 5 Aralık'ta fon yönetimi, Bliss'e, her iki tepede de kazıları durdurup Kudüs'e dönmesi ve kral mezarlarını araması talimatlarını yazıyla bildirdi. Bu süreçte Macelester, arkeolojik kazılara katılmak için Mısır'a gitti. Bu mali darboğaz sebebiyle, kazı sonuçları, önemli başarılar ve keşifler ortaya koyamaz halde daha mütevazı olarak gelmeye başladı.

1900 yılı Mart-Haziran arası süreçte, Bliss, Tell es-Safi ve Tell Zekeriya'ya komşu bölgelerdeki bazı harabelerde araştırmalar yaptı, Tellu'l-Cedide harabelerinde araştırmalar yaptı ve orada çok sayıda toprak kap ve mühürlü çömlek kulplarına rastladı. Bu bulgular onun Yahudilik dönemindeki Filistin ömlekçiliği hakkında daha çok bilgiyle donanmasını sağladı. Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen Tell Mirşa Bölgesi olduğunu kabul ettiği, Saint Hana Tepesinde de araştırmalar yaptı. Orada da Yunanlılara ait birçok tarihi eser buldu. Bunların en önemlisi, 3,5 in uzunluğunda Yunanlılara ait bir kil tablettir. Ayrıca Beyt Cibrin bölgesinde, Yunanlıların son

dönemine ait bazı mezarlarda inceleme yaptı. Bunların çoğu kendisi tarafından keşfedilmeden önce tarihi eser kaçakçıları tarafından yağmalanmıştı.³⁶²

1900 yılı Nisan ayı başlarında, komisyon yönetimi, Bliss'e kendisiyle yaptıkları anlaşmanın sona erdiğini; kazı çalışmalarıyla ilgili olan her şeyi ve ekipmanlarını yardımcısı Macelester'e teslim etmesi gerektiğini bildiren bir mektup gönderdi. Macelester da Kudüs'teki kazılarına ve faaliyetlerine devam etmek için Mısır'dan yeni gelmişti.17 Mart 1900'de Bliss, bu mektuba cevap yazdı ve gerçekleştirdiği faaliyetin maruz kaldığı zorlukları ifade ederek, istemeyerek de olsa istifasını sundu. İstifası, Fon yönetim komisyonu tarafından Haziran 1900'de yapılan toplantıda kabul edildi.³⁶³

3.2.8. Bliss'in Kudüs'teki Yerel Yetkililer ve Yerel Halkla İlişkisi:

Bliss, 1860'lı, 1870'li yıllarda ve 1880'li yılların başında, Filistin'de görev yapmış, Wilson, Warren, kitchener Ve Conder gibi Filistin Keşif Fonu adına kazı yapan ilk isimlerin içinde bulunduğu aynı ortamda bulunmuyordu. O, mukaddes topraklardaki otoritesini genişletmek için yeni bir statünün temellerini oluşturmakta olan güçlü bir Osmanlı Hükümeti ile sıkıntı yaşıyordu.³⁶⁴ Bunun yanında Bliss, bu bölgenin çocuğuydu. Suriye ve Lübnan'da büyümüş ve buralarda eğitim almıştı. Arapçayı öğrenmiş, halkın kültür, adet ve geleneklerine aşinalık kazanmıştı. Kendisinden öncekilerde olduğu gibi ister Arap ister Türk olsun, bunlara karşı bir kibir hisseden, üstünlük taslayan, emperyalist bir zihniyete sahip değildi. Ayrıca onun zihniyeti, insanlara nazik davranmayı ve onlara en güzel şekilde muamele etmeyi hedefleyen misyonerlik zihniyetiydi ve bu sayede insanlarda onun dinine ve inançlarına karşı hoş bir intiba oluşmuştu. İşte tüm bu sebeplerle, Bliss, memurların ve yerel yetkililerin rızasına uygun hareket etmeye, onları kızdırmamaya, talimat ve emirlere bağlı kalmaya çok önem vermiştir. İstanbul'dan fermanın gelmesi gecikince, Fon Yönetim Komisyonu; kendisinden, emirlere uymaması, yerel yetkililerin tavrına

---

³⁶² A.g.e. s. 8-9.

³⁶³ Moscrop, s. 174-177.

³⁶⁴ A.g.e. s. 179.

aldırış etmeden hemen kazıya başlamasını istediğinde bile komisyonun emirlerine uymayı reddetmiş; kazı çalışmalarının gecikmesine etki etmiş olmasına rağmen, kazı için gerekli olan iznin gelmesini beklemiştir.³⁶⁵

Bliss, kazı müfettişi, İbrahim el-Halidi Efendi ile kişisel ve güçlü iyi ilişkiler kurmaya çok önem vermiştir. Gazze yakınlarındaki Tell Aclan kazılarında ona eşlik etmesinden itibaren, ona Osmanlı Hükümeti'yle yapılan anlaşmada geçen miktardan daha fazla maaş veriyordu. Talimatlar, kendisine 10 altın Türk lirası verilmesini öngörürken, aylık 12,5 İngiliz altın lirasına ulaşan bir maaş alıyordu.³⁶⁶Bundan dolayı, İbrahim Efendi, Kudüs'teki kazılara müfettiş olarak atanmasına dair talimatlar geldiğinde yeni maaşıyla ilgili olarak bunu delil getirmişti.³⁶⁷ Bunu yanında Bliss'in fona sunduğu raporlar; kazı yerinden ayrılıp da kazıların sekteye uğramasına sebep olmaması için kazı bölgesi sorumlusuna Şubat 1896'da rüşvet vermek zorunda kaldığına işaret etmektedir. Bu durum, fon yönetiminin ve bunların başında da Wilson'ın o dönemde hiç hoşuna gitmemiştir.³⁶⁸

Nisan 1896'da kazı müfettişi İbrahim el-Halidi Efendi vefat etti. Bu durum Bliss'e şok etkisi yaptı. Çünkü İbrahim Efendi, yumuşak huylu biriydi ve kazı çalışmalarında Bliss'e çok yardımcı oluyordu. Herhangi başka birinin atanması, Bliss'in günlük işlerinde yaşadığı zorlukların artmasına sebep olabilirdi. Fakat Osmanlı yetkilileri çok geçmeden, onun yerine oğlu Şevket Efendi'yi, kazı çalışmalarının müfettişi ve Bliss'in yardımıyla kurulan Kudüs'teki Osmanlı Müzesi'nin fahri müdürü olarak atadı.³⁶⁹ Bunun da yerel yetkililer tarafından kayda değer bir engelle karşılaşmadan Bliss'in kazı çalışmalarına devam etmesinde çok net bir etkisi olmuştur.

Bliss ve yerel yetkililer arasındaki ilişkiler, müşterek yardımlaşma boyutuna ulaşmıştı. Öyle ki Bliss, şehrin kuzeyindeki es-Sâhira kapısına yakın ortaokulların

---

³⁶⁵ Bu olay, Tell es-Safi ve Tell Zekeriyya'da yaptığı kazılarda, gerçekleşmiştir. Bkz. Moscrop s. 174.

³⁶⁶ Bu fark, sadece aylık maaşının miktarıyla sınırlı değildi. Bunun yanında İngiliz altın lirasının ağırlığı, Osmanlı altın lirasının ağırlığından biraz daha fazlaydı.

³⁶⁷ Bkz. MF.MKT 226/35 1312.Ra.17 ve MF.MKT 206/81 1311.Za.25

³⁶⁸ Mocrops, s. 170.

³⁶⁹ MF.MKT 326/52 1314.Ş.8

birinde, Kudüs Osmanlı Müzesi'nin kuruluşuna yardım etmiş, denetimde bulunmuş ve bu, Londra'daki fon yönetiminin Bliss'e çok kızmasına sebep olmuştur. Çünkü bu durum, fonun menfaatlerine kesinlikle zarar verecekti. Öyle ki Osmanlı yetkilileri, özelde Kudüs'te, genelde Filistin'de keşfedilen tarihi eserleri, sergilenmek üzere İngiliz müzelerine götürmek yerine bu müzede muhafaza edeceklerdi.³⁷⁰

Onun yerel halkla olan ilişkisine gelince Bliss, onlarla iyi ilişkiler kurmaya, hasat ve zeytin toplama mevsimlerinde onu terk etmemeleri için onlara akılcı ücretler vermeye özen göstermiştir. Bir işçinin Tell Zekeriyya'daki günlük ücreti 10 kuruşu bulmuştu. Bu miktar; halkın, çalışmalarını için kızlarını da göndermeyi kabul etmelerine sebep olmuştur. Ayrıca Bliss, keşifte bulunan, önemli tarihi parçalar elde eden işçilere bazı mükâfatlar tahsis etmiştir ki bu da onların daha ayrıntılı şekilde arama ve tetkik yapmaları konusunda onları teşvik etmiştir. Bu durum bazı işçilerin, mükâfat almak için başka bölgelerden tarihi eserler getirmelerine de sebep olmuştur. Ne var ki bu, parçanın yapısı incelendiğinde, kazı bölgesindeki işçiyle arkadaşları hakkında tahkikat yapıldığında kolayca ortaya çıkıyordu. En basitinden, işçilerden biri, eski tarihi bir para olduğunu zannettiği fakat kazı esnasında düşmüş, bizzat Bliss'in paltosunun düğmesinden başka bir şey olmayan bir nesneyi ona göstermiştir. Bliss'in Arap yardımcısı ve işçilerin gözetmeni olan Yusuf'un işçileri takip edip izlemesiyle, onların zamanla kazandıkları beceri ve deneyim sayesinde daha ayrıntılı kazılar yapmış ve daha fazla keşifte bulunmuştur. Ayrıca Bliss, topraklarının kullanmasına karşılık olarak, toprak sahiplerine –ki çoğunlukla burada çalışan işçiler de aynı kimselerdir– abartılı ödemelerde bulunmuştur.³⁷¹ Bu durum onun, yerel halkın nezdinde, oradaki iş sona erdikten sonra bile, hoş bir konuma sahip olmasına sebep olmuştur. Öyle ki kardeşiyle birlikte, aylar sonra Tell Zekeriyya'ya yaptığı ziyarette, onu hoş karşılamışlar, ona pilav ve etten oluşan bir ziyafet sunmuşlardır. Bliss, yerel halkla iyi ilişkiler kurmada başarılı olmasını; arkeolojik kazı ve çalışmalarındaki başarısının bir ölçütü olarak kabul etmiştir.³⁷²

---

³⁷⁰ Mocrops, s. 174.

³⁷¹ Bliss, s. 3-4.

³⁷² A.g.e. s. 11.

3.2.9. Bliss'in Kazılarında Kullandığı Yöntem:

Bliss'in kazılarda kullandığı yöntem, öncekilerden daha profesyonel ve bilimseldi. Bu konudaki en önemli etken, onun, hocası Petrie'nin yanında öğrendiği yönlendirme ve becerilerdir. İçerisinde keşif yapılmak istenen bölge, bazı karelere ayrılırdı ve her karenin yüzölçümü, 10 fit kare idi. Her kare için dört işçi tahsis edilirdi. Bir işçi kazı için, bir başka işçi sepleri toprakla doldurmak, iki çocuk işçi ise belirlenen toplama yerine bu toprakları taşımak içindi. Her bir arkeolojik tabaka, orada bulunan toprak kap, çömlek ve tarihi eserlerin özellikleri inceleniyor ve böylece ait olduğu dönem belirlenebiliyordu. Daha sonra bu tabaka, kaya kütesine varıncaya kadar, daha eski tabakalara inebilmek için kaldırılıyordu (temizleniyordu). Kazının derinliği arttıkça, toprakları aşağıdan yukarıya taşımak için merdivenler kullanılıyordu. Diğer işçinin toprakları yukarıya taşınması için, kazıyı yapan işçi sepleri doldurma işini de üstleniyordu.

İşçilere toprağı incelemeleri ve içinde bulunan herhangi bir tarihi eseri bulabilmeleri için elekler verilmişti. Bu eserler, mühür, sikke, boncuk ve farklı çömlek parçaları gibi ne kadar küçük maddelerse, Bliss, işçilere, buldukları her bir tarihi eser için bu parçanın değerine göre, o kadar fazla ek bahşış vermiştir. Onun Tell es-Safi ve Tell Zekeriyya'da geçen iki yıllık iş süresinde bahşış olarak ödediğı toplam miktar, 31 sterlini bulmuştur. Bliss'e göre, daha çok şeyin keşfedilmesine sebep olması ve kaybı en aza indirmesi düşünüldüğünde bu meblağ, çok fazla bir miktar değildir. Toprak kapların ve keşfedilen tarihi eserlerin, fotoğraflanıp üzerlerindeki işlemlerin okunması için temizlenmesi; deve kılından yapılmış özel fırçalar, pamuk ve yağ ile gerçekleştiriliyordu.

Tell Zekeriyya, Tell es-Safi ve Tell el-Hisi'deki açık alanlarda yapılan çalışmalar; evlerden, binalardan ve şehir surlarından uzak durulması şartı getirildiğı için Kudüs şehrinin kenarında yapılan çalışmalardan daha özgürce gerçekleştiriliyordu. Bunun yanında Kudüs'teki Amerikan Konsoloslugu, kazılarında Bliss'e sürekli yardımda bulunuyordu ve Konsolosluk tercümanı çoğı zaman ona eşlik ediyordu.

Bliss; halkın kendisine yardım etmemesi başta olmak üzere, onların hasat mevsiminde işi terk etmesine kadar, Tell es-Safi'de onun peşini bırakmayan kötü şanstın bahsetmektedir. Hatta bir defasında, orada yaptığı kazı çalışmalarında, bazı

çocukların oyunları, keşfettiği tam ve büyük bir küpün parçalanmasına sebep olmuştur fakat o çok şükür ki parçalanmadan önce onun resmini çekebilmiştir.³⁷³

3.2.10. Yetkililerin, Bliss'in Keşfettiği Tarihi Bulgulara Karşı Tutumu:

Osmanlı'nın yeni kanunları, herhangi bir tarihi eserin topraklarının dışına çıkarılmasını yasaklıyordu. Yabancı araştırmacılar da bunun yerine, bu parçanın fotoğrafını çekiyor ya da resmini yapıyor ve ya onun alçıdan bir örneğini yapıyorlardı.³⁷⁴ Bu sebeple, keşfedilen tarihi eserler, Kudüs Belediye dairesinde emanete alınıyor; farklı ve değerli parçalar ise Tell el-Hısi'de keşfedilen kil tablette olduğu gibi, doğrudan İstanbul'a gönderiliyordu.³⁷⁵ Kudüs'teki Osmanlı Müzesi'nin kurulmasıyla, Osmanlı yetkililerinin, arkeolojik kazılarda çıkarılan tarihi bulgulara karşı ilgisi artmış ve bunların önemini daha iyi kavramaya başlamışlardır. İstanbul'daki Hümayun Müzesi'nin; keşfedilen eserlerin Hümayun Müzesi'nde sergilenmek için taşınmasına dair istekleri de artmıştı. Bu keşfedilen eserler, önemli olanları tedrici olarak İstanbul'a nakledilmek üzere, geçici olarak Kudüs Müzesi'nde emanete alınıyordu. Bu eserlere ait fotoğraflar da bu bulgularla birlikte gönderiliyordu. Bu gönderim masrafları, Kudüs maarif gelirlerinden, Maarif Bakanlığı'nın payına düşen kısımdan karşılanıyordu.³⁷⁶ Kudüs Müzesi Müdürü, Şevket el-Halidi Efendi, içerisinde toprak ve camdan yapılmış 50 parça tarihi eserin bulunduğu bir sandığı, Eylül 1897'de İstanbul'a gitmek isteyen, Bedir el-Halidi adındaki akrabalarından biriyle göndermiş, Kudüs Maarif Müdürü ise bunun kendilerine ulaşması konusunda içleri rahat olsun diye Maarif Bakanlığı'na bir mektup göndermiştir.³⁷⁷ Bedir el-Halidi bu sandığı, İstanbul'daki Hümayun Müzesi'ne teslim etmeyince, Maarif Bakanlığı; Kudüs Maarif Müdürlüğü'ne, tarihi eser sandığını ondan alıp Hümayun Müzesi'ne emanet etmek için onun kaldığı yeri öğrenmek üzere bir mektup göndermiştir.³⁷⁸

---

³⁷³ A.g.e. s. 5-10.

³⁷⁴ A.g.e. s.2.

³⁷⁵ MF.MKT 160/02, 15.B.1310

³⁷⁶ MF.MKT 512/28, 8.Ra.1318

³⁷⁷ MF.MKT 376/23, 22.C.1315

³⁷⁸ A.g.e.

Ayrıca 1900 yılı Haziran-Temmuz döneminde Bliss'e ait başka tarihi eser gönderimleri de yapılmıştır.³⁷⁹

3.2.11. Bliss'le Filistin Keşif Fonu Arasındaki Anlaşmazlıkların Artması:

Bliss'in fon yönetimi hesabına çalıştığı yaklaşık on yıllık süreçte devam eden, Bliss'le Fon Yönetimi arasındaki ilişki; aralarında karşılıklı güvenin tesisi için yeterli olacak şekilde iyi değildi. Bu durum, küçük düşürücü şekilde, fon adına yaptığı hizmetleri sonlandırmasına sebep olmuştur. Bu, aşağıdaki şekilde özetlenebilecek bazı sebeplere dayanmaktadır. Bunlar:

1. Fon İdaresi Yönetim Komisyonu üyelerinin çoğu, arkeolojik kazı işiyle uğraşmış, kazı ve ya keşif faaliyetleriyle ilgili görevlerde bulunup Filistin'i ziyaret etmiş kimselerdendi. Bunların başında da Yönetim komisyonunun idari kararlarında en çok etki sahibi olan Charles Wilson gelmekteydi. Bu kimseler kendilerini bu alanda uzman kabul ediyorlardı. Fakat onlar bu keşif faaliyetlerini, Bliss Filistin'e gelmeden uzun zaman önce gerçekleştirmişlerdi. Oysaki kutsal topraklardaki siyasi şartlar ve kazıların daha profesyonel ve bilimsel olması için kullanılan yöntem ve teknikler değişmişti. Dolayısıyla onlar, Bliss'in çalışmalarında karşılaştığı zorlukları ve mali külfetleri tam olarak anlayamamaktaydılar. Hatta o derece ki fon yönetimi bizzat Wilson'ı, Şubat 1899'da fonun Filistin'deki çalışmalarını teftiş etmek için göndermiştir.

2. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Bliss, kendinden önceki tüm arkeoloji araştırmacılarından farklıydı. Çünkü o, yerel yetkililerle ve gündelik olarak iletişimde bulunduğu işçi ve çiftçilerden oluşan bölge insanıyla, hiçbir aracı ve tercümana ihtiyaç duymadan irtibata geçebiliyor ve iyi ilişkiler kurabiliyordu. Bu sebeple, Osmanlı yetkilileriyle olan ilişkilerinde, yardımlaşma içinde olmaya dikkat etmiştir. Bu durum, çoğunluğu sömürgeci ve asker zihniyetine sahip, Osmanlı yetkililerine ve yerel halka emperyalist gözle bakan kimselerden oluşan fon yönetiminin hoşuna gitmedi. İşte bu

---

³⁷⁹ MF.MKT 512/28, 8.Ra.1318

bakış açısı, bölge ve buranın halkıyla olan ilişkilerinde İngilizleri diğerlerinden ayıran şeydi. Amerikalı bir zihniyete sahip olmasına rağmen, Bliss, emperyalist İngiliz zihniyetinden çok da farklı bir yapıda değildi. Ne var ki Bliss'in bölgede yetişmiş olması ve sahip olduğu Hristiyan misyonerlik zihniyeti; bölge halkını, onların adet ve geleneklerini daha iyi anlayıp kabul etmesine sebep olmuş bu da özellikle yetkililerin emir ve talimatlarını görmezden gelmesini istediklerinde fon yönetimiyle ayrı düşmesine neden olmuştur.

3. Bliss'in Kudüs'te, Osmanlı yetkililerle karşılıklı anlayış içerisinde, Osmanlı Müzesi'ni kurması ve bunu gerçekleştirdiği en önemli başarılarından biri kabul etmesinin; fon idaresinin buna kızıp öfkelenmesi konusunda açık bir etkisi vardı. Çünkü onlar bunu, Bliss'in Osmanlı yetkililerle yaptığı bir işbirlikçilik olarak kabul ediyorlardı. Zira bu müze; Osmanlıların, bu tarihi eserleri kendi yanlarında muhafaza etmelerine ve dolayısıyla da genel anlamda Avrupa müzelerine özel anlamda da İngiltere Müzesi'ne gönderilme işinin duraksamasına sebep olacaktı. Fon yönetimi, Kudüs Müzesi yönetiminin Araplar ve Türklerden yani bölge insanından oluşmasını kesinlikle kabullenemiyordu.

4. Fon yönetimi üyelerinin çoğu; özellikle Wilson, Kabr-i Mukaddes ve Yahudi Heykeli'nin yeri konusunda Ferguson'un görüşlerine ve yine Kudüs'ün topoğrafyası konusunda da onun teorisine inanıyorlardı. Bliss'in Kudüs'te gerçekleştirdiği kazıların tamamı ise bu konuda bir şüphe oluşturmaktaydı. Bliss, Kitab-ı Mukaddes ve heykelin yeri konusundaki görüş ve teorisinde, Charles Warren tarafını tutanlardandı. Her ne kadar Warren o dönemde fon yönetiminin bir üyesi olsa da o bu süreçte askeri bir görev icra ediyor ve fonda çalışmak için boş vakit bulamıyordu. Ayrıca 1880'de "The Temple or The Tomb" adında Ferguson'un teorilerini detaylı şekilde çürüttüğü bir kitap yayınlaması da fon yönetim üyelerinin çoğuyla anlaşmazlık yaşamasına; Bliss'e yardım etme ve onu koruma konusundaki gücünün azalmasına sebep olmuştur.

5. Bliss, fonun bakış açısına göre hem çok şey isteyen hem de çok mazereti olan biriydi. Fon yönetimi, Bliss'in daha çok vakit ve emek gerektiren, kazıda kullandığı profesyonel yöntem sebebiyle sürekli artan maddi ihtiyaçlarını görmezden geldi. Onlar düşüncelerine ve kutsal topraklarla ilgili inançlarına uygun, hızlı ve külfetsiz sonuçlar elde edilmesinin peşindeydiler. Öyle ki bu, Filistin'deki faaliyet alanlarını genişletip bu faaliyetlere devam etmeleri için gerekli olan daha fazla destek

ve bağışın toplanmasını mümkün kılacaktı ve yine gerçekleştirdikleri faaliyetlere ilgi duyanların ve üyelerinin sayısının artmasını sağlayacaktı. Bliss'in belli bir sürede, hem Tell es-Safi'de hem de Tell Zekeriyya'da aynı anda ve tek bir bölge için ayrılmış bütçeyle kazı yapması gerekiyordu. İşi hızlandırmak için ek işçiler görevlendirebilmesi için, bütçelerinin artırılmasını istediğinde³⁸⁰ bu talep fon tarafından garipsendi ve reddedildi. Buna ek olarak Bliss'in sağlık durumu, soğuk kış ve sıcak yaz mevsimlerinde, Filistin'deki kötü hava koşullarında uzun süre çalışmasına imkân vermiyordu. Onun kazı çalışmaları ilkbahar ve sonbahar mevsimleriyle, bir yılda toplam beş ayla sınırlı kalmıştır. Yani Bliss, yaklaşık olarak yılın yarısında çalışmayı durduruyordu.³⁸¹ Bu durum da verilen ruhsatların süresi içinde bunlardan faydalanma imkânını kısıtlıyordu. İşte bu onunla fon idaresi arasındaki anlaşmazlığı sürekli körükleyen şey olmuştur.

6. Tell es-Safi ve Tell Zekeriyya'da ve bunları kuşatan bölgede yaptığı son kazı faaliyetlerinde İngiliz Stewart Macelester'in Bliss'in yardımcısı olarak atanmasının, fon yönetiminin Bliss'e karşı teveccühünün kesilmesinde önemli bir etkisi vardır. Macelester İngiliz asıllıydı ve sahip olduğu zihniyet fonun yönelim ve düşünceleriyle uyuşmaktaydı. Fon müstakil bir şekilde Tell es-Safi ve Tell Zekeriyya kazıları hakkında Macelester'den periyodik olarak raporlar almaya başladı. Diğer taraftan ise aynı işler için Bliss'ten de resmi raporları almaktaydı ve bu raporları birbiriyle karşılaştırıyordu. Bu durum ise iki taraf arasındaki karşılıklı saygı ve güven esasına ters bir durum olarak kabul edilir. Çünkü Macelester, Bliss'in yardımcısıdır, onun direktif ve kontrolü altında iş yapmaktadır. Dolayısıyla aslolan şey, fon yönetimi tarafından resmi olarak görevlendirilen kişi olan Bliss'ten tek bir rapor çıkmasıdır³⁸².

Komisyon, Bliss'e verilen ruhsatın süresinin bitiminde, 25 Nisan 1900'de işin yavaş ilerlemesi ve az sonuç ortaya koymasını bahane göstererek onun yaptığı hizmetlere artık ihtiyacı olmadığını; kazılarla ilgili her şeyi yardımcısı Macelester'e

---

³⁸⁰ Bliss, kendine tahsis edilen aylık 100 sterlinlik bütçenin 130 sterline çıkarılmasını talep etmiştir.

³⁸¹ Fon yönetim komisyonu, 1898-1900 yılları arasında Bliss'in çalıştığı gün sayısının sadece 259 olmasından şikâyet etmiştir.

³⁸²Bkz. Moscrop s. 162-179.

teslim etmesi gerektiğini ifade etti. Fon Yönetim Komisyonu, Kudüs yakınlarındaki bir bölgede yeni bir kazıya başlamak için Macelester'le ilerde bir anlaşma yapmıştır. Bu noktadan sonra, şehrin tarihiyle ilgili faaliyetler ve yapılan arkeolojik kazıların hiçbirinde Bliss'in adı geçmemektedir.

3.3. Macalister ve 1902-1905/1907-1909 Yılları Arasında Tel Cazir (Gezer) (Ebu Şuşe) Bölgesinde Gerçekleştirdiği Kazılar:

Robert Alexander Stewart Macalister İrlandalı bir arkeologdur. 8 Temmuz 1870'de İrlanda-Dublin'de dünyaya gelmiş ve 26 Nisan 1950'de vefat etmiştir. Babası Alexander Macalister, Dublin Üniversitesi³⁸³ Zooloji bölümünde ve 1883 yılında da Cambridge Üniversitesi Anatomi bölümünde hocalık yapmıştır.

Macalister eğitimini 'Perse Okulu'nda almış ve babasının görev yaptığı Cambridge Üniversitesi'nden mezun olmuştur. Erken yaşlarda İrlanda'da arkeolojiye

---

³⁸³ Dublin Üniversitesi: John Henry Newman tarafından 1854 yılında kurulmuştur. Yükseköğretim alanında öncü bir üniversitedir ve İrlanda'nın en büyük üniversitesidir. Otuz iki binden fazla öğrenci barındırmakta ve yıllık bütçesi 1,3 milyar euroyu bulmaktadır.

ilgi duymuş ve kısa süre içinde Tevrat arkeolojisine (Kitab-ı Mukaddes’le ilgili arkeolojiye) karşı yoğun bir ilgi duymaya başlamıştır. Bunun sebebi, Osmanlı’ya ait olan Filistin’deki Shephelah³⁸⁴ bölgesinde, 1898-1900 yılları arasında Frederick Bliss’in yardımcısı olarak gerçekleştirdiği kazılardır. Bu kazılarda Flinders Petrie’nin porselen ve seramiklerin tarihsel tasnifi esnasında ortaya koyup geliştirdiği ‘arkeolojik tepelerdeki toprak katmanlarının zamansal olarak sıralanması (teselsül)’ yöntemini kullanmıştır. Bliss’in işi bırakmasından sonra Macalister, Aralık 1900 itibariyle anlaşma yaptığı Filistin Keşif Fonu adına Filistin’de yapılan arkeolojik kazıların müdürü olmuştur.

Macalister 1909 yılında Dublin Üniversitesi Arkeoloji bölümünde hocalık yapma görevini kabul ederek Tevrat Arkeolojisi alanında çalışma yapmayı bırakmıştır. 1943 yılında emekli oluncaya kadar orada ders vermeye devam etmiştir. Bu süreç içinde İrlanda’daki bazı arkeolojik kazılara yöneticilik yapmış, Antik Orta Avrupa’nın dili³⁸⁵ ve medeniyeti konusunda uzmanlaşmıştır. Antik İrlanda ve Britanya’ya ait nakışlara dair katalog oluşturulması konusunda mesul olmuştur. Onun antik İrlanda efsanelerine ait tercümeleri günümüze dek geniş bir çerçevede hâlâ kullanılmaktadır. 1910 yılında İrlanda Kraliyet Akademisi’ne üye olarak seçilmiş, 1926-1931 arası süreçte buraya başkan olarak hizmet etmiştir. Bunun yanında 1924-1928 yılları arasında tarihi eser koleksiyoncularının kurduğu kraliyet derneğinin başkanlığını da yapmıştır. 1950’de Cambridge Üniversitesi Psikoposluk bölgesinde, eşi Margeret’in yanına defnedilmiştir.³⁸⁶

Fon idaresine sunduğu ve üç aylık dergisinde yayımlanan periyodik raporların yanında Macalister, Filistin’de gerçekleştirdiği faaliyetlere dair bazı kitaplar da

---

³⁸⁴ Shefelaah ya da The Shfela: Tevrat’ta yer alan bir isimlendirmedir. el-Halil Dağı’nın batısında es-Sahili düzlüğüne kadar 10-15 km. boyunca uzanan bölgeye bu isim verilmektedir. Birçok köy ve mezrayı içine almakta; Terkumiyye, İzna, el-Kubeybe, Zita, Cuseyr, el-Cildiyye, es-Sevafir ve Beyt-derras gibi köylerden geçmektedir.

³⁸⁵ Celtic Dili: Hint-Avrupa dil ailesinden olduğu kabul edilmektedir. Eski tarihlerde birçok Avrupa bölgesinde yayılmıştır. Günümüzde de Avrupa’nın kuzeybatısında İrlanda, Wils ve İskoçya gibi yerlerde bu dilin modern bir hali yaygın olarak kullanılmaktadır

³⁸⁶ Milton C. Fisher, ”Robert Alexander Stewart Macalister (1870-1950)”, **Bible and Spade Journal**, bahar-1992.s.59-60.

yazmıştır. Bu kitapların en meşhurları şunlardır: Bliss'le beraber yazdığı ve 1902 yılında yayımlanan, Tel Zekeriyya ve Tellu's-Safi bölgesinde yaptığı kazılar hakkındaki kitabı '*Excavations in Palestine 1898-1900*'; 1902'de üç bölüm halinde yayımlanan Tel Cazir'deki kazıları hakkındaki kitabı '*The Excavations of Gezer: 1902-1905 and 1907-1909*'; bir diğeri 1925'te yayımlanan '*A Century of Excavation in Palestine*'; yine 1925'te yayımlanan ve Tell Ufel'de katıldığı kazı faaliyetleri hakkındaki kitabı '*Excavations of the hill of Ophel*'. Bunların yanı sıra Filistin tarihi ve burada ortaya çıkan medeniyetlere dair bazı kitaplar da yazmıştır.

3.3.1. Filistin Keşif Fonu'yla İlişkileri:

Her ne kadar Macalister'in fonla olan anlaşması resmi olarak 1900 yılının sonunda gerçekleşse de onun fonla ilişkisi bundan daha önce başlamıştır. Zira o, 1898 yılından beri Bliss'in yardımcısı olarak görev yapmaktaydı. Bu tarihten itibaren ise Bliss'ten ayrı olarak, yapılan işler hakkında fona raporlar sunmaya başlamıştır. Bu durum fonun Bliss'in hizmetlerine ihtiyaç duymamasının başlıca sebeplerinden birini teşkil etmiş ve o, fon idaresinin bakış açısına göre ona uygun bir alternatif olmuştur. Fon, Macalister'i onun yanında çalışan bir görevli olarak atamakla yetinmemiş; daha sonra kendisi yönetim kurulunun bir üyesi, babası da Filistin Keşif Fonu'nun ortaya koyduğu ürünlerin basım ve yayımından sorumlu olan şirketin bir ortağı olmuşlardır.

Fon, Macalister'e tüm yetkileri ve Tell Cazir'deki kazıları için gerekli olan finansmanı sağladı. Bu durum kendisinden önceki araştırmacıların hiçbiri için gerçekleşmemiştir. Macalister, yaptığı anlaşma gereği, Filistin'deki yolculuk ve ihtiyaç giderlerine ek olarak yıllık 200 Sterlin tutarında bir maaş almıştır. Ayrıca onun adına ruhsatların alınması işlemlerini de fon üstlenmiştir. Bunun yanında fon adına yazma işini üstlendiği makaleleri, 1898-1900 arasındaki süreçte Bliss'le birlikte hem Tellu's-Safi hem de Tell-Zekeriyya'da gerçekleştirdiği kazılara ait günlükler ve notlar, bunlara ek olarak kazıların masrafları ve işçi ücretleri ve diğer şeyler için kendisine karşılıksız bir burs ayarlanmıştır.³⁸⁷ Fonun Macalister'e olan

---

³⁸⁷ Moscrop, s. 179.

desteği sadece mali ihtiyaçları karşılamakla sınırlı kalmamıştır. Mart 1904'te fon yönetim kurulu başkanı Wilson'ın işlerin gidişatını öğrenmek üzere birkaç gnlğne kazı alanına yaptđđ ziyaret³⁸⁸ ve yine onun kampta kendisini ziyaret edip orada birkaç ay kalması ve onunla birlikte bazı araştırmalara iştirak etmesi konusunda babasının ona tolerans göstermesi sayesinde büyük bir manevi destek de görmüştür. Zira onun anatomi konusundaki uzmanlığı, Macalister'in bulduğu kemik ve iskeletlerin incelenmesi konusunda onu ehil hale getirmiştir.³⁸⁹ Fonun programını ve düşüncelerini tam olarak benimsemesi sebebiyle Macalister, fon idaresiyle yaptđđ işte iyi bir konum elde etmiştir. Ayrıca fonun kurucusu olan nesilden birçoğunun ölmesi ya da emekliye ayrılması, dilediği gibi çalışma ve istediği gibi hareket etme konusunda ona çok büyük bir özgürlük ve serbestlik imkânı vermiştir.

3.3.2. Tell-Cazir Bölgesi: nemi ve Keşif Hikâyesi:

Tevratçı arkeologlar için Tell-Cazir bölgesinin nemi, Tevrat'ta birden fazla yerde adı geçen antik Cazir şehrinin kalıntılarını barındırıyor olmasında gizlidir. Ayrıca bu yerin ismi, antik Mısır yazıtları, Tellu'l-Amarine tabletleri³⁹⁰ ve Irak'taki bazı arkeolojik yazıtlar³⁹¹ gibi arkeolojik kaynaklarda da yer almaktadır. Bunların yanında yine miladi 4. yy'da yaşamış, Cazir ve Amvas şehirleri arasındaki mesafeyi belirleyen Yunanlı tarihçi Yusabyus el-Kayseri³⁹² gibi eski dönem tarihçilerinin bazı

---

³⁸⁸ R.A. Stewart Macalister, **The Excavation of Gezer 1902-1905 and 1907-1909**, Londra, John Murray, Albemarle Street, 1911, s. 53.

³⁸⁹ A.g.e. s. 49-50

³⁹⁰ Tellu'l-Amarine Tabletleri: Akadca (Babilce) ve çivi yazısıyla yazılmış çok sayıda kil tablettir. Mısır'da Tellu'l-Amarine'de Kral Ahnanton'un sarayında hükümranlık merkezinde bulunmuşlardır. İlk kez tesadüf eseri 1885 yılında Mısır'da bir kadın tarafından keşfedilmişlerdir. Flinders Petrie 1891-1892 yılları arasında Ahnanton şehri'nde kraliyet arşivini keşfederek bunlardan çok sayıda bulmayı başarmıştır. Günümüzde bu kil tabletlerden bilinenlerin sayısı 379'a ulaşmıştır. Bu tabletlerin çoğunda, Kral Ahnaton ile onun yönetimi ve egemenliği altında olan o bölgedeki daha az öneme sahip krallar arasındaki yazışmaları bulunmaktadır.Bkz,El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Blm, Birinci Baskı,1984, C3. S.315-316.

³⁹¹ Bu bölgenin ismi, miladi 7. yy.'a ait Irak'taki Asurlulara ait arkeolojik yazıtlarda ve yine Nemrud şehri'ndeki Asur Kralının sarayında bulunan taş levhada yer almaktadır.

³⁹²Yusabyus el-Kayseri (263-339): 314 yılında Kayseriyye Psikoposu olmuştur. Erken dönemde Mesihî Kilisenin tarihini özellikle de kilise tarihindeki olayları kayıt altına alması sebebiyle, kendisine

kitaplarında da bu isim geçmektedir. Bu şehrin önemi, Nil Vadisi ve Mezopotamya medeniyetleri arasındaki antik ticaret yolu ile Kudüs’le Yafa arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunmasında gizlidir.

Bu tepe er-Ramle³⁹³ şehrinin güney doğusunda 8 km. mesafedeki Ebu Şuşe köyünün arazisi içerisinde ve es-Sahili düzlüğü ile Kudüs’ün batısındaki dağlar arasında yer alan yolun üzerinde bulunmaktadır. Bu tepenin yeri miladi 19. yy.’da arkeologlar tarafından bilinmemekteydi. Osmanlı Döneminin başlarında adı unutulmuş ve o dönem Filistin haritalarının hiç birinde adı geçmemekteydi. 1869 yılında Fransız arkeolog Clermont; Muciru’ d-Din el-Hanbeli’nin³⁹⁴ “*el-Unsu’l-Celil fi Tarihi’l-Kudsi ve’l-Halil*” adlı kitabında, Memlukululer döneminin sonlarında Kudüs ve Gazze Naibleri arasındaki otorite mücadelesi kapsamında,³⁹⁵ Hicri 900 (miladi 1494) yılı olaylarında, bazı bedevi kabilelerin er-Ramle şehrine saldırma hikâyelerini okuduğu esnada tesadüfen bu tepenin yaklaşık olarak yerini tespit eden ilk kişi

---

çoğunlukla ‘Kilise Tarihi’nin Babası’ şeklinde işaret edilmektedir.Bkz,El-Mevsua’tu’l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı,1984, C4. S.647.

³⁹³ Er-Ramle: Yafa ve Kudüs arasındaki yol üzerinde, Kudüs’ün kuzeybatısında 38 km. mesafede yer almaktadır. Düzlük bir yapıya sahiptir. Emevi Halifesi Süleyman bin Abdi’l-Melik tarafından m. 716 yılında kurulmuştur. Halife, hilafet süresinin çoğunda burada ikamet etmiştir. Kuruluşundan itibaren 400 sene boyunca Filistin’in idari başkenti olarak kabul edilmiştir. Emevilerin altın çağı olarak kabul edilen dönemine ait çok sayıda tarihi eser buldurmaya devam etmektedir. 1948 yılındaki Siyonist İhtilal’de ele geçirilmiş ve halkının çoğu buradan kovulmuştur. Günümüzde nüfusunun üçte biri Filistinlilerden oluşmaktadır.Bkz,El-Mevsua’tu’l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı,1984, C2. S.474.

³⁹⁴ Muciru’ d-Din el-Hanbeli: Abdu’r-Rahman bin Muhammed bin Abdi’r-Rahman el-Ulymi. H. 860/ m. 1455 yılında Kudüs’te doğmuştur. Babası Beyt-i Makdis kadısı idi. Dini ilimlerdeki tahsilini o dönemin Kudüs âlimlerinden almış sonrasında m.1475 yılında Kahire’ye gitmiş ve bir süreliğine oranın Hanbeli kadılığını yapmıştır. Ardından er-Ramle’ye dönmüş ve oranın kadılığına atanmıştır. H. 891/m.1486 yılındaki er-Ramle kadılığının yanında Kudüs, el-Halil ve Nablus kadılığına tayin edilmiştir. H. 927/m.1521 yılında vefat edene dek kadılık görevini sürdürmüştür. Kudüs ve civarının tarihiyle ilgilenen meşhur tarihçilerden biri olarak kabul edilir. Çünkü Filistin ve Şam diyarında Memlukululer döneminin sonu ve Osmanlı döneminin başına tanıklık etmiştir. “*el-Unsu’l-Celil fi Tarihi’l-Kudsi ve’l-Halil*” adlı kitabı onun kitaplarının en meşhuru olarak kabul edilir. Bu kitap bazı oryantalistlerin ilgisini çekmiş ve Fransız Oryantalist Henri Sauvair bu kitabı Paris’te 1876 yılında Fransızca’ya çevirmiştir. Muciru’ d-Din, Kudüs’te medfundur ve kabri Babu’l-Ebsat yakınlarındaki taş kubbenin alt tarafında yer almaktadır.Bkz.Muciru’ d-Din el-Hanbeli, el-Unsu’l-Celil bi-Tarihi’l-Kudsi ve’l-Halil, Mektebetu Dendis, Amman, 1999, c. II, s.7-15.

³⁹⁵ Muciru’ d-Din el-Hanbeli, el-Unsu’l-Celil bi-Tarihi’l-Kudsi ve’l-Halil, Mektebetu Dendis, Amman, 1999, c. II, s. 499-500.

olmuştur. Tell Cazir köyünün adının, hikâyede adı geçen Hulde³⁹⁶ ve Neâni³⁹⁷ köylerinin yakınında yer alan er-Ramle Kazası'nın köyleri içerisinde geçmesi onun için beklenmedik bir olay olmuştur. 1871 yılında Clermont, Filistin Keşif Fonu adına bazı arkeolojik araştırmalar yapmış; bu bölgeyi ziyaret etmiştir. Daha önce bahsi geçen hikâyedeki yer isimleri ve yerel halkın ona bu konuda yaptıkları açıklamalar sayesinde; aynı bölgede 19. Yüzyılın başlarında kurulan Ebu Şuşe köyünün yakınındaki Tell Cazir ismini taşıyan büyük tepenin yerini belirlemeyi başarmıştır.

Clermont, Cazir şehrinin bulunduğu yere dair teorisini, Tarihi yazıtlar akademisine gönderdiği makalesinde yayımlamıştır. Bu akademi de makale üzerindeki görüşünü bu teoriye dair bir delil olmak üzere aynı bölgeden tarihi bir yazıtın bulunması gerektiği şeklinde kaydetmiştir. Bu durum ise iki yıl sonra Clermont için gerçekleşmiştir. Öyle ki Ebu Guş³⁹⁸ köyü çiftçilerinden biri, bu tepenin civarındaki Ayn Yerdâ³⁹⁹ yakınında bulunan kayaya nakşedilmiş bir tarihi yazıt örneği getirmiştir. Bu yazıtın ilk tercümesi, Clermont'un Tell Cazir ve onun bulunduğu bölge hakkındaki teorisinin doğruluğunu ispat etmiştir. Çünkü bu yazıt örneğini getiren çiftçi, okuma yazma bilmemekteydi ve bulunduğu yazıt ve onun üzerindeki yazıtın dili hakkında en ufak bir bilgiye de sahip değildi. Clermont, 1874 yılında bu yazıt ve onun hikâyesini Fonun üç ayda bir çıkardığı derginin 148. Sayfasında yayımladı. Clermont daha sonra bu yazıtın asıl incelemesini yapmış ve çiftçinin kendisine getirdiği bu yazıtın

---

³⁹⁶ Hulde: er-Ramle'nin güneyinde 12 km. mesafede yer alan bir Filistin köyüdür. Gazze'yi Kudüs'e bağlayan ana yolun yakınında bulunur. Haçlılara ait kaynaklarda Hudre ismiyle bilinir. 1948 yılındaki savaş esnasında Siyonist çeteler tarafından yıkılmıştır. Savaş öncesinde nüfusu yaklaşık 280 kişiydi. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı, 1984, C2. S.351.

³⁹⁷ Neâni: er-Ramle Kazası'nın 6 km. güneyinde bulunan bir Filistin köyüdür. 1948 yılında Siyonist çeteler tarafından yıkılmış ve boşaltılmıştır. Savaş öncesinde Araplardan oluşan nüfusu 1500 kişiyi bulmaktaydı. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı, 1984, C4. S.473.

³⁹⁸ Ebu Guş: Ineb(üzüm) köyü olarak bilinmekteyken daha sonrasında Osmanlı Döneminde burada yaşayan ailenin ismi verilmiştir. Kudüs'ün kuzeybatısında 13 km. mesafede Yafa ve Kudüs'ü birbirine bağlayan yol üzerinde yer almaktadır. Köyde Bizans Dönemi'ne ait bir kilise bulunmaktadır. 1948 yılındaki savaşta Kudüs'ün batısında yıkılmaktan kurtulan nadir köylerden biri olduğu kabul edilmektedir. Günümüzde tamamı Müslümanlardan olmak üzere nüfusu yaklaşık 6600 kişiyi bulmaktadır. Bkz, El-Mev'suatu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Baskı, 1984, C.I, s.49.

³⁹⁹ Ayn Yerdâ: tüm yıl boyunca Ebu Şuşe köyü halkının günlük yaşantılarında kullandıkları güçlü su kaynaklarından biridir.

sıhhatinden emin olmuştur.⁴⁰⁰ O dönemde bu yazıtı Fransa'ya kaçırmak istemiş ve bu da Osmanlı yetkililerinin 1874 yılında onu Filistin'den kovmalarına sebep olmuştur.

3.3.3. Arazi Mülkiyeti:

Osmanlı Devleti içerisindeki arazilerin mülkiyet hakkını düzenleyen, en önemlileri 1858 yılı Osmanlı Arazi Kanunu,⁴⁰¹ 1859 yılı Tapu Kanunu⁴⁰² ve 1867 yılı Yabancıların Mal Edinme Kanunu⁴⁰³ olan Osmanlı kanunlarının yayınlanması sonrasında; Filistin'de bulunan yabancı şahsiyet ve kurumların çoğu, mümkün olan en çok miktarda tarıma elverişli ve askeri ve ticari konumu sebebiyle öneme sahip

---

⁴⁰⁰ Macalister, s. 46.

⁴⁰¹ H. 1274/m.1858 yılında çıkmıştır. Emirlik arazilerinden daha iyi faydalanmak, buraların yeniden tarıma açılması ve bunlardan vergi alınması için; Osmanlı Devleti'ndeki arazilerin mülkiyetini yeniden düzenlemeyi hedeflemekteydi. Kanun, arazileri şu beş bölüme ayırmıştır: Mülki Araziler, Emirlik arazileri, Vakıf Arazileri, Metruk Araziler, Ölü Araziler. Bu kanunun çıkması üzerine, buralardan tekrar istifade edilmesi ve çiftçilere dağıtılması için Osmanlı Devleti'ndeki arazilerin yeniden ölçümü yapılmıştır.

⁴⁰² H. 1274/m. 1859 yılında çıkmıştır. Bu kanun, tarım ve ıslah çalışması yapma hakkını kendilerine veren tapuları almaları karşılığında çiftçilerin, emirlik arazilerinin değerinin %5'ini devlete ödemelerini zorunlu kılıyordu. Çok büyük ölçekteki arazilerin mülkiyetinin, Filistin'deki zenginlerin ve yabancıların elinde toplanması konusunda bu kanun önemli bir rol oynamıştır. Çiftçiler devlete ödemek için bu kadar paraya sahip değillerdi ve araziler kendi isimlerine kaydedildikten sonra yıllık vergi vermekten korkuyorlardı. Bu sebeple Filistin arazilerinin büyük bir bölümü Filistinli Suriyeli ve Lübnanlı zenginlerin adına kaydedilmiştir. Bu durum ise bu arazilerin bir bölümünün daha sonra Siyonist örgütlerin eline geçmesini kolaylaştırmıştır.

⁴⁰³ H. 1284/m.1867 yılında çıkmıştır. Gerekli vergileri ödemek kaydıyla Osmanlı Devleti içinde ikamet eden yabancılara, Osmanlı Devleti'ndeki araziler için mülkiyet hakkı verilmekteydi. Osmanlı Döneminde Filistin'de Yahudi Siyonist Yerleşimin ortaya çıkmasında bu kanunun büyük bir etkisi olmuştur. Öyle ki bu kanun, çoğu yabancı uyruğa sahip zengin Yahudilere; Filistinli çiftçileri kovduktan sonra üzerine Yahudi yerleşim birimleri inşa etmeleri için büyük ölçekte araziye sahip olma izni vermiştir.

arazilerin mülkiyetini alma yarışına girdiler. Zengin Bergheim⁴⁰⁴ Ailesi Kudüs,⁴⁰⁵ Eriha ve er-Ramle'de geniş araziler almayı başarmış bunu da bu arazilerde ticaret yapmak ve buralarda modern çiftlikler kurma maksadıyla yapmıştır. Tell Cazir ve onun çevresinde bulunan Ebu Şuşe köyünün arazisi; üzerinde modern bir çiftlik yapma hedefiyle 1869'da Bergheim'in sahip olmayı başardığı arazi içinde yer almaktaydı. Bu da onunla bu arazide tarım yapmakta olan çiftçiler arasında bir anlaşmazlığın ortaya çıkmasına sebep olmuş, çiftçiler yegâne gelir kaynakları olduğu için burayı terk etmeyi reddetmişlerdir. Ebu Şuşe köyü halkıyla Bergheim arasındaki bu sürtüşme; oğullarından Peter Bergheim⁴⁰⁶ ve ona eşlik eden bir diğer kişinin 1885'te öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Baba Bergheim'in vefatı ve bu ailenin sahibi olduğu bankanın iflas etmesi; bu arazinin Serapion Murad⁴⁰⁷ adındaki bir vasinin tasarrufu altına alınmasına sebep olmuştur.⁴⁰⁸

Serapion büyük oranda Macalister'e yardım etmiş, bu arazideki faaliyetleri esnasında ona iyi bir danışman ve destekçi olmuştur. O dönemde bu arazilerde tarım

---

⁴⁰⁴ Melville Peter Bergheim 1815-1890: Batı Polonya'nın orta kesimlerinde bulunan Poznan bölgesindeki küçük bir köyde dünyaya gelmiştir. Birçok kaynağa göre Yahudi ve hahamlardan birinin oğludur. 1833 yılında İngiltere'ye taşınıp orada 8 yıl yaşamış ve dinini değiştirmiştir. 1840'lı yıllarda Yahudiler arasında Hristiyanlığın güçlendirilmesi için Londra Derneği'nin riayeti altında Kudüs'e taşınmıştır. İngiliz pasaportu taşıyor olmasına rağmen kendisini Prusya vatandaşı olarak tanıtmaktaydı. Kudüs'teki Prusya Konsolosluğundan koruma almıştır. Esas olarak geçimini bir eczacı kimyager olarak sağlamıştır. 1851 yılından itibaren de bankacılık sektöründe çalışmış, Kudüs'te Bergheim Bankası'nı açmıştır. Daha sonra Filistin'deki bir dizi ekonomik projeye başlamıştır. Bunların en önemlisi, Kudüs'te geniş bir ticarethane açmasıdır. İnşası esnasında Kudüs'teki Rus yerleşkesinin tüm ihtiyaçlarının karşılanmasında bu ticarethanenin önemli etkisi olmuştur. Beyaz ve yüksek kalitede un üreten yeni ve Alman malı bir makineyle hazırlanmış, buhar gücüyle çalışan Kudüs'teki ilk değirmeni de inşa etmiştir. Bunun yanında şarap ve İngiliz birası satan dükkânlar da inşa etmiş; er-Ramle yakınlarında modern bir çiftlik kurmaya uğraşmıştır. Özellikle oğlu Peter'in öldürülmesi ve bankasının iflas etmesinden sonra, onun bu projeleri bir takım mali zorluklara maruz kalmıştır.

⁴⁰⁵ Kudüs'ün güneybatısındaki et-Talbiye bölgesinde ve Kudüs'le Beyt-Lahim'i birbirine bağlayan yol üzerinde çok geniş araziler satın almayı başarmış ayrıca Surbaher köyünden 10 bin dönüm arazi satın almıştır.

⁴⁰⁶ Kendisi ve arabasının şoförü, arazi mülkiyeti konusunda onunla Ebu Şuşe köyünün halkı arasında çıkan kavgada öldürülmüşlerdir.

⁴⁰⁷ Yafa'da ikamet eden meşhur bir ermeni aileden gelmektedir. 19. Yüzyılın ikinci yarısında o ve onun ailesinden olan birçok kimse, Kudüs'teki farklı Avrupa Konsolosluklarının Yafa'daki vekilleri olarak görev yapmışlardır.

⁴⁰⁸ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Charles Issawi, **The Fertile Crescent 1800-1914:A, Documentary Economic History**, Oxford University Press, New York, 1988, s. 332-336.

yapmaya devam etmekte olan köy halkının çiftçileriyle onun arasında herhangi bir anlaşmazlığın çıkmasına engel olmuştur.

3.3.4. Ruhsatlar:

Macalister'in kazısı, Filistin'de geniş araziler üzerinde gerçekleştirilen kazıların ilkidir. Öyle ki arkeolojik tarama faaliyeti gerçekleştirilen tepenin alanı 10 bin dönümü (10 kilometrekare) bulmuştur. Osmanlı arşivinde, Tell Cazir'de arkeolojik tarama yapmak için gerekli izinleri alma ve ya bu izinlerin süresini uzatma işlemleriyle ilgili 11 dosya bulunmaktadır. Bu dosyaların tarihi 1901'den 1907'e kadar olan 6 yıllık süreyi içine almaktadır. Osmanlının, Filistin'deki Avrupalılar arasındaki rekabetin nedeni büyük olduğunu fark etmeleri ve İngiltere'nin Osmanlı idaresi üzerindeki nüfuzunu git gide Almanlara kaptırmaya başlamasıyla; bu süreç içindeki işlemler daha zor ve ayrıntılı hale gelmeye başlamıştır. Osmanlı Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla İstanbul'daki İngiliz Sefareti tarafından, kazı yerini belirleyen haritaların da eklendiği dilekçenin sunulmasından sonra; gerekli olan ferman çıkana kadar geçen süre bir yılı aşmıştı.

İstanbul'daki İngiliz Sefareti tarafından ilk ruhsat dilekçesi 12 Mart 1901'de sunulmuştur. Kudüs Mutasarrıflığı, Sultani Müzesi Müdürlüğü'yle temsil edilen Maarif Nezareti ve Bab-ı Âli'deki karar alma mercileri arasındaki yazışmalar yaklaşık on ay sürmüştü; iki yıl süreyle kazı yapılmasına izin veren ferman, 18 Ocak 1902'de çıkmıştır. Kabirlere ve arazide bulunan türbelere yaklaşılmaması, kesilen ağaçların ya da kazılar sebebiyle zarar gören evlerin muhtarlar ve köyün ileri gelenlerinin kararına göre tazmin edilmesi, çıkarılan toprağın tekrar yerine konması ve Osmanlı Kanunundaki tarihi eserlerle ilgili düzen ve kurallara tam anlamıyla uyulması bu fermanla şart koşulmuştur.⁴⁰⁹ Tüm bunlara rağmen Kudüs için bu izin belgesi 14 Nisan 1902'de alınmıştır. Kefalet ve harç ücretlerinin ödenmesi işlemleri, Osmanlı yetkilileri tarafından kazı müfettişinin atanması, İstanbul tarafından onaylanan

---

⁴⁰⁹ Bkz. MF.MKT 553/1.1.M.1319, BEO 1780/133438.8.L.1319, IMF 7/57.25.N.1319.

dilekçenin ekindeki arazi haritasının gelmesinin gecikmesi sebebiyle; belirtilen bölgedeki çalışmalara ancak iki ay sonra, Haziran'da başlanmıştır.⁴¹⁰

Ruhsatın süresi bitmek üzereyken, fon tarafından kazı izninin bir yıl daha uzatılması için bir dilekçe sunuldu. Bu sunum, yetkili mercilerin onay vermesi durumunda bir yıl daha sürenin uzatılmasına müsaade eden Osmanlı tarihi eserler kanununun 17. Maddesi gereğince yapıldı. Bu talebin nedeni ise bölgede kolera hastalığının yayılması sebebiyle bu alanda yapılan kazıların iki aydan fazla süreyle kesintiye uğraması ve kazıların devam etmesini son derece zorlaştıran Osmanlı yetkililerinin uyguladığı karantina işlemleri idi. Osmanlı Yetkilileri 1905 yılının Haziran ayına kadar sürenin bir yıl daha uzatılması talebini onaylamıştır.⁴¹¹

Verilen bu nihai sürenin bitmesine yakın, başladığı fakat tamamlayamadığı işleri bitirmesine fırsat verecek ek bir süre alma umuduyla Macalister, tekrar kolera hastalığını bir bahane olarak göstermiş; İstanbul'daki Sultani Müzesi Müdürü Hamdi Bey de konuyla ilgili fermanın çıkmasına ihtiyaç duymadan iki ay süreliğine izin verilmesini onaylamıştır.⁴¹²

Ağustos'un ortası geldiğinde izin süresi sona ermiş; Macalister de çalışma yapması için izin verilen tepenin beşte ikilik kısmının kazısını yapmayı başardıktan sonra Cazir'den ayrılmıştır. Londra'ya döndükten sonra, ülkenin başka bir yerinde araştırma yapmak ve tepedeki kazılarda ulaştığı çok sayıdaki sonuçlara rağmen bu işi eksik bırakmak yerine; aynı bölgeye geri dönüp tarama faaliyetlerini tamamlamanın daha iyi olacağı şeklindeki görüşünü yönetim kuruluna sunmuştur. Kurul bu görüşü uygun bularak aynı yer için ikinci bir ruhsat almak üzere talepte bulunmaya karar vermiştir.⁴¹³ Osmanlı Devletindeki yetkili askeri merciler; tarama faaliyetleri esnasında gerçekleştirilen işlerin gidişatından emin olmak için kazı alanına periyodik ve sürekli şekilde ziyaretler yapılmasını şart koşmuşlardır. Bunun sebebi de bu tepenin askeri ve

---

⁴¹⁰ Macalister s.47.

⁴¹¹ Bkz. MF.MKT 768/32. 26.Z.1321, I.MF 10/13. 2.RA.1322, MF.MKT 824/32. 8.ZA.1322, ŞD 219/38.12.S.1322.

⁴¹² Macalister s.53.

⁴¹³ A.g.e. s.53.

coğrafi açıdan öneme sahip olması ve buranın 1892 yılında açılan Yafa-Kudüs demir yolunu görmesine ek olarak Yafa'yla Gazze'yi ve yine Yafa'yla Kudüs'ü birbirine bağlayan ana yola hâkim bir noktada olmasıydı. Ayrıca Kudüs Mutasarrıflığı da bu kazıların, adı geçen arazide medfun evliyalardan biri olan eş-Şeyh Muhammed el-Cezairi'nin türbesine yaklaşmayacağına dair Macalister'in taahhütte bulunmasını şart koşturmuştu. Bunun sebebi de çok net olarak, Macalister'in de işaret ettiği gibi Ebu Şuşe halkının yaptığı itirazlardı.⁴¹⁴ Önceki şartlara ilaveten öne sürülen bu iki yeni şarta dair güvence verilmesinden sonra, 25 Aralık 1906'da Tell Cazir'de iki yıllık süreyle arkeolojik kazı yapılmasına izin veren ikinci ferman çıkmıştır.⁴¹⁵

3.3.5. Macalister'in Kazılarında Kullandığı Yöntem:

Macalister'in Tell Cazir'de kazı yaparken geçirdiği 5 yılı bulan bu uzun süreç; temelde Flinders Petrie'ye ait olan ve Bliss'le beraber gerçekleştirdiği faaliyetlerinde kullandığı kazı yöntemini geliştirme imkânı vermiştir. Bliss'in yöntemi, kazı yerini her birinin alanı 10 fit kare olan eşit karelere bölme esasına dayanmaktaydı. Macalister bu alanın, özellikle görevlendirilen işçilerin sayısının çok olması durumunda, işçilerin birbirine çarpmadan hareket edebilmeleri için yeterli olmadığını görmüştür. Bu sebeple kazı için açılan yerin uzunluğunu 15 fite, genişliğini de 40 fite çıkarmış ve böylece çalışma sahası, her birinin alanı 600 fit kare olan dikdörtgenlere bölünmüştür. Macalister işçileri; kazma ile çalışan iki işçi, çıkan hafriyatın selelere doldurulmasıyla görevli üç işçi ve bu selelerin boşaltma alanına taşınmasıyla görevli kadın ve çocuklardan oluşan 9 işçi olmak üzere her biri toplam 14 kişiden oluşan 6 gruba ayırmıştır. Macalister bu görev dağılımının, işçilerin çalışma esnasında işten kaytarma ve ya tembellik yapma fırsatını ortadan kaldırma konusunda en iyi yol olduğunu görmüştür. Bu dikdörtgenlere ayrılan alanda işçilerin kesintisiz çalışmaları için işçi gruplarını belli bir sıraya koymuş ve sonuç olarak uzunluğu 90, genişliği de 40 fit (3600 fit kare) olan bir hendek kazılmış; doğal kaya katmanına ulaşıncaya kadar kazıya

---

⁴¹⁴ A.g.e. s.49.

⁴¹⁵ Bkz. MF.MKT 905/51.15.ZA.1323, IMF 12/61.17.ZA.1324, IHUS 149/31.9.ZA.1324, BEO 22968/222583.9.ZA.1324.

devam edilmiştir. Hendeğin kazım işi tamamlandıktan sonra buranın içyapısı ve çıkarılan toprak incelenmiş sonra tekrar aynı yere doldurulmuş ve başka bir hendeğe geçilmiştir. Bu tepenin tamamının kazım işi tamamlanıncaya kadar işte bu şekilde devam edilmiştir.

En yavaş yöntemin bu işte en uygun yöntem olması ve çıkarılan toprağı daha kolay inceleyebilmesi için Macalister, son derece süratli olması ve daha fazla toprak taşınmasına rağmen çıkan toprağın nakledilmesinde tekerlekli el arabalarının yerine seleleri tercih etmiştir. Çalışma saatleri ise yemek yemek için günde iki kez mola vererek güneşin doğuşundan batışına kadar geçen süreyi kapsamaktaydı. Ramazan ayında ise istisnai olarak, işçilerin aileleriyle birlikte gün batımıyla iftarlarını açmalarına fırsat vermek için gün batımından bir saat önce iş sona erdirilmekteydi.

Daha güçlü ve maharetli işçiler ve yetişkinliğe ulaşmış çocuklar tarım mahsullerini toplamak üzere kendi arazilerinde çalışmak için hasat mevsiminde iş bırakıyorlardı. İş sahasında sadece yaşı küçük olanlar, bazı kadınlar ve bünyesi zayıf olanlar kalmaktaydı. Hasat mevsiminde işlerin sekteye uğraması sebebiyle, Macalister bu süreci, bölgedeki kabir ve mağaraları keşfetmek ve keşfedilen şeylerin inceleme ve tetkikini yapmakla değerlendiriyordu. Çünkü bu iş ne büyük çapta kazı yapmaya ne de çok sayıda işçiye ihtiyaç duymaktaydı.

İşçilere verilen ücretler de aynı değildi. Çocukların ve kadınların ücreti günlük bir beşlik⁴¹⁶ iken erkek işçilerin ücreti iki beşlikti. Su taşıyıcılarının günlük ücretleri ise su taşıyan hayvanın ücreti de dâhil olmak üzere 3 beşlikti. Buna ek olarak işçiler çalışmalarını esnasında değerli tarihi eserler bulduklarında ilave bahşiş almaktaydılar. Bu, çalışırken dikkatli olmalarına onları teşvik etmek içindi. Bahşiş sadece bu tarihi eseri bulan işçinin hakkı değildi, kendi kazı alanlarında keşif söz konusu olan grubun tüm üyeleri arasında eşit olarak dağıtım yapılmaktaydı. Bu da birbirlerini kontrol altında tutmalarını sağlamaya yönelikti. Ayrıca buldukları tarihi eseri saklama

---

⁴¹⁶ Beş kuruşa tekabül eden bir Osmanlı para birimidir.

konusunda aralarında anlaşmaya gitmemeleri için aynı grupta aynı aileden ve aynı köyden olmayacak şekilde işçiler tertip edilmekteydiler.⁴¹⁷

3.3.6. Macalister'in Faaliyetleri Esnasında Karşılaştığı Zorluklar:

Hastalıkların yayılması; Macalister'i işi durdurmak zorunda bırakan, onun karşılaştığı en önemli zorluktu. Kolera hastalığı, 1902 Kasım ayında yani Tell Cazir'de işe başlamasından beş ay sonra Gazze'den gelerek bölgeyi etkisine almış ve işçiler bu hastalığa yakalanmaya başlamışlardır. Macalister, çalıştıkları esnada bu hastalık sebebiyle iki işçinin yere yığılması ve bunlardan birinin ertesi gün vefat etmesi olayını anlatmakta; Ebu Şuşe Köyü'nden 31 ve onun komşu köyü olan el-Kubab'tan⁴¹⁸ da yüzlerce kişinin birkaç ay süren veba mevsiminde öldüklerine işaret etmektedir. Osmanlı yetkilileri karantina uygulamasını zorunlu kılmış, salgın hastalığın başka bölgelere de sirayet etmemesi için halkın bölge içinde yer değiştirmesini yasaklamıştır. Bu da kampın ihtiyaçlarının karşılanmasında aksamalara sebep olmuştur. Macalister bu salgının iş takımına bulaşmasından korkmuş ve bu durum onu yaklaşık iki ay çalışmalara ara vermek, veba mevsimi sona erene kadar Kudüs'e intikal edip orada kalmak zorunda bırakmıştır. 1903 yılı Ocak ayında işe yeniden başlamıştır.⁴¹⁹ 1903 yılının yazında Malarya hastalığı tekrar çalışma kampına sirayet etmiş, her gün işçiler birer ikişer humma sebebiyle hendek kazımı işini bırakır hale gelmiştir. Hatta Macalister'in kendisi bile bu hastalığa yakalanmış ve humma sebebiyle bu hastalık, onun bir hafta boyunca çadırında kalmasına sebep olmuştur. Bu durum dinlenip iyileşebilmek için üç hafta süreyle bu tepedeki çalışmasını bir kez daha askıya almaya onu mecbur bırakmıştır.⁴²⁰

---

⁴¹⁷ Macalister s.48-52.

⁴¹⁸ Er-Ramle şehrinin güneydoğusunda 10 km. mesafede yer alan bir Filistin köyüdür. Deniz seviyesinden yüksekliği 150 metredir. Er-Ramle Kazası'nın en büyük köylerinden biri olarak kabul edilir. 1948 yılında Siyonist çeteler tarafından yıkılmış ve buranın halkı kovulmuştur. Savaştan önceki nüfusu ise yaklaşık 2300'ü bulmuştur. Bkz,El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı,1984, C3. S.498.

⁴¹⁹ A.g.e. s.51.

⁴²⁰ A.g.e. s.52.

Macalister, Bliss'in aksine, hava şartlarının işi durdurmak zorunda olduğu görüşünde değildi. Sıcaklığın çok arttığı birkaç gün dışında yaz aylarında işi durdurmamıştır. Çünkü Tell Cazir'deki hava sıcaklığı, insanın tahammüle güç yetiremediği aşırı sıcak olan kuytu yerlerin yazının sıcaklığı gibi değildi. Aynı şekilde bazı yağmurlu günler dışında da kışın çalışmayı bırakmamıştır. Macalister'e göre, Tell Cazir'in geniş arazisi içerisinde başarılması gereken işin büyüklüğü sebebiyle, senenin her gününün verilen izin süresince değerlendirilmesi gerekmektedir.⁴²¹

Özellikle eş-Şeyh Muhammed el-Cezairi makamı ve köy kabristanının yakınlarında yaptığı kazılara yönelik ara ara tekrar eden protestolar⁴²² (Macalister bunların anlamsızca olduklarını belirtmektedir) ve kendilerini tarihi eser hırsızları olarak tanımladığı komşu Kubab köyü halkının hazine bulmak ümidiyle bu bölgede gizlice yaptıkları bazı kazılar sebebiyle; Macalister, yerel halkın Tell Cazir'deki kazıların önünde bir engel teşkil ettiklerini kabul etmekteydi⁴²³. Macalister'in de sahip olduğu, bu bölgeye ve halkına karşı takınılan üstenci emperyalist tavrın, onunla yerel halk arasındaki düşmanlık halinin daha da artmasında katkısı olmuştur. Bu bölgedeki on yılı aşan uzun ikamet süresine rağmen, Bliss gibi sosyal ilişkiler kurma ya da yanında çalışan işçilerle sosyal etkileşim içine girme gayreti içinde olmamıştır. Ayrıca onun kazı müfettişi⁴²⁴ ve yerel memurlarla olan ilişkileri de hep çalkantılı olmuştur. Bu durum büyük oranda fonun resmi irade ve siyasetine de uygun düşmüştür.⁴²⁵

Macalister'in işaret ettiği problemlerden biri de yerel kaynaklardan elde edilmesi mümkün olmayan, iş takımının damak zevkine uygun yemek hazırlanması gerektiği için sürekli kendisine ihtiyaç duyulan, kamp aşçısını temin etme problemidir. Bunlarla geçinmek ve üç aydan fazla bunları yerinde tutmak gerçekten de zordu çünkü

---

⁴²¹ A.g.e. s.54.

⁴²² A.g.e. s.49.

⁴²³ Macalister, bizzat Bergheim'in de dikkatini celbeden bu tepede bazı kazılar yaptığına işaret etmektedir.

⁴²⁴ Kazı müfettişi Sureyya Efendi el-Halidi'dir. Kudüslü tanınmış ve köklü bir aileden gelmekteydi. Macalister, kitabının mukaddimesinde, yetkileri müsaade ettiği ölçüde kendisine yardımda bulunduğu için ona teşekkürlerini sunmuştur.

⁴²⁵ Moscrop s.180.

çoğu Amerika'da çalışmak üzere işi bırakmaktaydılar. Macalister, Tell Cazir'deki kazı çalışmaları süresince dokuz farklı aşçı istihdam etmek zorunda kalmış ve çoğunun yaptığı işten de memnun olmamıştır.⁴²⁶

3.3.7. Bu Kazıların Sonuçları ve Karşılaşılan Problemler:

Macalister, bu tarihi tepenin katmanlarına dair zamansal zincirin incelenmesinde kullandığı yöntemle göre antik Cazir şehrinin başından geçen tarihi dönemlere tam tarih verme konusunda birçok problemle karşılaşmış ve kendisi de bu konuya kitabının mukaddimesinde değinmiştir. Tepenin tüm bölümlerinde bu tabakalar aynı değildi. Zira bazı bölümlerinde birbirini takip eden sekiz tarihi katman tespit edilmişken başka bir yerde ise sadece iki katman bulunmuştur. Bu tepenin tarihi katmanları çoğunlukla iç içe girmişlerdi. Ayrıca karşısına çıkan bir başka problem de mızrak ucu gibi araç-gereçlerin çoğunun, tarihi dönemler değişse de şekillerinin değişmemesi ve buna ek olarak halkın yaşam tarzını geleneklerini ve kimliğini belirleme imkânı verecek olan halkın günlük kullanımına ait, dokumalar, ahşap eşya ve kaplar, papirüsler üzerine yazılmış belge ve el yazmaları gibi nesnelere doğal yollarla yıpranıp bozulmalarıdır.⁴²⁷ Bu da Macalister'in şehrin tarihine ait ortaya koyduğu tarihsel zincirde büyük kopuklukların bulunmasına sebep olmuş ve birçok tarihçi ve arkeolog da onu bu konuda eleştirmişlerdir.

Ayrıca birbirine yakın zamansal süreçlerde bu bölgenin farklı medeniyetlerin etkisine maruz kalması da belli bir çağda bu tepenin kimliği ve tarihini ortaya koyan seramiklerin ve arkeolojik buluntuların tarihsel zincirini tespit etmeyi zorlaştırmıştır. Zira bu şehir, iki büyük medeniyetin, Nil Vadisi'ndeki Firavunluk medeniyetiyle Irak'taki Asur Medeniyeti arasındaki ticari yol üzerinde bulunmaktaydı. Bunun yanında şehir, göç dalgalarına, Kenaniler, Felestiler ve İbrani Kabileler arasındaki iç

---

⁴²⁶ Macalister s.46-47.

⁴²⁷ A.g.e. s.7-8.

çatışmalara maruz kalmış ve bu olayların peşinden de birbirine yakın zamansal süreçler içinde şehirdeki hükümler el değiştirmiştir.⁴²⁸

Macalister'in kazılarla ilgili ortaya koyduğu sonuçlara dair karşılaştığı sorunların en önemlilerinden biri de yöntemlerini ve ortaya koyduğu arkeolojik sonuçlarını Tevrat'taki bu yere ait algıya hizmet edecek ve Tevrat'ta geçen olayları ispat edecek şekilde uyarlayarak fon idaresini hoşnut etme gayreti içinde olması yani bu arkeolojik araştırmaların da daha önceki tasavvurlara göre gerçekleşmesiydi. Onun fona sunduğu periyodik raporlarda da bu açıkça görülmektedir. Bu durum onu, daha sonra, Fonun baskı ve etkisinden kurtulunca 1912 yılında Tell Cazir'deki kazıları hakkındaki kitabını yayımladığında bu raporlarda⁴²⁹ geçen birçok teorisini düzeltmek ya da iptal etmek zorunda bırakmıştır.

3.3.8. Kazıların Sona Ermesi ve Macalister'in Tavsiyeleri:

1909 yılının ilk haftalarında kötü hava şartları birkaç kez işin kesintiye uğramasına sebep olmuştu ve Macalister'e verilen ruhsatın süresi de bitmek üzereydi. Ayrıca Macalister hasta olmuş ve İngiltere'ye dönmeyi temenni ettiği bir mektubu fona göndermişti. Bunun yanında o dönemde İstanbul'daki Osmanlı yetkilileri, Sultan İkinci Abdülhamit'e yönelik darbe sonrasında sıkıntılar içindeydi ve bu durum yakın zamanda yeni bir ruhsat almayı zorlaştırmaktaydı. Bu sebeple fon yönetim kurulu, 1909 yılı Mayıs ayında Macalister'in Londra'ya dönmesinin uygun olacağı görüşünü benimsediler. O da ruhsatta kendisine tahsis edilen alanın büyük bölümünde tarihi eserlerin araştırılması işini başardıktan sonra Filistin'den ayrılmıştır.⁴³⁰ Onun bu kazılarını, İngiliz Mandası ve 1948'den sonraki Yahudi İşgali dönemlerinde aynı bölgede yapılan kazılar ve arkeolojik araştırmalar takip etmiştir. İrlanda-Dublin Üniversitesi'nde hoca olarak görev yapmak üzere arkeolojik kazı işini bırakmış olmasına rağmen; Macalister, 1924'te İngiliz Mandası döneminde, Medine-i

---

⁴²⁸ A.g.e. s.55-57.

⁴²⁹ A.g.e. s.8.

⁴³⁰ Moscrop s. 184.

Mukaddese'nin güney suru hizasındaki Silvan Köyü'nde bulunan Tell Ufel arkeolojik alanındaki başka bir kazıya iştirak etmek için Kudüs'e dönmüştür.

Macalister, bu çalışmalarında elde ettiği tecrübelerin bir özetini ve kendisinden sonraki araştırmacılara yönelik tavsiyelerini Tell Cazir'deki kazılarına dair yazdığı kitapta ortaya koymuştur. Bunların en önemlisi şu şekilde özetlenebilir: Filistin'deki arkeolojik kazılarda tüm sene boyunca çalışma yapmak mümkün ve gereklidir, daha önceden olduğu gibi bu kazılarda sonbahar ve ilkbahar mevsimleriyle sınırlı kalınmamalıdır. Bu da gerekli ruhsatların alınmasındaki zorluklar ve tarihi eser araştırmacılarını bekleyen ve başarmak zorunda oldukları bu büyük iş nedeniyle her anın iyi değerlendirilmesinin önemi sebebiyledir. Ayrıca Macalister, verilen işi başarmaya yönelik daha fazla arkeolog, yardımcı ve işçi gruplarının görevlendirilmesi için gerekli olan mali desteğin sağlanmasına dair fona da tavsiyelerde bulunmuş ve bunun gerçekleştirilmesi için gerekli olan aylık bütçe hakkında, maliyetle ilgili kendi düşüncelerini ortaya koymuştur.⁴³¹

Macalister İngiltere'ye döndükten sonra ileride Filistin'de yapılacak arkeolojik kazılar için önerdiği alanları içeren bir listeyi fon idaresine sunmuştur. Fon, bunlar arasından Aynu'ş-Şems adıyla bilinen alanı seçmiş, burasının Tevrat'ta geçen Beyt-Şemeş bölgesi olduğunu düşünmüştür. Fon adına yapılan sonraki kazılar 1911 yılında Arkeolog Duncan Mackenzi tarafından burada başlatılmıştır.⁴³²

---

⁴³¹ Macalister s.54.

⁴³² Moscrop s. 184.

3.4. Ernst Sellin ve Eriha'daki (Tellu's-Sultan) Arkeolojik Kazıları

1907-1909:

Sellin ve Watzinger'in⁴³³ Eriha'da yapmış oldukları kazılar, Kudüs Mutasarrıflığı'nda Almanlara ait arkeolojik kazı ve keşiflerin bir örneği olarak kabul edilmektedir. İngiliz nüfuzuna karşılık Osmanlı Devleti içerisindeki Alman nüfuzunun git gide artması sonucunda yirminci yüzyılın başlarında bu kazılar dikkat çekici şekilde önem kazanmaya başlamıştır. Aradaki bu rekabet sadece kazılarla sınırlı kalmamış bu kazıların yöntemini de kapsamıştır. Almanlar Arz-ı Mukaddes'in tarihi noktasında Tevrat'ın bakış açısını esas almış ve bu bakış açısının doğruluğunu arkeolojik araştırmalar aracılığıyla ispat etme gayreti içine girmişlerdir. Yani İngilizleri taklit etme ve on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başladıkları ve gerçek anlamda 1865'te Filistin Keşif Fonu'nun kurulmasıyla faaliyete geçen projelerinde onlarla rekabet etme gayretinde olmuşlardır. Sellin, arkeolojik kazı ve araştırmalar sayesinde, Tevrat ve İncil'deki rivayet ve olaylarla Arz-ı Mukaddesin tarihi arasındaki uyumu ortaya koyma çabasında olan, Lahuti ve Protestan bir bilim adamıydı.

Ernst Sellin 1867 yılında Almanya'da dünyaya gelmiş ve yine orada 1946 yılında vefat etmiştir. İlahiyat ve doğu dilleri eğitimi alıp 1897-1908 yılları arasında Viyana'da İnciliyye Fakültesi'nde hocalık yapmıştır. Bu süreçte İlahiyat alanındaki bilgi ve anlayışını güçlendirmeye imkan sağlayacak olan Filistin'deki arkeolojik kazıları için planlama yapmaya başlamıştır. Daha sonra 1908-1913 yılları arasındaki

---

⁴³³ Carl Watzinger (1877-1948): Alman asıllı bir arkeologdur. Heidelberg, Berlin ve Bon Üniversitelerinde felsefe, arkeoloji ve tarih eğitimi almış ve 1899'da doktorasını tamamlamış, sonrasında Berlin'deki Kraliyet Müzesi'nde görev almıştır.1904 yılında Büyük İskender Dönemi'ndeki Yunan ahşap tabutlar hakkındaki ikinci bilimsel tezini yazmıştır. Daha sonrasında 1909-1916 arasında Gissen Üniversitesi'nde, 1916-1947 arasında da Tübingen Üniversitesi'nde hocalık yapmıştır.1911-1947'de Berlin'deki Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Merkezi Konseyinde, Viyana'daki Avusturya Arkeoloji Enstitüsü'nde üyelik ve yine Yunan Arkeoloji Derneği'nde de fahri üyelik yapmıştır.

süreçte ders vermek için Rostock Üniversitesi'nde⁴³⁴, 1913-1921 yılları arasında Kiel Üniversitesi'nde son olarak da 1921-1935 yılları arasında da Berlin Üniversitesi'nde bulunmuştur.

Viyana'daki İnciliye Fakültesi'nde çalıştığı esnada, önce Alman Gutlib Schumacher sonrasında da Çek⁴³⁵ Friedrich Hrozny'nin⁴³⁶ yardımcısı olarak, Filistin'in kuzeyinde Cenin'in yakınındaki ve 1902-1904 yılları arasında Beyrut Vilayeti içerisinde yer alan Nablus'a bağlı Tell Ta'nak⁴³⁷ diye bilinen bölgede ilk arkeolojik kazılarını gerçekleştirmiştir. Sellin, bu kazı faaliyetini bitirdikten sonra, arkeolojik kazıların baş sorumlusu olarak kendi adına bir ruhsat almak için girişimlerde bulunmaya başlamış; 1906 yılında Nablus yakınlarındaki Tell Dutan'da⁴³⁸ kazı yapma ruhsatı almayı başarmıştır. Ne var ki arazi sahiplerinin kazı faaliyetine izin vermeleri karşılığında zirai mahsulleri için Sellin'den istedikleri tazminat fahiş bir fiyattı. Bu da onun projesinden vazgeçmesine sebep olmuş ve

---

⁴³⁴ Rostock Üniversitesi 1419 yılında kurulmuştur. Almanya'daki en eski üçüncü üniversite, Kuzey Avrupa ve Baltık Denizi Bölgesi'ndeki en köklü ve en eski üniversite olduğu kabul edilmektedir. Kutsal Roma İmparatorluğu Dönemi'nde tesis edilmiştir. Avrupa Üniversiteler Birliği'nin bir üyesidir ve hala Avrupa'daki en köklü üniversitelerden bir olarak kabul edilir. Almanca buradaki temel eğitim dili olarak kabul edilmekte, İngilizce ise yükseköğretim dili olarak kullanılmaktadır. Dünya çapında birçok bilim adamı, düşünür ve edebiyatçı buradan mezun olmuştur.

⁴³⁵ Tell Ta'nak: Cenin'in 11 km. kuzeydoğusunda yer alan antik bir Kenani şehridir. Günümüze kadar bu köyde yerleşim sürmüştür ve 2012 sayımına göre nüfusu 1500'ü bulmaktadır. Burasının adı ilk kez, Ta'nak kralının, Meceddu (Tellu'l-Mutesellim) kralıyla bir barış anlaşması yaptığı şeklinde, Tel Amarine mektuplarında geçmektedir. Bu köyde, Kenani Dönemden Geç İslami Dönemlere kadar farklı tarihi dönemlere ait bir çok tarihi eser bulunmaktadır.

⁴³⁶ O dönemde, Avusturya-Macaritan İmparatorluğu arazisine dâhil olan bölgeden bir çek vatandaşı idi.

⁴³⁷ Friedrich Hrozny (1879-1952): Çek dil âlimi ve bir müsteşriktir. Antik Hitit Dili konusunda uzmanlaşmış ve bu dili Hint-Avrupa dil grubuna ait diller içerisinde sınıflandırmıştır. Filistin'deki kazılarını bitirdikten sonra 1905 yılında Viyana Üniversitesi'nde hocalık yapmıştır. 1906 yılında Ankara'nın kuzeyinde 200 km. uzaklıktaki Boğazkale'de bir Alman heyeti ile Anadolu'da arkeolojik kazı gerçekleştirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Avusturya-Macaristan Ordusu'nda görev almış; bin adet kil tabletin bulunduğu Kültepe Köyü'ndeki arkeolojik faaliyetlerde Çek heyetine başkanlık yapmıştır.

⁴³⁸ Tell Dutan: Nablus şehrinin kuzeyinde bulunan Sebastiyye'nin kuzeyinde 20 km. ve Cenin'in güneybatısında yaklaşık 10 km. uzaklıktaki tarihi bir şehirdir. Kardeşleri tarafından Yusuf'un içine atıldığı kuyunun yeri olarak ilk kez ismi Kitab-ı Mukaddes'te geçmiştir. Yerel halk tarafından Cubbu Yusuf olarak bilinir. Burada bir su kaynağı yer almaktadır. Çok önceden beri Filistin'e uğrayan ticaret kafilelerinin yolu olduğu kabul edilmekteydi.

Osmanlı yetkililerinden bu ruhsatı iptal etmelerini talep etmiştir.⁴³⁹ Ayrıca 1906 yılında tarihi adıyla Lakiş olarak bilinen Tellu'd-Duveyr'de kazı yapmak için başka bir ruhsat almış fakat daha sonra Osmanlı yetkilileri bunu onun elinden almışlardır.

Sellin, 1907 yılında Tellu's-Sultan'daki (Antik Eriha Şehrindeki) kazılarına başlamak için gerekli ruhsatları almayı başarmıştır. Bu durum, Alman Şarkiyat Araştırmaları Derneği'nin destek ve yardımıyla gerçekleşmiştir.⁴⁴⁰ Adı geçen bölgede kazılara başlamasıyla birlikte, arkeoloji ilmi konusunda uzmanlığının olmaması sebebiyle birçok eleştiriye maruz kalmaya başlamıştır. Bu sebeple arkeoloji konusunda iyi bir tevatçı altyapıya sahip bir uzman aramaya başlamış, bu konuda da birçok zorlukla karşılaşmıştır. Fakat en sonunda aradığı kişiyi, Carl Watzinger'i bulmuştur. 1908 yılının başından itibaren birlikte kendi içinde anlayışlı ve uyumlu bir takım oluşturmuşlardır. Bu birliktelik, 1908-1909 yılları arasında Rostock Üniversitesi'nde ortak faaliyet yürütmeleri sayesinde güç kazanmıştır.

O dönemde Watzinger, Rostock Üniversitesi'nde klasik arkeoloji alanında doçentlik yapmaktaydı. Onun Sellin'e katılması, Tellu's-Sultan'daki faaliyeti için ilave bir çeşitlilikteşkil etmiştir. Zira kendisi klasik arkeoloji ve dilleri filolojisi konusunda uzmandı ve hem Filistin hem Suriye ve hem de Kıbrıs'taki Helenik Medeniyeti ve bu medeniyete ait tarihi eserler konusuyla ilgilenmekteydi. Bunun yanında Filistin'deki arkeolojik kazılara dair daha önceden tecrübe sahibiydi. Zira kendisi, 1905-1907 arası dönemde Taberiye Gölü'nün kuzeyindeki arkeolojik Tell

---

⁴³⁹ Bkz: I.MF 12/67 29.Z.1324

⁴⁴⁰ Alman Şarkiyat Araştırmaları Derneği (German Oriental Society): Almanya tarafından finanse edilen şarkiyat araştırma ve incelemelerini gerçekleştirmek için 1845 yılında Leibz şehrinde kurulmuştur. 1847 yılından itibaren de periyodik olarak dergi çıkarmaya başlamıştır. Günümüzde ise Heidelberg Üniversitesi'ne bağlı Güney Asya Enstitüsü adına faaliyet göstermektedir.

Hum (Kefarnahum)⁴⁴¹ bölgesinde arkeolog Heinrich Kohl⁴⁴² eşliğinde daha önceden çalışmıştır.⁴⁴³ Eriha kazısı, Osmanlı Döneminde Sellin'in Filistin'deki kazılarının sonuncusu değildi, 1913-1914 arasında Tell Balata'da⁴⁴⁴ (Kenani Dönemindeki antik Nablus bölgesinde) bir kazı yapmış, bunun yanında 1926-1927 arasında İngiliz Mandası döneminde de aynı bölgede başka bir kazı daha yapmıştır.⁴⁴⁵

3.4.1. Tellu's-Sultan: Konumu ve Önemi

Tellu's-Sultan, deniz seviyesinin 250 metre altında, Ölüdeniz'in 10 km. kuzeyindeki Ürdün Vadisi düzlüğünde yer almaktadır. Tellu's-Sultan, taş devrine kadar giden tarihiyle dünyadaki en düşük rakımlı ve hala yerleşimin bulunduğu en eski şehirdir. Bu tepe çevresindeki araziden 21 metre yüksektedir ve yüzölçümü 5 hektardır. Aynu's-Sultan Pınarı'nın yakınında bulunur. Burası yıl boyu bol su bulunan bir su kaynağıdır. Yazın sıcak kışın serin, alüvyon bir toprağa sahip verimli bir tarım arazisinin ortasında bulunur. Bütün bu özellikler kazıların ve arkeolojik delillerin de işaret ettiği gibi burada milattan önce sekizinci binyılda tarihteki ilk kalıcı insan yerleşkesinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

---

⁴⁴¹ Kefarnahum: Kenanilere ait olan bu şehir Filistin'in kuzeyindeki Taberiya gölü sahilinde yer almaktadır. Deniz seviyesinden yaklaşık 200 metre aşağıdadır. İçerisinde Ortodoks Rumalara ait bir kilise, Fransiskan Manastırı, tarihi duvarlar, mezarlıklar, presler ve tarihi kalıntılar bulunmaktadır. Bu bölgenin, İsa Mesih'in meşhur Dağ Vaazı'nı (Mevizatu'l-Cebel) verdiği yer olduğuna inanılmaktadır. Bu bölgenin yakınındaki en önemli yerlerden biri de Roma İmparatoru Hedriyanus dönemine ait olan Mesafe Ölçüm Taşı'dır.

⁴⁴² Heinrich Kohl (1877-1914): Münih, Derzden ve Berlin Üniversitelerinde hocalık yapmış bir alman tarihçi ve arkeologdur. 1902-1904 arasında Lübnan'ın Ba'lbek şehrindeki bir arkeolojik kazıda görev almıştır. Ayrıca Ürdün-Petra'daki el-Bint kasrının kalıntılarını incelemiştir. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı esnasında Fransız köylerinden birinde öldürülmüştür.

⁴⁴³ H. Michael Niemann, Ernst Sellin ve Carl Watzinger Rostock-Megiddo Connection, **German Israeli Foundation**, s. 1-3.

⁴⁴⁴ Tell Balata: Batı Şeria'nın kuzeyindeki Nablus şehrinin yakınında yer alan bir Filistin köyüdür. Burasının Kenanilere ait antik Şekim şehri olduğuna inanılmaktadır. İçerisinde Millattan önce beş bin yıllarına ait tarihi eserler bulunmuştur. Unesco tarafından Dünya kültür mirası içine alınmıştır. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı, 1984, C1. S.411.

⁴⁴⁵ 1928 yılında Alman Arkeolojik Araştırmalar Enstitüsü, bir takım yöntemsel ve bilimsel problemler sebebiyle kazıların idaresi işinden azledilmesini kararlaştırmış ve onun yerine Nablus'taki kazıların müdürü olarak Gabriel Welter'i atamıştır.

Antik Eriha bölgesinin önemi, doğu tarafından Kenan ülkesinin merkezine bu bölge sayesinde giden yolu teşkil ediyor olmasında gizlidir. Ülkenin doğu tarafındaki merkezi dağları hâkimiyet altına almak isteyen her askeri gücün, Eriha'yı ele geçirip hâkimiyeti altına alması gerekmektedir. Bu durum, şehrin Ahd-i Kadim hikâye ve rivayetlerinde bariz bir şekilde yer almasına sebep olan şeydir. Öyle ki Yuşa sifirinde, İsrailoğullarının Yuşa bin Nun komutasında şehir surlarını yedi gün boyunca muhasara altına aldıklarından en sonunda da davul ve mızmar sesleri eşliğinde şehrin düştüğünden ve onların da buraya girip burayı yaktıklarından bahsedilmektedir.⁴⁴⁶ Tevrat'taki bu rivayet, Sellin'in arkeolojik kazı yapmak için Tellu's-Sultan bölgesini seçmesinin sebebidir ki bu da Tevrat'taki rivayeti anlayıp açıklamak ve ispat etmek içindir.

Sellin bu tepede arkeolojik kazı yapan ne ilk ne de son kişidir. 1867-1868 yıllarında Charles Warren ondan önce burada kazı yapmıştır. Eriha, Ürdün Vadisi'nde onun kazı ve araştırma yaptığı dokuz tepeden biridir. Onun bu faaliyetleri, tepelerin doğal mı yoksa yapay mı olduklarını belirlemeye yönelik gayretlerine dâhildir. Bu tepede dokuz dikey kuyu ve üç hendek kazmış ve en sonunda bu tepelerin doğal tepeler değil, bir takım eski yapı ve kale kalıntıları oldukları yönünde karar vermiştir.⁴⁴⁷ Warren, o döneme ait ciddi ve önemli bir soruya dair verdiği cevaplarla bizi tatmin etmeyi başarmış olan kimseydi.

Ayrıca 1930-1936 yılları arasındaki İngiliz Mandası dönemindeki İngiliz arkeolog John Garstang⁴⁴⁸ tarafından bu bölgede Sellin'in kazılarında sonra

---

⁴⁴⁶ Kathleen Kenyon'un 1950'li yıllarda gerçekleştirdiği arkeolojik kazılar bu bilginin geçersizliğini ortaya koymuştur. Çünkü bu kazılar, o dönemde şehrin terkedilmiş ve meskûn halde olmadığını ispat etmiştir.

⁴⁴⁷ Charles Warren, *Underground Jerusalem*, Londra, Richard Bentley and son, 1876, s. 185-205.

⁴⁴⁸ John Garstang (1876-1956): Eski Yakın Doğu, özellikle de Anadolu ve Ortadoğu konularında uzman olan bir İngiliz arkeologdur. Arkeolojik araştırmalarda bilimsel yöntem ve metodların geliştirilmesi alanında öncü isimlerden biri olarak kabul edilir. Fotoğraf kayıtlarıyla desteklenmiş şekilde arkeolojik kazılar için ayrıntılı bir kayıta sahiptir. Oxford Üniversitesi'nden mezun olmuş, Arkeolog Flinders Petrie'nin Mısır'daki iş takımına katılmıştır. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'na kadar Mısır, Sudan ve Şark-ı Edna'da birçok arkeolojik kazı faaliyetine de katılmıştır. 1920-1926 arasında Filistin'deki İngiliz Mandası döneminde tarihi eser müdürü olarak görev almış ve Askalan'da bir kazı gerçekleştirmiştir. 1919-1926

gerçekleştirilen başka bir kazı daha vardır. Bunun yanında 1950’li yıllarda Batı Şeria’daki Ürdün Hükümrancılığı döneminde İngiliz arkeolog Kathleen Kenyon⁴⁴⁹ da bu bölgede daha geniş ve kapsamlı kazılar yapmıştır.

3.4.2. Ruhsatlar:

Osmanlı arşiv belgeleri, Eriha- Tellu’s-Sultan’da kazı izni alma talebinin Sellin tarafından ilgili Osmanlı yetkililerine 1906 yılı Mart ayında sunulduğuna işaret etmektedir.⁴⁵⁰ Sellin bu talebi, Viyana’daki Daru’l-Funun hoca ve öğretmenlerinden biri olarak bizzat kendisi sunmuş, ayrıca kazı bölgesini ve ölçümünü gösteren bir harita da eklemiştir.⁴⁵¹ Kudüs Mutasarrıflığı ve Maarif Bakanlığı arasındaki yazışmalar aylarca sürmüştür. Adı geçen arazinin mülkiyetinin bizzat sultana ait arazinin içerisinde yer alan özel hazine mülkiyetine ait olduğu ortaya çıkmıştır.⁴⁵² Bu da sunulan talebin incelenmesinin geciktirilmesine sebep olmuştur. Sonrasında da Özel Hazine Nezareti’nden görevlendirilen komisyon, bu bölgenin Padişah mülklerine tabi olduğunu belirtmiş ve 1906 Ekim ayında kazıların yapılmasına onay vermiştir.⁴⁵³ Fakat bu bölgede özel hazineye ait bir su kaynağının bulunduğu ortaya çıkmıştır. Burası şehir arazisinin ve halkının su ihtiyacını gideren ana su kaynağıydı.⁴⁵⁴ Bunun

---

yılları arasında İngiliz Arkeoloji Okulu’nun başkanlığını yapmıştır. Mersin yakınlarındaki Yümüktepe’de arkeolojik kazılar gerçekleştirmiş ve 1948 yılında Ankara’da İngiliz Arkeoloji Enstitüsü’nü kurmuştur.

⁴⁴⁹ Kathleen Kenyon (1906-1978): Bir İngiliz arkeologdur. Yeni Taş Devri’nde Hilal-i Hasib Bölgesi’ndeki arkeolojinin öncüsü olarak kabul edilmektedir. Büyük oranda, 1952-1958 arasında Eriha-Tellu’s-Sultan’da gerçekleştirdiği arkeolojik kazılarla meşhur olmuştur. 1961-1967 arasında Silvan Köyü’nde (El-Kudsul-Ken’aniyye) geniş bir alanda arkeolojik kazılar yapmıştır. Yirminci yüzyıldaki arkeologların en etkililerinden biri olarak kabul edilmektedir.

⁴⁵⁰ MF.MKT 918/20 1324.M.23

⁴⁵¹Y.Mtv 289/167 1324.C.22

⁴⁵² Sultan İkinci Abdulhamid devlet içindeki büyük önem ve hassasiyete sahip arazileri, emperyalist ve siyonist devletlerin eline geçmesine engel olmak için çok geniş anlamda kendi mülkiyetine geçirmiştir. Filistin’de sadece kendisine ait arazinin toplamı 2,5 milyon dönümü bulmuştur. Çiftçileri kendi arazilerinde bırakmış ve onlara iyi davranmıştır. Bu devasa mülkiyetin korunup işlerinin idare edilmesi için müstakim bir bakanlık kurmuştur. Daha fazla bilgi için Dr. Emin Ebu Bekir’in “Sultan İkinci Abdulhamid’in Filistin’deki Mülkiyeti 1876-1937”(Najah Üniversitesinin Araştırma Dergisi, c. 17, 2003) adlı makalesine bakınız.

⁴⁵³ MF.MKT 918/20 1324.M.23

⁴⁵⁴ Aynu’s-Sultan günümüze kadar Eriha’daki ana su kaynağı olarak kabul edilir. Saatte 700 metre küp suyla şehirdeki en gür su kaynağıdır. Bkz,El-Mevsua’tu’l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı,1984, C1. S.194.

üzerine komisyon, bölgede yapılacak kazılar neticesinde, yakındaki bu su kaynağında gerçekleşebilecek herhangi bir zararın olmaması gerektiğini vurgulayan bir yazı göndermiştir. Zira bu Eriha halkı ve buradaki tarım faaliyeti için zarara sebep olacaktı. Bunun üzerine Sellin, belirtilen su kaynağının içine herhangi bir taş ve toprağın düşmeyeceğini ve kazıların suyun aktığı kanalın ya da kaynağı çevreleyen havuzun kırılmasına sebep olmayacağını taahhüt etti. Bunun yanında herhangi bir zararın önüne geçmek için su kaynağıyla içinde kazı yapılacak bölgenin arasına taş ve topraktan bir duvar inşa edileceğini ve ayrıca bölgedeki kazılar sonucunda gerçekleşebilecek zararın giderilmesi için ek bir teminat ödeyeceğini de belirtti.⁴⁵⁵ Bunun üzerine Sellin tarafından ruhsat talebinin sunulmasından tam bir yıl sonra, 1907 Mart ayından itibaren iki yıl boyunca Tellu's-Sultan'da kazı yapılması için gerekli olan ruhsatların verilmesine izin veren Padişah fermanı çıkmıştır.⁴⁵⁶

1909 Mart ayında ruhsatın süresi bitmek üzereyken Sellin, Tellu's-Sultan'daki kazı faaliyeti tamamlanmadığı için kazı ruhsatının bir yıl daha uzatılması talebinde bulundu.⁴⁵⁷ Kazı alanının genişliği ve sadece kış ayları ve baharın başlarıyla sınırlı kalan kazı süresinin kısalığı sebebiyle bu doğal bir durumdu. Zira Eriha'nın hava sıcaklığı uzun yaz mevsimi boyunca 40 dereceyi aşmakta bazen bunun da çok üstüne çıkmaktaydı. Bu da yaz döneminde kazı yapmayı çok zor hale getirmekteydi. Bab-ı Ali Mayıs 1909'da ruhsat süresinin bir yıl daha uzatılmasına onay vermiştir.⁴⁵⁸ Fakat görünen o ki Sellin sonraki iki yıllık süreçte, belirtilen uzatma süresini değerlendirememiştir. Arşiv belgelerinden biri bu uzatma süresinin Mart 1911'den itibaren geçerli olması için bu sürenin tecil edilmesi talebinde bulunduğu işaret etmektedir. Zira hastalığı ve sağlık durumu sebebiyle verilen ek süre içerisinde faaliyet gerçekleştiremeyecekti.⁴⁵⁹ Yani kazı süreci 1911'de birkaç ayı da içine almıştır. Son süre uzatımına süratli şekilde cevap verildiği görülmektedir. Öyle ki bu konudaki

---

⁴⁵⁵ Y.Mtv 294/109 1328.Z.28

⁴⁵⁶ BEO 2995/224605 1325.M.3, I.MF 12/67 1324.Z.29, ŞD 229/19 1324 Z.5, DH.MKT 1148/69 1325.M.8.

⁴⁵⁷ ŞD.NF.MRF 224/60 1327.Ra.6.

⁴⁵⁸ BEO 3562/267110 1327.Ca.11.

⁴⁵⁹ İ.MF 16/52 1328.L.29

yazışmalar sadece bir ay sürmüştür. Bu durum 1909'da Sultan İkinci Abdulhamid'e karşı yapılan devrimden sonra devletin içinde Alman nüfuzunun arttığını göstermektedir.

3.4.3. Tellu's-Sultan'daki Kazıların Sonuçları:

1913 yılında Sellin ve Watzinger Tellu's-Sultan'daki kazılarının sonuçlarını, açıklayıcı resim ve şekillerle desteklenmiş 550 sayfalık büyük bir Almanca kitap⁴⁶⁰ içinde neşrettiler. 1907 baharında üç hafta, 1908 ve 1909 yıllarında da üç aylık kazı faaliyeti gerçekleştirmişlerdir. Bu süreç içerisinde bölgenin tamamında kazı ve keşif yapmak imkânsızdı. Fakat yapılan kazılar, bölgenin medeniyet ve kültür tarihini keşfetmek için yeterliydi. Kendi hesaplamalarına göre bu kazılarda Kenaniler dönemine ait tabakaya ulaşımlardır. Tarih öncesi tabakalara ulaşmaları ise sonraki (daha yeni) tabakaların yıkılmasını gerektirmekteydi. Kuzey, batı ve kısmi olarak da güney yöndeki Kenanilere ait surların incelemesini gerçekleştirmişlerdir. Doğu yönündeki duvar ise ortadan kaybolmuştu. Sellin ve Watzinger, Kenaniler döneminde şehrin tüm alanının Roma'daki Stad Colosium'un alanından biraz fazla olduğu tahmininde bulunmuşlardır. Onlara göre bu garip durum değildi. Çünkü o dönemde keşfedilen şehirlerin çoğu benzer şekilde dar bir alanı kapsamaktaydı. Ayrıca bu dönemde, Mısır'daki Orta Krallık dönemine işaret eden küçük siyah böcek mühürleriyle mühürlenmiş bazı kavanoz kulpları da keşfetmişlerdir.⁴⁶¹

Onların keşfettiği, duvarları kerpiçten yapılmış ve taş bir temel üzerine kurulu olan Kenanilere ait kale ikisinin en önemli keşifleridir. Onlar ilk başta bu kalenin, Yuşa bin Nun komutasında İsrailoğullarının şehri kuşatmaları sırasında yıkılan kalenin kalıntıları olduğunu zannetmişlerdir. Ne var ki daha sonra Watzinger bu görüşünü bırakmış ve kale kalıntılarını, milattan önce 1550-1950 yılları arasındaki döneme ait olarak tarihlendirmiştir. Yani milattan önce on dördüncü asırda İsrailoğullarının Ürdün

---

⁴⁶⁰Ernst Sellin und Carl Watzinger, **Jericho die Ergebnisse der Ausgrabungen**, Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1913.

⁴⁶¹ Barton, George A., "Excavation at Jericho", **The American Journal of Semitic Languages and Literature**, sayı 30, No. 4, jul.1914, s. 292-293.

Nehri'nden Batı Şeria'ya geçtikleri dönemde şehir yıkılmış haldeydi, Tevrat'ın rivayet ettiği gibi kuşatılıp yıkılmış değildi.⁴⁶² Bundan elli yıl sonra Kathleen Kenyon'un kazıları da bu görüşü desteklemiştir.

Sellin ve Watzinger şehrin sonraki dönemlerine ait arkeolojik bulgu ve kalıntılara da ulaştılar. Milattan önce dokuzuncu yüzyılda yeniden inşa edildiğinde şehrin daha geniş halde olduğu çıkarımında bulundular. Ayrıca Yunanlılara ait toprak kaplara da ulaşılmıştır. Bunun yanında geç Yahudilik dönemine ait toprak kaplar da bulmuşlardır. Bu toprak kapların kulpları Allah'a ibadeti benimsemiş olan Yahu ya da Yehva adına mühürlenmişlerdi. Şehrin yaklaşık olarak miladi 70 yılında Romalı Titus döneminde yıkıldığına; Haderyan tarafından yeniden inşa edildiğine ve sonrasında da Justinyen'in şehirde konuk evini inşa ettiğine, Sellin tarafından işaret edilmektedir. Ayrıca bölgedeki Bizans hâkimiyeti dönemine ait bazı tarihi eserler de bulunmuştur. Bu arkeolojik tepenin katmanlarının son ve en üst tabakası ise farklı İslami dönemlere ait Müslüman mezarlarından ibaretti.⁴⁶³

Sellin ve Watzinger'in karşılaştıkları sorunlardan biri de arkeolojik keşiflerini tarihlendirme konusunda olmuştur. Onların arkeolojik kazıları, toprak kaplara ait zamansal zincir gelişiminin keşfedilmesinden önce gerçekleşmiştir. Bu da tepede yaptıkları araştırmalar esnasında elde ettikleri arkeolojik keşiflerinin tamamında yaptıkları tarihlendirmelerinin yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir. Fakat onların açıklayıcı çizimleri ve ayrıntılı haritaları, sonraki dönemde Tellu's-Sultan'da araştırma yapanlar için büyük fayda sağlamıştır ve hala önemli bilgiler sunabilmektedir.⁴⁶⁴ Sellin'in en büyük keşifleri arasında, İncil'de geçen 'Mesih'in kör adamı Eriha yolundayken mi yoksa Eriha'ya ulaşıktan sonra mı iyileştirdiğine dair' ikilemi çözmüş olması da vardır. Sellin Eriha adında ikiz iki şehir keşfetmiştir.

---

⁴⁶² Bryant G. Wood, "Did the Israelites Conquer Jericho? A New Look at the Archaeological Evidence", <http://www.biblearchaeology.org/post/2008/05/Did-the-Israelites-Conquer-Jericho-A-New-Look-at-the-Archaeological-Evidence.aspx#Article>, 03.02.2018.

⁴⁶³ Barton, George A., "Excavation at Jercho", **The American Journal of Semitic Languages and Literature**, sayı 30, No:4, jul.1914, s. 292-293.

⁴⁶⁴ Bryant G. Woods, s. 3.

Bunlardan biri Yuşa sifirinde geçen tarihi şehir, diğeri ise yeni Roma dönemine ait şehirdir. Bu iki şehir birbirine bir mil uzaklıktadır ve her ikisine de Eriha adı verilmektedir.

Birçok eleştirmen Sellin'i, arkeoloji bilimiyle Tevrat ve İncil araştırmalarını birbirine karıştırmakta ısrar etmesi sebebiyle faaliyet ve kazılarının profesyonel olmadığı şeklinde itham etmişlerdir. Ne var ki birçok Tevratçı arkeolog sonraki dönemde, Sellin ve onun faaliyetlerine yeniden itibar kazandırmışlardır. Bunların en meşhuru, G.E. Wright'tir. Faaliyetlerini gerçekleştirdiği dönemde içinde bulunduğu şartlara bakılarak, Sellin'in yaptığı önemli bir iş olduğu değerlendirilmesinde bulunmuştur. Ayrıca W.F.Albright, Filistin'deki arkeolojik kazıların gerçek anlamda başlangıcının Sellin'in Eriha'daki ve G.A.Reisner'in es-Samira'daki kazıları olduğunu kabul etmiştir. Sellin, Alman arkeoloji bilimi için yeni bir deneyim ortaya koymuştur. Çünkü o Almanlardan, Arzı Mukaddes'te dini bakış açısıyla arkeolojik kazı yapan ilk kişidir.

Rostock Üniversitesi Ahd-i Atik Enstitüsü, üniversitede eşit bir şekilde yaptıkları işler esnasında Eriha'da arkeolojik araştırmalar yapan Sellin ve Watzinger'in gayretlerini takdir etmek üzere; geç kalınmış uzun yıllardan sonra Arz-ı Mukaddes'teki arkeolojik araştırmaları tekrar canlandırmışlardır. Enstitü, 1995 yılında Ayn Şems (Deyr Aban) yakınlarındaki Zorah ve Eshtaol bölgesinde, 1996 yılında el-Celil'de ve 1998 yılında Tel Aviv Üniversitesi'ndeki Arkeoloji Enstitüsü'nün yardımıyla da Meceddu bölgesinde arkeolojik kazı faaliyeti gerçekleştirmiştir. Ayrıca 2000 yılında Rostock Üniversitesi'nde özgeçmişini yayınlanarak, Sellin'in bıraktığı miras takdir edilmiş ve kendisi onurlandırılmıştır.⁴⁶⁵

---

⁴⁶⁵ H.Michael Niemann, Ernst Sellin and Carl Watzinger Rostock-Megiddo Connection, **German Israeli Foundation**, s. 3, <https://www.tau.ac.il/~archpubs/megiddo/revelations4.html>, 07.03.2018.

4. Dördüncü Bölüm

Üçüncü Aşama: 1909-1914 Yılları Arasında Yapılan Geç Dönem Kazı Faaliyetleri

Bu aşama, Sultan İkinci Abdülhamit'e karşı yapılan devrimin sonucunda, İstanbul'daki Osmanlı Devleti'nin merkezinde meydana gelen büyük sarsıntıya tanıklık etmiştir. Bu olay, 33 yıl boyunca Sultan Abdülhamit'in varlığıyla sağlamlaşmış olan merkezi otoritenin çöküşüne sebep olmuştur. Bu da büyük oranda, yerel lider ve önderlerinin çoğu önceki nizamın taraftarı ve yardımcısı olan farklı vilayetlere etki etmiş; yerel lider ve önderlerle İstanbul'daki yeni yönetim arasında bir gerginlik ve güvensizlik durumunun oluşmasına sebep olmuştur. Merkezi yeni otorite, Filistin'deki emperyalist ve Siyonist planlara karşı, İkinci Abdülhamit idaresinin sahip olduğu aynı kavrayış ve hassasiyet içinde değildi. Bu sebeple bu yetkililerin birçok tarihi eser avcısına Kudüs surları ve Mescid-i Aksa yakınlarında kazı yapmalarına müsaade ettiklerini görmekteyiz. Bu durum, Kudüs Mutasarrıfı ve şehrin Jandarma mesulünün ağırdan almaları sebebiyle bir gece bu kimselerin bizzat Kubbetu's-Sahra'nın içine kadar sızmalarına imkân tanımıştır. Olay Kudüs'te öfke patlamasına ve halkın galeyana gelmesine neden olmuş ve merkezi otorite şehre ek askeri birlikler göndermek zorunda kalmıştır. Sonrasında resmi soruşturma açmış bu soruşturma da Kudüs Mutasarrıfı ve Jandarma mesulünün azledilmesine, halkın teskin edilmesi ve öfkesinin engellenmesi için farklı yerlerde görevlendirilmek üzere buradan taşınmalarına sebep olmuştur.

Filistin Keşif Fonu önceki elli yıl boyunca kutsal topraklarda oynadığı rolü bu süreçte sonlandırma ve rolünü yeniden gözden geçirme eğilimindeydi. Bunun sebebi de yetersiz finansman ve kazı için görevlendirdiği vekilleriyle tam olarak anlaşamamaktı. Bunun nedeni ise ya kazıların ortaya koyduğu sonuçlar ve modern kazı yöntemleriyle ters düşen fonun sahip olduğu ajandaları bunların reddetmeleri ya da bağışların azlığı, gerekli finansmanın sağlanmaması, fonun borç batağında olması ve mali giderleri karşılamak için sahip olduğu tarihi eser kazanımlarını İngiliz Müzesi'ne satarak zarar etmesi sebebiyle fonun bu eser araştırmacılarına söz verdiği gerekli mali desteği sağlayamamasıdır. Ayrıca fonun var olma sebebi olan hedef ve

amaçları tam olarak anlamış olan fonun ilk kurucu neslinin çoğu da o dönemde vefat etmişti.

Bu süreç İngiliz Kraliyet Askeri Mühendisliği'nin, Birinci Dünya Savaşı öncesinde farklı bazı askeri görevleri yerine getirebilmek üzere bir paravan olması için Filistin Keşif Fonu ile yeniden temasa geçmesine de tanıklık etmiştir. Bu askeri görevler ise Güney Filistin'in(Nakib Çölü'nün) ve Filistin-Mısır sınırının yani savaş esnasında Osmanlılar ve İngilizler arasında bir cephe teşkil edecek bu bölgenin kadastro ve haritalarının çizilmesiydi. Göstermelik olarak tarihi eser araştırması adı altında yapılan bu ölçüm faaliyeti Arap Lawrence şahsiyetinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur ki bu şahsiyet Birinci Dünya Savaşı esnasında Şam ve Hicaz bölgesinde Arap kabilelerinin Osmanlı otoritesine karşı giriştiği Arap ayaklanmasının yönlendirilmesi ve idare edilmesinde çok önemli rol oynamıştır.

Ayrıca bu süreç, Yahudi zengin Rothschild'in doğrudan finansmanı ve denetimi ile Filistin'deki Yahudilere ait ilk kazı faaliyetine de şahitlik edecektir. Bu kazı, Kudüs şehrinde Siyonistler tarafından yapılacak kazılara temel teşkil edecek ve bunlar günümüze kadar da devam edeceklerdir.

Bu dönem, Kudüs Mutasarrıflığı sınırları içerisinde bu süreçte yapılan üç arkeolojik kazı ve keşfi kapsayacaktır. Bunlar:

1. 1909-1911 yılları arasında Montague Brownslow Parker'in gerçekleştirdiği kazılar.
2. 1911-1913 arasında Duncan Mackenzie'nin yaptığı kazılar.
3. 1913-1914 arasında Nakib Çölü'nün harita ve kadastro heyetinin faaliyetleri.

4.1. Parker'ın Silvan ve Mescid-i Aksa'daki Kazı Çalışmaları / Kudüs 1909-1911:

Bu kazı faaliyeti; yapılan araştırma ve kazının ve bu kazının gidişatının içinde bulunduğu şartlarla ilgili Osmanlı arşivinin bize sağladığı belgelerin çokluğuyla, kendisinden önceki diğer kazılardan farklı bir yere sahiptir. Ayrıca bu kazı, özel anlamda şehrin(Kudüs'ün), genel anlamda da Osmanlı Devleti'nin yaşadığı hassas bir tarihi süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Bu süreç, İkinci Abdulhamid Han'ın tahttan indirilmesinin sonrasındaki ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin hemen öncesindeki dönemdir. (1908-1914) Yine bu kazı faaliyeti; yapılan kazılarda bilimsel yöntemin bulunmaması, devlet tarafından devletin içindeki arkeolojik araştırma işiyle ilgili mercilere bile haber verilmeden Maarif Bakanlığı ve Sultani Müzeleri Müdürlükleri tarafından gizli bir şekilde yapılması, Mescid-i Aksa'nın yakınında ve içinde yani hassas bir bölgede gerçekleştirilen bu kazının kolaylaştırılması için bir çok rüşvet verilmesi ve nüfuzun kullanılması özellikleriyle (diğer kazılardan) ayrılmaktadır. Bu durum kazı faaliyeti sonunda, kazı çalışmasına ve buna destek verme gafleti içine düşen devlet memurlarına karşı geniş tabanlı protestolara sebep olmuştur. Bütün bunlar, olayların hakikatini ortaya çıkarmak ve yerel halkı sakinleştirmek için, olayların gidişatı hakkında resmi soruşturma açmaya devleti mecbur bırakmıştır.

Bu araştırma işini üstlenen grubun başında, Kaptan Montague Parker⁴⁶⁶ adında bir İngiliz aristokrat gelmektedir. Finlandiyalı arkeoloji uzmanı Walter Jivelius⁴⁶⁷ adında bir bilim adamıyla görüşmüş, Kudüs'teki Silvan suyunun tünellerine ait bir harita bulduğu ve bu tünellerin de değeri milyonlarla ölçülen büyük bir hazineye götürdüğü konusunda onu ikna etmiştir. Parker daha sonra, bir grup İngiliz zenginle bir araya gelip, bu projeye gerekli desteği sağlamaları için onları da ikna etmiş; sonra

---

⁴⁶⁶ Montague Brownslow Parker (1878-1962). İngiliz ordusunda görevli bir subay, tarihi eser araştırması yapan hazine avcılarında biridir.

⁴⁶⁷ Walter Henrik Jivelius (1865-1962). Finlandiyalı bir edebiyatçı, filozof ve bilim adamıdır.

da kazı faaliyetlerine başlamak için gerekli ruhsatları almak üzere İstanbul'a gitmiştir.⁴⁶⁸

4.1.1. Ruhsatlar:

Parker Londra'da JMPFW Ltd. adı altında bir şirket kurmuştur. Bu şirket kurucularının isimlerinin ilk harflerini taşımaktadır (Jivelius, Millen⁴⁶⁹, Parker, Forth ve Waughan). Bazı İngiliz ve Amerikalı zenginlerden 125 bin amerikan dolarına ulaşan bir finansman desteği toplamayı başarmıştır.⁴⁷⁰ (Başka kaynaklarda 25 bin sterliin topladığı da kaydedilmektedir.)⁴⁷¹

Parker, İstanbul içindeki güçlü bağları ve nüfuzu sayesinde ayrıcalıklı bir yere sahipti. Bu durum, devlet içindeki karar alma mekanizmalarına etki etmeyi sağlayan, Morley Kontu olan kardeşinin, İngiliz Hükümeti içinde bir bakan olarak yer almasını kullanmasından kaynaklanmaktaydı. Parker; Kudüs'te bir define ve hazine bulunduğu, bunları keşfetmenin 100 milyon liraya ulaşabilecek büyük bir maddi kazanç sebebi olacağı, bunun büyük kısmının da devlet hazinesine gireceği, kendisinin ve ekibinin bunun yerini bildiği, bunları bulmak için bazı kolaylaştırmaların ve ruhsatın gerekli olduğu ve bu definelerin, milattan önce ilk bin yılın başlarında Davud ve Süleyman peygamberlerin şehre hükmettikleri dönemlere ait olduğu konusunda, bakan Muhammed Ziya Paşa'yla⁴⁷² temsil edilen Maliye Bakanlığı'nı ikna etti.⁴⁷³

Hükümeti temsilen, Maliye Bakanı Ziya Paşa ile Londra'daki İngiliz şirketinin temsilcisi Parker arasında, 26 Kasım 1908'de (2 Zilhicce 1326) anlaşma imzalandı. Bu anlaşma aşağıdaki on iki maddeden oluşmaktaydı.

1. Var olduğu düşünülen definenin keşfedilip çıkarılması için, Kudüs-ü Şerif çevresindeki araştırma ve kazı faaliyetlerini, Mr. Parker gerçekleştirecek ve gerekli tüm masraflar kendine ait olacaktır.

---

⁴⁶⁸ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 93. İnikad, 25 Nisan 1327(1911), s. 294.

⁴⁶⁹ Kudüs şehrindeki defineye götürecek şifre için "Julius"un keşfedilmesi gerektiğine inanan İsveçli bir mühendistir.

⁴⁷⁰ Philip Coppens, "Ezekiel's Code and the Ark of the Covenant", **Nexus Magazine**, 11/2006, s. 6-13.

⁴⁷¹ Lois Fishman, "The 1911 Haram al-Sharif Incident: Palestinian Notables Versus the Ottoman Administration", **Journal of Palesine Studies**, Vol. 34 No. 3, Spring 2005.

⁴⁷² Ağustos 1908-Şubat 1909 döneminde, Sadrazam Kamil Paşa Hükümeti'nin Maliye Bakanıdır.

⁴⁷³ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 93. İnikad, 25 Nisan 1327 (1911), s. 286.

2. Mr. Parker ya da onun vekili tarafından kazı faaliyeti gerçekleştirmek için belirlenip seçilen arazi, hükümetin mülkü ise hükümet orayı Mr. Parker'a ücretsiz olarak verecektir. Eğer bu arazi üçüncü bir şahsa aitse bu takdirde Hükümet, devletin menfaatine buradan feragat etmeleri için sahiplerini ikna edecek ya da bu yerlere istimlak kanunu gereğince el koyacaktır. Bu durumda istimlak komisyonunun raporuna göre bu arazinin bedeli Mr. Parker tarafından ödenecektir. Eğer bu arazi vakıf arazisiyse ya da istimlak edilmesi için ortada siyasi ve ya askeri bir engel varsa, bu durumda hükümet bu konuda sorumlu olmayacaktır.

3. Belirtilen araziler satın alındıktan ve bu konuda taraflar arasında anlaşma sağlandıktan sonra, Mr. Parker hemen bu tarihten başlayıp en fazla bir yıl sürecek araştırma ve kazı faaliyetlerine başlayacaktır. Belirtilen kazı faaliyetleri sona erdikten ya da bir yıllık süre bittikten sonra bu araziler ve bunların üzerindeki yapıların mülkiyet hakkı herhangi bir karşılık ödenmeksizin hükümete ait olacaktır.

4. Belirtilen arazilerde definelerin bulunması durumunda, Hükümet, bunların değerinin yarısını fonun vekili olarak adı geçen Parker'a aynî ya da nakdi olarak ödemesini yapacaktır. Bu durum, kazı esnasında tarihi eserlerin keşfi söz konusu olduğunda bu menkul eserler alınarak, bulan kişiye bir mükâfat olmak üzere değerinin yarısını ona ödemeyi öngören, tarihi eserler kanununun dokuzuncu maddesi uyarınca gerçekleşecektir.

5. Önceden, yukarıda belirtilen ilk maddede de açıklandığı gibi, araştırma ve kazı faaliyetlerini Mr. Parker gerçekleştirecektir. Bu araştırma ve kazı sürecinde, başka hiç kimse, satın alınan arazide araştırma, kazı yapma ve faaliyette bulunma konusunda hak talep edemeyecektir.

6. Adı geçen Mr. Parker tarafından keşfedilecek ve çıkarılacak tarihi eser ve definelerin teftiş ve kontrolü için, hükümet tarafından iki müfettiş tayin edilecek ve bunların araştırma ve kazı faaliyetlerine müdahale etme hakları olmayacaktır. Bu iki müfettişin her birine aylık maaş olarak 100 Osmanlı altın lirası verilecektir. Bunun karşılığı olarak Mr. Parker, bu meblağı yani 600 altın lirayı her üç ayda bir Osmanlı Hükümetine ödeyecektir. Müfettişlerin yolculuk, ikamet, kira ve harcama bedelleri tam olarak hesaplanacak ve bu maaşlar müfettişlere Maliye Bakanlığı tarafından ödenecektir.

7. Mr. Parker, onun işçileri ve ona eşlik edenlerin can ve mal güvenlikleriyle bu araştırma ve kazı faaliyetlerinin güvenliği için gerekli olan askeri koruma hizmeti Hükûmet tarafından taahhüt edilecektir. Hükûmet tarafından sunulan bu yardımın (askeri koruma hizmetinin) karşılığında, Mr. Parker Kudüs Mutasarrıfıyla bu hizmetin bir bedeli ve teminatı için gerekli olan meblağ hususunda bir anlaşma yapacak; bu meblağ anlaşmaya varıldığı miktar üzerinden Kudüs-ü Şerif'teki yerel hükûmete nakdi olarak, Mr. Parker ya da fon tarafından ödenecektir.

8. Yedinci maddede zikredilen askeri koruma gücüyle ilgili istisnai bir madde olarak; yerel hükûmet, ihtiyaç ve istek üzerine daimi şekilde kazı faaliyetlerinin yakınında bu işi kolaylaştırmak için Mr. Parker'ın isteyeceği her türlü koruma ve yardımı sağlamaya mecbur olacaktır.

9. Belirtilen arazilerdeki defineler, keşfedilip çıkarılan tarihi eserler, hükûmet müfettişleri ve Mr. Parker ya da onun vekili tarafından mühürlenerek sandıkların içine konulacak; içerisinde tarihi eserler ve defineler bulunan sandıklar, Mr. Parker ve hükûmet yetkililerinin bilgisi dâhilinde, yeterli askeri gücün eşliği ve korumasıyla trenler ve gemiler aracılığıyla ve yine Mr. Parker'ın da eşlik etmesiyle taşınıp nakledilecek ve Maliye Bakanlığı'nın hazine dairelerinde emanete alınacaktır.

Sandıklardaki mühürlerin sökülmesi ve sandıkların açılması işi, Mr. Parker ve ya onun vekilleri ile Maliye Bakanlığı'nın gerekli gördüğü kimselerin huzurunda gerçekleşecek; dördüncü maddede açıklandığı üzere sandıktakiler yarı yarıya paylaşılacaktır. Bu sandıkların gönderilmesi esnasında, Mr. Parker'ın güvenlik şirketi aracılığıyla bu sandıkların güvenliğini sağlaması şart koşulacaktır.

10. Bu definelerin ve keşfedilen tarihi eserlerin değerinin tespit edilmesi için, anlaşmanın taraflarından her biri iki bilirkişi tayin edecek ve kararlar ittifak ya da oy çokluğuyla alınacaktır. Aralarındaki görüşlerin eşitliği söz konusu olduğunda yine ittifak ya da oy çokluğuyla beşinci bir bilirkişi tayin edilecek ve bu beşinci kişinin görüşü bir grubu diğerine üstün tutmada kesin olarak kabul görecektir. İki grubun beşinci bilirkişi hakkında anlaşamaması ve ya bu konuda görüşlerin eşit sayıda olması durumunda ise İstanbul'daki Sultani Müzesi ve Londra'daki İngiliz Müzesi'nin müdürlerine müracaat edilecek ve onlar da aralarında ittifakla beşinci bilirkişiyi tayin edeceklerdir.

11. Belirtilen araziler içerisinde bir yıllık sürede, herhangi bir define veya tarihi eser bulunamaması halinde, bu araziler ve üzerindeki yapılar iade edilecek; kazı çalışmasında harcanan paralar, yapılan masraflar ya da arazi ve yapılara karşılık hükûmetten herhangi bir tazminat talep etme hakkı olmayacaktır.

12. Anlaşmayı yapan taraflar arasında bu anlaşma ya da onun maddelerinin üzerinde anlaşmazlık söz konusu olduğunda bu anlaşmazlığın incelenmesi için her iki taraftan da iki hakem tayin edilecek ve kararlar hakemlerin ittifakı ya da oy çokluğuyla alınacaktır. Görüşlerinin eşit olması durumunda hakemler arasında beşinci bir hakem için görüş birliği ve ya oy çokluğu gerçekleşecektir. Bu beşinci hakemin iki taraftan birine meyledip onun tarafında yer alması, birinin görüşünün diğerine tercih edilmesi hususunda kesin karar olarak kabul edilecektir. Bu hakemlerin beşinci bir hakem tayin edememesi ve görüşlerinin eşit çıkması durumunda Hükûmete müracaat edilecek ve Adalet Bakanı beşinci hakemi tayin edecektir.⁴⁷⁴

Yukarıdaki anlaşma maddelerinden de anlaşıldığı gibi, Osmanlı kanun ve nizamına göre düzenlenen diğer kazılarda olduğu gibi, Maarif Bakanlığı ve müze müdürlüklerinin bu kazıyla ne ilgisi ne de bilgisi bulunmaktadır. Hatta öyle ki bu kazı için denetim işini yapan müfettişlerin kazının gidişatına müdahale etme hakları bile yoktur. Onların görevi sadece bulunan define ve tarihi eserleri zapt etmekten ibarettir ve doğrudan Maliye Bakanlığı'na bağlıdırlar. Ayrıca aynı dönemde ve aynı bölgede müze müdürlükleri tarafından atanan sorumlu müfettişlere ödenen miktarla karşılaştırıldığında, aylık 100 Osmanlı altın lirayı bulan kendilerine tahsis edilmiş aylık maaş değerinin yüksekliği de gözden kaçmamaktadır.⁴⁷⁵

İçerisinde kazı faaliyetleri gerçekleştirilen bölgenin hassasiyeti sebebiyle, Merkezi Hükümet, kendisiyle Parker arasında imzalanan bu anlaşmanın gizli şekilde devam etmesine çık önem vermiştir. Bu kazının gerçek hedeflerinin gizlenmesi adına, Maliye Bakanı bu anlaşmanın yapıldığı tarihte Sadrazamlık makamına bir mektup yazdı. Bu mektupta şu açıklamayı yapmaktadır: “Mr. Parker, İngiliz vatandaşı olan

---

⁴⁷⁴ BEO 4122/309132.

⁴⁷⁵ İ.MF 4/26. Kazıların çoğunda bir komiserin maaşı 10 altın lirayı geçmemekteydi.

Mr. Parker, Mescid-i Aksa'nın güneyine 500 metre, Silvan Suyu'nun kuzeyine 400 metre mesafede, Kudüs-ü Şerif civarında, hükümete ait büyük bir hastane inşa etme teklifi sunmuştur. Hükümet adına belirtilen hastanenin inşası için gerekli olan arazinin bedelini ödemeyi kendisi üstlenecektir. Mr. Parker'ın vekili tarafından bir müracaat gerçekleştirildiğinde bu faaliyetlerin kolaylaştırılması için, Kudüs Mutasarrıfı Subhi Bey'e⁴⁷⁶ gerekli talimatların verilmesi gerekmektedir"...

Gerçekten de bunun peşinden, Maliye Bakanı'nın mektubunun öngördüğü şekilde aynı tarihte Kudüs Mutasarrıfı'na gerekli talimatlar verilmiştir.⁴⁷⁷

4.1.2. Arazinin İstimlak Edilmesi:

Parker'ın vekili Kudüs'teki Mutasarrıflığa bir müracaatta bulunmadı. Ayrıca Mutasarrıflık, yukardaki talimatın gönderilmesinde sonra geçen bir aylık sürede, Kudüs'te müracaat için vekil adına hareket eden birini ne gördü ne de tanıdı⁴⁷⁸. Mr. Parker, daha sonra, iddia edilen hastanenin yapımı için istimlak edilmesi istenen yerin belirlenmesi görevini yerine getirecek olan Kaptan Hobinras'ı Kudüs'te kendisine yeni bir vekil olarak atadı.

Belediye reisi,⁴⁷⁹sancak idare meclisinden iki üye, belediye azalarının biri ve belediye mühendisi tarafından, Mr. Parker'ın da katılımıyla, istimlak edilmesi istenen arazinin keşfi için bir komisyon oluşturuldu. Komisyon, aşağıdaki şu açıklamalarda bulundu:

1. Mescid-i Aksa'nın güneyinde yer alan bu belirtilen arazi, söylendiği gibi 500 m. değil ancak 213 m. uzaklıktadır. Ayrıca bu arazi, el-Ayn menbana (Ummu'd-Durc kaynağına) kuzey taraftan sadece 22 metre, bu kaynağın çıktığı yere de 400 metre uzaklıktadır.

2. Belirtilen arazi, yüzölçümü 19312 zirâ' kareyi bulan 12 parçadan oluşmaktadır. Arazi üzerinde, bahçeler, beş ev, birkaç kuyu ve su kanalları vardır.

---

⁴⁷⁶ 1908-1909 arasındaki Kudüs Mutasarrıfı'dır.

⁴⁷⁷ BEO 3443/258198.

⁴⁷⁸ BEO 3466/259489.

⁴⁷⁹ 1907-109 arası dönemde belediye reisi, Feyzi el-İlmi idi.

Ayrıca bir bölümü tapuda kayıtlı değildir. Halk bu arazileri hayvanlarını otlatmak için kullanmaktadır. Bir bölümü Maarif'e, bir bölümü de burada bulunan caminin vakfına aittir.⁴⁸⁰

3. bu arazide yaşayanların sayısı 41 kişiyi bulmaktadır. Bunların bazıları yaşlı küçük çocuklardır. Burada yaşayanların çoğu hayvanları için bu araziye bağımlıdır. Ayrıca ismi Abdu'l-Vedud el-İmam olan vefat etmiş birine ait bir parça bulunmaktadır ki varislerinden bazıları burayı satmak istemekte, diğerleri ise bu satışı onaylamamaktadırlar.

4. Belirtilen arazinin 13312 zirâ' karelik kısmı herkesin kullanımına açık arazidir ve her bir zirâ için 3 frank değer biçilmiştir. Geriye kalan arazinin ise, sahiplerinin bazısının yaşının küçük olması, bazılarının hayvanları için buraya bağımlı olmaları ve satışa onay vermemeleri sebebiyle istimlak edilmesi mümkün değildir.

Zikri geçen bu komisyon, Mr. Parker'in vekiline, istimlak edilip üzerine hastane yapılacak başka bir yer aramasını teklif etti. Ne var ki vekil bunu reddetti. Bu durum, bu arazilerin istimlak edilmesindeki gerçek hedefle ilgili olarak, komisyonda bazı şüphelerin oluşmasına sebep oldu.

Durum Devlet Şura Meclisi'ne havale edilince; Mescid-i Aksa'ya ve Kudüs'teki ana su kaynaklarından biri kabul edilen ve şehirde akan su kaynağına yakın olması, bu topraklarda tasarruf hakkı bulunanların buraları satmak istememesi sebebiyle bu arazilerin istimlak edilmesinin uygun olmayacağı kararı verildi. Bu sebeple halkın bu arazilerden vazgeçip devlet tarafından buraların istimlak edilmesini zorunlu kılacak kanuni bir sebep bulunamadı. Meclis, Mutasarrıf'tan, Mr. Parker'ın vekiline bunun iletip konuyu açıklamasını istedi.

Maliye Bakanlığı ve Mr. Parker arasında belirtilen yerde tarihi eser araştırması ve kazılar gerçekleştirmek için bir anlaşma yapıldığı; adı geçen hastanenin ise böylesine önemli ve hassas bir yerde hiçbir şüphe uyandırmadan bu arazileri istimlak edip kazı faaliyetleri gerçekleştirme işini örtmekten başka bir şey olmadığına dair haberlerin, Mutasarrıf Subhi Bey ve üst düzey memurlardan sızmaya başladığı

---

⁴⁸⁰ Bu cami, günümüzde Ayn-ı Silvan Camii olarak bilinir.

görülmektedir. Ayrıca Mutasarrıflıkla Sadrazamlık arasındaki arazinin istimlakına dair yapılan yazışmalarda; Mutasarrıf Subhi Bey'in konuya itirazı ve bu arazinin istimlakına karşı çıkan yerel yönetimin yanında yer almış olması açıkça ortadadır.⁴⁸¹

Bütün bunlara rağmen, Hastane ve müştemilatının inşası için bu arazilerin istimlak edilmesi gerektiği, kazı ve inşa faaliyetlerine, yerel hükûmetin mani olma ya da müdahalede bulunma hakkının olmadığı ve kazı ve inşa işlerini kontrol etmek için merkezi hükûmetin iki memur göndereceğine dair; Haziran 1909'da Sadrazamlık makamı tarafından, Kudüs Mutasarrıflığı'na bir emir gönderildi. Bu durum, zikredilen bölgenin uygun olmaması sebebiyle halkın, mahalli yönetimin ve Devlet Şura Meclisi'nin itirazına rağmen gerçekleşmekteydi.⁴⁸²

4.1.3. Araştırma ve Kazı Faaliyetlerine Girişilmesi:

Belirtilen arazinin istimlak edilmesinden sonra Parker'ın vekili, araştırma ve kazı işlerine girişmek için, hükûmet tarafından atanan iki müfettişin gelmesini bekledi.⁴⁸³ İstanbul'daki merkezi hükûmetin birkaç kere geciktirmesinden sonra ve Parker'ın Kudüs'teki vekilinin, kazıya başlamaya hazır olduğu konusundaki git gide artan baskısıyla; maaşları Kudüs'teki Osmanlı Bankası şubesi⁴⁸⁴ tarafından ödenmek üzere, bu kazı ve araştırma işlerini yönetme görevini, Bolu mebusu Habib Efendi⁴⁸⁵ ile Karesi mebusu Mecdi Efendi⁴⁸⁶'nin üstlenmesi konusunda anlaşmaya varıldı. Bu ikisinin görevi kazı faaliyetlerinin yönetim ve kontrolü ve gerekli mercilere bunlarla ilgili bilgi vermekle sınırlıydı. Kudüs'te onlara bunun dışında herhangi başka bir şey

---

⁴⁸¹ İşte bu olay birkaç ay sonra Mutasarrıf Subhi Bey'in istifasının sebeplerinden biridir.

⁴⁸² BEO 3507/263024.

⁴⁸³ BEO 3570/267746.

⁴⁸⁴ Osmanlı Bankası, 1856'da İstanbul'daki meşhur Galata mahallesinde kuruldu, Kudüs şubesi ise 1905'te açıldı.

⁴⁸⁵ Muhammed Hamdi Bey, 1908-1912 yılları arasında Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Bolu şehrinden mebusudur

⁴⁸⁶ Abdu'l-Aziz Mecdi Efendi, 1908-1912 yılları arasında Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Karesi şehrinden mebusudur.

için yetki verilmemişti. Ayrıca Ermeni Agop Makastar⁴⁸⁷, Parker ve ona eşlik eden heyete mütercim olarak atandı ve Temmuz 1909'un sonunda İstanbul'dan ayrıldılar.⁴⁸⁸

Habib ve Mecdi Efendiler, üç ay boyunca kazı faaliyetlerini yönettiler. Bu süreçte Bab-ı Ali tarafından elektrik şebekesinin uzatılması imtiyazı hakkında bilgi alınması için geri çağrıldılar. Ne var ki Parker kazı işlerine devam edebilmesi için Kasım ayının sonuna kadar kalmalarını onlardan rica etti. Fakat sonunda ikisi, İstanbul'daki Mebusan Meclisi'nin oturumlarına katılabilmek için oradan ayrılmak zorunda kaldılar. Bu tatil sürecinin sonunda, kendi yerlerine, Belediye Reisi Feyzullah Efendi ve Kudüs İ'dadi Mektebi Müdürü Kamil Efendi'yi vekil kılma konusunda Bab-ı Ali'den izin istediler. Bu kazıların ne kadar gizli olduğu ve bu gizliliğin halka karşı muhafaza edilmesi gerektiğinin çok açık bir işaret ve göstergesi olarak; Mecdi ve Habib Efendiler bu yeni vekillere mukavelenin bir nüshasının verilmesi ya da onlara bu anlaşmanın bazı maddelerinin şifahi olarak açıklanmasına dair Bab-ı Ali'den izin istemişlerdir.⁴⁸⁹ Sonrasında ise kazı faaliyetleri; kış mevsiminin gelmesi ve yağışlar nedeniyle kazıya devam etmenin uygun olmaması sebebiyle duraksadı.

Kazı çalışmaları masraflı oluyor ve birçok zorlukla karşılaşılıyordu. Öyle ki yüzlerce Arap işçi istihdam edilmiş, inceleme yaptıkları tünellerin içi suyla dolmuştu. Bu suların akış yerinin değiştirilmesi gerekiyordu. Ayrıca içinde araştırma yaptıkları Hazkıyah tünelinin yüksekliği bazı yerlerde 18 cm.'yi buluyordu. Bazı küp, kandil ve kaplar bulmalarına rağmen artık onlara 600 m.'lik kazı 600 km.'likmiş gibi gelmeye başlamıştı ve Parker, ekibinin tarihi eser arama işi için yeterli eğitimi almamış olduğunu anlamıştı. Bu sebeple, Kitab-ı Mukaddes Okulu'ndan Peder Sabinyak adında bir fotoğrafçının yardımıyla, tünelleri ve tüm kazı faaliyetlerini belgelendirme işini yapan Fransız, Katolik, arkeolojik kazılarda uzman bir rahip olan Peder Louis-Henri Vincent'dan⁴⁹⁰ yardım almak zorunda kaldı.⁴⁹¹

---

⁴⁸⁷ İstanbul'da Şişli Mahallesinde yaşayan ermeni bir Osmanlı vatandaşıdır. Kudüs'e geldiğinde ellili yaşlardaydı.

⁴⁸⁸ BEO 3601/270003

⁴⁸⁹ BEO 3607/270491

⁴⁹⁰ Louis-Henri Vincent (1872-1960)

⁴⁹¹ Philip Coppens, Adı geçen kaynak.

Şubat 1910'da Meclis-i Vukelâ; anlaşmanın maddeleri ve şartlarının süre uzatımına imkân vermediğini bilmesine rağmen, Mr. Parker'la imzalanan mukavelenin hüküm ve maddeleri kapsamında olmak üzere, Maliye Bakanlığı'na bir yıl daha kazı ve araştırma süresini uzatabilme yetkisi veren bir karar yayınladı.⁴⁹²

Parker, 1910 yılının baharının başında kazı çalışmalarına devam etti. Aynı yılın Mayıs ayında kazı çalışmaları sebebiyle Silvan suyunun akışı kesildi. Silvan halkı bunu protesto etti. Çünkü bu su, köydeki başlıca su kaynağıydı ve onun kesilmesi sıkıntıya ve su kıtlığına sebep olacaktı. Bu sebeple Bab-ı Ali, Mutasarrıf'a olayın araştırılması için iki mühendis göndermesini, suyun tekrar akmasının sağlanması gerektiğini ve bu durumu Mr. Parker'a bildirmesini emretti.⁴⁹³ Suyun yeniden eski mecrasına alınması 400 Osmanlı lirasına mal olmuş, bunun yarısını Parker, diğer yarısını da Hükûmet ödemiştir.⁴⁹⁴

1909 yılının sonunda, Mutasarrıf Subhi Bey'in değiştirilip yerine Azmi Bey'in⁴⁹⁵ ataması yapılmıştır. Bu yeni Mutasarrıf öncekinin tersine, kazı çalışmaları için çok istekli idi. 1910 yılı içinde kazıların denetiminde, hem kendisi hem de gelemeyen Habib Efendi'nin yerine Mecdi Efendi bulunmuştur. Buradan ayrılırken de yerine vekil olarak yeni mutasarrıf Azmi Bey'i getirmiş diğer taraftan Habib Efendi ise yerine Jandarma komutanı Sami Bey'i vekil tayin etmiştir.

Kasım 1910'da yeniden kış mevsiminin yaklaşmasıyla, Mr. Parker'a verilen süre uzatımının da sonu yaklaşmıştı. Bu sebeple, tarihi eserleri ve defineyi bulabileceklerine dair işaretlerin ve de ümitlerinin arttığını nazara vererek, bir yıl daha yani 1911'in sonuna kadar ek süre verilmesini rica ettiği bir talebi mutasarrıfa sundu. Mutasarrıf, durumu Maliye Bakanı Cavit Bey'e⁴⁹⁶ havale edip Mr. Parker'ın talebini ona ilettili ve kazı faaliyetlerinin tüm hızıyla devam ettiğini bildirdi.⁴⁹⁷ Bunun üzerine, önceki anlaşmada geçen aynı şartlarla, bir yıl daha yani 1911'in sonuna kadar, anlaşma

---

⁴⁹² MV 146/29

⁴⁹³ BEO 3754/291495

⁴⁹⁴ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 93. İnikad, 25 Nisan 1327 (1911), s. 287.

⁴⁹⁵ 1910–1911 arası Kudüs Mutasarrıfıdır.

⁴⁹⁶ Muhammed Cavid Bey. Temmuz 1909- Ekim 1911 arasında Maliye Bakanlığı yapmıştır.

⁴⁹⁷ BEO 3828/287063

süresinin uzatılmasına herhangi bir mani olmadığına dair, Meclis-i Vukelâ'dan karar çıktı.⁴⁹⁸

Bu süreç içerisinde Müdürü Halil Efendi il temsil edilen, Sultani müzeleri yönetimi; Maarif Bakanlığı nezdinde bu kazıya sürekli karşı çıkıyordu. Bu kazının, arkeolojik kazılarda ki sorumlu merci sıfatıyla müzelerin idaresinin kontrolüne verilmesi gerektiğini söylüyordu.⁴⁹⁹ Ne var ki Hükümet kanadından buna hiç kulak veren olmadı.

4.1.4. Kutsal Harem-i Şerif Bölgesindeki Kazı Çalışmaları:

Kazı çalışmaları; bundan kırk yıl önce Kaptan Warren tarafından gerçekleştirilen kazı çalışmalarının bulunduğu aynı bölgede gerçekleşiyordu. Bu bölgede yapılan kazının hedefi, Sahratu'l-Muşarrafe bölgesine ulaşmak için Harem-i Şerif'in altından geçen bir geçit bulmaktı. Ne var ki 1909-1910 yılları arasında yapılan kazılar böyle bir geçidin varlığını ortaya koyamadı. Aynı şekilde ne hazine ne de var olduğu sanılan defineyle ilgili bir şey elde edilemedi.

Özellikle kazı çalışmalarının üçüncü yılına girmesiyle kazı için belirlenen sürenin sona ermek üzere olması sebebiyle; Silvan suyu tünelleri arasında, Sahratu'l-Muşarrafe'nin alt kısmına ulaştıracak bir geçit arama konusunda Parker'ın sabrı tükenmişti. Hazineye giden yolun şifresini keşfeden ve araştırma hamlesinin rehberi olan, Finlandiyalı Walter Julius 1910 yılında Malarya hastalığına yakalanmış ve tedavi için Finlandiya'ya dönme kararı almıştı Bu durum, Parker'ın, Silvan suyu tünelleri arasında kazı yapma gücünü ortadan kaldırmıştı.

1911'in ilkbaharında döndüğünde, doğrudan Harem-i Şerif bölgesinin içinde kazı yapması gerektiği kararını aldı. Bu konuda görüşmek için, mütercim Agop Makastar'ın eşliğinde, Mutasarrıf Azmi Bey ile bir araya geldi. Ne var ki Azmi Bey, İstanbul'dan bu konuda bir izin gelmedikçe kendisine yardım edemeyeceğini ona bildirdi. O anda Parker, amacını gerçekleştirmek için başka bir yol aramaya karar

---

⁴⁹⁸ MV 146/29

⁴⁹⁹ MF.MKT 1171/1

verdi. Mütercim Makastar'a, mutasarrıfın bu konuda tekrar müracaatta bulunmamasını söyledi.

Sahratu'l Muşarrefe'nin hizmetinde bulunanların sorumlusu olan Halil ed-Denf (el-Ensari)⁵⁰⁰ ile Makastar'ın arasında daha önceden kurduğu bir ilişki vardı. O, onları Kudüs'teki kazı heyetinin de konakladığı Fast Oteli'nde⁵⁰¹ ziyaret ederdi buna karşılık da onlar onu Sahratu'l Muşarrafı'nın girişindeki odasında ziyaret ederlerdi. Mütercim Agop Makastar'ın ifade ettiğine göre, o ve Mr. Parker, Harem içerisindeki kazılar başlamadan 10 gün önce Harem-i Şerif'te ona bir ziyaret gerçekleştirmiş; durumu ona arz etmiş ve bu konunun Osmanlı Hükûmeti için ne kadar önemli olduğunu ona açıklamıştır. İstanbul'dan gelecek izni bekleyemeyeceklerini, belirtilen hazine ve defineyi bulmaları durumunda Osmanlı Hükûmeti'nin onun bu davranışı ve buna onay vermesinden memnun kalacağını dile getirmiştir.

Halil el-Ensari ilk başta tereddüt etse de bu görüşmede bulunan oğlu Tevfik bunu onaylaması için onu teşvik etmiş; hem kendi hem de babası için her birine Parker'dan 40 Osmanlı lirası talep etmiştir. Şeyh Halil ed-Denf'in onayından sonra Kubbetu's-Sahra'daki kazının on gün sonra gerçekleşecek muhafız değişim haftasında başlamasına karar verildi. Süleyman ahırları(Mehd-i İsa, Mervani Mescidi)⁵⁰² içindeki kazı ise her zaman yapı olabiliirdi. Çünkü onun anahtarları daima onun elindeydi.

Kazı çalışmaları bugün, Mervani Mescidi (Süleyman ahırları) ya da Mehd-i İsa olarak bilinen bölgede 5 Nisan 1911 Çarşamba gününün gecesinde başladı. Belirtilen yerin içindeki iki bölgede 2-3 gün kazı çalışmasına devam ettiler fakat kırık bazı küplerden başka bir şey bulamadılar. Ayrıca içindeki taşların çokluğu sebebiyle girmeyi başaramadıkları bir mağara girişi buldular. Sahratu'l-Muşarrafı'nın alt kısmına ulaştıracak bir geçit bulmayı da başaramadılar. Bu esnada Süleyman ahırları bölgesindeki kazıyı durdurup Sahratu'l-Muşarrafı'nın altında kazı yapmaya

---

⁵⁰⁰ El-Ensari ailesi Kudüs'teki meşhur ailelerden biridir. Bu ailenin kökleri Ubade bin Samit olarak bilinen sahabeye kadar gider. Bu aile yüzlerce yıldır, Mübarek Mescid-i Aksa'nın bakımı hizmetini üstlenmiştir.

⁵⁰¹ El-Halil kapısına yakın bir yerde bulunur. 1890 yılında inşa edilmiştir. Mülkiyeti Ermeni Kilisesi'ne aittir. 1948 yılındaki savaştan sonra İsraili emlakçılar tarafından buraya el konulmuştur.

⁵⁰² Mehd-i İsa ve Süleyman Ahırları, Mescid-i Aksa'nın güneydoğu köşesinde yer alır. Bu bölge restore edilip, 1996'da açılışı yapıldıktan sonra, günümüzde Mervani Mescidi olarak bilinmektedir.

yönelmeyi kararlaştırdılar. Bu ise bu olaydan iki gün sonra yani 10 Nisan 1911 Pazartesi gecesi gerçekleşti ve üç gece sürdü. Kazı gece yarısından başlayıp Sabah namazının hemen öncesine kadar sürüyordu. Parker kıymetli bir şey bulmaya muvaffak olamadı fakat Sahratu'l-Muşarrafе'nin altındaki geçide inip burada yedi metre yürümeyi başardı.

O gece (12 Nisan Çarşamba gecesi) kazılar bitip topraklar belirlenen yere nakledildiğinde; Harem-İ Şerif'in bakımıyla sorumlu kimselerden bir olan, Şehade ed-Denf'in oğlu Faik Efendi ile rast gelindi. Onları Kubbetu's-Sahra'nın doğu tarafında, Kubbetu's-Silsile'nin⁵⁰³ yanında sabahın beşinde 2-3 çuval taş ve toprak taşırken görmüştü. Ne yaptıklarını sorduğunda da onu tehdit etmişler, bu gece gördükleri hakkında konuşmaması bu durumu ifşa etmemesi ve dilini tutmasını emretmişlerdi. Faik Efendi bundan iki gün sonra gördüklerini babasına haber verdi. Bu haberi, onun aracılığıyla, Evkaf'ta görevli ikinci kâtip olan, Muhyiddin eş-Şihabi'ye iletti. Çünkü Evkaf'taki kâtiplerin mesulü olan Arif Efendi Eriha yakınlarındaki Makam-ı Musa'ya ziyarete gelenlere ve konuklara ikramda bulunulması işini yönetmekteydi. Muhyiddin eş-Şihabi, onun vasıtasıyla Mutasarıflığa yönelerek, Faik Efendi'nin anlattıklarının doğruluğuna kanaat getirdikten sonra olanları onlara anlattı. Zira kendisi de bunu, Sahratu'l-Muşarrafе'nin muhafızlarından Yusuf Efendi'den kesin şekilde öğrenmiş; Mağara-i Şerif'i ziyaret ettiğinde kayanın alt kısmında mağaranın açıldığına dair izler görmüştü.

Harem-i Şerif içindeki kazı faaliyetlerine katılanlar toplamda 13 kişiydi. Bunların başında Kaptan Parker ve ekibi geliyordu.(Florans Wilson, Otavon Burg-falcı-, James Lee, İngiliz işçilerin başı Thomsen, Tom ve Jack) ve yine Araplardan, Şeyh Halil ed-Denf ve oğlu Tefvik ve diğer oğlu Huda, Hasan Abdul-Mu'ti et-Turk ed-Denf, Jandarma Ahmed Rassas, Jandarma Ya'kub el-Muhtedi ve bunalar ek olarak mütercim Agop Makasdar.

---

⁵⁰³ Kubbetu's-Silsile, Kubbetu's-Sahra'nın doğusunda yer alır. Mescid-i Aksa'daki kubbelerin en eskisidir. Miladi yedinci yüzyılın sonlarında Emevi Halifesi Abdul Melik bin Mervan tarafından inşa edilmiştir.

Cumartesi günü, Evkaf'ın ikinci kâtibi olan Muhyiddin eş-Şihabi ve yanındaki Kudüs Kadısı Rüşdi Efendi (Şehirdeki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sekreteridir) tarafından Mutasarrıfa bu bilgi ulaştırıldı. O da belirtilen bu yerin tespiti için Evkaf ikinci kâtibi Muhyiddin eş-Şihabi ve Rüşdi Efendi'nin refakat etmesiyle, belediye mühendisi Baskal Efendi'yi gönderdi. Mağaranın girişini kapatan taş blokların uçlarından biraz yenilmiş olduğunu gördüler. Ayrıca mağaranın açılıp daha yenice kapatıldığı izlenimini veren, toprak ve çimento harcının taze izleri vardı. Bu durumla ilgili olarak Mutasarrıf Azmi Bey'e bir rapor sundular. O da bu durumun incelenmesi ve sorumlusunun tespit edilmesi için bir tahkikat komisyonu oluşturdu. Bu olay 16 Nisan Cumartesi günü gerçekleşmişti.

4.1.5. Birinci Tahkikat Komisyonu:

Kudüs'teki ilk tahkikat komisyonu, yerel idarecilerin temsilcilerinden oluştu. Bunların başında Kudüs'teki askeri firkanın komutanı Miralay Ali Rıza Bey vardı. Yine bu komisyonda şehirdeki isti'naf mahkemesinin savcısı, Belediye Reisi Hasan el-Huseyni, Şafii Müftüsü Tahir ebu's-Suud, Maarif Müdürü, Polis Müdürü ve Evkaf Baş Kâtibi vardı.⁵⁰⁴

Tahkikat komisyonu 17 Nisan Pazar gününden itibaren çalışmalarına başladı. Halil ed-Denf Efendi, onun iki oğlu Tevfik ve Huda, Jandarma Ahmed Rassas ve Ya'kub el-Meslemani ve Faik ed-Denf Efendi'nin ifadesinde adı geçen işçiler yakalandı. Ne var ki şehirde yaşanan bu gelişmeler kontrolden çıkmaya başladı. Özellikle de eski çağlara ait tarihi eser ve hazinelerin çalındığı, geceleyin Sahratu'l-Muşarrafé'nin altında kazı yapıldığı şayiaları yayıldıktan sonra. Bu durum, Mescidin mahremiyetine açıkça bir saldırı ve Müslümanların onuruna dokunmaktı. Sonrasında bu olay, Salı günü Parker ve heyetinin şehirden ayrılıp Yafa'ya gitmelerine, Yafa Limanı yoluyla da, malzemelerini ve eşyalarını alarak ülkeyi terk etmeleriyle sonuçlandı. Bu durum halkı galeyana getirdi. Mahalli hükümetin haberi dâhilinde ve onların gözü önünde, yolculuklarına müdahale edip mani olmaksızın; yabancıların,

---

⁵⁰⁴ Bu kimselerin çoğu, bu şehrin ve yeni mutasarrıfla anlaşamayan nüfuzlu ailelerin çocuklarıydılar.

buldukları ve Harem-i Şerif'ten çaldıkları şeylerle kaçtığı izlenimi ortaya çıkmıştı. Aynı şekilde heyetin mütercimi Makastar da Pazartesi günü, kendisine ayrılması için müsaade eden Mutasarrıf'ın izin vermesinden sonra Yafa yoluna düşerek şehri terk etmişti. Bizzat tahkikat komisyonunun içinde de tahkikatın gidişatının değiştirildiği, müdahalede bulunulduğu ve nezahetini kaybettiği şeklinde üyeler arasındaki karşılıklı ithamlar sebebiyle anlaşmazlıklar ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu durum, Belediye Başkanı'nın ve savcı yardımcısının komisyon üyeliğinden çekilmesine sebep olmuştur.

Bu durum halktan yüzlercesinin ve şehrin ileri gelenlerinin Hükûmet merkezi önüne protesto için yönelmesine sebep olmuştur. Mutasarrıfın onları karşılayıp olayları anlamasına karşılık, bu durum halkın ileri gelenlerinin bir başkaldırısı ve isyanı olarak kabul edilmiştir. Bunun üzerine bazı tartışmalar ve çatışmalar vuku bulmuş ve bazıları Jandarma tarafından dövülüp Hükûmet merkezinin önünden uzaklaştırılmıştır. Bu olaylar, Kudüs'te binlerce insanın toplandığı iki önemli etkinliğe denk gelmiştir. Bunların birincisi, yakın şehirlerde yaşayanların ve bedevi kabilelerinin Mescid-i Aksa'da toplanıp, şehir halkı ve burayı ziyarete gelen binlerce insanın oluşturduğu bir konvoyla, Eriha yakınlarındaki Makam-ı Nebi Musa'yı ziyaret etmeye gittikleri Nebi Musa mevsimi (günü)dir.⁵⁰⁵ Diğer de şehirdeki yabancılar ve Hristiyanlardan oluşan binlerce insanın, başta Kıyamet (Diriliş) Kilisesi olmak üzere, Hristiyanlıkta kutsal sayılan yerleri ziyaret etmek için bir araya geldikleri, Hristiyanların Fısh mevsimi (bayramı)dir. Özellikle yeni mutasarrıf ve şehrin ileri gelenleri arasındaki ilişkilerin bu olaylar öncesinde yüksek gerilim ve anlaşmazlıklarla zedelenmesinden sonra, olaylar her an patlayıp alevlenebilecek hale gelmiştir.

20 Nisan'da kimliği meçhul biri tarafından Nebi Musa konvoyuna doğru ateş açılması, Kudüs'te bir heyecan ve öfke ortamının oluşmasına ve Sahratu'l-Muşarraf

---

⁵⁰⁵ Nebi Musa mevsimi (etkinliği): Tarihi, 1187 yılında Salahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü özgürleştirmesinden sonraki döneme kadar dayanan geleneklerden biridir. Kudüs şehrine komşu bölgelerde yaşayan halktan binlercesi Mescid-i Aksa'da bir araya gelir ve oradan çok büyük bir yürüyüşe başlayıp doğuya doğru, Kudüs-Eriha yolundaki Makam-ı Nebi Musa'ya yönelirler. Aynı anda binlerce Hristiyan da Kudüs şehri içinde Fısh bayramını kutlamak için toplanırlar. Müslümanlar, Kudüs'te Hristiyanların bayramları bitene kadar birkaç gün Makam-ı Nebi Musa'da kalırlar.

kazıları meselesinin yeniden alevlenmesine sebep olmuştur. Ayrıca ertesi gün Cuma namazı çıkışında halktan iki kişi arasında düşmanca bir tartışmanın gerçekleşmesi ve güvenlik güçlerinin insanları güç kullanarak dağıtıp olaya müdahale etmesi de Şehirde bir güvensizlik ve istikrarsızlık hissinin oluşmasına sebep olmuştur. Bu olayların haberi Harbiye (savunma) Bakanı Şevket Bey'in kulağına gitmiş ve onun endişeye kapılmasına sebep olmuştur. Bu durum da onun şehir içindeki asayişini sağlamak üzere ilave bir tabur asker gönderme emri vermesine neden olmuştur.

4.1.6. Kudüs Halkı ve İleri Gelenleri Telgraf Çekiyorlar:

Bu olaylarla eş zamanlı olarak, Kudüs'ün ileri gelenleri, devlet içinde farklı kademelerdeki sorumlulara telgraf aracılığıyla mesajlar göndermişlerdir. Bunlar içerisinde Harbiye ve Adalet Bakanları, Şeyhu'l-İslam, Sadrazam ve bizzat sultanın kendisi de vardı. Kudüs'ün ileri gelenleri bununla, Kudüs'te gerçekleşen olaylar ve bunların tehlikesine karşı devlette ve onun sorumlularından yardım istemeyi hedeflemekteydiler. Bunu gerçekleştirmek için, Kudüs'le dayanışma içinde olduklarını göstermelerini ve onların da İstanbul'daki saltanat merkezine benzer mesajlar iletmelerini kendilerinden isteyerek, Gazze, Nablus, Akka, Bağdat, İzmir ve diğer vilayetlerin önde gelenlerine de telgraf mesajları gönderdiler.

Bu mesajlar; Kudüs'teki farklı ailelerin isimlerini içermekteydi. Bunların en çok ön plana çıkanları, el-Huseyni, el-Halidi, Ebu's-Suud ve el-Alemi aileleriydi. Buna ek olarak, Kutayne, el-Muzaffer, eş-Şihabi, el-Afifi, Carullah, ed-Dekkak, Nüsibe, el-İmam, ed-Decani, eş-Şaş, Cevde, el-Kutb, Mekki, es-Salih gibi başka aileler de vardı. Fakat bu olayın ortaya çıkması için en çok çaba sarfeden isimler; Musa Şefik el-Halidi⁵⁰⁶, Kudüs Şafi Müftüsü Ebu's-Suud⁵⁰⁷, Mutasarrıf Azmi Bey ve

---

⁵⁰⁶ Kudüs şehrinde tanınmış bir aile olan el-Halidi ailesine mensuptur. Dedesi, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Anadolu kazı askerliği yapmıştır. Kudüs'teki el-Halidi Kütüphanesi'nin kurulmasında katkısı vardır.

⁵⁰⁷ Tahir Abdulkadir Raşid Muhammed Ebu's-Suud (-1921). Kudüs'te doğmuş ve 1903 yılından itibaren buradaki Şafii müftülüğü görevini üstlenmiştir. Astronomi bilimiyle ilgilenmiştir ve "İbadetlerin Vakitleri, Takvimlerin Açıklanması" adında bir kitabı vardır. Bu kitap İstanbul'da basılmıştır. Yaşı altmışa yaklaşmışken Kudüs'te vefat etmiştir.

Jandarma komutanı Sami Bey'in bu işte parmağı olduğunu, bunların İngiliz kazı şirketiyle olaylarda işbirliği yaptıklarını ve bu olayı gizleyip üstünü örtme gayreti içinde olduklarını kesin şekilde gösteren delil ve göstergeleri açıkladığı bir arzual kaleme alan Muhammed el-Alemi'dir.

Ayrıca Kudüs'ün ileri gelenleri, aynı içerikle, Osmanlı Mebusan Meclisi'ndeki temsilcileri olan Said el-Huseyni Bey⁵⁰⁸ ve Revhi el-Halidi Bey'e⁵⁰⁹ de telgraf göndermişlerdir ki bu kimseler İstanbul'daki Mebusan Meclisi ve Osmanlı Hukumeti içindeki ortamlarda harekete geçmeye başlamışlardır.

Kudüs ileri gelenlerinin gönderdiği bu mesajlar, Nablus ve Gazze'nin ileri gelenlerinde karşılığını bulmuş ve onlar da Kudüs halkının taleplerinin aynısını isteyerek Osmanlı Devleti içindeki farklı konumlardaki tüm sorumlulara telgraflar göndermişlerdir. Gazze halkı buna ek olarak, yerel hükûmet ve sancak yetkilileri tarafından oluşturulan bir komplo ortamında, Gazze'deki tarihi eserlerin çalınıp ortadan kaldırılmasıyla uğradıkları haksızlığı da dile getirmişlerdir. Nablus halkının telgrafları, en-Nablusi, et-Temimi, Hammad, Abdu ve Tukan ailelerinin imzasını taşımış; bunun yanında Gazze halkının telgrafları da, Ebu Hadra, el-Ğusin, es-Sorani, Ebu Gali, es-Serrac, el-Mubaşir ve Hamdi gibi Gazze'nin önde gelen ailelerinin imzasını içermiştir. Bu telgrafların metni; bunların ifade ettiği şeyleri destekleyecek bir kamuoyu oluşturmak, olaylarla ilgili ciddi icraatlar gerçekleştirmesi için devlete baskı yapma amacıyla yerel gazetelerde yayınlanmıştır. Diğer taraftan Bağdad Belediyesi kendisine gönderilen telgrafı alıp, olayı aydınlatması için aynı meyanda İçişleri Bakanlığı'na bir mesaj göndermiştir.

Mutasarrıf ise İstanbul'daki İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği birden fazla telgrafla, kendi bakış açısını ortaya koymaya çalışmış; sadece kendinden istenilenleri

---

⁵⁰⁸ Said el-Huseyni Bey (1878-1945) 1905 yılında Kudüs Belediye Başkanlığı yapmış, 1908-1912 yılları arasında Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Kudüs Mutasarrıflığı'nın mümessili olmuştur. Erken dönemde Filistin üzerindeki Siyonist projenin tehlikesine dikkat çekmiştir.

⁵⁰⁹ Revhi Yasin el-Halidi (1864-1913) Filistinli bir edebiyatçı, siyaset adamı ve araştırmacıdır. Kudüs'te dünyaya gelmiş ve İstanbul'da vefat etmiştir. 1908 Anayasası'nın ilanından sonra peş peşe iki dönem, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Kudüs Mutasarrıflığının mümessili olarak seçilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Bordo (Bordeaux) konsolosu olarak görev yapmıştır. Edebiyat ve siyasete dair birçok eseri bulunmaktadır. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı, 1984, C2. S.491.

yaptığını, olayları sakinleştirdiğini ve İçişleri Bakanlığı tarafından kendisiyle ilgili arka arkaya açılan soruşturmalara cevap verdiğini belirtmiştir. Bu telgrafların; kişisel menfaatleri ve Kudüs içindeki nüfuzları tehdit edilen bazı kimselerin şehir içinde galeyana ve isyan çıkarma gayretleriyle bağlantılı olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Yine bu olayların, ne Mescid-i Aksa'nın saygınlığı konusundaki bir hassasiyetten ne de onun içinde gerçekleştirilen kazılar sebebiyle gerçekleştiğini bu kimselerin sadece fitne çıkarmak ve şahsi menfaatlerini gerçekleştirmek için uğraştıklarını ifade etmiştir. Ne var ki bu, özellikle telgraflara imza koyanlar, şehirdeki ailelerin çoğu ve oradaki ileri gelen şahsiyetler olunca devleti ikna etmede başarılı olmamıştır. Ayrıca olaylarla eş zamanlı olarak ortaya çıkan kaos hali, İstanbul'daki siyasetin yüksek seviyelerinde olanların olayın ciddiyetini anlamalarına sebep olmuştur. Yine bu durum, Harbiye, İçişleri, Adalet ve Evkaf bakanlarının⁵¹⁰ her birinin, şahsi ve hızlı şekilde mahalli komisyonun yerine geçecek, özel ve yüksek konumlu bir tahkikat komisyonu oluşturulmasına müdahil olmalarına sebep olmuştur. Azmi Bey'e; kendisi, Halep vakıflar müdürü Meri Paşa el-Mellah⁵¹¹ ve Hayfa'daki Nizamiye Askeri Fırkası'nın komutanı Haşim Paşa'dan oluşan tahkikat komisyonuna eşlik etmesi için Beyrut'a gidip onları Kudüs'e getirmesi emri verildi. Azmi Bey'in, İçişleri'nden, oradaki durumu kendilerine açıklamak üzere, İstanbul'a gelmek için izin istemesine rağmen bu talebine olumlu cevap verilmemiştir.

4.1.7. Kudüs'teki İkinci Tahkikat Komisyonu:

İkinci Tahkikat Komisyonu, oluşumu tamamlandıktan sonra, 1911 Nisanının sonunda Beyrut'tan gelip Kudüs'e ulaştı. Kudüs Mutasarrıfı Azmi Bey, bu olaylarda parmağı olan zanlılardan biri iken, onun tahkikat komisyonu içerisine dâhil edilmesi

---

⁵¹⁰ Harbiye bakanı Mahmut Şevket Paşa, İçişleri Bakanı Halil Bey, Adalet ve Evkaf Bakanı Uğrublu Mustafa Hayri Efendi'dir.

⁵¹¹ Mer'i Paşa el-Mellah (1853-1930) Halep şehrinde doğmuş; 1899-1900 ve 1907-1908 yılları arasında burada belediye başkanlığı yapmıştır. 1908-1909 yılı Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Halep Vilayeti'nden mebus seçilmiştir. 1909 yılında Halep Vakıflarının idaresini üstlenmiştir. İslahat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'ndeki önemli isimlerden biri kabul edilir. Devletin farklı kademelerinde birçok görev üstlenmiştir.

garip bir durumdu.⁵¹² Komisyon, Harem'in bakımını üstlenenlerin(sedene) ve kazı işinde çalışan işçilerin tamamının, en başta da Harem'in sedenesinden sorumlu olan Halil ed-Denf Efendi'nin tahkikatını yaptı. Ayrıca olaylar ve bunların sebepleri hakkındaki bilgilerine ve bu bilgileri nereden elde ettiklerine dair şehrin ileri gelenlerinin ifadelerini de dinledi. Komisyon tahkikatta isimleri geçen devlet memurlarının soruşturulmasına da çok önem verdi. Bu kimselerin başında Mutasarrıf Azmi Bey, jandarma komutanı Sami Bey, Yafa Limanı'ndaki rüsumat ve teftiş memurları ve birinci tahkikat komisyonunun üyeleri vardı ki bu birinci komisyonun raporu hakkında bilgi alındıktan sonra bu rapor, komisyonun nihai raporunun içine katılmıştır.⁵¹³ Diğer taraftan yapılan bu tahkikatlar; başta Parker ve arkadaşları olmak üzere kazı işlerini gerçekleştiren yabancılardan hiç birini içine almamıştır. Onlar olaylar ortaya çıktıktan sonra içlerinden hiçbiri tahkikata uğramadan hızlıca şehirden ayrılmayı başarmışlardır. Belki de bu, devletin, bu kimselerin mensubu olduğu Avrupalı devletlerle olan ilişkilerde bir krize girmek istememesinden kaynaklanıyordu. Özellikle de bunların çoğu İngiliz olunca! Ayrıca bu tahkikatlar, kazı çalışmalarında denetim ve teftiş görevi verilen Mebusan Meclisi üyeleri Mecdi Efendi ve Habib Efendi'yi kapsamadığı gibi, Mescid-i Aksa'nın yakınında kazı yapma izni veren gizli anlaşmayı, Parker'la beraber imzalayan merkezi hükümetteki sorumlulardan hiç birini de kapsamamaktaydı.

12 Mayıs 1911'de tahkikat komisyonunun yaklaşık 10 sayfalık raporu çıktı. Bu raporun ortaya koyduğu şeyler şu şekilde özetlenebilir:

1. es-Sahratu'l-Muşarraf ve Mehd-i İsa'da İngilizlerin kazı yapmasına yardımcı olunmasındaki sorumluluk; buranın hizmetine bakanların(sedenenin) sorumlusu, onun iki oğlu ve jandarma unsurlarına aittir. Mütercim Makasdar'ın Kudüs'te bulunduğu süre içinde kendileriyle, geceleri onlara ziyafetler vermek bazen

---

⁵¹² Azmi Bey tahkikat süreci içinde İçişleri Bakanlığı ile " Kudüs'teki Trablus-Şam Mutasarrıfı" şeklinde yeni bir unvanla muhatap oluyordu.

⁵¹³ Tahkikat komisyonu farklı soruşturma usulleri kullanmıştır. Kimi vakit, halka ve olayın baş zanlılarına doğrudan soru sormuş onların cevaplarını alıp onları konuşurmuş; kimi vakit de üst kademedeki memurlar ve önde gelen şahsiyetlere sorularını yazılı olarak gönderip yazılı cevap istemiştir. Onların komisyonun huzuruna çıkmalarını şart koşmamıştır.

de içki sunmak boyutuna kadar giden güçlü bir dostluk kurması sonucunda, bu kimseler rüşvet almayı kabul etmişlerdir.⁵¹⁴ Bu durumda bu işteki sorumluluğun büyük bölümü mütercim Agop Makastar'a aittir. Çünkü o, Halil Efendi ve oğlu Tevfik'e her birine 40 lira, jandarmaya 2-3 lira rüşvet vermiştir. Geri kalan işçiler ise 30-40 Frank gibi az miktarda rüşvet almışlardır.

2. Mutasarrıf ve Jandarma mesulünün olaylarda parmağı olduğuna dair, halkta ve ileri gelenlerinde oluşan şüphelerin çoğu reddedilmiştir. Komisyon, Mutasarrıf ve Jandarma mesulü bu ithamlara yönelik ayrıntılı bir reddiye ortaya koyduktan sonra, Harem-i Şerif içinde kazı faaliyetleri gerçekleştirilmesiyle ilgili olarak Yerel Hükümet'in bir bilgisinin olmadığını ortaya koymuştur. Bu durum komisyonun, Mutasarrıf ve Jandarma Mesulünün olaylara karıştığını işaret eden bazı ifadeleri açıklayamamasına rağmen gerçekleşmiştir.

3. Komisyon, yapılan tahkikat ve alınan ifadeler ışığında, İngilizlerin Harem-i Şerif'teki kazı faaliyetleri esnasında herhangi bir şey bulamadıklarına kanaat getirmiştir. Davud Aleyhisselam'ın tacının, Hz. Ali'nin kılıcının ve kutsal emanetlerin bulunduğu dair ortaya atılan şeyler ise, doğruluk temeli olmayan söylentilerden başka bir şey değildir.

4. Komisyon; İngilizler ve mütercim Agop Makasdar ile Harem'in hizmetkârlarının sorumlusu ve jandarma unsurları arasındaki özel dostluk ilişkisi hakkında malumatları olmasına rağmen, Harem-i Şerif içinde gerçekleşen kazıları engellemek için Mutasarrıf Azmi Bey ile Jandarma Komutanı Sami Bey'in gerekli icraatları gerçekleştirmedikleri görüşünü benimsemiştir. Onlar bu durumun ortaya çıkarabileceği tehlikenin büyüklüğünü takdir edememişlerdi. Ayrıca onların bu İngiliz şirketinden para ve maaş alıyor olmaları⁵¹⁵; Mutasarrıf'ın kendi taraflarında duracağı

---

⁵¹⁴ Buradan da anlaşılıyor ki o dönemde hali vakti yerinde olan bazı kimselerde içki içmek yaygın bir durumdu. Kudüs savcı yardımcısı Celal Efendi'nin ifadesinde; kendilerinin Yafa'daki bir Alman meyhanesine gittikleri ve bu esnada Yafa Belediye Başkanı olan Ömer el-Baytar Efendi'nin de kendilerine arkadaşlık ettiği bilgisi yer almaktadır.

⁵¹⁵ O sene gelemeyen kazı müfettişleri Mecdi Efendi ve Habib Efendi'nin vekili olarak; Mutasarrıf Azmi Bey aylık 50 Osmanlı lirası, Jandarma komutanı Sami Bey ise aylık maaş olarak 30 Osmanlı Lirası almaktaydılar.

ve onların menfaatlerini savunacağına dair bu kimselerde bir güven hissi oluşmasına sebep olmuştur.

5. Komisyon; Mutasarrıf ve Yerel Hükümet'in Harem-i Şerif'in saygınlığının ayaklar altına alındığına dair haberlerin yayılmasına sebep olan galeyanı engellemek için gerekli icraatları da gerçekleştirmediği görüşündedir. Olayın Perşembe günü patlak verdiğini biliyor olmasına rağmen, tahkikat komisyonunun kurulup işine başlamasını Pazar gününe kadar geciktirmesi bu meyanda değerlendirilmektedir. Ayrıca Şehir halkını ve oranın ileri gelenlerini dinlemeyip Parker ve arkadaşlarının eşyaları kontrol edilmeden Kudüs'ten ayrılmalarına müsaade etmiş; olaylarda etkisi olduğunu bilmesine rağmen Makastar Efendi'ye Yafa'ya yolculuk izni vermiştir.

Komisyon, Mutasarrıf Azmi Bey ve Jandarma komutanı Sami Bey'in görevlerini icrada kusurlu davrandıklarını görmüş, Kudüs'te görevlerini yerine getirirken buna devam etmemelerini tavsiye etmiştir. Bunun yanında zanlıların (mütercim Makastar, Halil Efendi ve iki oğlu, jandarma unsurları ve işçiler) evraklarının; tahkikatın ve haklarındaki yasal işlemlerin tamamlanması için Kudüs İsti'naf mahkemesi savcısına havale edilmesi tavsiyesinde bulunmuştur ki sonraki dönemde bu kimseler mahkeme edilip hapsedilmek üzere Beyrut'a götürülmüşlerdir. Bunun yanında komisyon, telgrafların yazılıp haberlerin yayılması ve halkın yerel hükûmete karşı ayaklanmasında etkisi olan bazı memurların ve birinci tahkikat komisyonunun bazı üyelerinin görevden alınıp değiştirilmesini de önermiştir. Komisyon; Birinci Tahkikat komisyonunun başkanı komutan Ali Rıza Bey, Kudüs'teki askeri fırkanın komutanı Kolağası Arif Efendi, Yüzbaşı Muhyiddin Efendi, İsti'naf Savcısı, Vergi katibleri başkanı Mazhar Efendi, Defter-i Hakani memuru, polis komiseri başkanı, İsti'naf üyelerinden Ali Carullah Efendi'nin değiştirilmesini; Maarif Müdürü Rıfat Efendi, Ceza-i İsti'naf başkanı Hazır Efendi, Belediye doktoru Muharrem Efendi ve Şafii müftüsü Şeyh Tahir Ebu's-Suud Efendi'nin ise acilen görevden alınmasını tavsiye etmiştir. Bu da gösteriyor ki tahkikat komisyonu; çoğunluğu Kudüs'ün ileri gelenlerinden olan bu kimseleri, devletin otoritesi ve onun kurumlarına karşı birer fitne kaynağı olarak gören Mutasarrıf Azmi Bey'in yönlendirmelerine uygun hareket etmiştir.

Bu rapor ayrıca, şehir içinde ortaya çıkan öfke ve galeyan halinin sebeplerinden biri olan, Mutasarrıf ve Şehrin ileri gelenleri arasındaki olumsuz ve gergin ilişkiye de işaret etmiştir.

4.1.8. Kazılar, Falcılık ve Kehanetlere İtimat Etmişti!

Yapılan bu tahkikatlar, iddia edilen hazine ve definenin yerini öğrenmek için İngilizlerin fala ve kehanete bel bağladıklarına dair garip durumlara da işaret etmiştir. Parker'ın yardımcılarında biri olan Otoven Burg'un cam bir küresi vardı, tarihi eserlerin ve definelerin yerini öğrenmek için ona bakıyordu. Ayrıca definenin yerine dair kehanette bulunması için İstanbul'daki müneccimlerden biri olan Hasan Baba'yı buraya getirmişler bu konuda hiçbir şey bilemeyince onu İstanbul'a geri göndermişlerdir. Bunun yanında Otoven Brug, astroloji ve fal okumalarına göre Harem-i Şerif'in içinde definenin var olduğu konusunda ısrar etmiştir.

4.1.9. Mutasarrıf'ın olaylar karşısındaki Tutumu:

Mutasarrıf, tahkikatın gidişatını değiştirme çabası içinde olmuştur. Öyle ki Nablus'ta Muhammed eş-Şelbi adında garip bir adam yakalanmış ve bu kişinin Kudüs'teki olaylarla ilişkisi olduğu, bazı gizli odaklarla irtibatlı olduğu iddia edilmiştir. Fakat sonradan Kudüs'e getirilip hakkında tahkikat yapılırken bu kişinin bunlarla hiçbir ilişkisi olmayan kahve ve el falı bakarak geçimini sağlayan basit bir adam olduğu ortaya çıkmıştır.

Mutasarrıf; kusurlu davranması sebebiyle Kudüs'te yaşananların sorumluluğunun bir kısmının, Tahkikat Komisyonu tarafından kendisine yükleneceğini ve Mutasarrıflıktan azledilmesi tavsiyesinde bulunulacağını anlayınca, İçişleri Bakanlığı'na uzun bir mektup yazdı. Hakkındaki ithamları reddetme sadedinde, Mutasarrıf şunları iddia etmiştir: “Eski döneme(Sultan İkinci Abdülhamit Dönemi'ne) bağlı olup o döneme sempati duymaları ve kişisel menfaatlerinin zarara uğraması sebebiyle bu olayları körükleyenler, şehrin önde gelen kimseleridir. Çünkü hiç de hak etmedikleri, Kudüs'teki bazı vakıf mülkleri üzerinde hâkimiyet kurmaları gibi birçok ayrıcalıkları ellerinden alınmıştır. Değeri yüksek olan vakıf arazilerinin

düşük değerli başka arazilerle değiştirilmesi talepleri reddedilmiş; devlete iltizam olarak ödedikleri miktarın çok daha fazlasını vergi olarak almaları sebebiyle, halka karşı yaptıkları zulüm engellenilmeye çalışılmıştır.”⁵¹⁶

Ayrıca şunlara da değinmiştir ki bu şahsiyetler, Arap Irkçılık Hareketi ve Bozguncu Derneklerle irtibatlıdırlar. Bunların başında da son olarak Kahire’de bir toplantı düzenleyen Mısır’daki Muhammediye Derneği gelmektedir. Eğer bu kimseler yakalanıp en sert şekilde cezalandırılmazlarsa uygun ortam oluştuğunda devlete karşı devrim ve isyan gerçekleştireceklerdir.

Mutasarrıf Azmi Bey; Mr. Parker ve ona eşlik eden İngilizlerin eşyalarını yolculuğa çıkmalarından önce teftiş etmesinin gücü dâhilinde olmadığını iddia etmiştir. Çünkü ona göre bu durum İngiliz Sefaret’inden alınacak özel bir izne ihtiyaç duymaktaydı. Aksi halde İngiliz Hükûmeti ile anlaşmazlığa sebep olacaktı. Bu yüzden, olayları doğal haline bırakmış ve eşyaların teftiş edilme işinin Yafa Limanı’ndaki gümrük noktasında yapılmasını tercih etmiştir.⁵¹⁷

4.1.10. Yerel ve Uluslararası Basında Harem-i Şerif Olayı:

Sahratu’llahi’l-Muşarrafe’den kutsal emanetlerin çalındığına dair haberler birçok yerel gazetede yayınlanmıştır. Bunların başında da Yafa’da çıkan ‘Sahife-i Filistin’ ve ‘Ceridet-i Nefir el-Makdisiyye’ gelmektedir. Ayrıca Kudüs’ün ileri gelenleri tarafından gönderilen telgraf mesajlarının metni İstanbul’da çıkan Tanin Gazetesi’nde de yayınlanmış; bu olay haberlerin yerel İbranice gazete olan Herut’ de yayınlanmasına kadar gitmiştir.

Bu haberler, uluslararası gazete ve dergilere de ulaşmıştır. Özellikle İsveç ve Norveç gibi Avrupa’da çıkan bazı dergilerin ilgisini çekmiş, bu haberlerin bazıları tercüme edilip Osmanlı Hükûmetine gönderilmiştir. Ayrıca bu konu, Londra’daki Times dergisinin de çok ilgisini çekmiş; Amerikan New York Times Dergisi de 1911 Mayıs ayında çıkan sayısında bu konuyu tafsilatlı şekilde yayınlamıştır.

---

⁵¹⁶ Azmi Bey bu konuyu hepsini burada zikredemeyeceğimiz kadar ayrıntılı şekilde açıklamaktadır.

⁵¹⁷ ŞD-MLK 2311/6, DH.ID 23/6.

4.1.11. Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Harem-i Şerif Olayı:

04.05.1911 tarihinde, Osmanlı Mebusan Meclisi'ndeki Kudüs mebusları olan Revhi el-Halidi ve Said el-Huseyni Beyler, Harem-i Şerif'te İngiliz şirketi tarafından yapılan kazılar, oradan çalınan tarihi eserler ve bunların geri alınması için yapılan icraatlar hakkında, İçişleri Bakanı'nın bir açıklamada bulunmasını talep ettiler.⁵¹⁸ İçişleri Bakanı Halil Bey ve Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, vekillerin açıklama taleplerine karşılık vermek üzere 08.05.1911 (25 Nisan 1327) tarihli celsede hazır bulundu. İki buçuk saat boyunca, 93. oturumun 2. celsesi bu meseleye tahsis edildi.

Bu celse; Revhi el-Halidi⁵¹⁹ ve Said el-Huseyni beylerin; Silvan Suyu bölgesinde kazı yapılması fikrinin nasıl ortaya çıktığı, geçen üç yıllık sürede gerçekleştirilen kazılar, şirketin Maarif Bakanlığı ve Müzeler Müdürlüğü'nün bilgisi olmadan nasıl kazı anlaşması elde ettiği, kazının üçüncü yılında Silvan Suyu'nun nasıl kesildiği, yeniden nasıl tamir edildiği, Mescid-i Aksa ve Sahratu'l-Muşarrefe'nin altında yapılan kazılar ve bunları takip eden Kudüs'teki olaylar ve öfkeli protestolar hakkında açıklamalarını yapmaları için takdim edilmeleriyle başladı. Meclis üyelerinin büyük çoğunluğu olanları gariptedi ve kınadı. Olayların hakikatine dair sorular ve bağışmalar ortamı kapladı. Ayrıca Revhi el-Halidi Bey, Mutasarrıf ve Jandarma Komutanı tarafından temsil edilen Yerel Hükümet'in olaylarda parmağı olduğu, olayların üstünü örtme çabasıyla yerel bir tahkikat komisyonu oluşturduğu, İngilizler'in şehirden kaçmalarına izin verip şehirden çıkmadan önce onların eşyalarını inceleyip teftiş etmediği konusunda imada bulundu.

İçişleri Bakanı Halil Bey, bir takım kazılar gerçekleştirildiğini kabul etti. Bunun yanında en üst seviyede gerçekleştirilen ciddi bir tahkikat olduğunu, bu tahkikatın sonuçlarının beklenmesi gerektiğini ifade etti. Nablus'ta yakalanıp tahkikat için Kudüs şehrine gönderilen Muhammed Şelbi adındaki şahsa işaret ederek olaylarda

---

⁵¹⁸ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 91. İnikad, 21 Nisan 1327, s. 287.

⁵¹⁹ Revhi el-Halidi, hakkında konuştuğu projenin büyüklüğünü açıklarken şöyle demiştir: "Onların aradıkları definenin değeri yüz milyon lira olarak takdir edilmektedir ve bu meblağ gerçekten de çok büyüktür. Zira Dünyanın en zenginlerinden olan Fransız Yahudi Rotshild'ın serveti bile 30 milyon liradır. Osmanlı Devleti'nin borçları da 115 milyon lirayı bulmaktadır."

şüpheli bazı siyasi amaçların var olduğunu ima etti. Aynı şekilde Kudüs'ün ileri gelenleri tarafından, Filistin'in diğer bölgelerine ve bazı vilayetlere gönderilen; Kamuoyunu harekete geçirip, devlet ve hükûmete karşı başkaldırı, isyan ve dayanışma çağrısı girişiminde bulunmuş telgraflara ve mesajlara da işaret etti.

Sonrasında kazı komiseri sıfatıyla meclis kâtibi Mecdi Efendi konuştu. Üç sene önce kazı denetimi için kendisi ve Habib Efendi'nin görevlendirildiğini, bu durumun ise meclis üyelerinden biri olan Asım Bey'in mazeret bildirerek bu görevi kabul etmemesinden sonra gerçekleştiğini ifade etti. Mecliste ard arda dört ay süreyle çalıştıktan sonra kendisine verilen iki haftalık tatil sebebiyle bu görevi kabul ettiğini belirtti. İngiliz şirketiyle imzalanan anlaşmanın metnini öğrenmeden oraya gitmeyi reddettiğini de açıkladı. Mecdi Efendi, ayrıntılı şekilde kazının gidişatını ve Hükûmetin, birden fazla talep etmelerine rağmen İngilizlere Harem-i Şerif'te kazı yapmaya ve bilgi almaya izin vermediğini açıkladı. Kazılar esnasında istediklerini bulamamaları sonucunda İngilizlerin yaşadığı hayal kırıklığı ve ümitsizlikten de bahsetti. Tüm bunların yanında Mecdi Bey; devletin bilgisi ve denetimi olmadan, Fransızlar'ın yönetiminde, yüzölçümü 60 bin zira' yı bulan duvarlarla çevrili bir alanda, 14 yıldan beri bu bölgede, Yahudi zengin Rotshild tarafından finanse edilen ve Yahudiliğin amaçlarına hizmet eden başka bazı kazıların bulunduğu da işaret etti.

Silvan suyunun kesilmesiyle ilgili olarak da Mecdi Efendi; suyun aktığı yerde balçıkların birikmesi sebebiyle bunun birkaç yılda bir gerçekleştiğini; İngiliz şirketinin yaptığı ödemeye ve Hükûmet'ten gelen az bir katkıyla suyun mecrasını toprak ve biriken balçıktan on yıldan beri temizlediğini; bu durumu ise halkın bilmediğini ve bu konuda Sultan Hazretleri'ne dua ettiklerini söyledi.

Mecdi Efendi, eğer bu hazine ve define bulunsaydı devletin bundan elde edeceği büyük faydadan da bahsetti. “Öyle ki bu hazineye biçilen değer 100 milyon liraydı ve bunun yarısı olan 50 milyon lira devletin payına düşecekti. Bu durumda da hiç kimse olumsuzluklardan ve problemlerden bahsetmeyecek aksine herkes bu projeyi yürüten ve onu uygulama işinde çalışanlara takdir ve teşekkürlerini sunacaktı” diye konuştu.

Celse gürültülü tartışmalara sahne oldu ve sonunda Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, müdahale edip sorulara cevap verdi ve konuya ait açıklamalarda bulundu. Yapılan itirazların çoğu; Maarif Bakanlığı'nın ve Müzeler Müdürlüğü'nün bir bilgisi

ve denetimi olmadan, hiç kimse farkına varmadan kazı anlaşmasının gizli bir şekilde devam etmesinin sebepleriyle ilgiliydi. Yine bu protestolar; nasıl olup da bu denetim işinin Mecdi ve Habib Efendilerden Mutasarrıf ve Jandarma Komutanı'na geçtiği ve nasıl oluyor da Harem-i Şerif'te kazı yapılmasının üstünü örttüklerine dair ortada şüpheler varken görevden alınmadıklarıyla ilgiliydi. İçişleri Bakanı; şehirde çalkantıların olduğu, sorunların git gide yayıldığı, Nebi Musa günü ve Hristiyanların Fısıh bayramı sebebiyle şehirde on binlerce ziyaretçi ve yabancıların bulunduğu bir vakitte, mutasarrıf ve jandarma komutanının görevden alınmasının akıllıca bir davranış olmadığını söyleyerek bunları reddetti. Ayrıca, tahkikatın henüz bitmediği ve ilk bulgu ve göstergelerin, mutasarrıfın olaylarda ilgisinin olmadığını işaret ettiğini ve Mutasarrıf'ın tahkikat bitene kadar, sorunları körüklemesinden çekinilerek, çalışması için başka bir yere naklinin gerçekleştiğini de ifade etti.

Celsenin sonunda, milletvekilleri, Revhi el-Halidi ve Said el-Huseyni tarafından verilen soru önergesinin, Maliye, Maarif ve Evkaf Bakanlarıyla Sadrazamın katılacağı bir gensoruya çevrilmesini istediler. Bu durum, Meclis üyelerinin sadrazam ve İçişleri Bakanı'nın verdiği cevaplardan ikna olmamaları sebebiyleydi. Gensoru için 10 gün sonrasına bir celse tarihi belirlendi. Değer taraftan İçişleri Bakanı, uygun bir cevap verilebilmesi için bu oturumun tahkikat bittikten sonra gerçekleşmesinde ısrar etti.⁵²⁰

Bu celsede, Hükûmet yanlılarıyla muhalifler arasında bazı siyasi tartışmalar çıktı. Hükûmet yanlıları, muhalifleri hükûmeti düşürmek ya da onu sıkıntıya sokmak niyetinde oldukları şeklinde itham etti. Muhalifler, özellikle de Arap olanlar ise, bu olayların Osmanlı hükûmetini oluşturan unsurlar ve halklar arasındaki uyum ve birliğe verdiği zararlardan bahsettiler.

4.1.12. Parker'ın Yeniden Kazı Faaliyetlerine Devam Etmek İçin Kudüs'e Dönme Girişimleri:

Parker, Ekim 1911'de altı ay boyunca durmuş olan Kudüs'teki kazı faaliyetlerine devam etmek için Maliye Bakanlığı'ndan bir izin aldıktan sonra Yafa

---

⁵²⁰ Meclisi Mebusan zabıt Ceridesi, 93. İnikad, 25 Nisan 1327 (1911) İkinci celse, s. 285-303.

Limanı'na geldi. Onun buraya geliş haberi Kudüs halkı ve ileri gelenleri arasında duyuldu ve bu, bir galeyana ve öfke halinin oluşmasına sebep oldu. Halk, onun arkadaşlarının ve müfettişlerin geldiklerinde şehre girişlerini engelleme kararı almıştı. Bu sebeple, Mr. Parker'ın Kudüs'e girişi engellendi ve o da Beyrut'a gitti. Ayrıca Kudüs'ün yeni mutasarrıfı Cevdet Bey, içişleri Bakanlığı'na bir telgraf gönderip olanları açıkladı ve hükûmetten bu konuyu tekrar değerlendirmelerini; şehirde yeniden bir takım çalkantılara sebep olacağı için Mr. Parker'la yapılan anlaşmanın yenilenmemesini rica etti. Sultani Müzesi yönetiminin kazıların tekrar devam ettirilmesinden hiçbir fayda beklenmediğini ifade etmiş olmasına, hükûmetin dikkatini çekti. Bunun yanında kazı faaliyeti gerçekleştirilen yerin sahiplerinin kazıların devam etmesini istemediklerini, buna ek olarak da verilen ruhsatın süresinin bitmek üzere olduğunu belirtti.

Parker iki hafta sonra, anlaşmanın süresine bir yıl daha eklenmesi için bir girişimde bulunmak üzere İstanbul'a gitti. Ne var ki Hükûmet, halkın ısrarı, Mutasarrıf ve Maarif Bakanlığı'nın uyarıları karşısında, verilen ruhsatın süresinin tekrar uzatılmamasına karar verdi. Ayrıca bu sene için ruhsatın kalan süresinde çalışma yapması da engellendi. Maarif Bakanlığı ve yeni Mutasarrıf Cevdet Bey bu konuda bilgilendirildi.⁵²¹

Mr. Parker, anlaşmanın tekrar yenilenmesi için ortaya koyduğu girişimlerden ümidini kesmedi. Özellikle de İstanbul içindeki nüfuzu, bilgisi ve bağlantıları bu denli güçlü iken! Gerçekten de ertesi sene bunu başardı. Maliye Bakanı Abdurrahman Bey, sadrazamlığa bir mektup yazarak, yaptığı işin sekteye uğraması, kazı ve araştırma ekipmanlarını kazı bölgesinde bırakması sebebiyle Mr. Parker'ın uğradığı zarar ve kayıpları açıkladı ve uğradığı bu zararlara karşılık bir tazminat davası açması tehlikesini dile getirdi. Ayrıca Kudüs Sancağı İdare Meclisi'ne kazıların tekrar başlayabileceğinin açıklamasını yaptığı bir yazı gönderdi. Sancak İdare Meclisi; bu anlaşmanın, Parker ya da onun eski ekibinden hiç kimsenin Kudüs'e dönmesine izin verilmeyip bu kazıların onun vekilinin gerçekleştirmesi ve yine Mr. Parker ve vekilinin,

---

⁵²¹ DH.ID. 23/26.

kazıların Kudüs surları dışında gerçekleşeceği şartına bağlı kalmaları hükümlerini içerir şekilde düzenlenmesinden sonra anlaşma süresinin uzatılmasına onay verdi.⁵²²

Anlaşmanın sadece bir yıl daha ve bundan sonra kesinlikle uzatılması mümkün olmayacak şekilde 23-01-1913 tarihine kadar uzatılması şeklinde karar çıktı.⁵²³ Bu yeni şartlara göre düzenlenen anlaşmayı Mr. Parker'ın vekili Hana Bey⁵²⁴ ve Maliye Bakanı Abdurrahman Bey⁵²⁵ imzaladı. Ayrıca Maliye Bakanlığı'nın emirleri, bu kazılara Kudüs'te hoş karşılanmayan hiç kimsenin ortak olmaması hükmünü de içermekteydi. Bu hüküm Karesi ve Bolu mebusları Mecdi ve Habib Efendileri de kapsamaktaydı. Halkla ve ileri gelenleriyle bir problem yaşanması ve ya başkaldırıya sebep olmasından çekinilerek bu ikisinin yerine yeni müfettişler⁵²⁶ atanmıştır.

1913 Mart ayında Maarif bakanlığı, bu yeni anlaşma hakkında bilgilendirilmemesi ve bu konuda yetkili merci kendisi olmasına rağmen anlaşmanın düzenlenmesine ortak edilmemesi konularında itiraz ederek, ileride yaşanacak hiçbir problemden dolayı sorumlu olmayacaklarını belirtti.⁵²⁷

Meclis-i Vukela, bu sorunun giderilmesi için, Maliye Bakanlığı tarafından atanacak bu iki müfettişten birinin, Maarif Bakanlığı ve Sultani Müzeleri Yönetimi tarafından belirlenip seçilmesini karara bağladı.⁵²⁸

Kudüs şehrinin ileri gelenleri, Mr. Parker'a verilen bu yeni süre uzatımından dolayı tekrar itiraz edip saltanat makamına ve sadrazamlığa 10-03-1913 tarihinde bu konuyla ilgili bir telgraf gönderdi ve bu telgraf da Akdam gazetesinde yayınlandı. Bu durum İstanbul'daki Hükûmetin olayı garipsemesine ve öfkelenmesine sebep oldu. Çünkü bu yeni anlaşma Kudüs'teki Sancak İdare Meclisi'nin tavsiyesi üzerine düzenlenmişti.⁵²⁹

---

⁵²² BEO 4122/309132

⁵²³ İ.ML 93/10.

⁵²⁴ Bu vekâlet Londra'daki tüccarların mesulünün verdiği güvence ile gerçekleşmişti.

⁵²⁵ Abdurrahman Vefik Bey. Temmuz 1912- Ocak 1913 döneminde Osmanlı Maliye Bakanı'dır

⁵²⁶ Müfit ve Kemal Bey

⁵²⁷ BEO 4158/311795

⁵²⁸ MV. 175/76

⁵²⁹ DH-ID 139/13

İki müfettiş, kazı denetim işlerini icra etmek için Kudüs'e vardılar. Ne var ki Mr. Parker'ın vekili Hana Bey ve kazı ekibi Mayıs 1913'e kadar Kudüs'e gelmediler. Bunun üzerine sadrazamlık, Kudüs Mutasarrıfı'nın tavsiyesine uyararak, Maliye Bakanlığı'na, sukunet sağlanıncaya ve yerel gazeteler hükümet aleyhine kışkırtmada bulunmayı bırakıncaya kadar, belirtilen bölgede başka birine ruhsat verilmemesi ve Mr. Parker'ın kazı hakkının saklı kalması şartıyla, bu sene için kazı işinin iptal edilmesi emrini gönderdi.⁵³⁰

Ekim 1913'de Fransız Baron Admond Rotshild'in⁵³¹ vekili İbrahim Antabi⁵³², Maarif Bakanlığı tarafından kendisine verilen ruhsata dayanarak, Mr. Parker'ın kazı yaptığı alana komşu olan bir bölgede daha önce satın aldığı arazide bazı yeni kazılara başladı.⁵³³

Bu durum Mr. Parker'ı öfkelenmiştir ve kazıların durdurulmasını talep ederek Londra'da Osmanlı Hükümet'i adına dava açmıştır. Kudüs'teki İngiliz Konsolosu, Mutasarrıf'ı çağırarak, bu durumun Mr. Parker'la imzalanan anlaşmanın şartların aykırı olduğunu delil getirerek, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın talebine göre bunu ona tebliğ etmiştir. Osmanlı Hükümeti ise Mr. Parker'ın, Mescid-i Aksa'da kazı faaliyeti gerçekleştirerek önceki anlaşmada geçen şartlara uymadığını, ayrıca müfettişlerin iki aydan fazla süre beklemlerine rağmen vekilini belirlenen tarihte kazı işlerini tamamlamak için göndermediği bunun da imzalanan anlaşmanın maddelerini uygulamayı istemediği yönünde bir intibaya sebep olduğunu belirterek bunu reddetmiştir.⁵³⁴

Şubat 1914'e kadar geçerli olan bu süre uzatımının bitimi yaklaşıncaya kadar, Osmanlı Hükümeti bu konuyu sürüncemede bıraktı; böylece anlaşmanın geçerliliği

---

⁵³⁰ BEO 4174/312995

⁵³¹ Fransız yahudi Admond James Rotshild. Yaşadığı dönemde dünyanın en zenginlerinden biri olduğu kabul edilir. On dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında, Filistin'deki Yahudi yerleşimine destek konusunda büyük gayretleri olmuştur.

⁵³² İbrahim Olber Antabi. Osmanlı devleti vatandaşı olan bir yahudidir. Siyonist Alyans İsrailiyat Kurumu'na başkanlık etmekteydi.

⁵³³ I.MF 21/22

⁵³⁴ BEO 4255/319076

kalmadı ve Kudüs şehrinin tarihindeki bu tartışmalara sebep olan kazı hikayesi son bulmuş oldu.⁵³⁵

4.1.13. Rothshild'in Kazı Çalışması 1913-1914:

Bu kazının önemi; Filistin'deki Yahudi yerleşimine desteğiyle bilinen Yahudi zengin Admond James Rothshild tarafından gerçekleştirilen tam bir Yahudi finansmanına bağlı olarak yapılmış Filistin'deki ilk arkeolojik kazı çalışması olmasında gizlidir. Onun bu kazılara desteği doğal olarak Yahudiler ve Kudüs şehri arasındaki tarihsel ilişkinin ispatı içindi.

Osmanlı vatandaşı bir Yahudi ve Kudüs'teki Siyonist kuruluşlardan biri olan 'Alyans İsrailiyet'in müdürü olan Rothshild'in vekili İbrahim Antabi, Kudüs'te, Silvan Beldesi'nde bir arazi satın alıp burayı 1908'de resmi olarak tapuda kaydettirmeyi başarmıştır. Defalarca burayı Rothshild'in üstüne geçirmeye çabalamış ve bu işin takibi için İstanbul'a birçok vekil göndermiş fakat bunu başaramamıştır. Çünkü Rothshild bir Osmanlı vatandaşı değildi ve Yahudi olan yabancıların Filistin'de özel olarak da Kudüs'te toprak sahibi olmaları yasaklanmıştı.⁵³⁶

İbrahim Antabi'nin satın aldığı arazi, Parker'ın Kudüs'te gerçekleştirdiği kazının salahiyeti için devlet tarafından istimlâk edilmiş olan arazinin yanında bulunuyordu. Antabi, özellikle burası Parker'ın arazisinin yanında ve ona bitişik olduğu için, Osmanlı Devleti'nin, Parker'ın kazısının salahiyeti için burayı da istimlâk etmesinden korkuyordu.⁵³⁷ Bu sebeple, burayı Fransız vatandaşı olan Rothshild'in üzerine geçirmeye ve onun adına tescillemeye çalışıyordu. Zira bu durum burasının istimlâk edilmesinin önünde bir engel olacaktı. Bundan da anlaşılıyor ki Parker'ın kazısında komiser olan Abdulaziz Mecdi Efendi'nin Meclis-i Mebusan önünde verdiği ifadesinde de söylediği gibi,⁵³⁸ zikredilen bu arazide ve yine Parker'ın ve ondan kırk yıl önce Kaptan Warren'in inceleme yaptığı aynı tünel ve su kanallarında, Osmanlı

---

⁵³⁵ BEO 4262/319625

⁵³⁶ ŞD.MLK 75/32

⁵³⁷ DH.SYS 42/2

⁵³⁸ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 93. İnikad, 25 Nisan 1327 (1911) ikinci celse.

yetkililerinden izin alınmadan daha önceden gayrı resmi şekilde bazı arkeolojik araştırma ve kazı faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.

Bahsedilen bu arazi Kudüs şehrinin surlarının dışında güney tarafta yer alıyor ve yüzölçümü ise 30000 zira'yı⁵³⁹ buluyordu. Ayrıca tapu kayıtları burasının farklı yönlerden surlarla çevrili olduğuna işaret etmektedir.

Antabi, Temmuz 1913'de Maarif Bakanlığı'ndan resmi kazı izni aldı. Bakanlığın iki müfettişinin denetimi ve Fransız müsteşrik ve arkeolog Charles Simon Clermont Ganneau'nun⁵⁴⁰ sorumluluğu altında kazı çalışması aynı yılın Ekim ayında fiili olarak başladı. Ne var ki bu kazı çalışmaları; kış mevsiminin gelmesi, yağmurlar ve Kaptan Parker'ın Londra'daki İngiliz Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla bu kazılara itiraz etmesi sebebiyle durakladı. O bu kazıların, kendisine tahsis edilen aynı bölgede herhangi birinin kazı yapmasını yasaklayan Maliye Bakanlığı'yla imzaladığı anlaşmanın şartlarına aykırı olduğu şeklinde delil getirmekteydi. Bu sebeple belirtilen yerdeki kazı çalışmaları; Şubat 1914'de Kaptan Parker'ın anlaşmasının süresi sona erene kadar durmuş ve görünen o ki Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi sebebiyle de yeniden başlamamıştır. Bu kazılar, ancak savaşın sona ermesi ve İngiltere'nin 1917'nin sonunda Kudüs'ü işgal etmesinden sonra tamamlanmıştır.

4.2. Duncan Mackenzie ve Ayn Şems (Deyr Âbân)'da Gerçekleştirdiği Kazılar 1911-1913:

Duncan Mackenzie, İskoçyalı bir arkeologdur. İskoçya'daki Ross and Cromarty⁵⁴¹ bölgesinde dağlık bölgede yaşayan fakir bir ailenin çocuğu olarak 1861 yılında dünyaya gelmiş ve 1934 yılında İtalya'da vefat etmiştir. Edinburgh Üniversitesi'nde⁵⁴² felsefe eğitimi görmüş ve Viyana'da klasik eserler biliminde

---

⁵³⁹ Bir önceki kaynağa göre ise 60000 zira'yı buluyordu.

⁵⁴⁰ Fransız müsteşrik ve arkeolog, Charles Simon Clermont Ganneau (1846-1923). 1872 yılından itibaren Filistin'de arkeolojik kazılara başlamıştır.

⁵⁴¹ İskoçya'nın kuzeyinde yer alır. Buradaki başlıca dağlık bölgedir. 8 bin km. karelik alanda yer alır ve nüfusu yaklaşık 50 bin kişiyi bulmaktadır. Halkın çoğunluğu balıkçılık ve turizm alanında çalışmaktadır. İskoçya'nın yerel hükûmeti bünyesinde 1890 yılında kurulmuş olan yerel bir hükûmete sahiptir.

⁵⁴² Edinburgh Üniversitesi: Britanya'yı oluşturan adalardaki köklü yedi üniversiteden biri ve dünyadaki en meşhur ve en köklü üniversitelerden biridir. Britanya'daki İskoçya'nın başkenti olan Edinburgh'da

doktora diplomasını almıştır. Arkeoloji alanındaki bu büyük şöhretini; Yunan medeniyeti ve ona ait tarihi eserleri keşfetme faaliyetleri sayesinde kazanmıştır. 1896-1899 yılları arasında Yunanlılara ait Milos Adası'nda⁵⁴³ bulunan tarihi Yunan şehri Phylakopi'nin⁵⁴⁴ ortaya çıkarılmasında görev almıştır. 1900 yılında Girit Adası'nın kuzey kıyısındaki arkeolojik Knossos⁵⁴⁵ bölgesindeki kazı ve araştırmalarında Sir Arthur Evans'ın⁵⁴⁶ yardımcısı olması tavsiye edilmiş ve takip eden 30 yıllık süreç içerisinde 1900-1910 ve 1914-1934 yılları arasında Minyoni medeniyetine⁵⁴⁷ ait tarihi eserlerin keşfedilmesi işinde çalışacaktır. Bu iki süreç arasında Mackenzie, 1910-1912 yılları arasında Filistin Keşif Fonu yararına faaliyette bulunmuştur. Onun Filistin'e olan ilgisi, Milattan önce on üçüncü yüzyılda Girit Adası'ndan Filistin'e göç edip

---

bulunur. 1583 yılında Psikopos Robry Red tarafından kurulmuş ve Avrupa'daki aydınlanma çağında önemli bir rol oynamıştır.

⁵⁴³ Yunan adalarından biridir. Ege Denizi'nin güneybatısında yer alır. Yüzölçümü yaklaşık 160 km. karedir. Nüfusu 5 bin kişiyi bulmaktadır. 1571 yılında Sultan İkinci Selim döneminde Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. 1821 yılında Yunan Devrimi'nin gerçekleştiği ilk adalardan biri ve günümüzde de Yunanistan'daki en meşhur turistik adalardan biri olarak kabul edilir.

⁵⁴⁴ Yunan adası Milos'un kuzey sahilinde yer alır. Bronz Devri'nde Ege Denizi'de kurulmuş önemli şehirlerden biri olarak kabul edilir. Burasının arkeolojik önemi; erken orta ve geç dönem bronz çağı boyunca yani m.ö. 3000'den m.ö. 12. Yüzyıla kadar varlığını devam ettirmesinde gizlidir. Mackenzie, 1896-1899 yılları arasında Britanya Tarihi Eserler Okulu'nun teklifi ile bu bölgenin kazım işini gerçekleştirmiştir.

⁵⁴⁵ Knossos: Girit Adası'nın kuzeyine düşen eski bir kraliyet şehridir. M.Ö. 2000-1400 yılları arasında Bronz çağında parlak bir medeniyet olmuştur. M.Ö. yedinci binyılda Anadolu'dan göç eden bir grup burayı yurt edinmiş ve bu da o dönemde burasının önemini artırmıştır. Kral Minos'un sarayı buradaki tarihi eserlerin en önemlilerinden kabul edilmektedir.

⁵⁴⁶ Sir Arthur John Evans (1851-1941): Meşhur Britanyalı arkeologdur. Bronz Çağı esnasında Ege Denizi'ndeki medeniyetin ortaya çıkarılmasının öncüsüdür. Hayatı boyunca askeri bir kişilik olarak tanınmamasına rağmen Doğu Akdeniz ve Balkanlardaki Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan ayaklanmalarda büyük rol oynamıştır. Ayrıca Balkan Devletleri'nin bağımsızlığı konusunda uluslararası güçler arasında gerçekleşen görüşmelere de katılmıştır. Yugoslav Milliyetçiliğinin şekillenmesinde de önemli bir rol üstlenmiştir.

⁵⁴⁷ Minyosi Medeniyeti: Kurucusu olan Minos'a nispet edilerek bu isim verilmiştir. M.Ö. yedinci binyılda Girit Adası'nda ortaya çıkan, Genel manada Avrupa ve Yunan medeniyetlerinin en eskilerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Fakat M.Ö. ikinci bin yılda parlamış ve medeniyetinin zirvesine çıkmıştır. Halkı, madencilik, denizcilik ve dış ticaret alanında ön plana çıkmışlardır. Bu durum onlara mabetler ve saraylar inşa etmelerine imkân veren büyük bir servete sahip olmalarını sağlamıştır. M.Ö. ikinci binyılın sonlarında, peş peşe doğal afetlere, yer sarsıntılarına ve dışarıdan gelen saldırılara maruz kalmış ve bu da çöküşüne ve komşu medeniyetlerin egemenliği altına girmesine sebep olmuştur.

burayı yurt edinen Felesti kabilelere⁵⁴⁸ ait tarihi eserlerle ilgili yaptığı araştırmalara dayanmaktadır.

Mackenzie, Knossos'taki kazılar esnasında Evans'tan sonra yönetimdeki ikinci isimdi. Kazıların ve tarihi eser keşiflerinin günlüklerini ayrıntılı bir şekilde kaydetmek konusunda çok fazla hırslı olmasıyla meşhur olmuştur. Ayrıca Evans ve Girit'teki yerel halk arasında aracı olarak da görev almıştır. Kazılarda oynadığı önemli role rağmen, hayatının son demlerinde yakalandığı zihinsel hastalığın ilerlemesi sebebiyle Evans tarafından kovulmuş ve bu da sağlık durumunun git gide kötüleşmesine ve aynı yılda 1934'de vefat etmesine sebep olmuştur.⁵⁴⁹

Mackenzie, çalışma hayatının üç yıllık sürecinde Filistin'de kalmasına rağmen Filistin'deki, özellikle de Ayn Şems Bölgesi'ndeki arkeolojik araştırmalarına dair herhangi bir kitap ve ya makale yayınlamamış; fona sunduğu periyodik raporlar, üç aylık dergide yayınladığı bazı raporlar ve fona sunduğu yıllık raporla yetinmiştir.⁵⁵⁰ Ayrıca Evans'ın yardımcısı olarak gerçekleştirdiği faaliyetler bizzat Evans tarafından neşredilmiştir. Bu durum araştırmacıların, onu ve onun faaliyetlerini önemsemesinin yirminci yüzyılın sonuna kadar gecikmesine sebep olmuştur.

4.2.1. Filistin Keşif Fonu'yla Olan İlişkileri:

Fonun Mackenzie ile ilişkisi, 1909 yılında Macalister'in Filistin'de fonla yaptığı işten istifa etme niyetini açıkladığı zaman başlamıştır. Archibald Dickie'nin önerisi ve o dönemde Filistin Keşif Fonu'nun yönetim kurulu üyesi olan Arthur Evans'ın tavsiyesi ile Macalister'den sonra onun yerine görevlendirilmesi yapılmıştır. Evans onu tavsiye ederken seramik tarihi konusunda çok bilgili olduğunu ve Filistinliler'e olan ilgisini dile getirmiştir. Mackenzie; Klasik Yunan Tarihi ile olan

---

⁵⁴⁸ Felesti Kabileler: Doğu Akdeniz adalarından özellikle de Girit Adası'ndan göç eden deniz kıyılarındaki kabilelerin oluşturduğu bir gruptur. M.Ö. on üçüncü yüzyılda Filistin Sahili'nin güney bölümüne yerleşmişlerdir. Tevrat'ta ve bazı antik Mısır yazıtlarında kendilerinden bahsedilmiştir. Bkz,El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı,1984, C3. S.476-477.

⁵⁴⁹ https://en.wikipedia.org/Duncan_Mackenzie.

⁵⁵⁰ Duncan Mackenzie, Shlomo Bunimovitz, Zvi Lederman, Nicoletta Momigliano, The Excavation of Beth Shemes Kasım-Aralık 1912, Filistin Keşif Fonu, 2016, s. vii.

ilişkisi bağlamında Filistin Tarihi'ne çok önem veren bir Yunan tarihçisiydi. Onun Ayn Şems'te yaptığı kazılar onun çalışma hayatındaki zirve noktayı teşkil etmiyordu.

Macalister'in fonla ilgili olarak sahip olduğu iletişim ve etkiye, Mackenzie sahip değildi. Zira Mackenzie uyması gereken bazı şartlar ve direktifler altında çalışan bir memur iken Macalister, fonun bir üyesi idi. Mackenzie, fon yönetimi içerisinde herhangi bir arkadaşa sahip değildi ve fon idaresi ona bu grubun dışında olduğu gözüyle bakıyordu.⁵⁵¹

Mackenzie Tevratçı bir araştırmacı değildi hatta Tevratçı bir arkeolog da değildi. Bu sebeple, onun Ayn Şems'te yaptığı çalışmanın, Tevrat'ın ve onun tefsirlerinin yönlendirmelerine bağlı olmaması garip bir durum değildir. Tell Cazir'deki faaliyetlerinin son döneminde Macalister'le birlikte geçirdiği bir haftada ve işe başlaması için kendisine izin verecek olan fermanın çıkmasını beklerken Filistin ve Doğu Ürdün'deki farklı bölgelere yaptığı kısa süreli geziler dışında Tevrat arkeolojisine dair önceden bir deneyime sahip değildi. Bu gezilerin en önemlisi de Reisner'in⁵⁵² başkanlığını yaptığı Amerikan Arkeoloji Heyetinin Nablus'ta gerçekleştirdiği kazılara yaptığı ziyareti. Bu ziyaret ona, kazılar esnasında elde edilen İsrailoğulları krallığına ait tarihi kalıntılar, arkeolojik kazı yöntemleri ve bunları kaydedip belgelendirme konusunda Reisner'le görüş alışverişi yapma fırsatı vermiştir.⁵⁵³ Bu da Mackenzie ve fon yönetiminin sürekli görüş ayrılığına düşmesine sebep olmuştur.

Fon yönetiminin Mackenzie'ye 50 Sterlin maaş 50 Sterlin de masraflar için olmak üzere peşin bir ödeme yapmış olmasına rağmen, fonun Mackenzie ile olan mali ilişkisi mutlak anlamda kolay değildi. Özellikle de fon, zor mali krizlerden

---

⁵⁵¹ Moscrop s. 188-189.

⁵⁵² George Andrew Reisner (1867-1942): Amerikalı bir arkeologdur. Birleşik Devletlerin İndiana Eyaleti'nde doğmuş ve Mısır'ın Giza şehrinde vefat etmiştir. Genel anlamda Firavunluk Medeniyeti'ne ait tarihi eserleri incelemiş; Mısır'ın güneyi ve Sudan'ın kuzeyinde yer alan en-Nube bölgesindeki Firavunluk dönemine ait tarihi eserlerin incelenmesi konusuna yoğunlaşmıştır. Harvard Üniversitesi'nin teklifi üzerine 1909-1910 yıllarında Nablus şehrinin yakınındaki Sebastiye bölgesinde arkeolojik kazı faaliyetleri gerçekleştirmiştir.

⁵⁵³ Mackenzie, s. viii.

geçmekteydi. Maaşların düzenli bir şekilde ulaşmaması, yaptığı anlaşmanın sonlarına doğru, Mackenzie ile fon arasında şiddetli mali anlaşmazlıklara sebep olmuş; bu da anlaşma süresinin üçüncü ve son döneminde kazı raporlarını göndermemesine neden olmuştur. Araştırmacı Nicoletta Momigliano, fonla Mackenzie arasındaki ilişki sürecini şu ifadelerle tanımlamıştır: “Mackenzie’nin fonla ortaklığının özeti; eksik kalmış önemseme ve beklentiler hikâyesi ile kişisel vehimler, yanlış anlamalar, kibir ve dizanteri hastalığının yaralamalarıyla oluşmuş bir silsileden ibarettir. Her ne kadar fonun tarihi hakkında önemli bir bakış açısı ortaya koysa da bu bir başarı hikâyesi değildir.”⁵⁵⁴

Mackenzie’nin hastalığı, sık sık kazı yerinde bulunamaması, hastalığı sebebiyle Yunanistan’a gitmesi ve kazının devam edebilmesi için uygun hava şartlarının bulunmaması; kendisiyle fon idaresi arasındaki ilişkide ortaya çıkan sorunların bir parçasıydı. Mackenzie’nin durumu; kayda değer bir kesinti olmaksızın senenin çoğu gününde Tell Cazir’de kazıya devam eden Macalister’in durumuyla aynı değildi. Onun Ayn Şems’teki kazı sezonu birkaç ayı geçmeyecek şekilde çok kısa idi. Fon yönetimi, Filistin’deki çalışması esnasında birkaç kez Mackenzie ile iletişimi kaybetmiş ve onun bulunduğu yeri tespit edememiştir.⁵⁵⁵ Fon, kendisiyle yaptığı anlaşmanın sonunda kazıların nihai raporlarını göndermesi gerektiğini ifade eden birçok mektubu ona göndermek zorunda kalmıştır. Bu mektuplar, Mackenzie’nin yeni çalışma sahası olan Hartum-Sudan’a 1913’te ulaşmıştır. Ne var ki Mackenzie, fon ve idaresine karşı tüm güvenini yitirdiği için kendisinden kayda değer bir cevap alınmamıştır.⁵⁵⁶

4.2.2. Ayn Şems: Konumu ve Önemi

---

⁵⁵⁴ Nicoletta Momigliano, *Palestine Exploration Quarterly* 128, 1996, s. 139-170.

⁵⁵⁵ Moscrop, s. 193.

⁵⁵⁶ Sarah Irving, *Miscellanea of Duncan Mackenzie*, *Palestine Exploration Fund Blog*, 2017, <https://www.pef.org.uk/blog/miscellanea-of-duncan-mackenzie/>, 05.01.2018.

Ayn Şems, Kudüs'ün batısında 21 km. uzaklıkta bulunan Arap köyü Deyr Âban'ın⁵⁵⁷ arazisi içerisinde yer almaktaydı. Kudüs-Yafa demiryolu hattı, 10 km. boyunca bu köyün doğusunu batısından ayırıyordu. Çok önceden beri burasının stratejik konumu bilinmekteydi. Bu bölge, M.Ö. 13. Yüzyılda Filistin'deki Kenani oluşum ile Felesti ve İbrani kabilelerinin göç yolları arasındaki yol ayrımında yer almaktaydı. Filistin Keşif Fonu ve araştırmacılar tarafından burası, Tevrat'ta geçen Beyt Şemeş olması muhtemel yer olarak tarif edilmiştir. Bu bölge, ileriye dönük kazı faaliyetleri için Macalister tarafından Fon İcra Kuruluna önerilen kazı bölgelerine ait listede yer almaktaydı.

4.2.3. Ruhsatlar:

Gerekli ruhsatların alınmasında, bazı engel ve zorluklarla karşılaşılmaktaydı. Mackenzie'den öncekiler hatta Macalister bile bunlarla karşı karşıya gelmemişti. O tarihte Filistin Keşif Fonu çok güçlü uluslararası bir rekabetin sıkıntısını yaşamaktaydı. Kutsal topraklarda birçok uluslararası güç arasında gerçekleşen bu rekabet; Amerikan Şarkiyat Araştırmaları Okulu'nun (ASOR)⁵⁵⁸ kurulması sonrasında 1900 yılından itibaren, Amerikalıların arkeolojik kazı ve araştırma işine girişip bu konuyu önemser hale gelmeleriyle çok yoğun bir hal almıştır. Harvard Üniversitesi öğrencilerinin istihdam edilmesi, Gutlib Schumacher in direktif ve yönetimi altında, kazının gerçekleştirilmesi için cömert bir mali destek de sağlanarak bu okul, arkeolojik kazılarına Nablus'taki tarihi Sebastiyne bölgesinde başlamıştır. Aynı süreç içerisinde fon; Osmanlı idaresindeki Alman nüfuzunun gittikçe artmasıyla birlikte etkinlik ve

---

⁵⁵⁷ Deyr Âban: Osmanlı Döneminde Kudüs Kazası idaresi altında bulunan bir Filistin Arap köyüdür. Halkı tarım ve taşımacılıkla uğraşmaktaydı. Arkub köylerinin en büyüğü kabul edilir. 1948 yılındaki Filistin Nekbesi esnasında yıkılmış ve halkı zorunlu olarak göç ettirilmiştir. Bu felaket öncesinde nüfusu 22 bini bulmuştur. İsrail İşgalinin yetkilileri, bu köyün ve çevresindeki bir grup köyün ismini Arapçası beyt Şems olan "Beyt Şemeş" olarak değiştirmişlerdir. Bu isim Siyonist kaynaklara göre bu bölgenin Tevrat'ta geçen ismidir. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı, 1984, C2. S.421.

⁵⁵⁸ Uluslararası bir örgüttür. 1900 yılında kurulmuş, en eski dönemlerden günümüze kadar Yakın Doğuda yaşamış halkları, kültürlerini ve tarihi eserlerini incelemiştir. Kudüs, Amman, Bağdad, Nicoisa(Lefkoşa) ve Şam'da şubeleri bulunmaktadır. Her yıl Amerika Birleşik Devletleri'nde bir konferans düzenlemektedir. Bunun yanında periyodik olarak çıkardığı birçok dergi ve kitabı vardır. 1925 yılında kurulan Kudüs'teki Salahuddin Caddesi'nde bulunan Olbright Tarihi Eser Araştırmaları Enstitüsü'nün bu okul tarafından desteklendiği kabul edilmektedir.

faaliyetlerinin durdurulması mümkün olmayan Alman Filistin Keşif Derneği ile de sıkı bir rekabet içindeydi. Buna ek olarak, Fransızların hemen hemen aynı yerde gerçekleştirdiği kazılar ile Rus ve Avusturya Dernekleri de vardı. Bunu yanında Katolik Roma Kilisesi de Filistin Keşif Fonu ile yardımlaşma içinde bulunan Beyaz Papazlar (Peres Blancs- Bir Fransız Misyoner grubu) aracılığıyla arkeolojik kazılarına başlamıştı. 1910 yılı başlarında da Kaptan Montague Parker ve arkeolog Walter Jivelius önderliğinde bir grup Finlandiyalı ve İngiliz maceraperest, Kudüs surlarının güneyinde hazine arama ve araştırma faaliyetine başlamışlardı.

Bu süreç içerisinde Osmanlı Devleti ise İttihat ve Terakki devrimi ve 1909'da Sultan II. Abdulhamit'in tahttan indirilmesi olaylarının gölgesinde bir kargaşa ve kaos hali yaşamaktaydı. Bu olaylar, İstanbul'daki merkezi otoritenin sarsılması olayını beraberinde getirmişti. Bu güçlü rekabet ve Türk otoritesinin zayıflığı sonucunda, fon artık Filistin'de tarihi eser arama ve araştırma konusunda imtiyaz sahibi tek unsur değildi. Buna ek olarak Mackenzie, Tevrat arkeolojisi hakkında ihtisas sahibi değildi ve Filistin'de çalışma yapmak için daha önceye ait hiçbir deneyime de sahip değildi. Çalışma yaptığı çevreye de alışık değildi. En az bilimsel tecrübe ve araştırma yeteneği kadar öneme sahip olan siyasete dair ayak oyunları konusunda da bir kabiliyeti yoktu.

1910 yılı Ocak ayı başında Fon İcra Kurulu; Kudüs-ü Şerif-Deyr Âban Köyü'ndeki Ayn Şems Bölgesinde kazı yapılmasına izin verecek gerekli ruhsatların alınması için talepte bulunmaya başlamıştır. Bu talep, bazı ifadeler ve adı geçen bölgenin haritası da eklenerek fonun İstanbul'daki vekili olan Sir Edwin Pears⁵⁵⁹ aracılığıyla, gerçekleşmiştir.⁵⁶⁰ Görüşmeler, fonun kadim dostu İstanbul'daki

---

⁵⁵⁹ Sir Edwin Pears (1835-1919): Meşhur bir İngiliz avukat ve tarihçidir. Hayatının kırk yıllık bölümünü İstanbul'da geçirmiştir. 1911 yılında neşredilen 'Türkiye ve Türk Halkı' adlı kitabı meşhur olmuştur. İngiltere-York'ta doğmuştur. Roma Kanunu konusunda en üst dereceyle Londra Üniversitesi'nden mezun olmuştur. Hayatında bazı dini görevler de üstlenmiştir. Londra'daki iş hayatıyla irtibatlı birçok derneğin sekreterliğini yapmıştır. 1873'ten itibaren Konstantiniyye'de yaşamaya başlamış, konsolosluk mahkemelerinde görev almış ve Konstantiniyye'deki İngiliz ve Avrupalı azınlığın önde gelen isimlerinden biri olmuştur. Türk-Avrupa bakış açısıyla Türk Tarihi'ni incelemiştir. Konstantiniyye'den vatanına dönerken 1919 yılında Malta'da bir kazada hayatını kaybetmiştir.

⁵⁶⁰ MF.MKT 1146/76 17.M.1328.

Hümayun Müzesi Müdürü olan Hamdi Bey'le gerçekleşmekteydi. Hamdi Bey ise talebin sunulmasından hemen sonra vefat etmişti. Bu durum, onun yerine Hümayun Müzesi Müdürlüğü'ne yardımcısı Halil Bey'in atanmasına kadar ek bir gecikmeye sebep olmuştur.

Âdeti olduğu üzere Osmanlı Yetkilileri, Kudüs Mutasarrıflığından, Deyr Âban köyünde arkeolojik kazı yapılması konusunda herhangi bir mani ve ya mahzurlu durum olup olmadığı konusunda açıklama yapmasını istemiştir. Mutasarrıflık ise mülki ve tarım arazileri konusunda tarihi eserler kanununa uyulması, Cami-i Şerif ve onun binalarının zarar görmemesi için bu bölgede bulunan Cami-i Şerif binasından gerektiği kadar uzak durulması şartıyla kazı yapılmasında bir mani bulunmadığı şeklinde cevap yazmıştır. Ayrıca kazı faaliyetleri gerçekleştirme konusunda askeri açıdan mahzur bulunmadığı da ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine 1910 Mayıs ayı başında iki yıllığına kazı gerçekleştirme izni veren Padişah fermanı çıkmıştır. Osmanlı arşiv belgelerine göre kazıya başlanması için gerekli olan ruhsatlar da aynı yıl Haziran ayında çıkmıştır.⁵⁶¹

Mackenzie'nin Filistin'e Ekim 1910'da gelmiş olmasına rağmen kazı faaliyeti hemen başlamamış, erteleme ve gecikmeler peş peşe gelmiştir. Fon işe başlamak için gerekli izinleri alamamıştı. Bu da İstanbul ve büyük şehirlerde gerçekleşen devrimin sonrasında Osmanlı İdaresi içerisinde hâkim olan kargaşa ortamından kaynaklanmaktaydı⁵⁶². 1910 yılının Kasım ayı ortalarında fon, işe başlamak için izin aldı.⁵⁶³ Fakat 1911 yılı Ocak ayı başında Mackenzie ve Kudüs Maarif Müdürü arasında bir anlaşmazlık ortaya çıktı. Müdür, İzin çıkma tarihi olan 1910 Haziran ayından itibaren hiç kazı yapmaksızın en az üç aylık sürenin geçmesi sebebiyle kazıya başlamanın mümkün olmadığını bildirmiştir. Bu da iznin feshedilmesi ve geçerliliğini yitirmesi ve fonun yeni bir ferman için talepte bulunması gerektiği anlamına

---

⁵⁶¹ MF.MKT 1151/59 13.R.1328, İ.MF 15/55 23.R.1328, BEO 3744/280775 24.R.1328.

⁵⁶² Bazı kaynaklar, bu gecikmenin sebebinin, fona izin verilmemesi konusunda Fransızların yaptıkları baskılar olduğuna ve bu baskıların sebebinin de onların aynı bölgede başka bir kazı yapmaları olduğuna işaret etmektedir.

⁵⁶³ Moscrop, s. 189.

gelmekteydi. İstanbul'daki Büyük Maarif Meclisi de Kudüs Maarif Müdürlüğü'nün görüşünü teyit etmiş ve bunun Osmanlı Tarihi Eserler Kanunu'na uygun olduğunu belirtmiştir.⁵⁶⁴

Bu süreç içerisinde Mackenzie'nin yeni izni beklemekten başka yapacağı bir şey yoktu. Bu sebeple kendisi ve yardımcısı Francis G. Newton⁵⁶⁵ için Askalan, Bi'ru's-Seb' ve Gazze'yi kapsayacak olan bir geziye çıkmak için fona bir izin talebinde bulundu. Bu gezide eğer gerekirse Mısır'a da geçecekti. Görünen o ki onun gezisi, Doğu Ürdün ve Suriye Vilayetinin bazı bölgelerine kadar uzanmıştır.⁵⁶⁶Fon İcra Kurulu, seyahati esnasında çekilen fotoğrafları da ekleyerek gezi süresince altı aylık raporlar sunmasını kendisinden istemiştir. İşte bu şekilde kazı faaliyetleri için değerlendirilebilecek olan yılın en iyi beş ayı, yeni izni beklerken zayi olmuştur.⁵⁶⁷

Belirtilen bölgede kazılara başlanamamasının sebebinin şiddetli yağmurlar olduğu açıkça belirtilerek ve kazı yapılmadan geçen süre hesaba katılmadan Mart 1911'den itibaren iki yıllığına yeni bir izin çıkarılması talebiyle; Mackenzie'nin adıyla ve Sir Edwin Pears aracılığıyla Ocak 1911 de yeni bir talep sunulmuştur. Fakat Bab-ı Ali'de çıkan yangın sebebiyle gerçekleşen başka bir gecikme daha ortaya çıkmıştır. Zira sunulan talep dilekçesi yanan evraklar içerisindeydi. Bab-ı Ali'ye yeni bir talep nüshası daha verilmiş ve bu da yeni fermanın çıkışını Nisan 1911'e kadar geciktirmiştir. Bu fermanın gereğince de gerekli izinler, 1911 yılı Mayıs başında

---

⁵⁶⁴ MF.MKT 1151/59 13.R.1328.

⁵⁶⁵ Francis G. Newton (1878-1924): 1878 yılında İngiltere'nin güneydoğusundaki Ipswich şehrinde dünyaya gelmiştir. Mimari ressamlık eğitimi almış ve İngiltere'de bu alanda çalışmıştır. 1906 yılında ilk arkeolojik işini gerçekleştirmiş, İngiltere-Wilz'deki Caerwent şehrinde bulunan Romalılara ait arkeolojik kalıntıların resmini yapmıştır. Sonrasında 1907 yılında Roma'ya, oradaki mimari eserlerin resmini yapmak için gitmiştir. 1908 yılındaki gezisinde ve Sardunya'daki tarihi eser araştırma faaliyetlerinde Mackenzie'ye eşlik etmiştir. Arkeolojik alanlar ve eserlerin ressamı olarak meşhur olmuştur. Suriye ve Ürdün'deki gezilerinde ve yine Ayn Şems'teki arkeolojik araştırmalarında Mackenzie'ye eşlik etmeyi sürdürmüştür. Ürdün'deki meşhur Petra şehrindeki tarihi eserlerin resmini yapmış sonra da Mısır'daki tarihi eserlerin resmini yapmak için Mısır'a intikal etmiş; 1924 yılında burada vefat etmiştir.

⁵⁶⁶ Penny Butler, Duncan Mackenzie at Beth Shemesh, First Impressions, Palestine Exploration Fund Blog.2015, <https://www.pef.org.uk/blog/duncan-mackenzie-at-beth-shemesh-first-impressions/>, 17.12.2017.

⁵⁶⁷ Moscrop, s. 191.

çıkmıştır.⁵⁶⁸ Mackenzie de belirtilen bölge için gerekli izin çıkar çıkmaz hemen işe koyulmuştur.

4.2.4. Ayn Şems'teki Kazılar:

Mackenzie, kendisine kazı izni verilen iki yıllık sürede aralıklı olarak Ayn Şem'teki kazılar için üç gezi düzenlemiştir. Filistin'e gelişinden altı ya da yedi ay sonra Mackenzie, bölgedeki yerel halktan görevlendirilen 36 işçiden oluşan çalışma grubuyla, Mayıs 1911'de faaliyete başlamıştır. Belirtilen bölgedeki faaliyetin ilerlemesiyle bu sayının 100 kişiye çıkması beklenmekteydi. Teminat olarak verdiği 50 liraya ek olarak, fonun çıkan fermanın harcı olarak Osmanlı İdaresine 20 Türk Lirası ödemesi gerekmekteydi. Gerekli hizmet ve korumanın teminine yönelik giderleri karşılamak ve yine kazı işlerini denetlemek için Hümayun Müzesi'nden tayin edilecek müdürün maaşı için de bazı masraflar vardı.

1911 yılı Mayıs ayı başlarında, o dönemde Fonun başkanı olan Watson Filistin'e giderek Ayn Şems'teki kazı bölgesini ziyaret etmiş ve Mackenzie ile birlikte, gerçekleştirilen kazı faaliyetleri hakkında bazı raporlar yazmıştır. Aynı süreç içinde Mackenzie'nin yardımcısı, mimar mühendis Newton'dı. Bölgenin plan ve haritalarını çizmek ve keşfedilen şeyleri fotoğraflamakla sorumluydu. O vakitte Mısırda'ki faaliyetlerde bulunmamıştı fakat onun yokluğuna rağmen kazı faaliyetleri devam etmişti. Kazılar ilk etapta üç ay boyunca yani Ağustos ayına kadar devam etmiştir. Ne var ki hastalıkların yayılması ve birçok işçinin hummaya yakalanması sebebiyle artık kazının devam etme imkânı yoktu. Mackenzie, işçilere dinlenme ve iyileşme imkânı vermek için faaliyeti bir süreliğine durdurmak zorunda kalmıştır. Kazı faaliyeti yaklaşık iki ay kesintiye uğramış; bu süreçte Mackenzie Atina'ya gitmiştir. Öte taraftan Newton, Fon İcra Kurulu'na faaliyetlerin gidişatı hakkında raporlar sunmak için İngiltere'ye dönmüştür. Kazı işi, Kasım 1911'de ikinci kez tek başına Newton tarafından yeniden başlatılmıştır. Zira Yunanistan'daki Mackenzie, hastalığı sebebiyle

---

⁵⁶⁸ MF.MKT 1511/59 13.R.1328, BEO 3877/290745 5.R.1329, İ.MF 17/31 3.R.1329, MF.MKT 1169/83 13.R.1329.

gecikmiştir. Fon İcra Kurulu, bu süreç içerisinde onunla iletişim kurmayı ve yerini belirlemeyi başaramamıştır. Mackenzie'nin gecikmesiyle birlikte Newton, Aralık ayı başında, kazı bölgesini kapatıp İngiltere'ye dönme niyetinde olduğunu hissettiren bir mektubu fon idaresine göndermiştir. Mackenzie ise Aralık ayında Filistin'e gelmiş ve kendisine fon idaresi tarafından, Kudüs'ü terk etmemesi ve kazılara devam etmesi yönünde net talimatlar gönderilmiştir. Fakat bu kazılar, çalışma grubunun aldığı bir kararla Aralık ayı sonunda fiili olarak durdurulmuştur. Bu sebeple de fon idaresi; Hem Mackenzie hem de Newton'un acilen İngiltere'ye dönmesi, kazılarla ilgili tüm plan ve raporların teslim edilmesi ve Ayn Şems'teki kazılarla ilgili faaliyet raporunun 11 Şubat 1912 tarihinden önce yayına hazır hale getirilmesinin gerekliliği yönünde karar almıştır.

Fon idaresi, yaşadığı mali kriz ve Mackenzie'nin kendileriyle hoşlanmadıkları şekilde muamelede bulunması sebebiyle, Ayn Şems kazılarının sonlandırılması ve bu dönem içerisinde Filistin'de başka kazıların yapılmaması kararını almıştır. Mackenzie'nin 1911 yılında Ayn Şems'te fon adına gerçekleştirdiği kazılar, fiili anlamda fonun bakış açısına göre başarılı olmamıştır. Çok kısa bir süre içinde kazı faaliyetinde bulunmuş; hastalığı ve ya Yunanistan'da bulunması sebebiyle kazı süresinin çoğunda işten uzak kalmıştı. Filistin'e döndüğü tarih olan Temmuz 1912'de, üç ay içerisinde kesin olarak kazıları durdurması ve işçilerin işine son vermesi gerektiğine dair fon idaresi, Mackenzie'ye talimat göndermiştir. Fonun kararı Mackenzie'nin hoşuna gitmemiş ve kendisinin fonun talimatlarına uymak zorunda olmadığına karar vermiştir. İstanbul-İngiliz Sefareti'ndeki Sir Adwen Pears ile olan ilişkisi yoluyla kazı sürecini uzatmaya çabalamış. Pears ise bunun mümkün olmadığını ve sefaretin de İstanbul'daki resmi makamlardan süre uzatımı alması için yapabilecek bir şeyi bulunmadığını ifade ederek bu isteği reddetmiştir.

Mackenzie, elindeki iznin süresi bitene kadar kazılara devam etmeye kararı almış 1912 Kasım ve Aralık ayları içerisinde olmak üzere bu bölgedeki faaliyetine tekrar başlamıştır. Bu durum fonun kendisine öfkelenmesine sebep olmuş ve fon, kendisinin işten kovulduğuna; kazılara ait elindeki tüm plan, rapor ve günlükleri fon idaresine teslim edene kadar kendisine yapılan tüm ödemeleri de kestiğine dair ona bir telgraf göndermiştir. Bu olay Mackenzie ve Newton'un büyük tepkisini çekmiştir.

Mackenzie, mali hakedişlerini 1912'nin sonunda teslim almıştır. Bulduğu tarihi eserleri sandıkların içinde toplayıp muhafaza edilip fonun müzesinde sergilenmeleri için bunları İngiltere'ye göndermesi yönünde kendisine emirler tevdi edilmiştir. Mackenzie kazı bölgesinin kapatılmasına onay vermiş fakat fonun yaptığı ısrarlı yazışmalara rağmen, kazıların son bölümüne ait rapor ve günlükleri fona hiçbir zaman göndermemiş, bunları kendisi için saklamıştır.⁵⁶⁹

Mackenzie'nin kazısı fiili olarak, Filistin Keşif Fonu'nun kapıya dayanan Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Döneminde Kudüs Mutasarrıflığı içerisinde gerçekleştirdiği arkeolojik kazıların sonuncusudur. Zira savaşın sona ermesi ve 1918 Filistin İşgalinden sonra kazı faaliyetlerini gerçekleştiren, İngiliz Manda yetkilileri olmuştur. 1865 yılında başladıktan sonraki elli yıllık süreç içerisinde uğrunda faaliyette bulunduğu bu önemli işi fonun devam ettirmesi için herhangi bir ihtiyaç kalmayacaktı. Bu sebeple fon, rolünü ve hedeflerini yeniden düzenlemek ve oluşan yeni duruma uygun olarak yeni çalışma yöntemleri belirlemek için çalışmıştır. Fakat İngiliz Savunma Bakanlığı'ndaki eski ortağı Kraliyet Askeri Mühendisliği'nin teklif ettiği, 1913'ün sonu 1914'ün başında Filistin'in güney kısmını teşkil eden Nakeb Çölü'nün ölçümünü tamamlamak şeklinde fonun yarım kalmış bir işi daha vardı ve bu bölge sonraki dönemde Birinci Dünya Savaşı'nda çatışma alanlarından biri olacaktı.

4.2.5. Yerel Halkla Olan İlişkisi ve Aralarındaki Etkileşim:

Mackenzie, zengin ve aristokrat değil, mütevazı ve fakir bir aileden gelmekteydi. Ayrıca kendisinden önce Filistin'de tarihi eser arama ve araştırması yapan kimselerin çoğu gibi askeri ve sömürgeci bir alt yapıya da sahip değildi. Buna ek olarak Filistin'e gelmeden önce uzun yıllar Arthur Evans ve Girit adasındaki yerel halk arasında aracılık görevi yapmıştı. Bütün bunlar, onun yerel halkı daha iyi anlamasına ve onlara daha yakın olmasına sebep olmuştu. Sonradan keşfedilen kazılara ait günlükleri, onun işçilerine ne kadar çok bahşiş verdiğini göstermektedir. O işçilerine buldukları seramik kırıntı ve parçalarının çokluğuna göre bahşiş

---

⁵⁶⁹ Moscrop, s. 191-195.

vermekteydi; bulduklarının kalite ve niteliğine göre değil. Bu durum onların, her ne kadar küçük ya da nazar-ı dikkate alınmayacak olsa bile bulduklarından herhangi bir şeyi gözden kaçırmamaları ya da atmamalarını garantiye alıyordu.⁵⁷⁰

Aynı şekilde onun cüzdanında bulunan kartvizitler de onun yerel halk ve yirminci yüzyıldan itibaren şehirde ikamet etmekte olan yabancılardan oluşan Kudüs'teki elit tabakayla olan ilişkisine ve etkileşimine işaret etmektedir. Bu kartvizitlerden birisi de o dönemde Filistin'deki ilk kütüphane-kırtasiyenin kurucusu ve Kudüs'teki Yafa Caddesi'nde bulunan Arapça Bilim Kütüphanesi'nin sahibi olan Bulos Said⁵⁷¹ tarafından kendisine verilmiştir. Bu kütüphane sadece bir kütüphane değil, bir kitap basım-yayın eviydi. Bu kütüphanenin, Bulos'un kardeşi ve Filistinli ünlü düşünür ve filozof Edward Said'in⁵⁷² de babası olan Vedi' Said tarafından Kahire'de açılan başka bir şubesi de vardı. Ayrıca bu kartvizitlerden biri de Alman Tarihi Eser Araştırmaları Enstitüsü Müdürü ve Kudüs'teki İsveç ve Danimarka Konsolosu olan Gustaf Dalman⁵⁷³ tarafından kendisine verilmiştir.

---

⁵⁷⁰ Mackenzie, s. 8.

⁵⁷¹ Bulos Said (1884-1940): Nasıra doğumludur. Ailesiyle birlikte Nasıra'yı terk edip Kudüs'e gitmiş ve Ortodoksluk mezhebini bırakıp Protestanlığa geçmiştir. Osmanlı Yetkililerinin Filistin'deki misyonerlik faaliyetleri sebebiyle babasını hapsedmelerinden sonra Mısır'a göç etmiştir. 1910 yılında Kudüs'e dönmüş ve Yafa Caddesi'nde Arapça Bilim Kütüphanesi'ni kurmuştur. Kudüs'teki İncil Kilisesi'ne mensup kimselerdendir. 1930'lu yıllarda tekrar Mısır'a gitmiş ve 1940'da orada vefat etmiştir. Cenazesi Kudüs'e nakledilmiş ve Sehyun Mezarlığı'na defnedilmiştir.

⁵⁷² Edward Said (1935-2003): Filistinli düşünürlerin en meşhurlarındandır. Kökleri Nasıra'ya dayanan Hristiyan bir ailenin çocuğu olarak 1935'te Kudüs'te dünyaya gelmiştir. el-Mıtran ve Anglikan Okulları'nda eğitim görmüş, 1964 yılında Harvard Üniversitesi Karşılaştırmalı İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünden doktora diploması almıştır. 1963 yılında Columbia Üniversitesi Karşılaştırmalı İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümüne katılmış ve vefatına yani 2003 yılına kadar burada hocalık yapmıştır. 1974 yılında Harvard Üniversitesi Karşılaştırmalı Edebiyat bölümünde misafir öğretim üyeliği yapmıştır. 'Kitabu'l-İstısrak-Oryantalizm Kitabı) kitaplarının en meşhurlarındandır.

⁵⁷³ Gustaf Hermann Dalman (9 Haziran 1855-19 Ağustos 1941): Lahuti ve Lutherci Alman bir Oryantalisttir. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Filistin'de birçok saha çalışması yapmıştır. Bu çalışmalarda nakışlar, şiirler ve meseller derlemiş yine Filistin'de çiftçiler ve bedevilerin oluşturduğu halkın kullandığı çok sayıda araç-gereç toplamıştır. Bunların arasında taş ve bitki numuneleri, evde ve arazide kullanılan araçlar, seramikler ve küçük tarihi eserler vardı. Yazı dili olan Aramice ve bu yazı döneminden sonrasına ait araştırma yapanların öncülerinden biridir. Bu dilin gramer kurallarına ait bir kitap (1894), bir sözlük (1901) ve başka araştırma ve kitaplar neşretmiştir. Onun sahip olup derlediği 15 bin tarihi fotoğraf, 5000 kitap ve çok sayıda harita, yaptığı araştırmaların anısına inşa edilmiş olan Gryfsfalt Üniversitesi'ndeki Gustaf Dalman Enstitüsü'nün temelini oluşturmuştur.

4.2.6. Mackenzie'nin Ayn Şems'teki Kazı, Yöntem ve Keşiflerinin Sonraki Dönemlerde Yeniden Önem Kazanması:

1990 yılında, arkeoloji araştırmacıları Shlomo Bunimowitz ve Zvi Lederman, bölgede daha önce yapılmış olan kazılara yeniden ışık tutmak için Ayn Şems bölgesinde bir kez daha arkeolojik kazı yapmaya başlamışlardır. Onların ortaya koyduğu birçok sonuç, bundan yaklaşık yüz yıl önce Mackenzie'nin adı geçen bu bölgedeki kazılarında kullandığı gelişmiş bilimsel yönteme işaret etmektedir. Bu kazılar, Mackenzie'nin faaliyetlerinde kullandığı metodun daha iyi anlaşılıp yorumlanması fırsatını vermiştir. 1990 yılında yapılan bu kazılar; ortaya koyduğu yeni verilerin ışığında buradaki faaliyetlerin daha iyi anlaşılması için; sonuçlarını ve raporlarını fon idaresine teslim etmediği, daha önce Filistin Keşif Fonu'nun üç aylık dergisinde yayımlanmamış özellikle kazılarının son dönemindeki faaliyetlerin yayımlanmasının gerekliliğini ortaya koymuştur.

1990 yılındaki kazılar, Nicoletta Momigliano'nun Mackenzie ile ilgili yaptığı araştırmayla aynı zamana denk gelmiştir. Bu araştırmacı, Mackenzie'nin kayıp olan ve fona teslim etmediği el yazmalarını seksen sene önce ailenin İskoçya tepelerindeki eski evinde bulunan Mackenzsie'nin kardeşinin oğlu Alistair Bain Mackenzie'ye yaptığı ziyarette ele geçirmiştir. Bu belgeler, Mackenzie'nin kazıları ve o dönemde bu kazıların içinde bulunduğu şartlar hakkında yeni bilgiler vermiş; bu yeni keşif sayesinde kazıların sonuçlarını inceleme imkânı sağlamıştır. Nicoletta Momigliano, Shlomo Bunimowitz ve Zvi Lederman'ın incelemesinden sonra bu belgeler, Filistin Keşif Fonu tarafından 2016 yılında çıkardığı yıllık kitapta neşredilmiştir.

Filistin Keşif Fonu Mackenzie'nin bıraktığı bu mirası günümüzde yeniden incelemeye almıştır. Bu miras fonun tuttuğu kayıtlar tarafından internet üzerinden açıklanmaktadır. Araştırmacı Sara Irving⁵⁷⁴ fon tarafından verilen bir bursla, Lübnanlı murakıplar Yusuf Hattar Kenan ve Yusuf Ebu Selim Hazin döneminde yani Osmanlı

---

⁵⁷⁴Sarah Irving: Filistin ve Ortadoğu konusuyla ilgilenen bir yazardır. Edinburgh Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları bölümünde doktora öğrencisidir. Filistin ve Filistin sorunu hakkında kitapları vardır.

hâkimiyetinin son yirmi yıllık sürecinde fon adına yapılan arkeolojik kazılarda Arapların rolünü incelemektedir. O da Mackenzie'nin cüzdanında bulunan kartvizitlere işaret etmektedir. Ayrıca araştırmacı Pereny Bulter, fonun teklifiyle, Mackenzie ve yardımcısı Newton'un Filistin ve Doğu Ürdün'e düzenledikleri gezilerde çektikleri fotoğrafların tasnif ve incelemesini yapmaktadır.

4.3. En-Nakıb⁵⁷⁵ (Çölü) Harita ve Kadastro Heyeti 1913-1914:

1912 yılının sonunda Ayn Şems'teki faaliyetin sonlandırılması ve Mackenzie'nin 1913 yılının başlarında kazı faaliyetlerini kesin olarak durdurmasıyla birlikte; Filistin Keşif Fonu Arz-1 Mukaddes'teki tüm proje ve faaliyetlerini hızlı ve ivedi bir şekilde durdurmuştur. Zira Fon büyük bir mali kriz yaşamaktaydı. Bağış ve burslardan elde ettikleri gelirleri düşmüş ve büyük oranda üye sayısı da azalmıştı. 1891-1912 yılları arasındaki süreçte Fon tarafından gerçekleştirilen kazı faaliyetleri, fonun sahip olduğu mali rezervin ve kendisine sağlanan burs ve bağışların tümünü tüketmiştir. Bunun yanında artık fon, hem Tevrat arkeolojisi hem de İngiliz arkeolojisi alanında baskın güç değildi. Rusya, Avusturya ve Almanya son yıllarda Arz-1

---

⁵⁷⁵ Nakıb Çölü: Güney Filistin'de yer alan ve burasının yaklaşık yarısını oluşturan bölgedir. Coğrafi olarak, Sina Yarımadası'nın bir parçası kabul edilir ve doğu sınırı, Asya ile Afrika'yı ayıran çatlağın oluşturduğu Arabe Vadisi'dir. En-Nakıb bölgesinin asıl yerlilerinin büyük çoğunluğu, 1948 Savaşı'ndan sonra bu bölgede kalan bedevi Araplardır. Nakıb'in yüzölçümü 14 bin kilometrekareyi bulmakta ve burada birçok Arap kabilesi ve aşireti yaşamaktadır. Bunlar Sina'daki, Arap Yarımadası'ndaki ve Ürdün'deki kabilelerle sosyal olarak irtibat halindedirler. Nakıb'taki kabile ve aşiretlerin çoğu, Terabin, Tyaha, Azazime, Kudeyrat, Zullam ve benzeri kabilelerden gelmektedirler. Günümüzde bu kabileler, Nakıb arazisinin yaklaşık üç milyon dönümlük kısmını ellerinde bulundurmaktadırlar. Kuzey kısmı (Kadau's-Seb') hariç bu bölge kurak ve çöllük bir yapıya sahiptir. Nakıb, çöl iklimi, az yağış alması, nemin düşük olması ve gece gündüz arasındaki sıcaklık farkıyla temayüz etmektedir. Yazın sıcaklık artıp 50 dereceyi bulmakta; kışın ise 7 dereceye inmektedir. Buradaki rüzgârlar kuzeydoğu ve bazen güneybatı yönlü olup hızları 52 m/sn.'ye ulaşmaktadır. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı, 1984, C4. S.491.

Mukaddes'te itibar ve konum elde etmiş ve ülkedeki İngiliz nüfuzuna karşı güçlü bir rakip haline gelmişlerdi.

Arz-1 Mukaddes'in dışındaki dünyayı ise gerginlik ve endişe kaplamıştı. Balkanlardaki azınlıklarla ilgili problemler ve güçlü büyük devletler arasında iyice kızışmış olan sömürgecilik yarışı, dünya barışını ve güvenliği tehdit etmekteydi. Ayrıca Suveyş Kanalı, her ne kadar Osmanlı Devleti'nin idaresi altında gözüke de o dönemde fiili olarak Mısır'ı işgal eden Britanya İmparatorluğu'nun toprakları arasındaki irtibatı sağlayan hayati bir bağ haline gelmişti. Mısır Hidivi ise İngiltere'nin Mısır'daki Genel Vekili'nin egemenliğine fiili olarak boyun eğmişti. Osmanlı Devleti ise büyük oranda Alman nüfuzunun ve Alman askeri müsteşarlarının etkisi altındaydı. Almanlar ise Basra Limanı'na ulaşmak için Berlin-Bağdat demiryolu hattının inşasına başlamışlardı. O dönemde Arap Körfezi ve İran'da büyük petrol rezervinin bulunduğu tartışma götürmez bir konuydu ve burası genel olarak petrol ürünleriyle çalışan motorlarla hareket eden ulaşım ve nakil araçlarındaki değişim sebebiyle stratejik öneme sahip bir hal almıştı. Bu bölge sadece dini ve tarihi açıdan değil aynı zamanda stratejik açıdan da daha fazla önem ifade etmeye başlamıştı. Ayrıca Suveyş Kanalı, ekonomik açıdan ve yine uluslararası ulaşım yolları açısından bu bölgenin önemini arttırmıştı. İşte tüm bunlar sebebiyle Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin öncesinde, bu bölgenin muhtemel saldırılardan korunması işi, İngiliz siyasetinin bölgedeki önceliklerinden biri haline gelmiştir.

4.3.1. En-Nakıb Harita ve Kadastro Heyeti'nin Kuruluş Sebepleri ve Gerekçeleri:

Lord Kitchener Mısır'da İngiliz Genel Vekili olmuştu. Bu tarihten kırk yıl önce kendisinin de bir parçası olduğu, Arz_1 Mukaddes'in İngilizler tarafından çıkarılan kadastro işinde (Batı Filistin'in kadastro) bir açığın bulunduğunu bilmekteydi. Sina'nın kuzeyinde ve Ölüdeniz'in güneyinde yer alan bu bölge; Refah'tan batıda Akabe'ye, Akabe'den doğuda Arabe Vadi'si boyunca Ölüdeniz'e, oradan da Refah ve Ölüdeniz'i kuzey yönünde birbirine bağlayan Bi'ru's-Seb' şehrinde geçen bir üçgen şeklindeydi. Bu bölge, 1868 yılında Wilson'ın Filistin Keşif Fonu adına Sina'da gerçekleştirdiği harita ve kadastro faaliyetinin ve yine 1871-1878 yılları arasında

Kitchener'in de dâhil olduğu Batı Filistin harita ve kadastro faaliyetinin içinde yer almamıştı. Sina Yarımadası'nın haritasına kıyasla alanının küçük olmasına rağmen bu bölge, İngiliz Askeri güçlerinin bakış açısına göre hayati bir öneme sahipti. Bu bölge tepeler ve vadilerle dolu; savaşlarda büyük tehlikeler ortaya çıkarabilecek ve savaş patlak verince Osmanlı kuvvetlerinin Sina Yarımadası'na geçişlerine izin verecek haldeydi. İşte bu sebeple burasının kadastro sunun çıkarılması ve ayrıntılı şekilde haritalarının belirlenmesi gerekmektedir. Zira bu bölge muhtemel bir savaşta savaş alanı haline gelebilirdi.

Süveyş Kanalı'nın güvenliğini tehdit edebilecek bir dünya savaşı çıkması durumunda muhtemel saldırılara karşı Süveyş Kanalı ve Sina'yı korumak amacıyla, 1902 yılından itibaren İngiliz askeri planlamaları dâhilinde, Sina Bölgesi'nin ayrıntılı haritalarının çizilmesine İngiliz Kraliyet Askeri Mühendisliği çok fazla önem vermektedir. Bu sebeple Kitchener, Mısır'da bulunduğu süre içerisinde Nakib Çölü'nün ayrıntılı haritalarını hazırlama çabası içinde olmuştur. Ne var ki onun bu tüm çabaları herhangi bir sonuç ortaya koyamamıştır. Çünkü Osmanlı Yetkilileri, daha önce uygulamaya alınmış olan harita ve kadastro faaliyetinin tamamlanması için İngiliz Askeri Heyeti'ne giriş izni vermeyi reddetmiştir. Bunun yanında bölgede ikamet eden yerel Arap kabilelerinin bu haritaların tamamlanmasıyla ilgili ortaya çıkardıkları zorluk ve engellemeler de vardı.

1913 yılının başlarında savaş kesin şekilde başlamıştı ve bundan da kaçış yoktu. İngiltere'nin savaştaki muhtemel düşmanı da Almanya idi. Alman-Osmanlı yakınlaşmasının artmasıyla Osmanlıların Almanya'nın yanında savaşa girmesi, kesinlikle uzak bir ihtimal değildi. Sina Yarımadası'nın ve Süveyş Kanalı'nın büyük ihtimalle savaş esnasında bir cephe oluşturacak olmasıyla birlikte, Nakib Bölgesi'nin ayrıntılı şekilde kadastro ve haritalarının hazırlanması işi, İngiliz Kraliyet Askeri Mühendisliği ve yine daha önce burada subay olarak görev yapan Lord Kitchener için kaçınılmaz bir durum haline gelmişti. Savaş esnasında Süveyş Kanalı'nın herhangi bir saldırı karşısında güvenli hale getirilmesi; doğuda İngiliz tacının cevheri olan

Hindistan'ın himaye edilmesi ve buraya giden ulaşım yollarının tehditlere karşı güvenli halde kalabilmesi için son derece önemli bir durumdu.⁵⁷⁶

4.3.2. Ruhsatlar:

Kitchener, emr-i vaki yaparak Osmanlı yetkililerden yeni bir izin ve ya ruhsat talep etme ihtiyacı duymadan, Nakıb Çölü'nün kadastrounu çıkarmaya karar verdi. Zira o, Nakıb'da tarihi eser araması yapma ve burasının haritasını çıkarma işinin, 40 yıl önce Osmanlı yetkililerinin kendisine müsaade ettiği Batı Filistin kadastro işinin bir parçası olduğunu kabul etmekteydi ve bu işe yeniden başlanması, bu yetkililerden yeni bir iznin alınmasına ihtiyaç duymamaktaydı. Kitchener, Kraliyet Askeri Mühendisliği'nin ve Londra'daki askeri istihbaratların yönlendirmesiyle; bölgenin yeryüzü şekilleri ve yükseltilerini içeren topografik haritasını çizmeye başlayacak olan kraliyet askeri mühendisliğine mensup harita ressamlarına perde olması için yardım istemek üzere, Filistin Keşif Fonu İcra Komisyonu ile yeniden iletişime geçti.

1913 yılı Eylül ayının başlarında, Sir Anthony Nicolson, İngiltere Dışişleri Bakanlığı (Hariciye Ofisi) aracılığıyla, Nakıb bölgesinin kadastro için görev alacak beş kişilik grup ve kırk yıl önce başladığı Batı Filistin kadastro işi için verilen salahiyyetin Mısır sınırına kadar olan bölgeyi de kapsamaması için bir ön onay almayı başardı. Bu onay Ekim ayında kesinlik kazanmıştır. Osmanlı yetkilileri bu heyet ve faaliyetin yapısı hakkında malumat ve ayrıntı istemiştir. Bunun için aynı ay içerisinde Harbiye Bakanlığını temsil eden ve Kraliyet Askeri Mühendisliği'nde görev yapmakta olan Hedley'le⁵⁷⁷ birlikte Filistin Keşif Fonu İcra Komisyonunun tüm üyelerinin katıldığı bir toplantı düzenlenmiştir. Hedley, Fon İcra Komisyonu üyelerine, Harbiye

---

⁵⁷⁶ Moscrop, s. 198-200.

⁵⁷⁷ Colonel Sir Walter Coote Hedley (1865-1937): İngiliz Ordusu'nda bir subaydı. Mesleki hayatına Kraliyet Askeri Mühendisliği'nde başlamış sonra da askeri istihbarata geçmiştir. Meşhur bir kriket ve golf oyuncusu olduğu bilinmektedir. Kraliyet Askeri Mühendisliği'ndeki işine 1884 yılında başlamış ve Bin sekiz yüz doksanlı yıllarda kadastro mühendisi olmuştur. Askeri kadastro heyetine katılmış; Güney Afrika ve Hindistan'ın kadastro işinde görev almıştır. 1911 yılında bir askeri bölüğe komutan olarak tayin edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda onun çalışma grubu, İngiliz Ordusu'nun ihtiyaç duyduğu ve talep ettiği tüm haritaları temin etmekle sorumlu idi. 1920 yılında ordudan emekli olmuş, Kraliyet Coğrafya Derneği'nde üyelik yapmış ve derneğin yönetim kurulunda hizmet vermiştir.

Bakanlığı'nın konuya verdiği önemi ve bu işle gerçekleştirmek istediklerini açıklamıştır. Fon İcra Komisyonu ise 4 Kasım'da yaptığı bir sonraki toplantıda Harbiye Bakanlığı'nın sunduğu teklifi onaylamış ve Dışişleri Bakanlığı da bu konuda bilgilendirilmiştir.⁵⁷⁸

4.3.3. Çalışma Grubu, Ekipmanların Sağlanması ve Masrafların Karşlanması:

Yapılan toplantının ardından iki bölümden oluşan bir çalışma grubunun oluşturulması konusunda anlaşmaya varılmıştır. Birinci bölümü oluşturan, kadastro faaliyetleri ve haritaların hazırlanması için gerekli olan mühendisleri, Harbiye Bakanlığı'ndaki Kraliyet Askeri Mühendisliği temin edecek ve yine onların maaş ve harcamalarını karşılama işini üstlenip gerekli ekipmanları temin edecekti. Diğer taraftan Fon ise tarihi eser arama ve arkeolojik araştırma işini üstlenen ikinci bölümü oluşturacak, onların harcamalarını ve masraflarını karşılayacaktı. Ayrıca komisyon tarafından gönderilecek ve Harbiye Bakanlığı bünyesinde kurulmuş olan bu çalışma grubunun, Filistin Keşif ve Kadastro Komisyonu adını alması konusunda da anlaşmaya varılmıştır. Zira fon, bu heyetin askeri hedeflerini gizleyip örtmek için sadece bir maskeydi.

Kadastro heyetinin örgütlenmesi ve haritaların hazırlanması nispeten kolay bir işti. Çünkü çalışma grubuna başkanlık yapacak olan, Kraliyet Askeri Mühendisliği'nden subay Captain Stewart Francis Newcombe⁵⁷⁹ fiili olarak Osmanlı-Mısır sınır hattının yakınındaki Sina'da bulunmaktaydı ve kendisi bu faaliyet için hazır

---

⁵⁷⁸ Moscrop, s. 200-201.

⁵⁷⁹ Lt. Col. Stewart Francis Newcombe (1878-1956): İngiliz Ordusu'nun bir subayıydı. Mesleki hayatına 1898 yılında Kraliyet Askeri Mühendisliği'nde başlamıştır. İkinci Buveyr Savaşı'na katılmış; 1901-1911 yılları arasında Mısır Ordusu'nda görev almıştır. 1913-1914 yıllarında Sina Yarımadası ve Nakib Çölü'nün kadastro faaliyetine katılmış ve bu süreç içerisinde T.E. Lawrence ile tanışmış ve arkadaş olmuşlardır. 1916 yılının sonlarında Hicaz'daki askeri görevlerin sorumlusu olarak atanmıştır. Büyük Arap Devrimi'nde en önemli rolü üstlenen Lawrence'la birlikte tekrar bir faaliyet içerisine girmiştir. Osmanlılar Kasım 1917'de onu yakalamayı başarmışlar fakat o kaçmayı başarmış, İstanbul'a gidip bir süre orada saklanmıştır. Fransa ve İngiltere Hükûmetleri arasında 1923 yılında imzalanan ve kendi ismini taşıyan Paulet-Newcombe Anlaşması dâhilinde Filistin-Suriye-Lübnan sınır hatlarının çizim işinde görev almıştır.

haldeydi ve çok fazla deneyime sahipti. Çünkü daha birkaç yıl önce Suriye'nin tamamının haritasını çizme işini tamamlamıştı. Onun çalışma grubu, Leftenant Greig, Çavuş Rimmer ve Çavuş yardımcısı Diamont'tan oluşmaktaydı. Daha sonrasında Mısır Kadastro grubundan Mr. Montago'nun da katılımıyla kadastro ekibi tamamlanmıştır.

Tarihi eser arama grubunun gerekli hızda oluşturulması ise kolay bir iş değildi. Fon İcra Komisyonu üyesi Sir Arthur Evans, bu faaliyete katılıp katılmayacağı ve buna hazır olup olmadığı konusunda Mısırlı arkeolog Mr. Peet⁵⁸⁰'le yazışma işini üstlenmişti. Fakat o kendisiyle iletişime geçip bunu reddetmiştir. Verilen süre azdı ve fon ivedilikle bir arkeolog aramaktaydı. Bunun üzerine İcra komisyonu kendi üyelerinden biri olan Britanya Müzesi'nden Frederick Kenyon⁵⁸¹'la iletişime geçmiştir. Kenyon'un yanında Karkamış⁵⁸²'taki Britanya Müzesi'nin gerçekleştirdiği kazılarda görev almış iki kişi bulunmaktaydı. Bunların isimleri, T.E. Lawrence⁵⁸³ ve C.L. Wooley⁵⁸⁴dir. Karkamış'taki arkeolojik kazılar, Filistin Keşif Fonu'nun mali

---

⁵⁸⁰ Thomas Eric Peet (1882-1934):Mısır'daki tarihi eserler konusunda uzmanlaşmış bir İngiliz arkeologtur. İngiltere-Liverpol'da dünyaya gelmiş, üniversite eğitimini Oxford Üniversitesi'nde tamamlamıştır. 1909 yılında Mısır Keşif Fonu adına Mısır'daki arkeolojik kazılarına başlamıştır. 1913-1928 yılları arasında Manşester Üniversitesi Mısıryyat bilimi bölümünde doçent olarak çalışmış, bu süreç içerisinde Birinci Dünya Savaşı yıllarında İngiliz Ordusu'nda hizmet vermiştir. 1920-1933 arasında Liverpool Üniversitesi Mısıryyat bilimi bölümünde profesör olarak görev yapmış ve 1933 yılında Oxford Üniversitesi'ne profesör olarak atanmıştır.

⁵⁸¹ Sir Frederick George Kenyon (1863-1952): Bir İngiliz Tevratçı bilimadamıdır. 1889'dan 1931 yılına kadar Britanya Müzesi'nde farklı görevler üstlenmiştir. Ayrıca 1917-1921 yılları arasında İngiliz Akademisi'ne başkanlık yapmıştır. Büyük kızı Kathleen Kenyon, dünyadaki en meşhur arkeologlardan biridir.

⁵⁸² Karkamış (Cerablus) : Suriyede antik bir şehirdir. Suriye'nin kuzeyinde Fırat'a geçişte önemli bir noktada yer alır. Şam diyarından Anadolu'ya Anadolu'dan da Rafideyn Diyarı'na bir giriş kapısı olarak kabul edilir. Tarihi açıdan şehir milattan önce üçüncü binyılda en parlak dönemini yaşamıştır. Surlarla çevrili bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Ne var ki buradaki insan yerleşimi milattan önce beşinci binyıla hatta bundan da geriye gitmektedir.

⁵⁸³ Thomas Edward Lawrence (1888-1935) : Bir İngiliz arkeolog; istihbaratta ve İngiliz ordusunda görev yapmış bir subay, diplomat ve arabulucudur. Hem Sina hem de Filistin'deki İngiliz hamlesinde ve yine Birinci Dünya Savaşı'nda Arapların Osmanlı'ya karşı gerçekleştirdikleri ayaklanmada oynadığı rolle meşhur olmuştur. Çete savaşları, silah ve patlayıcı kullanma konusunda ayaklanmaya katılan Arap kabilelerini eğitime işini üstlenmiştir. 1962 yılında onun Birinci Dünya Savaşı'nda oynadığı rolü anlatan "Arap Lawrence" (Lawrence Arabia) adında meşhur bir film çekilmiştir.

⁵⁸⁴ Sir Charles Leonard Woolley (1880-1960) : Bir İngiliz arkeologtur. Mezopotamya bölgesindeki arkeolojik kazıları ve farklı medeniyetlere ait tarihi eserleri keşfetmesi sayesinde tanınan bir isim

sorumlusu ve baş finansörü Walter Morrison'ın finansmanı ve Britanya Müzesi'nin sponsorluğuyla Oxford Üniversitesi adına gerçekleştirilmekteydi. Hem Lawrence hem de Woolley yerel lehçeyle Arapçayı bilmekteydiler. Aralarındaki yaş farkına rağmen (Lawrence 1888, Woolley 1880 doğumludur) birçok ortak noktada buluşuyorlardı. Her ikisi de Oxford Üniversitesi'nde Tevratçı arkeolog D.G.Hogarth⁵⁸⁵'tan ders almışlardır. Bunun yanında Hogarth fon icra komisyonunun da bir üyesiydi ve Karkamış'taki faaliyette bu ikisini o görevlendirmişti. Ayrıca her ikisi de 1912 yılında Mısıriyyat âlimi Flinders Petrie'nin eliyle arkeolojik araştırma yöntemleri konusunda eğitim almışlardır.

4 Aralık 1913'de Karkamış'taki kazı sezonu kesintiye uğramıştır. Bu esnada hem Lawrence hem de Woolley tatillerini İngiltere'de geçirme planları yaparken, Kenyon'un teklifiyle Hogarth tarafından kendilerine; bölgede gerekli olan arkeolojik araştırma ve ölçümleri yapmak için Nakıb Çölü'ndeki kadastro heyetine refakat etmelerinin teklif edildiği bir mektup gönderildi. Her ikisi de hiç tereddüt etmeden bu girişime katılmayı kabul etmiş ve hemen Halep'ten Yafa'ya intikal etmişler ve burada da 10 Ocak 1914'de askeri heyetle buluşulmuştur. Heyette arkeolojiyle ilgilenenlerin oluşturduğu grubun bulunması gerçek amaçlarının gizlenmesi açısından son derece önemli bir durumdu. Lawrence ve Woolley kendilerinin burada bulunmalarının, İngiltere'nin yüksek menfaatlerinin gerektireceği başka bir iş için bir perde olduğunu hemen anlamışlardır. Lawrence da bu işin ne olduğunu Filistin'e varır varmaz ailesine gönderdiği mektupta açıklamıştır.⁵⁸⁶

Fon, arkeoloji çalışma grubunu oluşturmayı başarmış olsa da bu faaliyetin giderlerini karşılama meselesi yaşadığı mali krizin gölgesinde hala onun karşı karşıya kaldığı sorunlardan biri olmaya devam etmekteydi. Harbiye Ofisi'nin kadastro

---

olmuştur. Tarihi eser araştırmalarında modern ve bilimsel yöntemler kullanan ilk arkeologlardan biri kabul edilir.

⁵⁸⁵ David George Hogarth (1862-1927): Bir İngiliz profesör ve arkeologtur. Mısır, Suriye, Girit, Kıbrıs, Milos ve Yunanistan'da birçok arkeolojik kazı gerçekleştirmiştir. İngiliz İstihbarat Ağı içerisinde Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. Arap Lawrence'a yakın biriydi ve büyük Arap ayaklanmasının planlanmasında ona eşlik etmiştir. 1916 yılında Kahire'deki Arap ofisine başkanlık etmiştir.

⁵⁸⁶ Bkz. Moscrop s. 207.

ekibinin harcamalarını karşılamayı ve maaşlarını ödemeyi taahhüt etmesine rağmen fon, çalışma grubunun bir kısım harcama ve masraflarını karşılamak zorundaydı. Çünkü Britanya Müzesi, tatillerini müzenin yararına Karkamış'ta geçirmeleri şartıyla maaşlarının yarısını ödemeyi taahhüt etmişti. Bu sorun, Walter Morrisson tarafından yapılan 100 sterlinlik cömert bir bağış sayesinde çözülmüştür. Bunun yanında sonraki bir vakitte masrafları karşılamaya yetecek şekilde Kraliyet Coğrafya Derneği⁵⁸⁷ de 100 sterlinlik bir bağış daha yapmıştır. Lawrence da Karkamış'taki faaliyet esnasında yanında bulunan kişisel kamerasını kullanarak fonu, arkeolojik bölgelerin çekimini yapmak için gerekli olan kamera masrafından kurtarmıştır.⁵⁸⁸

4.3.4. Yerel Yetkililerin ve Halkın Nakıb Kadastro Heyeti'ne Karşı Sergilediği Tutum:

Kudüs Mutasarrıflığı ve Medine-i Münevvera Valiliği'yle temsil edilen bölgedeki yerel yetkililer, Filistin Keşif Fonu Heyeti'nin faaliyetlerinin yapısı gereği bu heyete karşı rahat bir tutum sergilememiş, gerçekleştirdiği faaliyetlere hep bir şüphe ve kuşkuyla bakmışlardır. İngiliz Sefareti, 29 Kasım 1913'te Osmanlı Devleti'ndeki Dâhiliye Nezareti'ne bir mektup göndererek; bundan kırk yıl önce Filistin arazisinin topografik haritasını çıkaran heyette de bulunan bir grubun, Mısır sınırının hizasındaki bölgedeki faaliyetlerini tamamlamak üzere birkaç gün içinde Yafa Limanı'na varacaklarını bildirmiş ve yine Dahiliye Nezareti'nden, bu heyet oraya varır varmaz gerekli kolaylıkların sağlanması için Kudüs Mutasarrıflığı'na bilgilendirme yapılmasını da talep etmiştir.⁵⁸⁹ Bundan iki gün sonra da Dâhiliye Nezareti Mutasarrıflık'la yazışmıştır.⁵⁹⁰ Kudüs Mutasarrıflığı ise bu yazıya; güvenliklerinin sağlanması gerekçesiyle sivil kıyafet giymiş ve sürekli olarak bu heyete eşlik edecek,

---

⁵⁸⁷ Kraliyet Coğrafya Derneği (Royal Geographical Society): İngiltere'de coğrafyaya ait bilimsel ve mesleki çerçeveyi şekillendiren bilimsel bir dernektir. Coğrafyaya dair bilimlerin gelişimine katkı sunmak için 1830 yılında kurulmuştur. Günümüzde bu dernek, dünyanın farklı yerlerinden yaklaşık 16500 coğrafya bilginini üye olarak barındırmaktadır. Derneğin faaliyetleri; yayınları, konferansları ve farklı etkinlikleri sayesinde her yıl dünyanın farklı yerlerindeki milyonlarca insana ulaşmaktadır.

⁵⁸⁸ Moscrop, s. 201-207.

⁵⁸⁹ DH.KMS 6/25, Umum Numarası 310. 29.Z.1331.

⁵⁹⁰ DH.KMS 6/25, U.N 310.1.M.1332.

bir taraftan da onların yaptıkları her şeyi gözlemleyerek bunları Kudüs Mutasarrıflığına periyodik olarak rapor edecek bir askerin görevlendirilmesini teklif ederek cevap göndermiştir.⁵⁹¹

Özellikle bu heyetin bazı üyeleri bölge halkının yerel lehçesiyle Arapçayı çok iyi konuştukları için; yerel yetkililer, bu heyetin savaş başlamadan önce, bölgedeki yerel kabile reislerini Osmanlı'ya karşı cesaretlendirmek ve fitne çıkarmak amacıyla, yerel Arap kabileleri ile ilişki kurup bazı anlaşmalar yapmalarından korkmaktaydı. Medine-i Münevvera Muhafız istihbaratı, İbn Câd Aşireti'nin ileri gelenlerinden biri olan Hasan bin Mubarek'le Kaptan Newcombe ve onun yardımcısı Lawrence arasında bu ikisi Akabe Şehri'ndeyken bir görüşme yapıldığını gözlemlemiştir. Adı geçen bu şahıs tarafından durum hakkında açıklama yapması istenince bu olayı kesinlikle reddetmiş ve Akabe'ye gitme sebebinin kendisini ilgilendiren bazı işleri yapmak olduğunu ve Osmanlı Devleti'ne bağlılığın dinin gerekli kıldığı bir durum olduğunu ifade etmiştir. Medine-i Münevvera Muhafızı da onun söylediğinin doğru olduğuna ve yabancılarla yardımlaşmasının mümkün olmadığına kanaat getirmiştir.⁵⁹² Bunun yanında Filistin ve Er'ra'yu'l-Âmm gazeteleri de Şeyh Hammad es-Sufi⁵⁹³ aşiretinin bu İngiliz heyete yardım ettiği ve aşiretten onlarca kişinin aylık 30 lira karşılığında heyetle beraber çalıştığından bahsetmiştir. Ne var ki daha sonra Kudüs Mutasarrıflığı tarafından konuyla ilgili yapılan tahkikatta, Hammad es-Sufi aşiretinden olan ve bu işte görev alanların 15 kişiyi geçmediği ve iş için gerekli olan alet ve ekipmanları taşıma karşılığında aylık 4-5 Fransa lirası aldıkları ortaya çıkmıştır.⁵⁹⁴

---

⁵⁹¹ DH.KMS 6/25, U.N 599. 15.S.1332.

⁵⁹² DH.KMS 6/25, U.N 851. 12.Ra.1332.

⁵⁹³ Hammad es Sufi (1793-1930) : Bi'ru's-Seb'da dünyaya gelmiş ve 20 yaşına geldiğinde Terabin Kabilesi'nin liderliği işini üstlenmiştir. 1900 yılında Osmanlı Devleti Sultan İkinci Abdulhamit'in emriyle kendisini Güney Filistin'in, Seb', Gazze ve Sina'nın emiri kabul etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda 27. Fırkanın komutanlığını yapmıştır. 1930 yılında 130 yaşını geçkin haldeyken vefat etmiştir.

⁵⁹⁴ DH.KMS 6/25, U.N 859. 28.Ra.1332, U.N 906. 29.Ra.1332.

Ayrıca yerel yetkililer, yerel halkla İngiliz kadastro heyeti arasında çıkabilecek olay ve ya çatışmalardan korkmaktaydılar. Zira bu çatışmalar, bu olaylar sonucunda yabancı ülkelerin sefaretlerinin Hariciye Bakanlığı'na müracaat etmeleri durumunda başkent İstanbul'daki merkezi otorite karşısında yerel yetkililerin sıkıntı yaşamasına sebep olabilirdi. Osmanlı arşiv belgeleri; el-Kerk Kabilelerinden Muaze Araplarının⁵⁹⁵ Şeyh Hami el-Asfar⁵⁹⁶ önderliğinde 1914 Mart ayının sonlarında bir gece Arabe Vadisi Bölgesindeki el-Habib Vadisi'nde buldukları esnada heyetin kampını basmak kastıyla bu İngiliz heyetten bazılarını saldırdıklarından bahsetmektedir.⁵⁹⁷ Bu olayda saldırganlarla kampın bekçileri kamp yakınında karşılıklı ateş açmışlar ama bu herhangi bir zarar ve yaralanmaya sebep olmamıştır. Kabile üyeleri, yapılacak tahkikattan ve ya bu olay sonrasında aşiret üyelerinin tutuklanmasından korkarak süratle olay yerinden ayrılmışlardır.⁵⁹⁸

Kabile üyelerinin çoğu, ara ara bu bölgede bulunan yabancılara karşı şüpheli gözlerle bakmaktaydılar. İngiliz Heyetine eşlik eden Yüzbaşı Hüsnü Efendinin raporu; Osmanlı Devleti'nin bu bölgeden çekilip burayı İngilizlere satacağına dair yerel halk arasında dolaşan söylentilerden; kendisinin bölgede ikamet eden Arap kabilelerinden görüştüğü liderlere bunun asılsız olduğunu anlatmaya çalışmasından; Osmanlı Devleti'nin ve askerlerinin burasının arazilerini korumak için canlarını ve kanlarını vermeye hazır olduklarından bahsetmektedir.⁵⁹⁹

Yerel halkın gözleri önünde İngiltere tarafından gerçekleştirilen kadastro faaliyetleri ve harita çizimleri, halkın korkularını ve bu söylentileri güçlü hale getiriyordu. Eğer ele geçirme ihtimalleri yoksa bu yabancılar niçin arazilerin

---

⁵⁹⁵ Muaze Arapları: Diğer adıyla Beni Atiyye, Arap-Adnani bir kabiledir. Suudi Arabistan'ın kuzeybatısında, Ürdün ve Mısır'da yaşamaktadırlar. Suudi Arabistan'da kendilerine, beni Atiyye, Ürdün'de Atavat ve Mısır'da da Lemuaze adı verilmektedir.

⁵⁹⁶ Hami el-Esfar: Güney Ürdün'deki Beni Atiyye Aşireti'nin ileri gelenlerinden biridir.

⁵⁹⁷ Jandarma biriminin raporunda bu olayla ilgili şöyle denmektedir: Şeyh Hami el-Asfar olaydan 3-4 gün önce bu heyetin kampını ziyaret etmiş; heyetin sorumlusu Kaptan Newcombe'nin postacıdan 15 lira teslim aldığını ve o gece saldırıda bulunanların çalmaya çalıştıkları sandığın içine bu parayı koyduğuna şahit olmuştur.

⁵⁹⁸ DH.KMS 6/25, U.N 1390. 14.Ca.1332, 19.Ca.1332.

⁵⁹⁹ DH.KMS 6/25, U.N 1390. 17.Ca.1332.

ölçümünü yapsınlar ki! Onların bu şekilde sorular sormaları hem meşru hem de makul bir durumdu. Özellikle de biz biliyoruz ki Osmanlı Devleti birçok yabancı şirkete, bu bölgede petrol ve maden arama, Ölü Deniz'den tuz çıkarma konusunda son yıllarda bazı imtiyazlar vermişti. Bu durum da bölgede ikamet eden Arap kabilelerinin geçim sıkıntısı çekmesine sebep olabilmekteydi. Zira onların çoğu tuz toplama bunu nakletme ve komşu bölgelere satma işiyle meşgul olmaktaydılar ve yirminci yüzyılın ilk yıllarında yabancılara imtiyazlar verilmesiyle onların bu işi yapmaları yasaklanmıştı.⁶⁰⁰

4.3.5. Merkezi Otoritenin Nakıb Kadastro Heyeti'ne Karşı Sergilediği Tutum:

Osmanlı Devleti'ndeki merkezi otoritenin Nakıb Kadastro Heyeti'ne karşı sergilediği tutumdaki karışıklık ve çelişkiler, son dönemlerinde devletin içinde bulunduğu zafiyetin boyutunu ve yönetime yavaş yavaş sirayet eden yabancı nüfuzu durdurmaya gücünün yetmediğini ve yine kurumlar arasındaki yardımlaşma ve uyum eksikliğini göstermektedir. Ayrıca bu, her ne kadar bu emelleri ve planları anlamış olsa da git gide artan emperyalist emeller karşısında farklı vilayetlerini egemenliği altında tutma konusundaki zaafına da işaret etmektedir. Harbiye Nazırı Enver Paşa ile Osmanlı Devleti'nin Dahiliye ve Hariciye nazırları arasında bu heyete dair gerçekleşen karşılıklı yazışmalar, bu durumun bir göstergesidir.

1914 yılı Şubat ayı sonunda Enver Paşa, Dahiliye Nazırı'na gönderdiği yazıda şöyle demektedir:

“ İngiliz Çalışma Heyeti kırk yıl önce Filistin'in topoğrafik haritasını hazırlamak için Hükûmetten bir izin almış ve bu heyet, bu haritanın bir kısmını

---

⁶⁰⁰ Osmanlı Devleti son dönemlerinde, maden aramak ve Ölü Deniz bölgesinden tuz çıkarmak konusunda yabancılara birçok imtiyaz vermiştir. Bu durum o dönemde geçimlerini tuz kaçakçılığı ve tuzun civar şehirlere nakliyesiyle sağlayan Arap kabileleriyle birçok gerginlik ve problem yaşanmasına sebep olmuştur. Buna ek olarak demiryolu inşası da bu bölgelerdeki yolcu ve eşya taşıma işlerine etki etmiş bu da yerel yetkililerle aralarında birçok gerginlik yaşanmasına sebep olmuştur.

hazırlamayı başarmıştır. Kalan eksik kısmın tamamlanması için bu çalışma heyetinden bir grup şu anda Gazze’de bulunmaktadır...

Bu haritanın beş yıl zarfında hazırlanması muhakkakken, onlar bu işi kırk yıla yaymış ve geciktirmişler ve ara ara bu haritayı tamamlama bahanesi ve gerekçesiyle Filistin’e gelip orada burada dolaşmaktadırlar. Bu da bizi onların gerçek hedeflerinin ne olduğu konusunda düşünmeye ve şüphe etmeye sevk etmektedir. Zira İngiltere, uzun zamandan beri güney Suriye ve hatta Arabistan Bölgesi’nin tamamı üzerinde bazı emeller beslemektedir ve farklı bahane ve gerekçelerle bu bölgede hak iddia etmek için varlık sahalarını genişletme gayreti içerisindeyler...

Filistin’de en çok güce sahip ve kendisinden en fazla sakınılan kabile, Terâbin Aşireti’dir. Bu aşiret sınır hattındaki dört aşiretten biridir. Bu İngilizler de farklı bahanelerle Arapçayı ve yerel lehçeleri çok iyi kullandıkları için Arap aşiretlerinin kıyafetlerini giyerek onların arasına karışıp fitne fesat çıkarmak üzere aralarında dolaşmakta ve bu kabilelerin açgözlülüklerini arttırmaktadırlar. Bu tutum ve davranışlar, içerisinde gerçekleşme ihtimali çok da uzak olmayan çok ciddi tehlikeler barındırmaktadır...

Binaenaleyh, her halükarda bu harita çizimine mani olmak devletin verdiği taahhütler dolayısıyla mümkün görünmemektedir. Bu heyete, fitne fesat yayarak, açıklamış olduğu hedefin dışına çıkma fırsatı vermemek için bu heyetin çok dikkatli şekilde takip edilip gözlemlenmesi; mukavelenin feshedilmesi ve ruhsatın iptal edilmesini mümkün kılacak bir sebep aranması gerekmektedir. Bunun başarılması ve gerekli bilgilerin alınması için de ketum, güçlü, eğitimli ve bölgedeki Arap kabileleriyle iyi geçinebilecek yumuşak huylu bir zabıtın görevlendirilip sivil kıyafet giyerek adı geçen bu heyeti takip etmesi için atamasının yapılması gerekmektedir. Ben de sekizinci ordu komutanlığına bu vasıf ve meziyetlere sahip bir zâbıtın atanması için yazı gönderdim...⁶⁰¹

---

⁶⁰¹ DH.KMS 6/25, U.N 859. 27.Ra.1332.

Harbiye Nazırı Enver Paşa, bundan bir hafta sonra bu İngiliz Heyeti'nin faaliyetlerinden kaynaklanabilecek tehlikeleri şu şekilde yeniden özetleyerek Dahiliye Nezareti'ne şöyle bir yazı daha göndermiştir:

1. İngiltere'nin, Arabistan, Irak ve de özellikle Hicaz bölgesi üzerinde emellerinin bulunması; bu haritalar sayesinde, Suriye ve Hicaz arasına girmek için siyasi konum kazanması.

2. Savaş başlayınca kendilerini kullanmak için Mısır sınırında bulunan Arap kabilelerini yanlarına çekme gayretleri.

3. Bu heyetin üyelerinin çoğunun, kabile reislerinin çocuklarını kullanarak onların sevgisini kazanıp hükümet aleyhine söylentiler yayıp halkın arasına da fitne fesat sokma arzusunda olan subaylar olmaları.

Enver Paşa yazısında, yapılan tahkikatla bu tehlikelerin hakikatine ulaşılamamasının şüphelerin ortadan kalkmasına sebep olmadığına tam aksine bu heyete karşı yaptırımların daha da sertleşmesinin gayet doğal olacağına; yapılacak en iyi şeyin verilen iznin iptal edilmesi olduğuna; buna imkan bulunamaması durumunda da bu heyetin niyet ve maksatlarının araştırılması ve onlara kabileler arasında fitne fesat ve söylentiler yayma fırsatı verilmemesi gerektiğine işaret etmekte ve tüm bunların aşağıdaki şu uygulamalarla gerçekleştirilebileceğini belirtmektedir:

1. Kendilerine izin verilen bölgenin sınırları dışına çıkmamaları için İngiliz Heyetine verilen ruhsatların ve faaliyet alanlarının genişletilmemelidir.

2. Doğruluğuyla bilinen itibar sahibi askerlerden birinin görevlendirilmesi, bu kişinin ketum ve refakat ettiği heyetle ilgili vazifesinin hedeflerinin bilincinde olması, bölgedeki kabileler arasında yaşayıp İngiliz heyetinin hareket ve faaliyetleri konusunda casusluk yapıp bu heyetin kabileler arasında yayacağı fitneye sebep olacak telkin ve düşünceleri boşa çıkarıp sonuçsuz bırakması gerekmektedir.

3. Adı geçen heyetin takip edilmesi için askeri merciler tarafından özel kuvvetlerden bir subay görevlendirilmelidir. Bu konuda sekizinci ordu komutanlığına yazı gönderilmiştir ve ben ayrıca bunun yanına ikinci bir subayın daha tayin edilmesi görüşünü benimsemekteyim.

4. Yapılan tetkikat ve takip esnasında gözlemlenen ve anlaşmaya muhalif olan, basit de olsa herhangi bir faaliyet ve ya davranışın, onların kullandığı ruhsatın feshedilip iptaline sebep olması mümkündür.

Ayrıca Enver Paşa yazısında şunları da belirtmektedir: İngilizlerin, Suriye ve Hicaz arasında bir nüfuz alanı ve ya göstermelik bir heyet tesis etme ya da Beyti Makdis bölgesinde nüfuz elde etme isteğinde olduklarına işaret eden birçok delil vardır. Onlara bu konuda müsamaha gösterilmemeli ve anlayıp gereğince hareket etmeleri için yerel sivil ve askeri görevlilere Hilafet makamı ve Hükümet tarafından talimatlar gönderilmelidir.⁶⁰²

Merkezi Yetkililer de bu heyet ve onun faaliyetleri konusunda kaygısız değillerdi ve Britanya'nın Filistin ve civarında nüfuzunu sağlamlaştıracak emperyalist bir oluşum inşa etmeye yönelik hedefleri bulunduğu da farkındaydılar. Ne var ki Enver Paşa ve arkadaşlarının oluşturduğu İstanbul'daki yeni egemen yapı; bölgedeki Arap kabileleri, onların devlete bağlılıkları ve savaşta nasıl davranacakları konusunda emin değillerdi. Bu duygu ve çekinceler büyük oranda karşılıklıydı. Daha önce geçen yazışmalar buna açıkça işaret etmektedir ve bu durum ileride Birinci Dünya Savaşı'nda da kendini göstermiştir. Hâlbuki İkinci Abdulhamit döneminde durum bunun tersiydi. Abdulhamit, bu bölgede ileride çıkacak çatışmada onların rolünün önemini idrak ettiği için; hediyeler, bağışlar ve iktalar(araziler) vererek⁶⁰³ sürekli kabilelerin güvenini kazanmaya ve onların bağlılıklarını sağlamaya çalışmaktaydı. Harbiye Veziri Enver Paşa, bu heyetin ortaya çıkarabileceği tehlikelerin büyüklüğünü idrak etmiş olmasına rağmen, her ne kadar yaptıkları hataları tespit etmiş ve kırk yıl önce kendilerine verilen bu ruhsatın iptal ve fesih edilmesi fırsatları doğmuş olsa da onların faaliyetlerine devam etmelerine engel olamamıştır.

4.3.6. İngilizlerin Kudüs'te Düzenledikleri Konferansı:

---

⁶⁰² DH.KMS 6/25, U.N 981. 05.Ra.1332.

⁶⁰³ Sultan İkinci Abdülhamit, Şeyh Hammad Paşa bin Muhammed Hamdan es-Sufi'yi Gazze ve Bi'ru's-Seb' kazalarının hakimi ve Güney Filistin'deki tüm Arap kabilelerinin sorumlusu olarak tayin etmiş; kendisine bu iki kazanın farklı bölgelerinden on binlerce dönüm arazi vermiştir.

Osmanlı arşiv belgeleri, Kudüs Mutasarrıflığı ve Merkezi yetkililer arasında bu konferans hakkında yazışmalar yapıldığı bilgisini vermektedir. Kudüs Mutasarrıfı Dahiliye Nezareti'ne Şubat 1914'te bir yazı göndermiş ve 1914 Nisan ayında düzenlenmesi planlanan bir konferans hakkında bir İngiliz arkadaşından kendisine ulaşan bilgileri ifade etmiştir. Bahsi geçen bu konferans, ırk açısından İngiliz ve Yahudi halkları arasındaki akrabalık ilişkisini ve Beni İsrailin torunlarından olan kayıp iki torunun İngiliz halkının ataları olma ihtimalini araştıracaktı ve gazetelerde yer alan bilgiye göre bu konferansa 1000 ila 2000 kişi katılacaktı. İngiliz arkadaşı bu konferansın düzenlenmesi için Osmanlı yetkililerinin gerekli ruhsatları vermesinin mümkün olup olmadığını mutasarrıfa sormuştur. Mutasarrıf gönderdiği yazılarda, Britanya'nın Filistin üzerindeki emellerine yönelik olarak bu konferansın oluşturacağı tehlikeyi; bunun buradaki Yahudilerin korunmasını sağlamaya yönelik bir çaba olduğunu ve bu durumun, birçoğunun Filistin üzerinde emelleri olan sömürgeci devletler arasındaki rekabet ateşini alevlendirmeye sebep olacağını vurgulamıştır. Ayrıca merkezi yetkililerden bu konferansın engellenmesini ve İngiliz Sefirinin bu konuda resmi olarak bilgilendirilmesini de talep etmiştir.

İstanbul'daki merkezi yetkililer bu durumu ciddiye almış; Sadrazam Mehmet Said Paşa, bu konferansın engellenmesi ve İstanbul'daki İngiliz Sefirinin bu konuda resmi olarak bilgilendirilmesi gerektiği şeklinde Dâhiliye Nezareti'ne yazı göndermiştir.⁶⁰⁴ Bu konferans, Osmanlının merkezi ve yerel yetkililerinin Güney Filistin'e gönderilen bu İngiliz kadastro heyetinin hedefleri hakkındaki şüphelerini arttırmıştır.

4.3.7. İngiliz Heyetinin Hareket Sahası:

İngiliz heyetine verilen izin, kendilerinin Kudüs Mutasarrıflığı arazisi içerisinde çalışmalarına fırsat vermekteydi. Onların bu faaliyeti Mutasarrıflığın güneyinde bulunan arazide yani Bi'ru's-Seb' ve Gazze kazalarında yoğunlaşmaktaydı.

---

⁶⁰⁴ DH.KMS 6/25,U.N 835. 10.Ra.1332, 17.Ra.1332, 19.Ra.1332, 20.Ra.1332, 30.C.1332, U.N 981. 01.R.1332, 12.R.1332.

Bunun sebebi de Kudüs Mutasarrıflığı ve Mısır sınır hattı (Nakıb Çölü ile Sina Çölü arası) arasındaki sınırın çizilmesi idi. Heyet bu işe başlamadan önce üç gruba ayrılmıştı. Birinci grup Gazze'nin güneyinde Hanyunus⁶⁰⁵ bölgesinde; diğer iki grup ise Bi'ru's-Seb' kazasında faaliyet göstermiştir.

Birinci grup işe Beni Suheyle⁶⁰⁶ köyünün doğusunda yer alan bir tepeden başlamış; işin başlangıç noktası olarak bu tepeye demir bir direk dikilmiştir. Buradan da düz bir şekilde güneye doğru Refah⁶⁰⁷ ve Ummu'l-Amd'a yönelmişler; bu bölgedeki işlerini bitirdikten sonra da Bi'ru's-Seb' kazasında diğer iki grupla bir araya gelmişlerdir. Heyet, burada yeniden her biri üç kişiden oluşan gruplara ayrılmıştır. Kaptan Newcombe ve heyete eşlik eden Yüzbaşı Hüsnü Efendi aynı grupta yer almıştır. İkinci grubun liderliğini ise Mister Montago yapmış ve bu grup Ucae'l-Hafir⁶⁰⁸'e doğru yönelmiştir. Teğmen Greig liderliğindeki üçüncü grup da Bi'ru's-Seb'in doğusuna, Arabu'l Cehalin⁶⁰⁹ arazisine gitmiştir. Her grup gittiği yönde belli

---

⁶⁰⁵ Hanyunus: Bir Filistin şehridir ve Hanyunus Muhafazası'nın merkezidir. Kudüs'ün güneybatısında 100 km. uzaklıkta Gazze'nin güney bölümünde yer alır. Güney sınırında Refah şehri, kuzey sınırında da batı tarafından Akdeniz'e nazır ve Sahiliye Muhafazası'nın merkezi konumundaki Deyru'l-Belh şehri vardır. Gazze şehriden sonra nüfus bakımından bu bölgenin ikinci en büyük şehridir. Nüfusu yaklaşık 200 bin kişiyi bulmakta ve yüzölçümü de 54 kilometrekaredir. Bu durum da onu, Filistin'in nüfus yoğunluğu en fazla olan şehri yapmaktadır. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölüm, Birinci Baskı, 1984, C2. S.314-317.

⁶⁰⁶ Beni Suheyle: Gazze Bölümü'nde güney kısımda yer alır. Hanyunus'un güneyinde 2 km. Refah-Gazze yolunun doğusunda 1 km. mesafededir. Batıda Hanyunus'a giden anau-yolla doğuda Huzaa ve Absan beldelerini birbirine bağlayan bir yolla ulaşılır. Yüzölçümü 11 bin dönüm; rakımı ise 75 metredir. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölüm, Birinci Baskı, 1984, C1. S.428.

⁶⁰⁷ Refah: Filistin'de bir sınır şehridir. Ve Refah Muhafazası'nın merkezidir. Gazze Bölümü'nün en güneyinde yer alır. Kudüs'ün güney batısında yaklaşık 107 km. uzaklıktadır. Şehir, bu bölümün Mısır sınırındaki en büyük şehridir. Yüzölçümü 55 kilometrekareyi bulmaktadır. 2006 yılında nüfusu 120 bin kişiyi bulmuştur. Refah tarihte iz bırakmış şehirlerden biridir. Çünkü burasının dünyadaki ilk siyasi sınır olduğu kabul edilmektedir. Tarih öncesi dönemlerden beri Mısır'ın Filistin ve Şam Diyarı'na açılan kapısı olmuştur. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölüm, Birinci Baskı, 1984, C2. S.469.

⁶⁰⁸ Ucae'l-Hafir: Filistin ve Mısır arasındaki sınır noktalarından biridir. Nakib'le Sina'yı birbirinden ayıran bölgede Nakıb Çölü arazisi içinde yer alır. İçerisinde Bizans dönemine ait birçok tarihi eser bulunmaktadır. Osmanlı'nın Filistin'deki başlıca askeri alanı olarak kabul edilir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlılar burada birçok askeri bina ve istihkâm inşa etmişlerdir. Harp esnasında yardımların ulaştırılması için demiryolu hattı bu bölgeye kadar uzanmaktadır. Demir yolu istasyonuna ait tarihi binalar günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bkz, El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölüm, Birinci Baskı, 1984, C3. S.358.

⁶⁰⁹ Arabu'l Cehalin: 1948 Felaketi'nden önce Nakib Çölü'nde yaşamakta olan bedevi kabilelerden biridir. Tellu Arrad diye bilinen Bi'ru's-Seb'in kuzey doğusunda yer alan 50 kilometrekare, el-Halil'in

işaretler koymaya ve haritaları çizmeye başlamıştır. Bu haritalar, en ince ayrıntının çizilmesi ve isimlerin ayrıntılı şekilde verilmesine imkân sağlaması için, 1/125000 ölçekle hazırlanmaktaydı.⁶¹⁰

İngiliz tarihi eser ve kadastro heyeti, faaliyetlerinde Kudüs Mutasarrıflığı'yla sınırlı kalmayıp bu faaliyet sahasını genişletmiş; o dönemde Medine-i Münevvera Muhafızı'na bağlı olan Akabe bölgesine de girmiştir. Kaptan Newcombe ve Lawrence, 1914 yılı Şubat ayı ortalarında buraya gelmiş ve Osmanlı kaymakamından, bu bölgedeki tarihi bina ve kalıntıları incelemeleri, haritalarının çizimini yapıp faaliyetleri için gerekli olan ölçümleri yapmaları için kendilerine izin vermesini istemişlerdir. Kaymakam da Medine-i Münevvera Muhafızı'nın gönderdiği talimatlara binaen, İstanbul'daki merkezi yetkililerden kendisine cevap gelene kadar faaliyetlerine ara vermelerini onlardan istemiştir.⁶¹¹ Onların acilen Akabe Kaymakamlığı'ndan ayrılmaları ve bir kez daha buraya girmeyeceklerinden emin olunması gerektiği konusunda İstanbul'dan sert bir şekilde talimatlar gelmiştir. Bu sebeple ki onların Akabe sınırı dışına çıktıklarından ve tekrar içeri girmeyeceklerinden emin olunması için, bir jandarma birliği hem Newcombe hem de Lawrence'a Bi'ru's-Seb'daki Cerafi Vadisi⁶¹², ne kadar eşlik etmiştir.⁶¹³ Ne var ki Lawrence bu emirlere uymamış ve defalarca buraya girme teşebbüsünde bulunmuştur.⁶¹⁴

---

güneyinde 30 kilometrekare ve Ölüdeniz'in batısında 30 kilometrekare yüzölçümüne sahip bir arazi üzerinde yaşamaktaydılar. Bu felaket esnasında çoğu buradan zorla göç ettirilmiştir. Günümüzde Kudüs ve Eriha arasında yer alan arazilerde Kudüs'ün doğusunda yaşamaktadırlar. Bkz,El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı,1984, C1. S.367.

⁶¹⁰ DH.KMS 6/25,U.N 1390. 15.Ca.1332.

⁶¹¹ DH.KMS 6/25, U.N 851. 16.Ra.1332, 18.Ra.1332, 20.Ra.1332, 22.Ra.1332.

⁶¹² Cerafi Vadisi: hem genişlik hem de uzunluk bakımından Güney Filistin'in en büyük vadilerinden biridir. Tam uzunluğu 147 kilometredir. El-Kentile'nin kuzeyinde Sina Çölü'nden gelerek Akabe Bölgesi'nin kuzeyinde Nakib arazisi içine girer ve en önemli kollarından birisi olduğu Arabe Vadisi'ne ulaşır. Bu vadi Nakib platosunu kuzey ve güney olmak üzere iki bölüme ayırır. Sina Çölü'ndeki vadilerden gelen sel sularının çoğu bu vadiden akar. Bkz,El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı,1984, C2. S.32.

⁶¹³ DH.KMS 6/25, U.N 981. 27.Ra.1332

⁶¹⁴ Moscrop, s.208.

İngiliz heyetinin bir bölümü ise, Akabe bölgesi içerisinde yer alan el-Akefi Vadisi'nde bu bölgede görev yapan jandarma devriyelerinden biri tarafından tekrar yakalanmıştır. Kendileri için yasaklanan bu bölgede bulunma sebepleri sorulduğunda; Bi'ru's-Seb' kazası sınırları içinde çalıştıkları, aşırı yağmur yağması ve bundan korunma sebebiyle bu bölgeye hatayla girdikleri ve kendilerini bu vadiye bulup buranın çizimini yapmaya ve haritasını çıkarmaya karar verdikleri şeklinde cevap vermişlerdir. Jandarma devriyesi, onların elindeki bu vadiye ait haritaya el koyup bunu Medine-i Münevvera Muhafızı'na göndermiş ve bir kez daha bu heyete Bi'ru's-Seb' kazasına kadar eşlik etmiştir. Bu İngiliz heyetinin Bi'ru's-Seb' arazisi içindeki faaliyetlerinin denetlenmesi, Bi'ru's-Seb' arazisinden Akabe arazisine doğru yeniden sınır ihlali yapmaları konusunda onlara izin verilmemesi gerektiğine dair Bi'ru's-Seb' kaymakamı uyarılmıştır. Kaymakam ise İngiliz heyetinin Bi'ru's-Seb' kazası sınırlarını ihlal etmediği, asıl sınır ihlali yapıp Bi'ru's-Seb' arazisine girenin, Akabedeki jandarma devriyesi olduğu şeklinde cevap yazmış; Medine-i Münevvera Muhafızı ve Dâhiliye Nezareti'ne bu konu ile ilgili tahkikatın tam olarak yapılması tavsiyesinde bulunmuştur.⁶¹⁵

Yerel yetkililerin bu heyetin hareketlerini kontrol edip onları takip etmeleri; özellikle de bu kimseler yerel halkın kıyafetini giyip onların dilini konuştukları ve kendilerine bölgedeki Arap kabilelerine mensup kimseler ve işçiler eşlik ettiği için kolay bir iş değildi. Ayrıca bu heyet, kendilerinden istenilen işi hızlı şekilde gerçekleştirmek için dört gruba ayrılmıştı ve heyetin bağlı kaldığı belirli, net bir güzergâh da yoktu. Heyetin faaliyetlerini takip etmek için sadece tek bir zabıtın bulunmasıyla da bu heyet büyük bir özgürlükle ve ciddi bir kontrol olmadan faaliyetlerini sürdürmekteydi. Bu durum onların Arabe Vadisi'nin sınırlarını doğu yönünden ihlal edip Kerek Mutasarrıflığı içinde yer alan Şubek arazisine girmelerine fırsat vermiştir. Suriye Vilayeti, Nisan ayı sonunda Dâhiliye Nezareti'ne yazı göndermiş; İngiliz heyetinin 28 gün önce Kerek Mutasarrıflığı arazisinden Şubek

---

⁶¹⁵ DH:KMS 6/25, U.N 1081. 14.R.1332, 29.R.1332, 26.R.1332, U.N 1201. 22.R.1332, 10.Ca.1332, 09.Ca.1332.

sınırına girdiğini, el-Mezar⁶¹⁶ bölgesinden geçip kayalardan birine bazı sayı ve işaretler koyduklarını ve Gazze'ye doğru giderlerken de Vadi Musa⁶¹⁷ bölgesindeki benzer bazı işaretler bıraktıklarını belirtmiştir. Bunun üzerine bu sayı ve işaretlerin belirtilen kayanın üzerinden silinmesi gerektiğine dair emirler gönderilmiştir. Zira yetkililer, bu İngiliz heyetin bir kez daha Kerek bölgesinden Akabe arazisine geçmesi konusunda endişe duymaktaydılar.⁶¹⁸

Bu sebeple yerel yetkililer, İstanbul'daki merkezi yetkililerden, özellikle onların gezdiği bölgelerin çoğu az nüfuslu ve ya yerleşim olmayan bölgeler olduğu için sınır ihlali yapmamaları ve kolaylıkla takip edilebilmeleri için bu İngiliz heyetin güzergâhının belirlenmesi gerektiğine dair talepte bulunmuştur.⁶¹⁹

4.3.8. Yüzbaşı Hüsnü Efendi'nin İngiliz Heyeti'ne Eşlik Etmesi için Tayin Edilmesi:

Gazze'de bulunan askeri birlikten Yüzbaşı Hüsnü Efendi, bu heyetin korunması, işinin kolaylaştırılması ve yerel halkla yaşanabilecek problemlerin engellenmesi bahanesiyle bu heyete eşlik etmesi için tayin edilmiştir. Hüsnü Efendi, 1914 Şubat ayının sonundan aynı yılın Mayıs ayında heyet Filistin'den ayrılıncaya kadar sivil kıyafetle bunlara eşlik etmiştir. Masraflarının karşılanması için kendisine devlet tarafından 1500 kuruşu bulan ek bir ücret tahsis edilmiştir. Adı geçen bu zabıt, heyete refakat ettiği süreçte, heyetin yaptığı işi, güzergâhını ve faaliyetlerini anlattığı periyodik raporlar sunmuştur.⁶²⁰ Ayrıca Kudüs Mutasarrıflığı ve Harbiye Nezareti

---

⁶¹⁶ El-Mezar: Kerek Muhafazası'ndaki Güney Mezar Livası(Sancağı) içinde yer alır. Ürdün'ün başkenti Amman'ın güneyinde 140 km. mesafededir. El-Mezar şehri, Muab Dağı üzerinde deniz seviyesinden 1260 m. yükseklikte yer alır. Bu sebeple yazları ılık kışları ise soğuktur. El-Mezar Livası'nın merkezidir ve Kerek şehrinin güneyinde 13 km. uzaklıktadır.

⁶¹⁷ Vadi Musa: Ürdün'ün güneyine 100 km. Akabe'nin kuzeyinde ve Amman'ın güneyine 250 km. mesafededir. Antik Petra kenti bu livanın sınırları içerisindedir. Burası, Petra'daki tarihi eserleri görmeye gidenlerin mola verdikleri şehirdir. 50'nin üzerinde otel ve tesis, çok sayıda hediyelik eşya dükkânı, çarşılar ve turistik restoranlar bulunur. Nüfusu yaklaşık 25 bin kişidir.

⁶¹⁸ DH.KMS 6/25, U.N 1213. 05.Ca.1332.

⁶¹⁹ DH.KMS 6/25, U.N 1213. 09.Ca.1332.

⁶²⁰ Yüzbaşı Hüsnü Efendi, faaliyeti esnasında bu İngiliz heyetine refakat ettiği sürede ilgili mercilere yaklaşık 15 yazı ve rapor göndermiştir. Bunların çoğu da 1914 Nisan ayına aittir. Şu da dile getirilmelidir

tarafından bu heyetin yaptığı iş ve faaliyetler hakkında kendisinden istenen açıklama ve soruşturmalara cevap yazmıştır.

Hüsnü Efendi'nin raporlarının çoğu Kaptan Newcombe'nin kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplara dayanmakta; heyetin güzergâhını, ziyaret ettikleri yerleri ve gerçekleştirdikleri faaliyetleri tarif etmekteydi. Hüsnü Efendi, bu heyetin oynadığı rolün tamamen bilimsel olduğu ve sadece Filistin'in topoğrafik haritalarını çıkarıp tarihi eserleri araştırmak, bölgedeki tarihi yerleri belgelendirmek amacı taşıdığına yetkilileri inandırma eğilimindeydi. Ona göre bu haritalar, Lord Kitchener önderliğinde 40 yıl önce İngiliz heyetinin Kuzey ve Güney Filistin Bölgeleri için çizdikleri haritaların ve yine 3 sene önce Sina Çölü yönünde sınırın çizilmesini gerektiren haritaların tamamlanmasına yönelikti ve bu haritaların çizimi tamamlınca tüm Filistin'i içeren tek bir büyük harita ortaya konulacaktı. Ayrıca Hüsnü Efendi, İngiliz heyetinin niyetinin bölgedeki Arap kabileleri arasında fitne ve fesat yaymak olduğunu kabul etmemiş ve bunun açıklaması olarak da İngilizlerle bedeviler arasındaki bazı düşmanlıkların bu tahrik ve fitnelere onların kulak asmamasına sebep olduğunu ifade etmiştir.

Hüsnü Efendi, Kaptan Newcombe'den aldığı cevaplara binaen; bu haritaların hazırlanmasının, eski tarihlere ve ilk çağlara dayandığını, İsrailoğulları ve diğer milletlerin bu bölgede buldukları esnada bıraktıkları tarihi eserlere istinat ettiğini ve bu eserleri tetkik edip onları çıkarma hedefine yönelik olduğunu vurgulamıştır. Yine ona göre bu harita tamamlandıktan sonra bu bölgede daha fazla arkeolojik kazı yapılmasına ihtiyaç olup olmayacağı ortaya çıkacaktır. Ayrıca Kaptan Newcombe, kendilerinin Filistin Keşif Fonu adına çalıştıkları, maaş ve ödemelerini fondan aldıkları ve kırk yıl önce olduğu gibi haritalarını ve faaliyetlerinin sonuçlarını fona gönderecekleri konusunda kendisine açıklamada bulunmuştur.

---

ki Hüsnü Efendi'nin bu heyeti takip etme işi oldukça gecikmiştir. Çünkü İngiliz heyeti hiç kimsenin refakati olmadan bir buçuk ay faaliyet göstermiştir.

Hüsnü Efendi, Newcombe'nin Akabe bölgesine girmesinin kendisine verilen emirleri yanlış yorumlamasından kaynaklandığını; Osmanlı yetkililerin yaptığı açıklamalar sonrasında kesinlikle bunu tekrar etmeyeceğini, heyetten bir grubun daha sonra Akabe bölgesine girmesinin ise kaybolmaları ve yolu bilmemeleri sebebiyle gerçekleştiğini dile getirmektedir.

Hüsnü Efendi, bu İngiliz heyetinin içinde bulunduğu bölgelerdeki Arap kabilelerle bir arada bulunmasının artırdığı şüphelere de değinmektedir. Ona göre bu kabilelerin bazıları, Osmanlı Hükümeti'nin bu arazileri İngilizlere sattığını zannetmekteydiler. O ayrıca, halkın zihinlerindeki bu söylenti ve şüpheleri geçersiz kılma ve bunları ortadan kaldırmaya, Hükümetin böyle bir şey yapmasının imkânsız olduğunu anlatmaya yönelik olarak kendisinin oynadığı rolden bahsetmektedir. Ona göre bu heyet tamamen bilimsel bir rol oynamakta ve devlet tarafından kendilerine resmi bir izin verilmesi konusuna odaklanmaktaydı.⁶²¹

4.3.9. Lawrence ve Woolley'in Nakıb Çölü'nde Yaptıkları Arkeolojik Araştırmaların Sonuçları:

Hem Lawrence hem de Woolley 10 Ocak 1914'te kadaastro heyetinin askeri grubuna katılmışlar ve bölgedeki arkeolojik araştırma faaliyetleri fiili olarak bir buçuk aydan biraz fazla sürmüştür. Zira Woolley, Karkamış'taki işini bitirmek üzere 26 Şubat'ta Haleb'e dönmüş; diğer taraftan da Lawrence, Mayıs ayına kadar askeri heyete refakat etmeye devam etmiştir.⁶²² Çöl hayatı ve bölgedeki bedevi kabilelerle arkadaşlık etmek hoşuna gitmiştir. Öyle ki onların lehçelerini, kıyafetlerini ve yaşam tarzlarını çok iyi bilmekteydi. Görünen o ki onun ileriki yıllarda Birinci Dünya Savaşı esnasında oynayacağı rolle bu durumun bir alakası vardı. Çünkü Lawrence Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan isyanda, milliyetçi Araplara yardım edilmesi; onlara savaş tekniklerinin, çete savaşlarının ve savaş esnasında Osmanlı Ordusu'na yapılacak

---

⁶²¹ DH.KMS 6/25, U.N 1390. 17.Ca.1332.

⁶²² Moscrop, s.207.

yardımların engellenmesi için demir yollarının nasıl kesileceğinin öğretilmesinde merkezi bir rol oynayacak ve ileride Arap Lawrence diye anılacaktır.

Woolley Şubat 1914'te Filistin Keşif Fonu'na bir yazı yazmış; bölgedeki tarih öncesi dönemlere ait eserleri incelediğini, 1914 yılında Fonun çıkaracağı yıllık kitapta yer almaları için arkeolojik araştırmalarının sonuçlarını teslim etmeyi taahhüt ettiğini belirtmiştir. Gerçekleştirilen başlıca kazılarda keşfedilen tarihi eserlerin çoğu, Bizans'a ait surlardan ibaretti. Bazı arkeolojik bulgular ise milattan önce ikinci bin yıla aitti. Bu arkeolojik bulgular; hem Lawrence hem de Woolley için çok önem arz ederken, diğer taraftan milattan önce onüçüncü asırda Mısır'dan çıkarken Sina Çölü'nde Beni İsrail'in yolunu kaybettiği döneme ait arkeolojik bulgular isteyen fona göre çok önem taşımamaktaydı. Woolley de Lawrence de buna delil olacak herhangi bir keşif yapma konusunda başarısız olmuştur. Woolley, 17 Mart 1914'te fona, Tevrat'a veya İncil'e ait herhangi bir keşif haberini kendilerine veremeyeceğini dile getirdiği bir rapor yazmıştır. Fakat o gerçekleştirdiği arkeolojik araştırma ve kazılarda bulduğu tarihi seramik parçaları içeren birkaç sandığı, Filistin Keşif Fonu Arkeoloji Müzesi'ne konulması için Londra'ya göndermeyi başarmıştır.⁶²³

4.3.10. İngiliz Heyetinin Faaliyetlerini Sonlandırıp Filistin'den Ayrılması:

Birinci Dünya Savaşı'nın ayak seslerinin duyulmaya başladığı dönemde, Filistin Haritasının kalan kısmını tamamlamak için hızlı bir şekilde faaliyet gösterdiği dört aydan sonra İngiliz heyeti 1914 yılı Nisan ayının sonunda görevini bitirip Filistin'deki işini sonlandırmıştır. Bu süreçte Newcombe, Lord Kitchener'in temsil ettiği Kahire'deki Britanya komutanlığına periyodik olarak faaliyetlerinin sonuçlarını bildirmekte ve raporlarını sunmaktaydı.⁶²⁴ Bir takım askeri maksatlarla, İngiliz yetkililer, hazırlanan haritalardan herhangi birinin yayımlanmasını yasaklamıştır. Bu haritalar o dönemde askeri sır olarak kabul edilmiştir. Şüphesiz ki 1915-1917 yılları

---

⁶²³ Moscrop, s.207.

⁶²⁴ Moscrop, s. 208.

arasında Sina ve Filistin Cephelerinde Osmanlı kuvvetleriyle İngiliz Kuvvetleri arasında yaşanan çatışmalarda bu haritalardan çok fazla istifade edilmiştir.

1914 yılı Mayıs Ayı başında Kudüs Mutasarrıflığı, Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf yazarak; heyetin Mısır'a giden bir tekneyle Gazze Limanı'ndan ayrıldığını onlara haber vermiştir. ⁶²⁵ 21 Mayıs'ta da Kaptan Newcombe ve Leftenant Greig, Britanya'ya gitmek üzere İskenderiye Limanı'ndan ayrılmışlardır. Bu ikisi gereğince hareket ettikleri asıl amaçlarını örtmek için Filistin Keşif Fonu'nun düzenlediği yıllık toplantıda resmi şekilde gerçekleştirdikleri faaliyetlerin sunumunu yapmayı taahhüt etmişlerdir. Lawrence ise Wolley'la beraber çalışmak için Karkamış'a dönmüş ve oradan da 1914 yılı Haziran ayı başında ikisi birlikte Bağdat'a, sonrasında da Berlin-Bağdat demiryolu hattını kullanarak tatillerini geçirmek üzere Londra'ya gitmişlerdir. ⁶²⁶ Osmanlı yetkilileri; bu heyetin arkasında bıraktığı sayılar, direkler gibi bazı işaretlerin heyet buradan ayrılır ayrılmaz ortadan kaldırılmasını emretmişlerdir. ⁶²⁷

---

⁶²⁵ DH.KMS 6/25, U.N 1456. 09.C.1332.

⁶²⁶ Moscrop, s.208.

⁶²⁷ DH.KMS 6/25, U.N 1592. 26.C.1332.

Sonuç:

Osmanlı'nın Kudüs Mutasarrıflığında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, 1863-1917 arasında 55 yıl sürmüştür. 1917 yılı, tam 400 yıl devam eden Osmanlı döneminin sona erdiğini ilan ederek İngiliz güçlerinin Kudüs'e girdiği yıldır. Bu kazılar, o dönemde Batılı nüfuzun artışına zemin sağlayan unsurlardan biriydi. Her ne kadar birçok ülke, bu kazıları üstlenmiş ve yönetmiş olsa da özellikle Kudüs Mutasarrıflığını içine alan bölge ile Filistin'in orta ve güney kısımlarında aslan payı İngiltere'ye aittir.

Bu kazılar, kazı işini yapanların yapısı ve karakteristik özellikleri açısından ve periyodik aşamalarına göre üçe ayrılır. 1863-1880 yılları arasını kapsayan erken dönemdeki kazılar, Fransızlar ve İngilizler arasında bu bölge üzerinde kızışan emperyalist rekabetinin sonucunda başlamıştır. Bu durum, Sina Çölü'ndeki Süveyş kanalı projesinin uygulamaya konulmasının ve her iki ülkenin de Filistin'deki nüfuzunu güçlendirme gayreti içine girmesinin doğrudan bir sonucudur. Zira kanalın doğu yakasını teşkil ediyor olması sebebiyle Filistin'in stratejik değeri artmıştır. İngiltere Filistin'e nüfuz etmek için açık bir kapı aramaktaydı; Katolikleri ve Ortodoksları, onların kiliselerini ve Hristiyanlığa ait mukaddesatı himaye hakkı olduğunu iddia eden Fransızlar ve Ruslar gibi bu ülkede himaye ettiğini iddia edebileceği bir dini azınlığa da sahip değildi. Bunun yanında İngiltere'nin, bazı kutsal mekânların kendisine bağlı olduğunu iddia etmesini sağlayacak dini bir nüfuzu da yoktu. Bu nedenle İngiltere bu aşamada, Kitab-ı Mukaddes'i, onda geçen rivayet ve kıssaları, bu kazılar ve arkeolojik keşifler sayesinde yeniden yorumlama çabası içine girdi. Yüzlerce yıl boyunca Hristiyanların zihinlerinde ve kalplerinde yer etmiş olan anlayış ve itikattan farklı ve yeni bir dini-tarihi yorum ve bazı nazariyeler ortaya

koydu. Tüm bunlar özellikle de İsa-Masih zamanındaki Mabet ve Kabr-i Mukaddes'in yeri ile ilgili olanlar, İngilizlerin kutsal topraklardaki nüfuzlarına ve çıkarlarına hizmet etmekteydi. İngilizler elde ettikleri arkeolojik bulgularla, farklı dini rivayetleri ve kitapları birbirine uygun hale getirme gayreti içindeydiler. Dolayısıyla şunu söyleyebiliriz ki özel anlamda bu süreçte, genel anlamda da Osmanlı Dönemi boyunca yapılan arkeolojik kazılar, kazı faaliyetinde bulunanların ve onlara destek veren kurumların zihninde önceden var olan bir takım hedeflere ve gizli ajandalarına hizmet etmek üzere gerçekleştirilmiştir.

İlk dönemde kazı yapanların hedefi, Kitab-ı Mukaddes'teki rivayetlerin doğruluğunu ispat etmek, Hristiyanlık dünyası için İsa-Masih'in kutsal topraklardaki yaşantısı hakkında daha detaylı ve daha net bir anlayış ortaya koymaktı. Bu kimseler, Kudüs surları çevresinde ve buraya komşu bölgelerde yoğun şekilde kazı faaliyeti gerçekleştirerek, Kadim Kudüs şehrinin topografyasını ve yeryüzü şekillerinin yapısını anlamaya ve incelemeye gayret ettiler. Osmanlı yerel yetkililerinin resmi olarak yasaklamasına rağmen Kudüs surları içerisinde ve Harem-i Şerif bölgesinde de arkeolojik kazı yapma girişiminde bulundular ve çoğu zaman bunu başardılar.

İlk dönem arkeologlar, Osmanlı yerel ve merkezi otoritelerin kayda değer bir gözetimi olmaksızın, istedikleri şekilde ve istedikleri yerde kazı yapma konusunda nispeten bir özgürlüğe sahiptiler. Çünkü Osmanlı Tarihi Eserler Kanunu henüz çıkmış değildi ve Osmanlı yetkilileri, bu bilim adamı ve araştırmacıların ve onların devletlerinin bu kazılarla neyi gerçekleştirmek istediklerini henüz idrak etmemişlerdi. O dönemde Osmanlı yetkililerinden bir ferman çıkarılması yeterliydi ve bu ferman da kazıların yerini, alanını, kontrol mekanizmasını ve kazıda elde edilen tarihi eserlerin akıbetinin ne olacağını belirlemiyordu. Arkeolojik bulguların tamamı Avrupa müzelerine nakledilmiyor olsa da bunların büyük kısmı taşınabilir yapıdaydı.

Arkeoloji biliminin yöntem ve teknikleri o dönemde tam olarak belirginleşmemiştir; başlangıç ve gelişim döneminde olan bir bilim dalıydı. Bu sebeple kazılar birçok yönetsel ve bilimsel hatayla doluydu ve günümüzdeki bilimsel karakterinden büyük ölçüde uzaktı. Bu dönemde, toprak kapların özelliklerini inceleyerek tarihlerini tespit etme, bilinen bir durum değildi. Birçok bilimsel araştırma

kuralının ve ya sabit ve kökleşmiş tarihi gerçeklerin ihlal edilmesine sebep olsa bile kazı yapanların ilgisi, çoğunlukla Kitab-ı Mukaddes'teki dini rivayetlerin doğruluğunu ispatlamaya yoğunlaşmaktaydı. Bu nedenle araştırmacılar, farklı İslami dönemlere ait tarihi eserleri görmezden geldiler. Hâlbuki bu eserler yaklaşık 1300 yıllık bir tarihi sürece yayılmıştı ve Kudüs Şehri'nin her yeri bu eserlerle doluydu. Hatta bu araştırmacılar, kendi amaç ve hedeflerine hizmet etmesi için bu İslami eserlerin çoğunu farklı dönemlere ait göstererek birçok hata yapmışlardır.

Bu süreç başlangıçta, arkeolojik kazılara yönelik Fransızlar ve İngilizler arasında bir mücadele ve rekabete tanıklık etmiş olsa da ilerleyen zamanda olaylar İngiltere'nin lehine dönmüştür. Özellikle de kazıların büyüklüğü, süresi ve finansmanı noktasında büyük bir güç teşkil eden Filistin Keşif Fonunun kurulmasından sonra, o dönemde kutsal topraklarda yapılan arkeolojik kazılarda İngiltere, ilk söz sahibi haline gelmiştir. Bunun yanında Fransa'nın o dönemde yaşadığı siyasi çalkantılar da Fransızların, 1863 yılında De Souley'nin başlattığı kazılara devam etmeyi bırakmasında önemli bir rol oynamıştır. İngilizler, diğer Avrupa devletleriyle kayda değer bir rekabete girmeden, Kudüs Mutasarrıflığındaki arkeolojik kazı ve araştırmaları kendi tekellerine almayı başarmışlardır. Bu durum, 1871-1880 yılları arasındaki süreçte, Filistin'in batı bölgesinde ve o dönemdeki meskûn yerlerin çoğunu kapsayan alanda zirveye ulaşmıştır.

İlk dönemde kazı yapanların geçmişlerinde dini ve askeri yapı hâkimdi. Çünkü bu kimselerin çoğu İngiliz ordusunda subaydılar ve çoğunlukla da Filistin Keşif Fonuyla güçlü bir ittifak içinde olan Kraliyet askeri mühendisliğine mensuptular. Fonun idare meclisindeki üyelerin çoğu, İngiliz Kraliyet Askeri Mühendisliğinde görev yapmış ya da bu birimle güçlü bağları olan subaylardı. Bunun yanında kazı yapan bu kimseler güçlü bir dini duyguya sahiptiler. Öyle ki onların kaleme aldığı eserler Kitab-ı Mukaddes'ten yapılan alıntılarla doludur. Ayrıca kutsal topraklarda ikamet eden Hristiyan din adamlarıyla olan ilişkileri de çok güçlüydü. Bu araştırmacılar, maruz kaldıkları zorluklara rağmen faaliyetlerinde ısrarcıydılar ve sebatkâr davranıyorlardı. Yerel halk ve yetkililerden gördükleri tüm baskılara, kazı faaliyetlerinin içinde bulunduğu zorlu koşullara ve çoğu zaman finansman konusunda yaşadıkları zorluk ve eksikliğe rağmen, ısrarla ve tam bir inatla faaliyetlerine devam

ediyorlardı. Bunun yanında bu kazılarla gerçekleştirmek istedikleri emperyalist hedefler ve İngiltere'nin bu bölge için ortaya koyduğu sömürü projesi dâhilinde Filistin'in geleceği için neler planladıkları çok açık şekilde yazdıkları eserlerden anlaşılmaktadır.

Kudüs Mutasarrıflığındaki arkeolojik kazıların ikinci aşaması ise 1889-1909 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu aşamada Osmanlı Devleti, Batının özellikle de İngilizlerin Filistin'e nüfuz etmesiyle ilgili olan her konuda daha hassas hale gelmiştir. Bu durum, İngilizlerin 1882'de Mısır'ı, 1878'de de Kıbrıs'ı egemenlikleri altına almaları sonucunda gerçekleşmiştir. Bu süreçte Osmanlı yetkilileri, tarihi eser araştırmacılarının kendi topraklarında gerçekleştirdikleri kazıları, ele geçirilen tarihi eserlerin kıymetini, bu kazıların bölge tarihi için önemini ve devletin bu kazıları doğrudan denetlemesi gerektiğini daha iyi anlamış ve daha bilinçli hale gelmiştir. Osmanlı arşivleri bazı yerel yetkililerden gelen ve resmi izin alınmaksızın gerçekleştirilen ve birçok vilayette yaygınlaşan arkeolojik kazıların tehlikesi konusunda merkezi yetkililere uyarıda bulunan birçok belge içermektedir. Bu belgeler, özellikle Suriye vilayetlerinde, Lübnan ve Kudüs Mutasarrıflığında tarihi eser ticaretinin yaygınlaştığı, bu eserlerin Avrupa'ya kaçırılıp Avrupa müzelerine ve tarihi eser koleksiyoncularına satıldığı konusunda uyarıda bulunmaktaydı. Bu nedenle 1874 (H. 1291) yılında Osmanlı Tarihi Eserler Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunun ilk nüshası, dört bölüm bir giriş ve bir sonuç şeklinde düzenlenmiş 36 maddeden oluşmaktadır. Kanun, tarihi eserlerin tanımını yapmakta, bu eserleri araştırmanın şartlarını, devletin ve araştırmacıların haklarını, bu şartlara uymayanlara yönelik cezaları, devletin resmi izni olmaksızın tarihi eser arama ve ya bunun ticaretini yapmanın cezasını belirlemekteydi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinde gerçekleştirilen herhangi bir arkeolojik kazının organizasyon ve denetim işini üstlenen, Maarif Bakanlığına bağlı Sultaniye Müzeler Müdürlüğü kurulmuştur.

Böylece araştırmacıların kazı ruhsatı almaları nispeten zorlaşmış, bu ruhsatın alınması çoğu zaman bir yılı aşan uzun bir süreci içine alır hale gelmiştir. Yetkililer, kazı alanlarını ayrıntılı şekilde belirtmelerini ve kazı yapılmak istenen bölgenin haritasını da eklemelerini araştırmacılardan istemeye başladılar ve 10 kilometrekareyi geçmesi durumunda aynı anda iki alanda kazı yapılmasını yasakladılar. Bunun yanında

Osmanlı yetkilileri Kudüs şehrinde gerçekleştirilen kazıların kapsamını daraltarak şehir surlarının yakınında ve ya sur içinde ya da Harem-i Şerif bölgesinde kazı yapılmasını da yasakladılar. Yetkililer Frederick Philis'in Mescid-i Aksa'nın güney suru yakınında gerçekleştirdiği kazı için resmi tahkikat başlattılar ve bu olaydan sonra onun ruhsatını yenilemediler. Tüm bunların neticesinde bu süreçte araştırmacılar, Kudüs şehrinin surlarından uzak, tarihi harabeler ve höyükler olarak bilinen bölgedeki kazı projelerine yöneldiler. Bu alanlar asırlarca devam eden bir süreçte toprak altında kalıp doğal tepelikler haline dönüşen antik kentlerden ibaretti. Bu kazı faaliyetlerinde günümüzde var olmayan fakat Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen şehirler araştırılmıştır.

Bu noktadan sonra Batılı araştırmacıların keşfettikleri tarihi eserleri bir denetmen ve muhafız olmaksızın kendi ülkelerine gönderme imkânları kalmamıştı. Bunun üzerine araştırmacılar, tarihi eserlerin alçıdan örneklerini ya da bunların resimlerini yapmaya ve ya mümkünse fotoğraflarını çekmeye ve gerçek tarihi eserler yerine bunları ülkelere göndermeye başladılar. Böylece Osmanlı yetkilileri keşfedilen tarihi eserlerdeki hakkını koruma imkânı elde etmiş; Kudüs'ün de içinde bulunduğu çeşitli vilayetlerde çok sayıda müze açılmıştır. Amerikalı Frederick Philis'in yardımıyla şehrin kuzeyindeki Babu's-Sâhire yakınlarındaki ortaokullardan birinde müze inşa edilmiş ve ilerleyen dönemde bu müze Babu'l-Halil bölgesine taşınmıştır.

Bu süreçte Kudüs Mutasarrıflığında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, daha bilimsel ve profesyonel hale gelmiştir. Bu kazılarda Mısıriyat âlimi Wlenders Petrie'nin Mısır'daki arkeolojik kazılarında geliştirdiği yöntemlerden istifade edilmiştir. Petrie, bir sezon boyunca Filistin'deki arkeolojik araştırmalarda görev almış ve buradaki arkeoloji araştırmalarında kendisinin yerine geçmesi için Frederick Philis'i yetiştirmiştir. Fakat bu durum, kazı faaliyetlerini yöneten mercilerin ve kurumların hoşuna gitmemiştir. Bunların başında da kazılarda elde edilen sonuçların, Yahudilik ve Hristiyanlığa ait dini metinlerle ve en önemlisi de Kitab-I Mukaddes'le örtüşmesini isteyen Filistin Keşif Fonu gelmekteydi.

Bu dönemde Filistin Keşif Fonu, İngiliz Kraliyet Askeri Mühendisliği'nden uzaklaştı ve ilk dönemde kazı faaliyetinde bulunanların özelliği olan askeri karakter

ve alt yapının yerine bu dönemdeki araştırmacılar da sivil ve bilimsel yapı hâkim hale geldi. Bununla birlikte Filistin'deki arkeolojik araştırmalar artık Filistin Keşif Fonu'nun tekelinde değildi. Fon, bir önceki dönemde diğer kurum ve derneklerin karşısında sahip olduğu imtiyazları kaybetmeye başladı. Bunların en önemlisi, 1878 yılında kurulan Alman Filistin Keşif Derneği'dir. Özellikle bu dönemde İngiliz-Osmanlı ilişkileri büyük oranda değişmiş ve bu ilişiklere şüphe ve endişe hâkim hale gelmişti. Öte yandan Osmanlı Devleti git gide Almanya'yla yakınlaşmaktaydı.

Kazıların son aşaması ise 1909-19014 yılları arasını kapsamaktadır. Bu aşama, Sultan İkinci Abdulhamid'e karşı yapılan devrim sonucunda Osmanlı Devleti'nin merkezi olan İstanbul'da yaşanan büyük bir çalkantıya şahitlik etmiştir. Bu durum, 33 yıllık sürede Abdulhamid'in tahttaki varlığıyla sabitleşen, merkezi yönetim şeklinin çöküşüne sebep olmuş ve bu da farklı vilayetlere büyük ölçüde etki etmiştir. Bu vilayetlerdeki yönetici ve liderlerin çoğu da bu sistemin destekçisi ve bu sistem tarafından himaye edilen kimseler olarak görölmekteydi. Bu olay, yerel yönetici ve liderlerle İstanbul'daki yeni yönetim arasında bir güvensizlik ve gerilim halinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Merkezdeki bu yeni yönetim, Filistin'deki Siyonist ve emperyalist planlara karşı Sultan İkinci Abdulhamid'in sahip olduğu hassasiyet ve bilincin aynısına sahip değildi. Bu nedenle bu yetkililerin, bir grup tarihi eser avcısına Kudüs surları ve Mescid-i Aksa'nın yakınlarında kazı yapma izni verdiklerini görmekteyiz. Bu durum, Kudüs Mutasarrıfı ve şehrin jandarma mesulünün de suç ortağı olmalarıyla, bu kimselerin bizzat Kubbetu's-Sahra'nın içinde geceleyn gizlice kazı yapmalarına sebep olmuş; bu da Kudüs'te halkın galeyana gelmesine ve bir öfke dalgasının patlak vermesine neden olmuştur. Bu olay merkezi yetkilileri, şehre takviye askeri birlikler göndermek ve resmi soruşturma açmak zorunda bırakmıştır. Bu soruşturma neticesinde, halkın öfkesini gidermek ve onları teskin etmek için, mutasarrıf ve jandarma mesulü görevden alınıp başka yerlere gönderilmiştir.

Bu süreçte Filistin Keşif Fonu, önceki elli yılda kutsal topraklarda oynadığı rolü sona erdirme ve kendisine yeni bir rol belirleme eğilimindeydi. Bunun sebebi finansmandaki eksiklik ve kazılarda görevlendirdiği vekilleriyle anlaşamıyor olmasıydı. Bu anlaşmazlık ya kazı sonuçları ve modern kazı yöntemleriyle çelişen fona ait ajandayı vekillerin kabul etmemelerinden ya da fonun araştırmacılar için mali

gereksinimleri karşılayamamasından kaynaklanmaktaydı. Bunun sebebi de bağışların azalması, fonun borç batağına düşmesi ve mali gereksinimleri karşılamak için fonun temel kaynaklarının ve arkeolojik bulgularının İngiliz Müzesine satılarak zarar ettirilmesi idi. Ayrıca fonun varlık sebebi olan hedef ve gayeleri çok iyi bilen fonun kurucu neslinden çoğu kimse de vefat etmişti.

Bu süreç, İngiliz Kraliyet Askeri Mühendisliğinin, Filistin Keşif Fonuyla tekrar temasa geçmesine tanıklık etmiştir. Bu temasın sebebi Birinci Dünya Savaşı öncesinde önemli bir askeri görevin yerine getirilmesinde fonun bir paravan olarak kullanılmasıdır. Bu önemli görev, Filistin'in güneyinin (Nakib Çölü'nün) ve savaş esnasında Osmanlılarla İngilizler arasında bir cephe haline gelecek olan Filistin-Mısır sınırının kadastrounu çıkarıp haritalarını çizmekti. Arkeolojik kazı bahanesiyle gerçekleştirilen bu kadastro faaliyeti, Birinci Dünya Savaşı esnasında Şam ve Hicaz bölgesinde Arap kabilelerinin Osmanlı'ya karşı gerçekleştirdikleri Arap devriminin sevk ve idaresinde önemli bir rol oynayacak olan Arap Lavrence adındaki karakterin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Ayrıca bu süreç, Yahudi zengin Rothschild'in finansmanı ve denetimiyle Filistin'de gerçekleştirilen Yahudilere ait ilk kazı faaliyetine de şahitlik etti. Bu kazı, Kudüs şehrinde Siyonistlerin yapacağı ve günümüze kadar da devam eden arkeolojik kazıların başlangıcını teşkil edecektir.

Filistin'deki yerel halkla tarihi eser araştırma girişimleri ve kadastro heyetleri arasındaki ilişki düzeyiyle ilgili olarak; yerel halk bu girişimlere çoğunlukla şüphe ve tereddütle yaklaşmıştır. Şehrin ileri gelenleri ve mahalli idareciler birçok münasebetle İstanbul'daki merkezi yönetime mektuplar göndererek bu girişimlerin maksatları ve bunların şehrin geleceğine etkisi konusunda uyarıda bulunmuşlardır. Ayrıca halk, mukaddesatının ve topraklarının saygınlığı ihlal edildiğinde bu keşif heyetlerine karşı ayaklanmış ve çoğu zaman bu faaliyetlerin durdurulması için gayret göstermiştir. Nisan 1911'de Parker'ın kazı girişimi sonrası ortaya çıkan Mescid-i Mübarek Olaylarında bu durumu açıkça görmekteyiz. Ne var ki diğer taraftan da o dönemde şehrin yaşadığı fakirlik sebebiyle halk, bu kazıları bir iş fırsatı ve geçim vesilesi olarak

görmüştür. Öyle ki bu kazılar, tam elli yıl boyunca farklı köy ve şehirlerden yüzlerce çiftçiye iş imkânı sunmuştur.

Kazı faaliyetinde bulunanlar ve araştırmacıların çoğu ise yerel halka küçümseyerek bakmıştır. Philis dışında hiçbiri, kazılarının ve arkeolojik araştırma girişimlerinin başarıya ulaşması konusunda halkın sarf ettiği gayretlere hiç değinmemiş; tam aksine işlerin sekteye uğramasında halka olumsuz bir rol yüklemişlerdir. Bu araştırmacılar çoğunlukla halkı kendilerinden sakınılması gereken muhtemel birer hırsız olarak görüp onlara şüpheyile yaklaşmışlar ve hiçbiri yerel halka bu ülkenin asli sahipleri ve binlerce yıl öncesine ait eserlerini ve başarılarını araştırdıkları medeniyetlerin torunları olarak değerlendirmemişlerdir.

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

Babı Ali Evrak Odası (BEO)

Nr. 361/27067; 366/27403;
369/27656; 783/58705; 1118/83789;
1780/133438; 2995/224605;
3035/227564; 3443/258198;
3466/259489; 3507/263024;
3562/267110; 3570/267746;
3601/270003; 3607/270491;
3744/280775; 3877/290745;
3754/291495; 3828/287063;
4122/309132; 4158/311795;
4174/312995; 4255/319076;
4262/319625; 21341/6000/12;
22968/222583.

Babı Ali Evrak Odası Divan Kalemî

Nr.12.5.1.

Mukavelenameler (A.DVN.MKL):

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus
Evrakı (DH.KMS):

Nr. 6/25, Umum Numarası 310; 6/25,
U.N 599; 6/25, U.N 851; 6/25, U.N
859; 6/25, U.N 906; 6/25, U.N 1390;
6/25, U.N 981; 6/25, U.N 835; 6/25,
U.N 108; 6/25, U.N 1201; 6/25, U.N
1213; 6/25, U.N 1390; 6/25, U.N
1456; 6/25, U.N 1592.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye
(DH.İD):

Nr. 23/26; 139/13.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî
(DH.MKT):

Nr. 2116/103; 1094/67; 1148/69

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî
(DH.ŞFR):

Nr. 155/104

Dahiliye Nezareti Siyasi Evrakı

(DH.SYS):

Nr. 42/2

Hariciye Nezareti Tercüme Odası

(HR.TO):

Nr. 244/115; 248/17

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemı

(HR.MKT):

Nr.46/5

Maarif Nezareti Mektubi Kalemı

(MF.MKT):

Nr. 1172/9; 976/52; 51/188; 32/58;
114/118; 124/26; 160/2; 193/61;
181/95; 195/51; 193/68; 194/87;
208/31; 309/28; 326/65; 362/22;
364/10; 226/35; 206/81; 326/52;
160/02; 512/28; 376/23; 512/28; 553/1;
768/32; 824/32; 918/20; 905/51;
1171/1; 1146/76; 1151/59; 1511/59;
1169/83; 918/20.

İrade Hariciye (İ.HR):

Nr. 00236/14022; 259/15479;
257/15378.

İrade Maarif (İ.MF):

Nr. 3/56; 4/26; 7/57; 10/13; 12/61;
12/67; 15/55; 16/52; 17/31; 21/22.

İrade Hususi (İ.HUS):

Nr. 149/31

İrade Maliye (İ.ML):

Nr. 93/10.

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD):

Nr. 75/32; 213/4; 214/47; 215/17;
219/38; 224/60; 229/19; 2302/12;
2303/10; 2311/6.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV):

Nr. 1496/29; 146/29; 175/76.

Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat
Evrakı Bölümü (Y.MTV)

Nr. 289/167; 294/109.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 91.
İnikad, 21 Nisan 1327.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 93.
İnikad, 25 Nisan 1327(1911).

KİTAPLAR

Avcı, Yasemin

**Değişim Sürecinde Bir Osmanlı
Kenti: Kudüs (1890-1914)**, Ankara,
2004.

Bliss, F.J. ve Dickie, A.C

Excavations at Jerusalem 1894-1897,
London, The Committee of The
Paletsine Exploration Fund, 1898.

Bliss, Frederick Jones, Macalister,
R.A. Stewart

**Excavation in Palestine During The
Years 1898-1900**, London, The

Committee of The Paletsine
Exploration Fund, 1902.

Clermont- Ganneau, Charles:

**Archaeological Researches in
Palestine During The Years 1873-
1874**, The Committee of The Paletsine
Exploration Fund, c. II, London, 1896.

**Archaeological Researches in
Palestine During The Years 1873-
1874**, The Committee of The Paletsine
Exploration Fund, c. I, London, 1899.

Conder, Claude Reignier:

Tent Work in Paletsine, Richard
Bentley & Son, London, 1879.

Conder, Claude Reigner ve
H.H.Kitchener

**The Survey of Western Paletsine:
memoirs of the topography,
orography, hydrography and
archaeology**, London, Committee of
the Paletsine Exploration Fund, vol 1,
vol 2, vol 3. 1881.

Dahlberg, Bruce T., and O'Connell,
Kevin G.

**Tell El-Hesi: the Site and the
Expedition**, Eisenbrauns 1980.

Drower, Margaret S.

Flinders Petrie a Life in Archaeology, Wisconsin Üniversitesi Yayınları, İkinci Baskı, 1995.

El-Aseli, Kamil

El-Hanbeli Muciru'd-Din

Ganâim, Zuheyr

Garaudy, Roger

Heya'tu'l-Mevsua'tu'l-Filastiniyye

Howe, Kathleen Stewart

Issawi, Charles

el-Kudsu fi't-Tarih, Ürdün Üniversitesi, Amman, 1992.

El-Unsu'l-Celil fi-Tarihi'l-Kudsi ve'l-Halil, Mektebetu Dendis, Amman, 1999, c. II.

Livâu Akka fi Ahdi't-Tanzimati'l-Usmaniyye 1864-1918, Muessesetu'd-Dirâsâti'l-Filastiniyye, İkinci Baskı, 2005.

El-asatir Elmuesstu'l-issyasate'l-esraileyye Çev. Muhammed Huseyn Heykel, 4. Baskı, Kahire, 2002.

El-Mevsua'tu'l-Filastiniyye, Demeşq, Birinci Bölümö, Birinci Baskı, 1984, C.I,C2,C3,C4.

Revealing the Holy land, Santa Barbara Museum of Art, 1997.

The Fertile Crescent 1800-1914:A, Documentary Economic History, Oxford University Press, New York, 1988.

Macalister, R.A. Stewart

Mackenzie, Duncan, et.al.

Moscrop, John James

Palmer, Edward Henry

Safi, Halid Muhammed

Shulhs, Alexander

The Excavation of Gezer 1902-1905 and 1907-1909, London, John Murray, Albemarle Street, 1911.

The Excavation of Beth Shemes November-December 1912, The Palestine Exploration Fund, 2016.

Measuring Jerusalem: The Palestine Exploration Fund and British Interests in the Holy Land, Leicester University, London and New York, Birinci Baskı, 2000.

Desert of the Exodus, Harper and Brothers Publishers, New York, 1872.

El-Hukmu'l-Mısrî fi Filastîn 1831-1840, Muessesetu'd-Dirâsâti'l-Filastîniyye, Birinci Baskı, 2010.

Tahavvulât Cezriyye fi Filastin 1856-1882, Menşurâtu'l-Câmiati'l-

Erduniyye, Amman, İkinci Baskı,
1993.

Sellin, Ernst und Carl Watzinger

**Jericho, die Ergebnisse der
Ausgrabungen,** Leipzig: J.C.
Hinrichs'sche Buchhandlung, 1913.

Warren, Charles

Underground Jerusalem, London,
Richard Bentley and Son, 1876.

The Temple or The Tomb, London,
Richard Bentley and Son, 1880.

Warren, Charles, Claude Conder

**The Survey of Western Paletsine
Jerusalem,** London, The Committee of
The Paletsine Exploration Fund, 1884.

Wilson, R.E., Warren, R.E.

The Recovery of Jerusalem, New
York, D. Appleton and Company,
1871.

MAKALELER

Barton, George A.,

“Excavation at Jericho”, **The
American Journal of Semitic
Languages and Literature,** sayı 30,
No. 4, jul.1914.

- Cobbing, Felicity J., “The American Paletsine Exploration Society and The Survey of Eastern Paletsine”, **Paletsine Exploration Quarterly**, 137, 1 (2005), 9-21.
- Coppens, Philip, “Ezekiel’s Code and the Ark of the Covenant”, **Nexus Magazine**, oktober-november/2006. s.6-13.
- Ebu Bekir, Emin, “Sultan İkinci Abdulhamid’in Filistin’deki Mülkiyeti 1876-1937” , **Najah Üniversitesinin Araştırma Dergisi**, c. 17, 2003.
- Ebu Sitte, Selman, “Avrupa Kudüs’e Dönüyor”, **el-Arabi Dergisi**, sayı: 606, yıl: 2009.s 62.
- Fisher, Milton C., “Robert Alexander Stewart Macalister (1870-1950)”, **Bible and Spade Journal**, bahar-1992.
- Fishman, Lois, “The 1911 Haram al-Sharif Incident: Palestinian Notables Versus the Ottoman Administration”, **Journal of Palesine Studies**, Vol. 34 No. 3, Spring 2005. s. 6-22.
- Hunziker-Rodewald, R. and R. Deutsch, “The Shihan Stele Reconsidered”, **Bible et Proche-Orient. Melanges Andre Lemaire ii**, Paris 2014, s. 51-67, pls.6-10

İbrahim, Muaviye,

“Al’atar Ulema” “**El-Mevsua’tu’l-Filastiniyye**, Demeşq, Birinci Bölümö,Birinci Baskı,1984, C.I, s.5-7.

Momigliano, Nicoletta,

“Duncan Mackenzie and the Palestine Exploration Fund”,**Palestine Exploration Quarterly** 128, 1996. s.139-170.

Nekkadi, Yusuf,

“Fransua Mişue ve Poujoulat Kardeşlerin Gözüyle Nablus Şehri ve Halkı”, **Nablus Şehrindeki Tarih Hareketinin Tecellileri Sempozyumu**, En-necah university, 2012, s.111-124.

Shapira, Ran,

“A Royal Return”, **İsrail Haaretz Gazetesi**, Ekim 2010.

Ya’kub, Muhammed Hafız,

“Al-me’wyetu’e-ssanyetu lelhemlete’l-frenseyyetu ‘ala mısır”, **Ceridetu’l-Hayat**, London, sayı: 12921, s. 17, 20/07/1998.

INTERNET KAYNAKLARI

Butler, Penny,

“Duncan Mackenzie at Beth Shemesh: First Impressions”,

Palestine Exploration Fund Blog,2015.<https://www.pef.org.uk/blog/duncan-mackenzie-at-beth-shemesh-first-impressions/>, 17.12.2017.

Irving, Sarah,

“Miscellanea of Duncan Mackenzie”,
Palestine Exploration Fund Blog, 2017,
<https://www.pef.org.uk/blog/miscellanea-of-duncan-mackenzie/>, 05.01.2018.

Niemann, H. Michael,

“Ernst Sellin ve Carl Watzinger Rostock-Megiddo Connection”,
German Israeli Foundation,https://www.tau.ac.il/~arc_hpubs/megiddo/revelations4.html,
07.03.2018.

Wood, Bryant G.,

“Did the Israelites Conquer Jericho? A New Look at the Archaeological Evidence”,<http://www.biblearchaeology.org/post/2008/05/Did-the-Israelites-Conquer-Jericho-A-New-Look-at-the-Archaeological-Evidence.aspx#Article>,
03.02.2018.

EKLER

1. Kudüs Mutasarrıfları (1857-1915):

A. Şam Vilayetinden ayrılmadan Öncekiler:

1. Süreyya Paşa 1857-63
2. İzzet Paşa 1864-67
3. Nazif Paşa 1867-69
4. Kamil Paşa 1869-71
5. Ali Bey 1871-72

B. Şam Vilayetinden Ayrıldıktan Sonrakiler

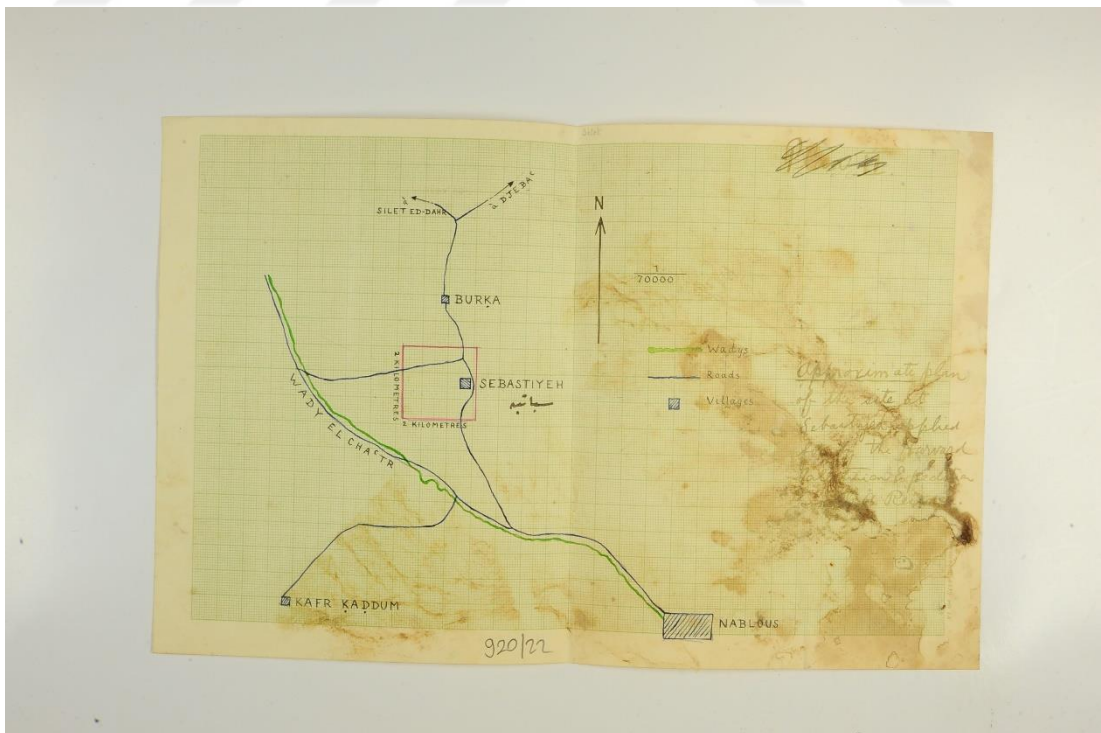
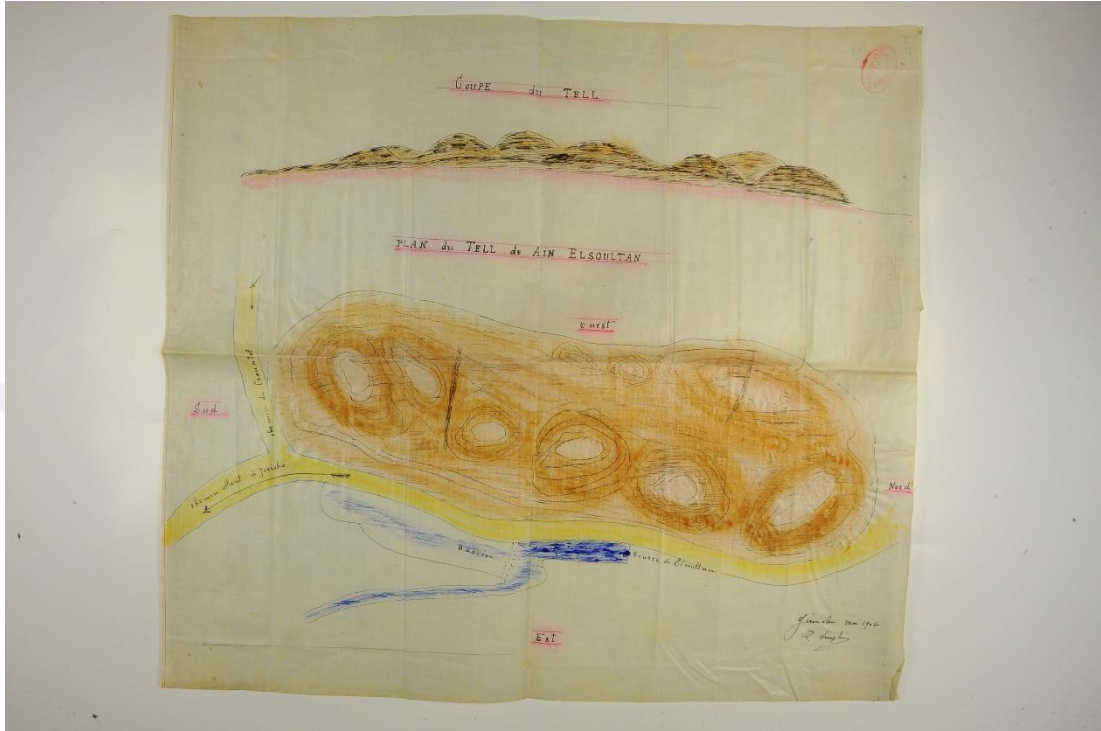
6. Nazif Paşa 1872-73
7. Kamil Paşa 1873-75
8. Ali Bey 1874-76
9. Faik Bey 1876-77
10. Şerif Mehmet Rauf Paşa 1877-89
11. Reşad Paşa 1889-90
12. İbrahim Hakkı Paşa 1890-97
13. Mehmet Tevfik Biren 1897-01
14. Mehmet Cavit Bey 1901-02
15. Osman Kazım Bey 1902-04
16. Ahmet Reşit Rey 1904-06
17. Ali Ekrem Bolayır 1906-08

C. II. Meşrutiyetin İlanından Sonrakiler:

18. Suphi Bey 1908-09
19. Nazım Bey 1909-10
20. Azmi Bey 1910-11
21. Cevdet Bey 1911-12
22. Muhdi Bey 1912
23. Tahir Hayrettin Bey 1912-13
24. Ahmet Macit Bey 1913-15

2. Haritalar:

1. Tell'us-Sultan Haritesi- Eriha- Sellin Kazıları 1907-1911.

2. Sebastiyeh Kazılar Haritesi- Nablus- 1911

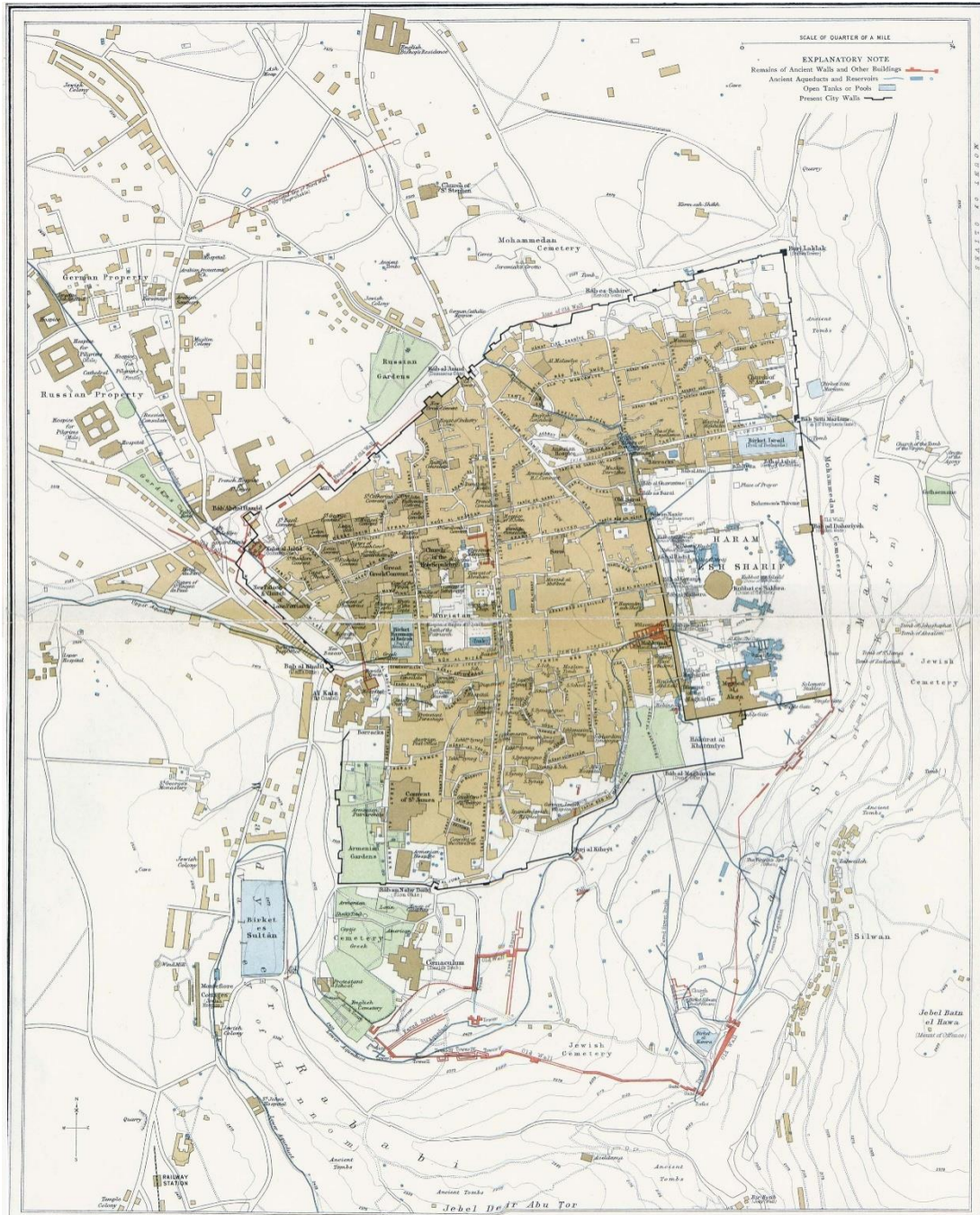

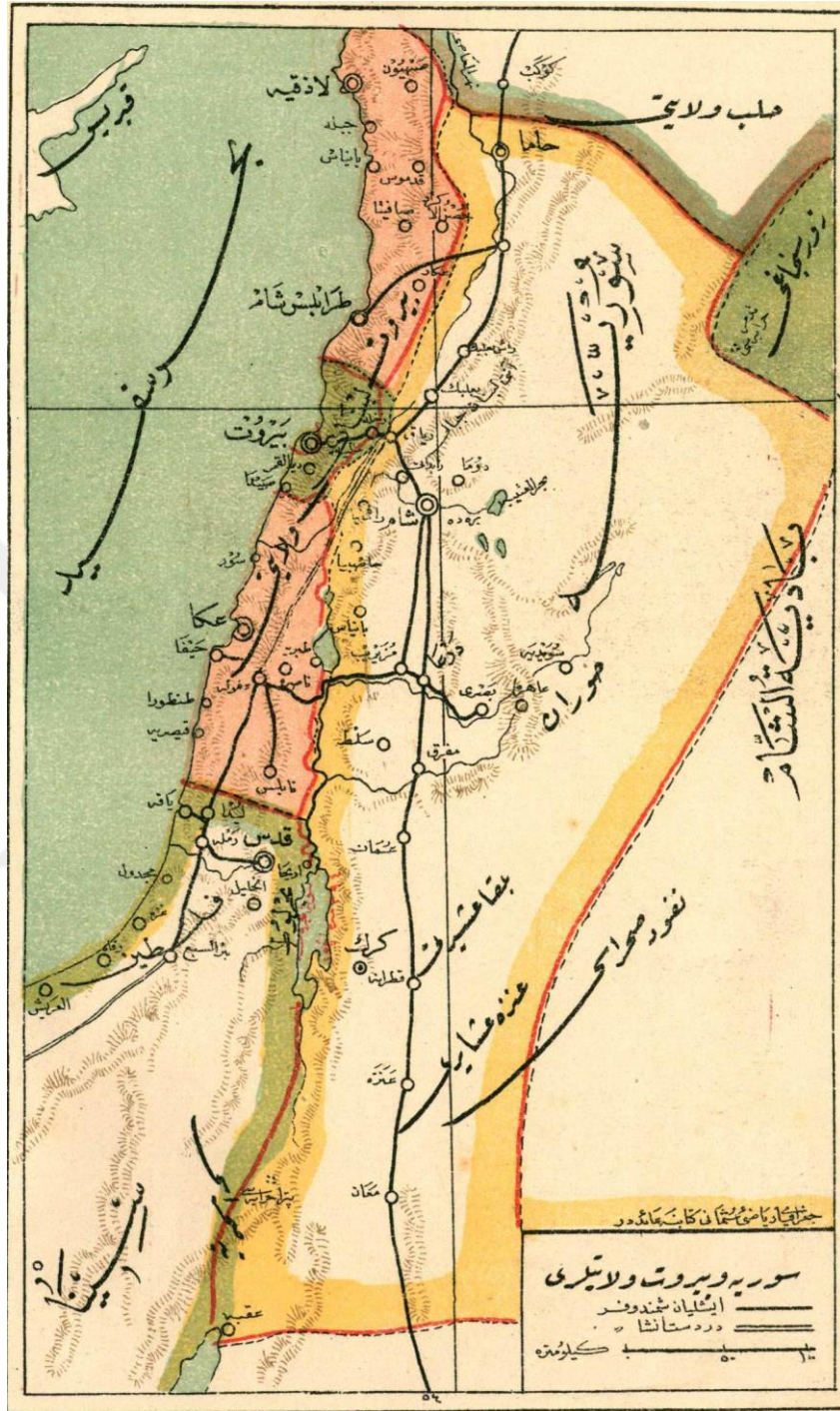
4. Kudüs Mutasarrıflığının Kazaları

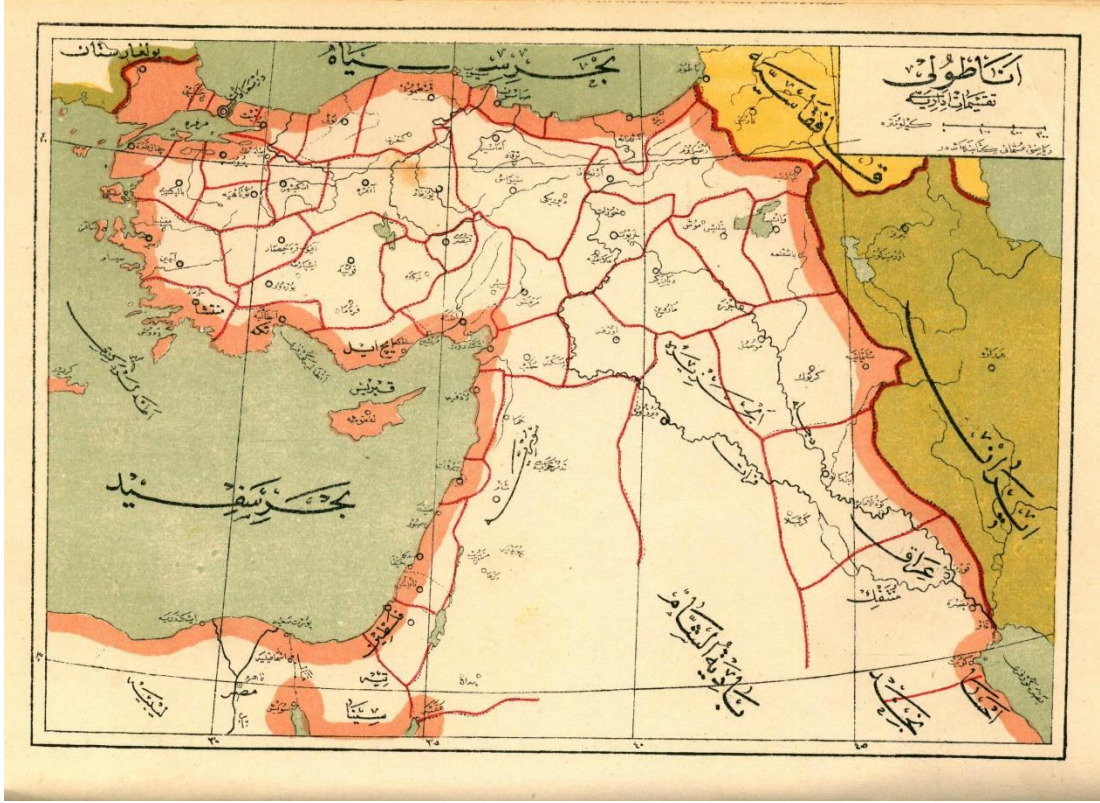
5. Osmanlı Tabiat Filistin Haritası

6. Kudüs Haritası 1915.

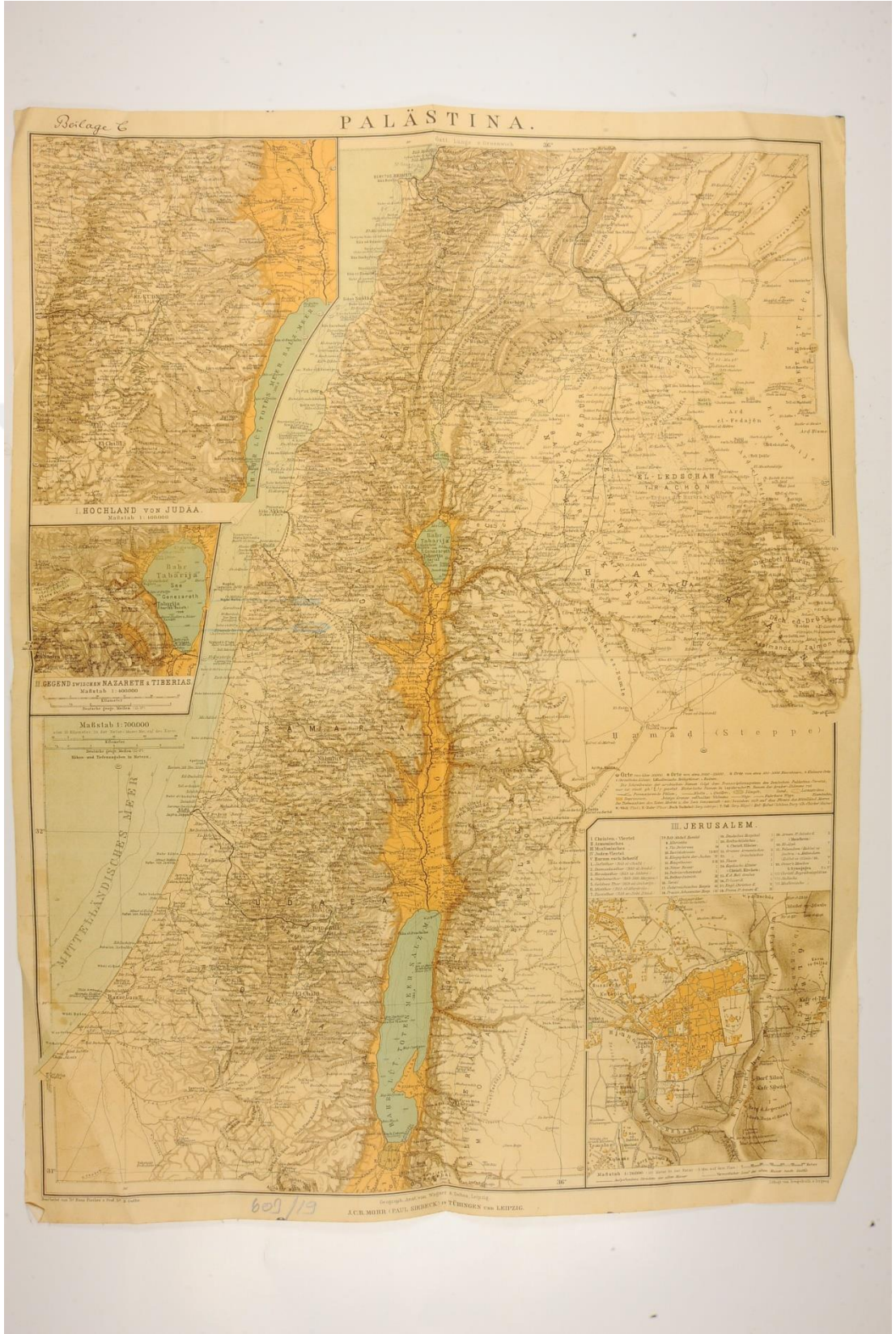

7. Suriye Eyaletleri.

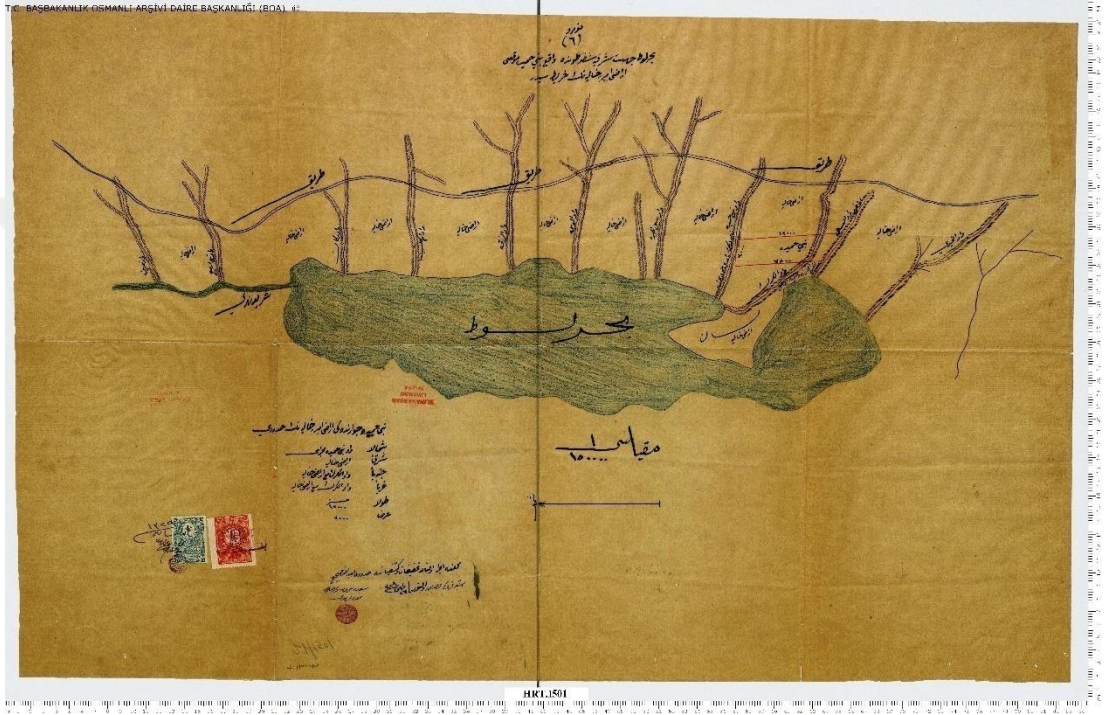

8. Osmanlı devlet'nin sonunda idari bölünmeler

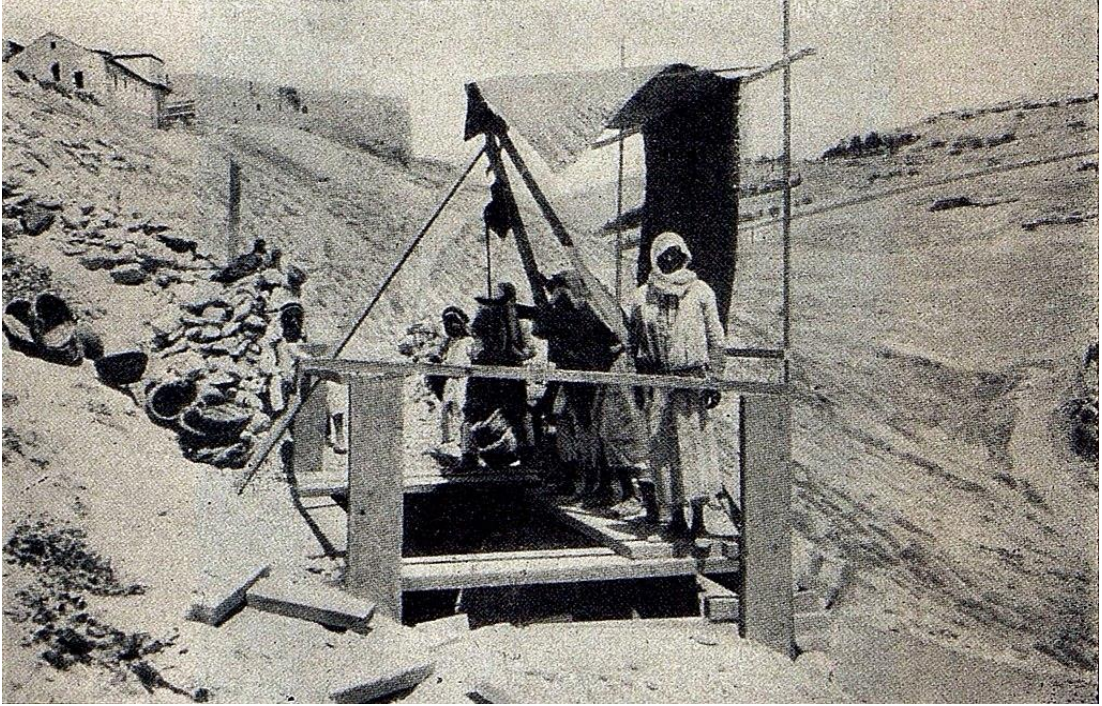
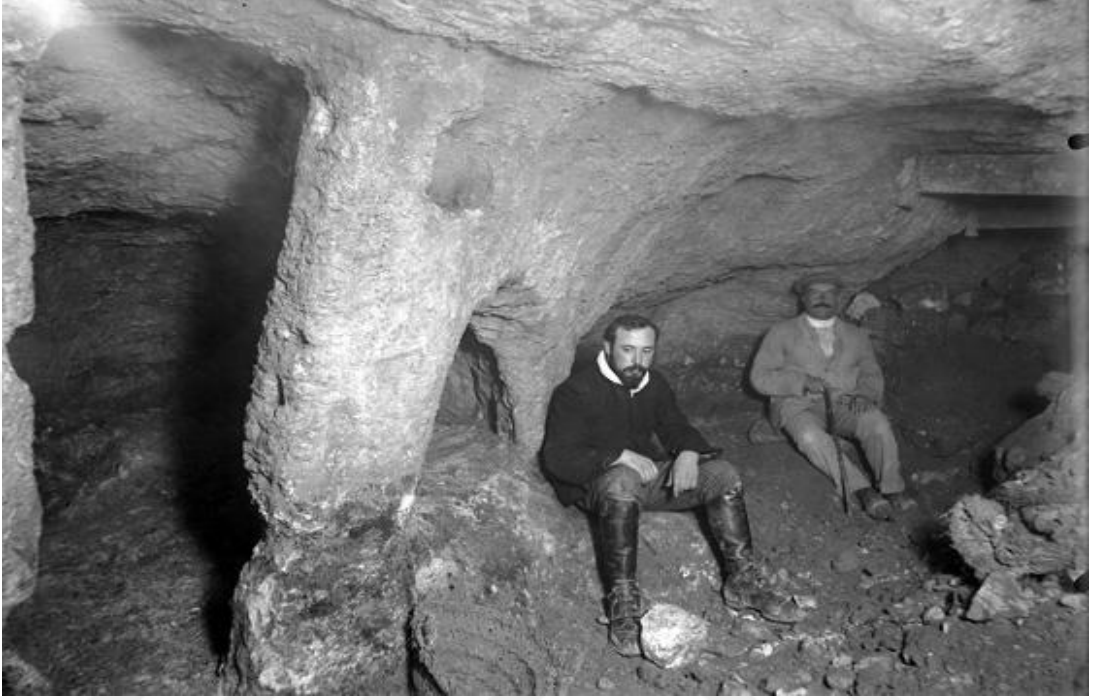

9. Filistin ve Kudüs haritası- 1319 Yılı (Almanyalı harita).

10. ÖLÜ DENİZ HARİTASI (LUT DENİZ)- 1329 yılı.

11. Fotoğraflar

1. Silwan'daki Parker kazıları:
1909-1911

2. Thomas newcombe ve Lawrence – 1914.

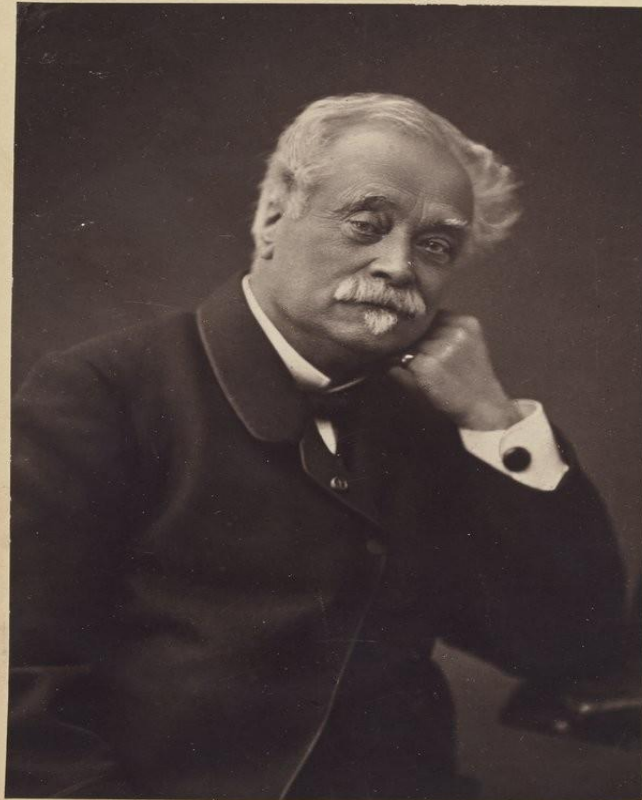
3. Lawrence
ve wooly-
1913

4. Lord Kitchener

SOCIÉTÉ DE GÉOGRAPHIE
PARIS

P. n° 2238-

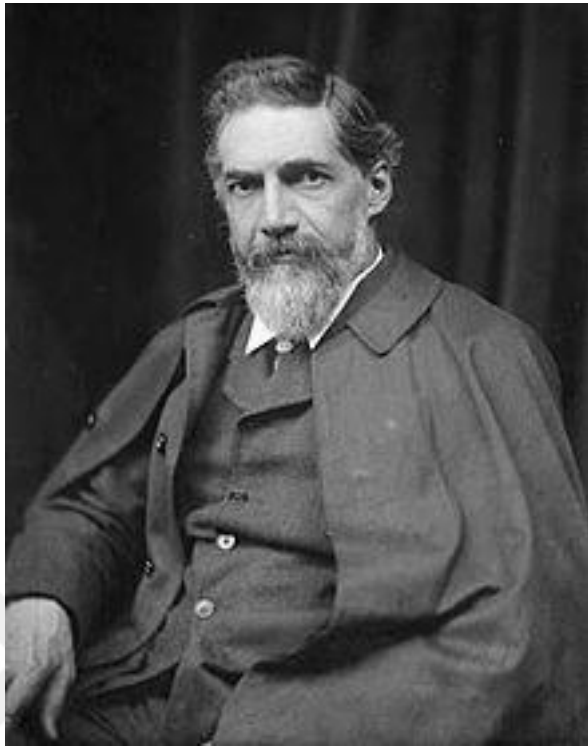
E. LADREY, Phot.

Passage des Princes - Paris

SOCIÉTÉ DE GÉOGRAPHIE
PARIS

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

5. Louis Felicien de Saulcy
1807-1880

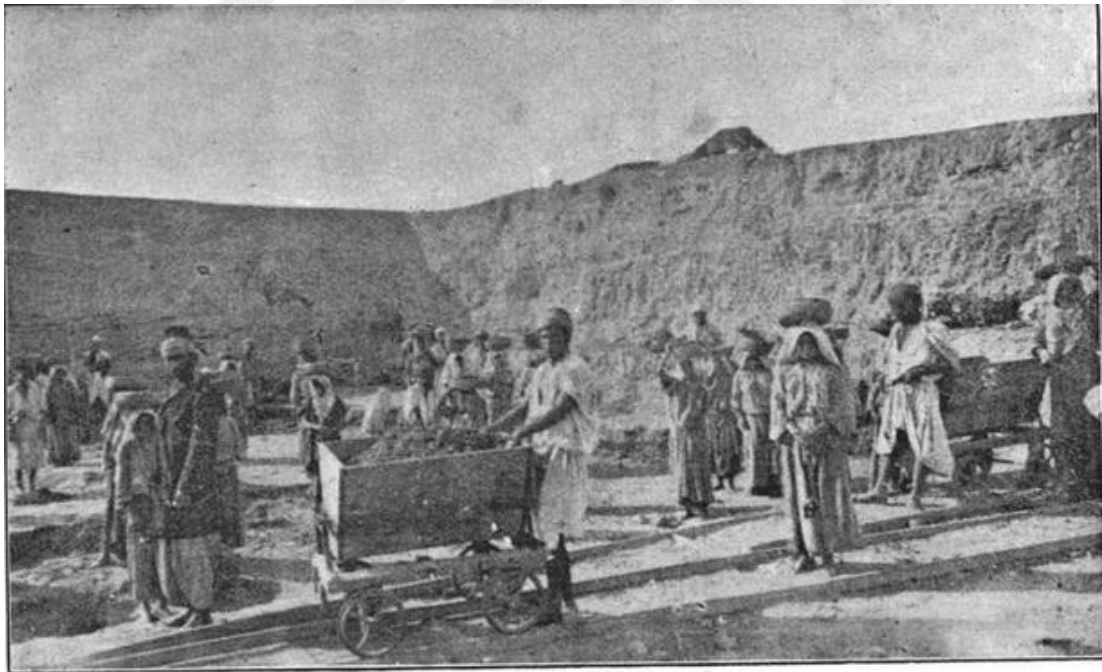

6. Flinders Petrie

7. Bliss ve Dickie- (1894-1897)

VIEW OF THE EXCAVATIONS.

8. Tell-el'Hessi kazıları 1894-1897.

9. **Kaptan Claude Conder**
VE Tyrwhitt Drake - Batı
Filistin Kadastro 1871-
1878.

10. Ernest Sellin

11. Charles Warren

ÖZGEÇMİŞ

Zeyad Zaghal

SAHSİ BİLGİLER:

- İSİM: Zeyad Mustafa Ahmad Al-Zaghal
- Doğum tarihi: 26/05/1974
- Doğum yeri: Kudüs
- Ulus: Filistinli
- Uyuğu: Ürdün
- Medeni Hali: Evli

EĞİTİM:

- 1992 Düz Lise Diploması (Tevcihi) Bilim dalı
- 1992-1997 Lisans Diploması, Edebiyat Fakültesi Tarih ve Siyaset Bilimi Bölümü / Birzeit Üniversitesi / Ramallah.
- 2004-2008 Yüksek Lisans, Arap İslam tarihi bölümü, Lisansüstü Fakültesi, Birzeit Üniversitesi / Ramallah.
- 2008-2010 Eğitim ve Öğretim Yöntemleri Diploması/ Edebiyat Fakültesi /Birzeit Üniversitesi – Ramallah
- 2010-2011 Tomer Enstitüsü (Türk dili) Diploması / Ankara Üniversitesi.
- 2011 den bu yana, Sosyal Bilimler Enstitüsü / Modern Tarih Bölümünde doktora öğrencisi / İstanbul Üniversitesi.

KURSLER:

- 31/5/2000-12/09/2000 Mescidi Aksa Camii'nde turizm rehberliği kursu/ Kudüs, Turizm Bakanlığı ve İslami Vakıflar Dairesi Başkanlığı
- 2008-2009 Kudüs'teki Türk Konsolosluğu'nda iki Türkçe dil kursu.
- 2008 Kudüs'teki Ticaret Odası tarafından kurumların yönetimi konusunda bir kurs.
- 2012 İstanbul'da Osmanlı dilini öğrenmek için dört kurs.

GÖREV TARİHLERİ:

- 1997-2007 Kudüs'teki Arap Ürdün Enstitüsü'nde orta ve lise aşamaları için tarih öğretmeni.
- 1997-1999 Kudüs / Surbahr'da Riad Al-Aksa Kız Lisesi okulunda Tarih Öğretmeni
- 2007-2010 Kudüs'teki İbrahimiye fakültesinde Tarih Öğretmeni.
- 2011 den bu yana İstanbul'da bulunan Mesra Eğitim ve Araştırma kurumunda araştırmacı.

SOSYAL ETKİNLİKLER:

- 1997-2010 Kudüs'teki Silwan Hayır Derneğinde Yönetim Kurulu Üyesi.
- 2000-2003 Kudüs /Mescidi Aksa'daki İslami Miras Komitesi Yönetim Kurulu üyesi.
- 2002-2003 Kudüs'teki Toplum Geliştirme Vakfı Yönetim Kurulu üyesi.
- 2004-2005 Kudüs'teki İkra Kur'an ve Sünneti koruma Vakfı Yönetim Kurulu Üyesi.

